

293

Bṛhadāraṇyakoṣaṇiśaṭkēṭyam
of Saṁkeraśaṁya

$$\frac{83}{2}$$

4 56/13

190

महाराष्ट्र

या

श्रीमद्भगवत्पाद हां कराचार्यविरचितं तृतीयाध्या
यां भारभ्याह माध्यातं बुद्ध्यायात्मकं ब्रह्म
रूपं कोपनिषद्वाच्यं प्राश्नने वा जसनाय
कण्ठोभयशास्त्रा ब्राह्मणरूपवेदीतस्तुकोपा
वदियं

✕

✕

✓

ब्रह्मसंकेत
१६

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्म विद्या संप्रदाय कर्तव्यो वं शर्षिभ्यः । नमो यरुभ्यः ॥ उवाच अश्वमेधे त्वेव माद्याया जसना यत्रा यत्र
पनिषत्स्यादयमत्ययथावतिगारमते । संसारयावत्सुखः संसारहेतुनिवृत्ति साधन विद्या पतिपत्रये । मेयं ब्रह्म विद्या पतिषष्ठ्या च्या न त्पराणां स
हेतोः संसारस्यासंज्ञावसादनादुपनिष्वस्य सदे सदर्शना दृष्ट्या हेतोः पुपनिषदुच्यते । मेयं षष्ठ्या च्यारण्येषु च मानज्ञादारण्यकं ब्रह्म त्पति
माणो ब्रह्मदारण्यकः । तस्यास्य कर्मकांडेन संबंधोऽभिधीयते । सर्वेषां वेदः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनवरगतेषां निष्प्राप्तिपरिहारोपाय प्रकाशन
परः स वेदुषाणां निमर्गत एव तस्यापि परिहारयोरिष्टानां हृष्टविषयेषु निष्प्राप्तिपरिहारोपायज्ञानस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव सिद्धवान्ना
मानुषेष्टाणां न वा सति जन्मान्तरसंबंधात्मास्ति च विज्ञाने जन्मान्तरेषां निष्प्राप्तिपरिहारेण स्वभाववोदिदेशेनात् । तस्माज्जन्मान्तरसंबंधात्मास्ति च
जन्मान्तरेषां निष्प्राप्तिपरिहारोपायविशेषे चेशां सुप्रवर्तते । येयं पेने विधिक्रिया मनुष्ये स्त्रीत्येकेनायमस्तीति चेक इत्युपक्रम्या स्तीत्येवापलब्ध्या
नृतेदमाक्षिनिर्णयदर्शनाद्यथाचमरणं प्राथे सुपक्रम्यो निमन्त्रे प्रपद्यते शरीरवायदेहिनः । स्थाणुमन्त्रेनुसंधानियथा कर्म यथा क्रतुमिति च । सर्व
स्यातिरिक्तसुपक्रम्य न विद्या कर्मणी समन्तारमेते । पुण्यो वै पुण्ये न कर्मणा न वति । तपयिष्यामीत्युपक्रम्य विज्ञानमयदु निचय निरिक्तात्मास्ति च । तस्य
नृत्तविषयमेवेति चेन्न वा दिविपतिपतिदर्शनात् हि देहान्तरसंबंधिन आत्मनः प्रत्यक्षेणास्ति च विज्ञाने लोकाय निकावोद्भावनः प्रतिकूलाः सुनास्या
नो निरिक्तात्मास्ति च । यथा दोषप्रकृतिष्ये कश्चिद्विपतिपद्यते नास्ति घट इति स्थाण्वा दोष उवाच दिदर्शनात्तेति चेन्न निरपिनेऽनायासं हि प्रत्यक्षेण निर
तिरिक्तात्मास्ति च । यथा निपतिर्भवति वैनाशिकात्त्वहमिति प्रत्ययेनायमाने पि देहादियतिरिक्तस्य नास्ति च मेव प्रणिजानते । तस्मात्प्रत्यक्षविषयवे
न देहात्प्रत्यक्षात्मास्ति च सिद्धिर्न यानुमानादपि । क्रत्यात्मास्ति चेर्निगस्य दर्शितवात्सिगस्य च प्रत्यक्षविषयवातेति चेन्न जन्मान्तरसंबंधस्य ।

५६

राम
१

प्रहणात् आगमेन वस्तिवेगते वेदप्रदर्शितलौकिकलिंगविशेषे च ननु सारिले मीमांसकास्तार्किकाश्चाहंप्रत्ययं निगमिव वैदिकान्येव स्वम
तिप्रमवानीति कल्पयंतो वदन्ति प्रत्यक्षेण तु मेयश्चानेति सर्वथा व्युत्पत्त्या देहांतरसंबन्धीत्येवं प्रतिपत्तुर्देहांतरगतेषां निष्पत्तिपरिहारेणैवायं विशेष
न हि परीतवृत्तात्मस्वरूपविज्ञानेनापनीतं यावद्विज्ञानं पनीयते। तावदयं कर्मफलरागद्वेषादिस्वाभाविकदोषप्रयुक्तः शास्त्रविहितप्रतिषि
द्धानिकमेवापि प्रवर्तमानो मनोवाक्यैर्दृष्टादृष्टानिष्ठसाधुनामधर्मसंज्ञकानिकर्माण्युपविनोति बाहुल्येन तानाधिकदोषवलीयत्वात्ततः स्था
वरांतां प्रवेगतिः कदाचिच्छास्त्ररुतसंस्कारवलीयत्वं ततो मनश्चादिभिरिष्टसाधनं बाहुल्येनोपविनोति धर्माख्यं न द्विविधं तानधर्मकेकेवलं च त
त्पाद्यामाये च धर्माधर्मयोर्मध्यव्यापिरेवं ब्रह्माद्यास्तत्परं तास्मानादिका विद्यादिशेषपदोपमाधर्मसाधनरुतसंसारमतिमीमांसकमात्रेयान
दिवेदं याकृतं सायसाधनरूपेण गत्यागुत्पन्नैर्याकृतपात्रीत्यहं वदामि। कुरादिवद्विद्याकृतः संसारश्चात्मनिक्रियाकारकफलाधारोपलक्षण
मादिरुतं नो नर्यद्वयेन तस्मादिरुतस्याविद्यानिवृत्तयेनादुपरीतवृत्तविद्यापनिपत्योपनिषद्वारमते। इत्यवश्यमेव संबन्धिविज्ञानस्य प्रदीप्तं ये वा
प्रश्नमेवेनाधिकारलोपासमादेव विज्ञानात्फलप्राप्तिविद्यया तत्कर्मणादीनृतेन लोकजिद्विषयनादिक्रान्तिभ्यः कर्मविषयवसेव विज्ञानस्य निवेन
विद्यामिफलत्वात्संबन्धवद्विद्यापारमार्थान्नसर्वकर्मणां संसारविषयवपदं नार्थन्यायदृष्टीयिष्यति फलमशनायामसुभावननिश्चानं

५१/३

संसार विषय फलवर्तिनिचेन सर्वकर्म फलोपसंहारकृतेः सर्वहिपत्रीसंबद्धकर्मजायामेव्यादेनावाचैकामद्विनिमिसर्गेतएवसर्वकर्मणाका
मप्रचंदशयिवापुत्रकर्मपरविद्यानाचायलोकः पितृलोको देवलोकरतिफलदशयिवापुत्रात्मकताचानेउपसंहारनिप्रयंवाइदनामरपंक
मनिमर्ककर्मणा फलंयाकृतं संसारपथेति। इदमेवत्रयं पाशुत्पन्ने लोकाद्याकृतमासीतदेव पुनः सर्वप्राणिकर्मवशाया क्रियते बीजादिवृ
हः सोयथाद्या कृताद्या कृतरूपः संसारे विद्या विषयः क्रियाकारकफलात्मनया नमूपवेनाधारोपितोऽविद्ययेवमूर्त्तिमूर्त्ततद्वासनात्मको
ति। विलक्षणो नामरूपकर्मोत्पत्तयो नित्यशुद्धः बुद्धमुक्तस्वभावोपि क्रियाकारकफलभेदादिविपर्ययेणावमासने प्रतोत्मा क्रियाकारकक
सस्वतृपादेनावदिदमिति साद्य साचनरूपादिरक्तस्पकामादिदोषकर्मबीजभूना विद्या निवृत्तये रज्ज्वाभिवसर्पविज्ञानापनयनयेव सा विद्यारूपने
नवनावदश्वमेधविज्ञानाय उषावाश्रमस्थेनादिशुश्रूषविषयमेव दर्शनमुच्यते। प्राधान्यादश्वस्य प्राधान्यं च ननामां किं न वा कृतोः प्राज्ञापत्यवाच
उषाद्विज्ञाहो मुहूर्त उषावेशहः स्मरणार्थप्रसिद्धकालस्मारयति शिरः प्राधान्यादिर-श्वधानशरीरावयवानामश्वस्यमेधस्यमेवाहं स्पष्टासि
यस्य उषाशिरद्विनिबंधः कर्मो गस्य पशोः संस्कृतं वाक्का गदिदृष्टयः शिरादिपुक्षिंयंते प्राजापत्यं च पजापतिदृष्ट्याधारोपणात्कालोक्त
देवतावाध्यारोपणं च पजापतिवकरणं पशोरेवं त्रयोद्विपजापतिविस्तृवादि करणमिव प्रतिमादौ सूर्यश्चतुःशिरसो नंतरवा तसूर्याधिदेवतवाच
वानः प्राणावानस्वाभावाग्राह्यान् विवृतं मुखमनिर्वैश्वानरः वैश्वामरदत्यन्नेविशेषलं वैश्वानरो नामाग्निर्विहृतं मुखमित्यर्थः। मुखस्याग्निदेव
नवात्सवंत्सर आत्मा संवत्सरो द्वादशमासस्वयोदशमासो वा आत्मा शरीरे कालावयवानां च संवत्सरः शरीरं शरीरं चात्मा मध्यं द्वेवामंगानासात्मेति
श्रुतेः अश्वस्यमेधस्येति सर्ववानुषंगार्थं पुनर्वचनं द्योः एहं ऊर्द्ध्वं सामान्यादंतरैरुभरं सुखिरवसामान्यात्पृथिवीपाजस्य पदस्य मिति वर्णम्

रा. म.
२

५४
 येन पादासनस्थानमित्यर्थः दिशश्च तस्योपि पाश्चिमाश्विनदिशां संबन्धात्पार्श्वयोर्दिशां च संख्यायैषा दयुक्तमिति चेन्न सर्वमुखत्वापत्तेरस्य
 पाश्चिमाश्विनसंबन्धाददोषः अत्रानरदिशश्चाग्नेयाद्याम्पर्वः पाश्चिमाश्विनमनयोगानि संवत्सरावयवत्वाद्गसाधर्म्यान्मासाश्चार्द्धमासाश्च पर्व
 लिसंधिसामान्याद्दोरात्राणि प्रतिष्ठावद्वचननात्याजापत्यदेवपित्राणुषाणि प्रतिष्ठापादाः प्रतिष्ठित्येताविति। अहोरात्रैर्हि कालात्मा प्रतिष्ठि
 त्ति। अश्विपादेन कृत्राणि अस्थानि युक्तव सामान्यान्नो नमस्थामेः। अंतरिक्षस्योदरवोक्तैः मासाभ्युदकउचिरसेवनसामान्या उवद्यंतदरस्थम
 र्ज्जीर्णमश्विनं सिकताविश्रयावयवसामान्यातिधवः स्पंदनसामान्याद्योगुदानाद्योवद्वचनान्चयुक्तवत्तेमान् अहोरात्रस्योदरस्थम
 मासखंडौक्तेमान् इति नित्यवद्वचनमेकस्मिन्नेव पर्वताः काष्ठेनाद्विभक्तवान् अथ यद्युत्तरस्यावराः वनस्पतयो महोत्तोलोमानिकेयाश्च यथा
 संनवं उच्यते न च नमवगतिमविता आमध्याह्नादश्वस्य पूर्वाह्नात्तेन च नित्यर्थः। नित्येव न स यन्नामध्याह्नात्तद्वचनोदराहः पूर्वपरवसाधर्म्याद्यदि
 ज्ञेयमेतावन्नाणि विनामयनिविष्टिपतिनद्विद्योतने विद्योतने मुखधनविदारणसामान्याद्यत्र विद्वन्नेतावन्नाणिकेपयनिनत्वनयनिगर्जनशहसामा
 न्याद्यन्मेहनिश्वं करोत्यश्च स हर्षतिवर्षणं तन्मेव न सामान्याहोरात्रेव शहस्यस्य वागिति नात्र कल्पनेत्यर्थः अहोरात्रौ वरुणराज
 नो महिमात्यो ग्रहवश्च स्यात्ततः एष न च स्याद्येतेन द्विषयमिदं दर्शनं। अहः सौवर्णदीप्ति सामान्यात्तवैश्वर्यं भुज्यायतेनेति अश्वस्य प्रजा निवृत्ति
 त्वापत्तिर्हृदयारिणादिलक्षणोद्गलशने अश्वे न स यिवाजायते वृक्षमनुविद्योतने विद्युदिनियद्वत्तस्य ग्रहस्य पूर्वपूर्वः समुद्रो योनिर्विमक्तिव्यत्य
 येन यो निरिन्त्यासादनस्थानं न च रात्रिः राजते ग्रहो वरुण सामान्यात्तव न स सामान्याहोरात्रस्य भुज्यायतेनेति अश्वस्य परे समुद्रो योनिः महि
 मा महिर्वै महिमा महिर्वै दशस्य हि विभूतिरेषा यत्सौवर्णराजन अग्रहा दुर्भयन स्याद्येतेनावेतो वै महिमानो महिमात्यो ग्रहावश्च मयितः सं

३

भूतसुः उक्तलक्षणवैवसंभूताविबुधमसावश्वोमहवपुः कइति पुनर्वचने कल्पि ध्वंवा च ह्यो भूवेत्यादित्कत्पर्थमेव हयो हि नो तेर्ग निकमणादि
शिष्टगतिरित्यर्थः । ज्ञानिविशेषो वा देवानवहन् देववृमवगमयन् प्रजापतिवादेवानां वा बोद्धाभवत्तनुमिंदैववाहनं नैष दोषो वाहनवैखा
नाविकमश्वस्य स्वात्ता विकवाडु द्रुयप्राप्तिर्देवादि संबंधो अस्मेति क्लृप्तेरेवैषातया वा द्वाटयो ज्ञानिविशेषा वा ज्ञी भूवागंधर्वानहवैदि तनुषंगः
प्रथार्थी भूवा सुशानश्वो भूवामनुष्ठानसुदं वेति परमात्मा वं धुर्वचने वधाने स्मिन्नि निमसुशो योनिः कारणसु त्रिप्रति एव मसौ शुद्धयो निः शुद्ध
स्थितिरिति सूयने । असु योनिर्वी अश्व इति श्रुतेः प्रसिद्ध एव वा समुद्रो यो निः श्रुत्याग्नेरश्वमिधो पयो णिक स्यात्पत्तिरुच्यते । तद्विषयदर्शने वि
वक्ष्ये वो न्यति क्लृप्त्यर्थो नैवेह किंच नागु आसीदित्संसारमंडले किंचन किंचिदपि नाम रूपप्रविभक्तविशेषं नैवासीन्नवसूवा अने प्रागुच्यते
मन आदेः शून्यमेव भूव । शून्यमेव स्यान्नैवेह किंचनेति श्रुतेः न कार्यं कारणं वासी दुनने शुक्लपद्यने हि दारः अतः प्रागुच्यते दारं स्पृमा स्तिव
उकारणस्य न नास्ति वृत्तिं दादि दर्शनाद्यन्तो पलभ्यते न स्पेव नास्ति तात्त्विक कार्यं स्य ननु कारणस्योपलभ्यमानवान् प्रागुच्यतेः सर्वा सुपतेना
दुपलब्धिश्चेदवावहेतुः सर्वस्य जगतः प्रागुच्यते न कारणं कार्यं चोपलभ्यते । तस्मात्सर्वस्यैवाभावे क्लृप्तं न तु नैवेदमा हृतमासीदिति श्रुते
यदि हि किंचिदपि नासीद्येना वियते यच्चा वियते तदा नावक्लृप्तं न तु नैवेदमा हृतमिति न हि न वति गगनकुसुमसूत्रो वंधा पुत्र इति वीति च मृत्पुने
वेदमा हृतमासीदिति । तस्माद्येना हृतं कारणेन यच्चा हृतं कार्यं प्रागुच्यतेः न दुभयमासीत् श्रुतेः प्रामाण्यादनुमेयवाच्चा नुमीयते च प्रागुच्यतेः कार्य
कारणयोरस्ति वृत्तं कार्यं स्पृहि संतो जायमानस्य कारणे समुत्पत्तिदर्शनादस्ति चादर्शनाज्जगतापि प्रागुच्यतेः कारणस्ति वृत्तमनुमीयते । घटा
दि कारणस्ति वृत्तं घटादि कारणस्याप्यसवमेवानुपमृद्य मृत्पिडादिकं घटाद्यनुत्पत्तेरिति चेन्न मृदादेः कारणञ्चान्मृत्पुवर्णादिर्हितव कारण

राम०
३

घटतु चकारे न पिंडाकार विशेषस्तदावेमा वाहसत्पि पिंडाकार विशेषे सुवर्णादिकारणद्वयमात्रदेवतु चकारादिकार्योत्पत्तिर्दृश्यते तस्मात्तु पिं
 डाकारविशेषो तु चकारादिकारणं असति तु सुवर्णादिद्वये तु चकारादिन जायते इति सुवर्णादिद्वयमेव कारणं न तु पिंडाकारविशेषः सर्वहिकारणं का
 र्यमुत्पादयत्यर्थं न तस्यात्मकार्यस्य निरोधानं कुर्वन् कार्यभरमुत्पादयति। एकस्मिन्कारणे युगपदनेक कार्यविरोधात् तत्र च सर्वकार्योपमर्दे कार
 णस्य स्वात्मोपमर्दो भवति। तस्मात्पिंडाद्युपमर्दिकार्योत्पत्तिदर्शनमहेतुः प्रागुक्तैः कारणसत्त्वे पिंडादिय निरेकेण मृदादेरसत्त्वादयुक्तमिति चेत्पिं
 डादिपूर्वकार्योपमर्दे मृदादिकारणो नोपमर्द्यते। घटादिकार्यो नरेण सुवर्तते। इत्येनदयुक्तं पिंडघटादिय निरेकेण मृदादिकारणस्यानुपपत्तमा
 हि निचेन्न मृदादिकारणना घटाद्युत्पत्तौ पिंडादिनिवृत्तावनिवृत्तिदर्शनात्साहचर्यादनुयदर्शनं न कारणानुवृत्तेरिति चेन्न पिंडादिगतां मृदाद्यवय
 वानामेव घटादौ प्रत्यक्षवेनुमानां मासात्साहचर्यादिकल्पमानुत्पत्तेर्न च प्रत्यक्षानुमानयोर्विबुद्धाया निचारिता प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्य सर्व
 प्रमानाणां सप्रसंगादिवृत्तलिकं सर्वेन देवेदमिति गम्यमानं न बुद्धेरपि अन्यनदुष्टापेक्षवंतस्यान्यनदुष्टापेक्षवृत्तिरन्यथायातस्तदशमिदमित्य
 स्यादपि बुद्धेर्लक्षणात् सर्वज्ञानायासनेवन दिदं बुद्धोरपि कुर्वन्नावसंवेधानुपपत्तिः साहचर्यात्प्राप्तं चंद्रनिचेन्न दिदं बुद्धोरितरेतरविषयत्वानुप
 पत्तेरसति चेत्तरेतरविषयत्वे साहचर्यहणानुपपत्तिरसत्त्वं साहचर्येन बुद्धिरिति चेन्न दिदं बुद्धोरपि साहचर्यबुद्धिबदसद्विषयवप्रसंगादसद्वि
 षयत्वमेव सर्वबुद्धीनामस्ति निचेन्न बुद्धिबुद्धेरपि असत्विषयवप्रसंगान्न दयस्ति निचेत्। न सर्वबुद्धीनामृषावे सत्त्वबुद्ध्यानुपपत्तेः। तस्मादसदेतत्सा
 हचर्यात्तद्विरिक्तः सिद्धः। प्राकार्योत्पत्तेः कारणसद्भावः कार्यस्य चातिशक्तिर्लिङ्गात्कार्यस्य च सद्भावः प्रागुक्तैः सिद्धः कथमतिशक्तिर्लिङ्गात्
 दमित्यति लिङ्गमस्येत्यतिशक्तिः साक्षाद्विज्ञानालंघनवप्राप्तिर्यद्विलोक्यते तमथादिना घटादिवत्तत्तदालोकादिना प्रावरणनिराकारेण

विज्ञानविषयप्रशस्त्रवत्प्राक्तमद्वाचनं यन्निवरति तदेतदपि तन्मया तन्नेरित्यवगच्छामि तन्निविद्यमानो घटः उदनेष्टादित्युपलभ्यमानः
निविद्यमानवान्नावा दुपलभ्येतेवेति चेन्न हि न वदतादिकार्यकदाचित्प्रविद्यमानमित्युदितं तन्निविद्यमानो घटः उदनेष्टादित्युपलभ्यमानो घटः
रणेशानि विद्यमानवान्निविद्यमानो घटः उदनेष्टादित्युपलभ्यमानो घटः उदनेष्टादित्युपलभ्यमानो घटः उदनेष्टादित्युपलभ्यमानो घटः
दाद्यवयवानां पिडादिकार्यान्तरूपेण संस्थानं तस्मात्प्राक्तमद्वाचनं यन्निवरति तदेतदपि तन्मया तन्नेरित्यवगच्छामि तन्निविद्यमानो घटः
दस्त्वपि यत्किं निरोभावयो द्विविधत्वापेक्षः पिडा कपालादेरावरणवैलक्षण्यादयुक्तमिति चेन्न मः कुद्यादिदिघटाद्यावरणघटादिनिर्देशं दृष्टं न त
द्याघटादिनिर्देशं पिडा कपालेन स्थापितं कपालसंस्थानयोर्विद्यमानस्यैव घटस्यावतत्वादनूपलब्धिरित्युक्तमावरणघटवैलक्षण्यादिनिर्देशं
शेदकादौ हीराद्यावरणे नैकदेशवदशीनाद्यादिकार्ये कपालरूपाद्यवयवानामंतर्भावादनूपलब्धिरिति चेन्न विनक्तानां कार्यान्तरत्वादनूपलब्धिरिति चेन्न
पत्तिरावणमावएव च प्राप्तिरिति चेन्न पिडा कपालावस्थयोर्विद्यमानस्यैव घटस्यावतत्वादनूपलब्धिरिति चेन्न विनक्तानां कार्यान्तरत्वादनूपलब्धिरिति चेन्न
नाश एव यत्नः कर्तव्यो न घटाद्युत्पत्तौ न चेतदस्ति तस्मादयुक्तं विद्यमानस्यैव घटस्यावतत्वादनूपलब्धिरिति चेन्न विनक्तानां कार्यान्तरत्वादनूपलब्धिरिति चेन्न
निश्चिन्तितं यत्तानमद्यावत्ते घटादौ हीपाद्युत्पत्तौ प्रयत्नदशीनां सोपितमो नाशायैवेति चेद्हीपाद्युत्पत्तावपि यः प्रयत्नः सोपितमस्ति रस्करणाय
तस्मिन्ने घटः स्वयमेवोपलभ्यते न हि घटे किंचिदधीयत इति चेन्न प्रकाशवतो घटस्योपलभ्यमानत्वाद्यथा प्रकाशविशिष्टो घट उपलभ्यते प्रदीपक
रणेन तद्याप्राक्तमद्वाचनं यन्निवरति तदेतदपि तन्मया तन्नेरित्यवगच्छामि तन्निविद्यमानो घटः उदनेष्टादित्युपलभ्यमानो घटः
पयत्नः स्याद्यथा कुद्यादिविनाशेन स्मात्प्रतिनियमोत्पत्तिरिति चेन्न विनक्तानां कार्यान्तरत्वादनूपलब्धिरिति चेन्न विनक्तानां कार्यान्तरत्वादनूपलब्धिरिति चेन्न

राम०
४

र्थात्तदा एवमावृणमिन्वोवा सतत्र यदि पूर्वाभियुक्तस्य कार्यस्य पिंडस्य घटव्यवहितस्य वा कपालस्य पिंडनाश एव यत्रः क्रिये न नदविद्वत्तूणीद्य
 पि कार्यज्ञायेत। तेनाथाह नो घटो नो पलम्प न इति पुनर्यत्ना नरा पेक्षा नैव। तस्माद्दृष्टमिद्यत्पार्थिवो न नियत एव कारकत्वापारोर्थवा तस्मात्प्रागुक्त
 त्रैरपि सदेव कार्यमतीतानागतप्रत्ययमेदाच्चातीतो घटो नागते घट इत्येतेषां अत्र न्ययवोवर्तमानप्रत्ययघटवन्ननिर्विषयं प्रकृतं अनागता र्थि घटनेश्च
 नत्वसत्पार्थिवया घटनिर्लोके दृष्टाये। गिनाचानीतानागतज्ञानस्य सत्प्रादसं श्रेष्ठविद्यनूयतः ऐश्वरं न विद्यद्युत विषयं प्रत्यक्षज्ञानं मिथ्या स्यान्न च प्र
 त्यक्षमुपचर्यते घटसद्भावेत्यनुमानमवोचामविषयनिषेधाच्च। यदि हि घटो न विद्यमीति कुलालादिषु याप्रियमाणेषु घटार्थप्रमाणेन निश्चितं येन च का
 लेन घटस्य संबोधनविद्यतीत्युच्यते तस्मिन्नेव काले घटो सन्निति विषयनिषिद्धमभिधीयते न विद्यनूयतो सन्निति न न विद्यतीत्यर्थः। अये घटो न वर्तते न
 नित्यद्वयं प्रागुक्तं घटो सन्नित्युच्यते घटार्थं प्रवृत्तेषु कुलालादिषु वर्तमाना कपालस्य वा घटस्य नवनिनचनयो र्थं विद्यवं घटस्य नस्मात्कुलालो
 येन विद्युद्यते। कस्मात्स न हि न विद्युपेण घटो वर्तते न हि पिंडस्य वर्तमानता कपालस्य वा घटस्य नवनिनचनयो र्थं विद्यवं घटस्य नस्मात्कुलालो
 दिष्टा पारवर्तमानतायां प्रागुक्तं घटो सन्निति न विद्युद्यते यदि घटस्य यत्संविद्यसत्ता कार्यनस्य निषेधे विरोधः स्यान्न तु नद्वान्न निषेधनिनचस
 र्वा क्रियावता मे केव वर्तमानता न विद्यवं वा अपि च चतुर्विधानामनावा नां घटस्येते नराभावे घटादप्योदृष्टेयथा घटानावः परादिरेव न घटस्व
 रूपमेव न च घटानावः सन्पटो नावात्मकः किंतु हिंसावत्परायैवं घटस्य प्राकृष्टं मानं नावा नां मपि घटादप्युदृष्टेयमाहुतेन अपादिश्यमानं न घटस्य
 तरेन राभावे देवतयेवमावात्मकता नावा नां मेवं च सति घटस्य प्रागभावरजिनं घटस्वरूपमेव प्रागुक्तं नैव नित्यं घटस्य प्रागभावेति घटस्य
 त्वरूपं न देवाभ्येत घटस्य नित्यपदेशानुपपत्तिः प्रथकत्पयिज्ञात्वा दिश्येत्तद्विलापुत्रकस्य रासरीरमिति घटतत्वातिघातस्य पामनान्नमिति न

त्विदं त्वेवाभावस्य घटनं यद्यदेतन्न घटत्वरूपस्येवायार्थो न रं घटादुदत्तस्याभावस्यैव न तत्र किंचित्प्राप्त्यापत्त्यनेः शशविषाणवदभा
 वभूतस्य घटस्य कारणमत्रासत्तवानुपपत्तिर्हि निष्ठवात्संबंधस्यायुतसिद्धतामवेदति चेन्न भावाभावयोरयुतसिद्धवानुपपत्तेर्भावभूतयो
 र्हि युतसिद्धताऽयुतसिद्धतावाननुभावाभावयोरभावयोर्यतस्मात्सदेव कार्यप्राप्त्यनेरिति सिद्धं त्रिसंक्रमेण न मृत्युना हतमिन्द्रादौ न भ्राह्मण
 शनाय या शितुमिच्छा शनाया सेव मृत्युमाहि मृत्या तक्षणांतया तक्षितेन मृत्युना शनाय या कथमशनाया मृत्युरित्युच्यते अशनाया हि मृत्युर्हि
 शब्देन प्रसिद्धे हेतुमत्तया जयनियोगां शितुमिच्छा नित्ये शनाया नंतरं मेव हेति ज्ञेयं सावशनाय ध्यातुं मृत्यु रित्यशनाया हीत्याहुः आत्मनो शना
 या धर्म इति स एष बुध्यवस्था हिरण्यगर्भा मृत्युरित्युच्यते तेन मृत्युनेदं कार्यमाहृतमासीत यथा पिडावस्थया मृदा घटादयः प्राहता मृत्युरिति न ह
 तमनो कुतश्च तदिति मनसो निर्देशः स प्रकृतो मृत्युर्वसमा एका यं सिद्धया तत्कार्यालोचनं न ह्यसंमनः शब्दे वा असंकेत्यादिलक्षणं मनःकरण
 मकुतश्च कृतं वा केनापि प्रायेण मनो करोदित्युच्यते आत्मचीयात्मावानुस्योन्नयेयमहमनेनात्मना मनसामनस्वीत्यामत्यभिप्रायः मधुप्रापति
 रिति अत्र केन मनसा समनस्कः सन्नर्त्तव्यं मृजयन्नात्मानमेव कृतार्थोस्तीत्यचरच्चरणमकरोन्नस्पृहापतेरर्चतः पूजयतः आधारसात्त्विकः
 शृङ्गाभूताश्रुताय तज्जपन्नाः श्रवाकाशप्रभृतीनां वयाणां सुत्यत्यनंतरं इति वृत्तं प्रकृत्येतरसापेक्षाद्विकल्पासंभवाच्च सृष्टिक्रमस्य अर्चने
 पूजां कुर्वते वै मेमस्यैक उदक्रमसृष्टिपवममन्यतयस्मान्मृत्युस्तदेव तस्मादेव हेतोरक्यस्यानेरश्च मेव कृतपयोगिकस्यार्कश्चमर्कवैहेतुरित्य
 र्थः अनेरर्कनाम निर्वचनमेतद्वचनात्सुखहेतुपूजाकारणात्संबधाच्चातिरेतद्रोणं नामार्क इति यद्यप्यथोक्तमर्कस्यार्कवैवेदज्ञानातिकमु
 दकं सुखवानामसामान्यात्तद्वैदित्यवधारणार्थं न वत्येवेति अस्मै एवं विदेयं भवति ॥ आपो वा अर्कः कः पुनरसावर्क इत्युच्यते आपो वा

राम०
५

स

या अर्चनो गद्यतास्तारवाकोनेर कस्य हेतुवाद् शुवाग्निः प्रजिष्ठित इति न पुनः साक्षादेवार्कः नामा मप्रकरणे दनेश्च प्रकरणे वक्षानि वायम
निरर्क इति तत्र प्रयत्नपाशरश्मिरोदधद्वयमंडभूतमासीत् तन्महत्पनसंघानमापद्यते तत्र सावाहीतः यत्प्रमानं हि गद्यमप्येन वायोपा
शरः समहत्पनेति सापथिद्यनवृत्तसंघानोयेयं पृथिवी सामवताभ्योद्गोण्डमक्षिनिवृत्तिमित्यर्थः । तस्य पृथिव्यामुत्पदितायां समृत्तुः प्रजा
पतिर आस्पृक्षुमयुक्तेव भूयसं वा हिलोकः कार्यं कृत्वा आपतिप्रजापते शुतनमहकार्यं यत्पृथिवीमर्गः केन स्पृष्टो तस्य तु च तेन स्पृष्टो तस्य
सैन प्रस्पृक्षिन्नस्य तेनो रसक्तेन एव वारस स जोर सो रसः सारः निरवर्तन प्रजापतिशरीराक्षिप्तं न इत्यर्थः को मो निष्क्रान्तिः स अंश स्यात्तर्हि
राघनापतिः प्रथमः कार्यकरणसंघानवाचुजानः सर्वदा रीरी प्रथम इति स्मरणान्न स च ज्ञानप्रजापतिः वेधाविः प्रकारमात्मानं स्वयमेव कार्य
करणसंघानं यत्कृतं न यत्कृतं इति तत्कथं वेद्ये साहसि तत्तृतीयमग्निवाद्यपेक्षया त्रयाणां हरणमकुर्वते न च वर्तते न ध्यात्वादितापेक्षया वा सु
तृतीयं न ध्यात्वादितापेक्षया तृतीयमिति इदं यं सामर्थ्यं स्पृक्षुत्वा त्रयाणां संख्याहरणं वेदमप्यप्राणः सर्वभूतात्मा ध्यानिवाद्यादि तत्पेक्ष
विशेषतः स्वने वृत्त्यात्मना वेधाविहिता विभक्तेन विराट् स्वरूपमर्हं न तस्यास्य प्रथमतस्तस्यानेरश्च मेधो पयोगिक स्यात् के स्य विराजश्चिन्मात्मक
स्याश्च मेधदर्शनं नुच्यते । सवीहि पूर्वोक्तापतिरस्य कृत्यर्थमित्येवाचाम इत्यमसौ शुद्धजन्मेति तस्य प्राचीदिकृतिरोविशिष्टसामान्यादसौ चासौ
च ऐशान्याने यो र मोवाह ईरयने रीतिकर्मणः अद्याप्यग्नेः पतीचीदिकृत्पुच्छेन घनो भागः प्राशुरवस्य प्रत्यदि कसं वेधादसौ चासौ च वायव्यने
सोत्पो मकुर्वेत् किनी । एष कोणवसामान्याह क्षिणा चोदीचीचपार्थे उभयदिक् संवेष्टा मात्याद्योऽष्टमं तरिक्षुदरमिति पूर्ववदियसुरः अथो
भाग सामान्यान् एषानिः प्रजापतिरूपो लोकाद्यात्मको निरमुपनिषितः एवमिमे जाकाश्च स्वतरिति अनेयत्रैकचयस्मिन्कस्मिन् अदिति ।

६

हेति न देव न वै प्रणिनिष्ठ निस्थितिं लभते को मावेवं यथोक्तमप्रतिष्ठ च मनो विद्धा विज्ञानं गुणफलमेतत्सो कामयत यो सौ मृत्युः सोऽदि क
 मे नीत्तानात्मानं मंडस्यो नः कार्यकरणं घातं वं विराजमानं मृत्युं न ज्ञात्रे वाचात्मानं मकुतुने मृत्युं स किं या पारः सैव स तने मृत्युं न स मृत्युरका
 मयत कामिनी वा किं द्वितीये मे ममाश्वाशरीरं ये जाहे शरीरी स्या सत्ताये तो न्ययेने ये व मे तद कामयत स एव कामयिवा मनसा पूर्वा न्ययेन वा चं
 ययी तक्षणमिथुने हं हभावं समज वत्सं वने कृतं च मृत्युं न सात्रयी मा लोचितवान् वयी विहितं मृत्युं कर्म मनसा वा लोचयदि तर्थाः ॥ को सा
 वशमाया लक्षितो मृत्युः शनाया लक्षणं मृत्युरिति लुके तमेव परा मृत्यो न्यत्र असंगो मा भूदिति नंदेन आसीत् न च मिथुने यदेत आसीत् न्यथ मश
 रीरिणः प्रजापते तु न्यतो कारणं तेनो बीजं ज्ञानं कर्मैव प्रया लोचनायां यत्तदृष्टवानासीत् तज्जगो ररुतं न ज्ञात्वा चितो यमृक्ता ते नरे न सा वीजेना
 पूर्वतु प्रविष्टां इष्टं पेण गभी भूतः स संवत्सरो न संवत्सरः काल निर्माता प्रजापति रन्य वना न ह पुराष्टवं तत्तत्समा त्वं वत्सर काल निर्मातुः प्रजा
 पतेः संवत्सरः कालो ना स न वत्स वत्सं संवत्सर काल निर्माता रं अंतर्गमं प्रजापतिं या वा निहृ प्रसिद्धः कालः एता वं तं एता वत्सं वत्सर परिमाणं कालम
 विभर्ते न वा च या वा संवत्सर इह प्रसिद्धः नतः परस्मात्किं कृतं वांस्तमेता वत्सः कालस्य संवत्सरमात्रं परस्मात् इह मृत्युं न सृष्टवानं इमं निक्षिप्य
 र्थस्तमेवं कुमारं ज्ञातमनिप्रथमं शरीरिणं मशनाया ववान् मृत्युरभियादृतं मृत्युं विदारे कृतवान् स च कुमारो जीतः स्वाभाविक विद्यया यु
 क्तो नाणि न्येवं शू मकरो न्येव वागमवत् वा कल्लो मवा त्मरे सत स एव जीतं स्मरं वे कुमारं हृष्टा मृत्युरे सत ईक्षितवान् शनाया वानि पियदिकदा चि
 देहं मकुमारं ममिं स्पे अभिपूर्वः मन्यतिः हिं सार्थः हिं सिष्प र्थः कनीयो नं करिष्ये कनीयेत्यमन्नं करिष्ये इत्येव मीक्षितवान् इक्षणं दुपरराम वदु
 सत्कर्म यं दीर्घकालं भूतं यम कनीयस्तद्देहो हि कनीयो नं स्याद्दीर्घमक्षणं इव सत्याभावाः स एव प्रयोजनमन्नं वा दुह्यमाजो अत ये वयं वाचा

३

राम०

६

वीकपातेनेवचमनसाभिद्युनीजावमालोचनमुपममोपमयेदं सर्वस्यावरं संगमं वासुजानयदिदं किंच यत्किंचेदं किं न दृष्टव्यं यत्किंचिदपि सा मा निष्ठं
मिसु सप्तगायमादीनि लोचनं शस्त्रादिक मीगभूतां विविधा संज्ञाना यमादि लोचो विशिष्टान्यं शस्त्रं तन्मा ध्या न प्रज्ञा प्रज्ञा च तत्कवी पंथं सुप्राम्पारणा कर्म
साधनभूतानुवृत्त्याभिद्युनी भूतया सुज्ञने तुल्यं सर्गादी निह कथमसृजनेति नेष दोषो मनसस्तु व्यक्तो मिद्युनी भावः त्रय्या वा सत्त्वगादीनां विद्यमानानां
मेव कर्म विनियोगभावेन यत्की भावः सर्गादि सप्रज्ञापतिरेव मन्त्र दृष्टि बुद्ध्या यद्यदेव क्रिया क्रिया साधनं फलं वा किंचिदसृजत तत्र दत्तं न स विद्युमधि
यत दत्तं वा न मनः सर्वं लक्ष्यं वै यस्मादतीति तत्र स्माद दिने रदिनि ना सो मृत्योरदिनि वं प्रसिद्धं न ध्या च मंत्रो दिनि द्यो रि न्या दि सर्वं स्पे न स्पज्ञगने न भूतस्या
नाम वी तानेव न व न्यथा विरोधा न्न हि कश्चित् सर्वं स्वे को ज्ञा दृश्यते न तस्मात्सर्वा त्मा नवनीत्यर्थः सर्वमस्या संभव न एव सर्वा त्मा नो ह्यनुः सर्वमसंभवनी
तुपपद्यते एव मे न दया कर्म दिने मृत्योः प्रज्ञा पतेः सर्वस्या दमाद दिनि वै वेद न स्पे व न फलं सो कामयते न ध्या च मेधयो निर्वचनार्थमिदमाह भूयसा
महता यज्ञेन भूयः पुनरपि यज्ञे येति न नाना रकरणा पेक्षया भूयः शब्दः सप्रज्ञापतिर्ज्ञानं नरे ध्या च मेधेन भ्यजतु सत द्वाव ना विन एव कल्पा दो यवर्त्त न सो
धमेध क्रिया कारक फलान्मेधेन निर्वृत्तः सन्न कामयत भूयसा यज्ञेन भूया यज्ञे येत्येव महत्कार्यं कामयित्वा लोकवदध्याम्य त्मनपो न प्यत न स्पृशत स्पृश
स स्पृति र्वृष्य शो वी र्यं बुद्ध्या मदिनि स्वयमेव पदार्थमाह प्राणाश्चक्षुरादयः वेद्यशो यशो हेतुवा नेषु हि सन्तुल्या निर्वचति न था वी र्यं वनेषु स्मिन्नुवा
रीरे न ह्युक्तं प्राणे यशस्वी वलवान् वान वनिन स्मात्प्रा णा एव यशो वी र्यं वा स्मिन्नु शरीरे न देवं प्राणलक्षणं यशो वी र्यं बुद्ध्या मडु क्तं न वने देव यशो वी र्यं
भूतेषु प्राणे प्रकृतेषु शरीरा निर्गतेषु नृक्षरी रं प्रज्ञा पतेः श्रियतु सुखं न भावगंतु मधियता मेधं चाभवत्तस्य प्रज्ञा पतेः शरीरा निर्गतं स्यापि न स्मिन्नेव शरीरे म
न ग्रासीद्यथा कस्यचित्पिये विषये हरे रं गतस्यापि मनो न व निन दृष्टान् स्मिन्नेव गतमनाः सक्लि मकरादि तु च्यते सो कामयत कथं मेधं मेधा ही यति यं

मेमैरुहंशरीरंसा किंवात्मवी आत्मवांशानेनशरीरेणशरीरकात्पानितिप्रविवेशयसमाहेतुशरीरंमद्वियोगात्तगत्यशोवीर्यस दृश्यतत्तत्तत्स
 दृश्यःसममवत्तत्ततोश्चमासाप्रज्ञापतिरेवसाहादितित्कृत्यते।यस्माच्चपुनःतत्सवे शाङ्ग तयशोवीर्यवाहमेधसमेधमभूतदेवाश्चमेधस्याश्चमेध
 नासकनोरश्चमेधश्चमेधनामलाभः।क्रियाकारकफलात्महोहिकनुः।सचप्रज्ञापतिरेवेतिक्कृत्यते।कतुनिर्वैकस्याश्चस्पप्रज्ञापतिवसु
 क्तुपावाश्चस्पत्येवमादिनातत्सवेवाश्चस्पमेधस्याप्रज्ञापतिस्वरूपस्यानेश्वपेक्षाकृत्यकतुफलात्मनूपतयासमस्यावासमंविधानम्यमित्यारभ्य
 तेपूर्ववक्रियापदस्यविधायकस्याश्रयत्वात्क्रियापदापेक्षवाच्यप्रकरणस्यायमर्थोवगम्यते।एषहवेअश्चमेधंकुंवेदःयःकश्चिदेनमंश्चअर्कच
 यथोक्तएवंवक्ष्याणेनसमासेनविशेषणेनविशिष्टवेदसएषोःश्चमेधंवेदनाभ्यः।तस्मादेवंवेदितद्यत्पर्यःकथंनत्रपशुविषयमेव ताव
 दृशंननाह।तत्रप्रज्ञापतिर्भूयसायज्ञेनभूयोयज्ञेयेतिकामयिवात्मानमेवपशुमेधंकल्पयित्वातंपशुमनवत्तुद्यद्वोत्सृष्टंपशुमवरोधमकृत्वेवसु
 क्तप्रयहंमन्यताचिन्तयत्।तसंवत्सरस्यपूर्णस्यपरस्ताहर्दुमात्मनेआत्माद्यंमालनप्रज्ञापतिदेवताकवेनेयेतदालननालेमंकृतवान्।पशुन
 श्रन्यानुयास्यानारण्येदेवताभ्योयद्यादेवतंप्रतिशतिरुहत्प्रत्योहत्प्रतिगमितवान्।यस्माच्चैवंप्रज्ञापतिरमन्यतत्तस्माद्वसुमन्योपुक्तेनविधि
 तात्मानंपशुमंश्चमेधंकल्पयित्वासर्वदेवत्योहंपोहमाणाश्रित्यमानस्त्वहंमदेवत्यएवस्या।अन्यद्वनरेयशवोग्रास्याआरण्यायद्यादेवताभ्यग्राह्यं
 तिमदवयवभूतेभ्य एवेतिविद्यात्तयद्येदानीसर्वदेवत्यंप्रोक्षितंप्राज्ञापत्यमालनंनेयादिकाएव मेधवाश्चमेधोयएषतपनियत्त्वेवंपशुसाध
 नकःकतुःसएवसाक्षात्फलभूतोनिदिश्यते।एषवेअश्चमेधःकोसोयएषमविनातपतिजग दवमासयनितेजसातस्यास्यकतुफलात्मनःस
 त्परःकालविशेषःआत्माशरीरंतन्निर्वर्त्यवात्सवत्सरस्यानस्यैवकृत्वात्मनोनिमाधवाच्यफलस्यकतुवत्तपलेवनिर्देशायपार्थिवानिरर्कसा

तह
 राम
 ७

१. २. ३. तस्य चार्कस्य कृतोचितस्य मे लोकास्त्रयोपार्जनं शरीरावयवाः । तथा च व्याख्यातस्य वाचीदिगित्यादिना तावत्प्रादित्यविनोयथा
विशेषितावर्कस्य मे धौकृतु फलः कोयः पार्थिवानिः ससाक्षात्कृतुपः क्रियात्मकं कृतोरगि साध्यावावृत्ते निर्देशः कृतुसाध्यावावृत्तफलस्य क
तुपेलेव निर्देशः । प्रादित्याश्च मेव ह निती । कृतुफलभूतावन्नादित्यो सा तु पुनर्भूयः एकैव देवता भवति का सा मृत्युरेव सर्वमप्येकैव सा क्रिया
साधनफलमेदाय विभक्तमथा वाक्तं स वेधात्मानं यत्कृतुतेति सा पुनरपि क्रियाभिहृत्युत्तरकालमेकैव देवता भवति मृत्युरेव फलरूपोयः पुनरेवम
नमश्च मेव मृत्युमेका देवता वेदाहमेव मृत्युरस्माश्च मेवः एकैव देवता मद्रूपाश्चानि साधनमाद्येति सोपज्ञयति पुनर्मृत्युपुनर्मरणं स कृतुवा पुनर्मरणा
यनज्ञायत इत्यर्थः । अ पजितोपि मृत्युरेव पुनरावृत्त्यादिना शक्याह नैनं मृत्युरात्रोति कस्मान्मृत्युरस्ये वं विदः । आत्मा भवति किंच मृत्युरेव फलरूपः । स
ज्ञेता सा देवता नामैको भवति न स्येन फलः ॥ तृतीयस्य द्वितीयं वाच्यं ॥ ॥ इत्यहं तस्य कः संवदः कर्मणो ज्ञानसहितानां परागति उक्ता मृत्यात्मना
वाच्यमेव गतुं शक्यं । इति मृत्यात्मसाधनं । भूतयोः कर्मज्ञानयोर्धनं उद्भवः तस्य काशना र्थमुद्गीयवास्तुल्यमारभ्यते । ननु मृत्यात्मना वृद्धवृत्तानक
र्मणोः फलमुक्तं उद्गीयज्ञानकं भावः । मृत्युमृत्यात्मना वातिकर्मणं फलं वदस्यते । अत्र विषयवाच्यफलस्य न पूर्वकर्मज्ञानोद्भवप्रकाशना र्थमिति चेन्न
यं देवताप्रादित्यात्मना ववावृत्तीत्यफलस्य पूर्वज्ञायेत देव फलमुक्तं मेतासा देवता नामैको भवतीति ननु मृत्युमति कृतं इत्यादि विवृद्धं न स्वाभाविक पा
प्यासंगविषयवाच्यं किं मरणस्य को सो स्वाभाविकः पाप्यासंगो मृत्युः कृतो वा तस्योद्भवः केव वा तस्यातिकर्मणं कथं ये तस्यार्थस्य प्रकाशनायारथायिका
रभ्यते । कथं इत्यादि प्रकारः । इति हृत्वावयवकोशपातो वर्तमानप्रज्ञापनेः पूर्वज्ञाननियुद्धं तदवयवो न्य निहृताद्येन प्राप्तापत्त्याः प्रज्ञापने हृत्तज्ज्ञावस्थस्या
पत्त्याभिप्राजापत्त्याः केते देवाश्च सुराश्च तस्यैव प्रज्ञापनेः प्राणावाप्ययः कथं पुनरुक्तोपादेवा सुरवसुभ्यो शास्त्रज्ञानितज्ञानकर्मना विनाः योतनाहे वा तज्ज्ञेति

८

न एव स्वाभाविक प्रत्यक्षानुमानजनित एव योजनकर्मज्ञानमाविताः असुराः स्वेषां सुपुरमाणात्सुरेभ्यो वा देवेभ्यो न वा समाजत एव योजनज्ञानकर्मज्ञान
विताः असुरास्तनसमात्कानीयसाः कनीयो मएव कानीयसाः स्वार्थे दृष्टिकनीयो सोत्पाएव देवाः यसाः सुराः धार्या सोसुराः स्वाभाविकी हि कर्मज्ञान
परिर्महत्तराणां नाशस्वजनितायाः कर्मज्ञाने हरेर्ह एव योजनज्ञान एव कनीयस्त्वे देवानां स्वतन्त्रमिति परस्परज्ञानं न यत्र साध्या हि सा ते देवा
सुराश्च प्रजापतिशरीरस्थाः एषु लोकैः पुनिमित्तभूतेषु स्वाभाविकेन कर्मज्ञानसाधोऽथ स्पष्टं तस्य दूरे कृतं वतः देवानां वा सुराणां च हस्तु इवाभिन्नवो
स्पष्टीकृता विद्यास्वतन्त्रमिति कर्मज्ञानमावना नूपाहतिः प्राणानां सुद्वयं यदा चोद्वयं तदा ह एव योजन प्रत्यक्षा अनुमानजनित कर्मज्ञानमावना ह वा
निषामेव प्राणानां हृदि रासुर्यभिभूयते स देवानां ज्ञेयो सुराणां पराजयः कदाचित् तद्विपर्ययेण देवानां ह निरभिभूयते आसुर्या उद्वः सो सुराणां ज्ञेयो दे
वानां पराजयः एवं देवानां ज्ञेयधर्मभूयत्वा दुर्कर्षः आप्रजापतिव्यापारे सुरजये धर्मभूयत्वादपकर्षः आस्थावरव्यापारे तु न यसां मयस्य व प्राप्ति
स्त एव कनीयत्वादभिभूयमानाः असुरैर्देवाः वा दुत्पादसुराणां किं कृतं वत इत्युच्यते ते देवा असुरैरभिभूयमानाः ह किं कृतं कृतं वतः कथं ह देवा नी
मस्मिन् यजेत्यादि होमे उद्गीथेन कर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्च येण न्यामानि गच्छामो सुरा नभिभूयन्ते देव भावं शास्त्रप्रकारां प्रणिपद्या महत्सु क
र्तव्येनो न्यमुद्गीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्च येषु ज्ञानकर्मभां कर्मवत्समाणमंत्रपल्लवा विधि त्पमानेन देवानि ज्ञपेदिनिज्ञानं द्विदमेव निरूप्यत
नानासिद्धमभ्यारोहस्य विधि शेषार्थवा दोन ज्ञानभिरूपणपरं न य एवं वेदे निवचना दुद्गीथवत्तावेपुराकल्पप्रवणा दुद्गीथविधि परमिनिचे प्राक्क
राणां तदुद्गीथस्य चान्यद्विहितवानविद्याप्रकरणवाच्चाभ्यां हतपस्य चानित्यत्वादेवं विप्रयो घ्नान् विज्ञानस्य च नित्यवच्छ्रवणात्तद्वैतज्ञा क
निदेवेति च कृतेः प्राणस्य वागादीनां च शुद्धिश्चिद्वचनां न सवपास्यै प्राणस्य शुद्धिवचनं वागादीनां च सहो पत्यज्ञानां न शुद्धिवचनं वागादि

राम.
८

निंदयासुखशान्तनिश्चिनाभिपेनोपपद्यते सुसुमनिकान्तोदीयनइत्यादिफलवचने च वा लसत्वापत्तिर्हि फलेन घट्टागाद्यन्यादिभावः स
तुनामप्राणसोपासनं ननु चिमुद्रादिगुणवत्तेति ननु स्यात्तु न चान्नस्यादुपास्यत्वे स्तुत्यर्थोपपत्तेर्भावविपरीतार्थेति पत्रेः श्रेयः प्राप्तिपत्रे लोकावतार
मपि परीतमर्थप्रतिपद्यते लोके सदृष्टं प्राप्नोत्यनिष्टा निवृत्तेन विपरीतार्थप्रतिपत्त्या नथ हापि श्रौतश्रुतनिर्णयप्रतिपत्तौ श्रेयः प्राप्तिपत्रे पत्रानवि
पद्यते न चोपासनार्थं प्रकृतशब्दो विज्ञानविषयस्यानयावे प्रमाणमस्ति न च न द्विज्ञानस्यापवादः श्रुतं नतः श्रेयः प्राप्तिदर्शनात्तथा र्थताप्रतिपद्याम
पि विषययवानर्थप्राप्तिदर्शनाद्यो हि विपर्ययेणार्थप्रतिपद्यते लोके पुत्रपुत्र्याण्यमित्यमित्रमित्रिवा सोनर्थप्राप्तिवन्नृपते प्राप्ते श्रुतदेवता नामयय
यायीनामेव चेद्गूढं श्रुतिनोनार्थप्राप्त्यर्थं शास्त्रमिति श्रुतं प्रापत्तलोकवदेव न च तदिष्टं न स्माद्यथा भूतानेवात्मे श्रुतदेवतादीन् प्राह यत्तु पा मना र्थं शास्त्र
नामादौ ब्रह्मदृष्टिदर्शनादयुक्तमिति चेत्कुतश्चामादेरब्रह्मवत्तत्र ब्रह्मदृष्टिस्त्या एवादायि व पुत्रपुत्रदृष्टिं प्राह यत्तु सृष्ट्यनेन स्माद्यथा र्थमेव शास्त्रतः प्र
तिपत्ते श्रेयस्य युक्तमिति चेन्न प्रतिमावद्दे प्रतिपत्तेर्नामादावब्रह्मोण ब्रह्मदृष्टिं विपरीतं प्राह यत्तु शास्त्रस्याणा विव पुत्रपुत्रदृष्टिमिति नेन स्माद्यथा र्थमेव शास्त्रतः प्र
स्मादेतेन द्विब्रह्मोण नामादिव स्तु प्रतिपत्तस्य नामादौ चिधीयते ब्रह्मदृष्टिः प्रतिमादायि व विव पुत्रदृष्टिस्तु ब्रह्मोण ब्रह्मदृष्टिं विपरीतं प्राह यत्तु शास्त्रस्याणा विव पुत्रपुत्रदृष्टिमिति नेन स्माद्यथा र्थमेव शास्त्रतः प्र
नामाद्येव ब्रह्मेभियथा स्थाणा वनिर्ज्ञानेन स्थाणुरिति पुत्रपुत्र एवायमिति प्रतिपद्यते विपरीतं ननु तथा नामादौ ब्रह्मदृष्टिं विपरीतं प्राह यत्तु शास्त्रस्याणा विव पुत्रपुत्रदृष्टिमिति नेन स्माद्यथा र्थमेव शास्त्रतः प्र
ब्रह्मेति चेदेनेन प्रतिमावा स्थाणादिषु विस्वादिदेवयिवादिहृदीनां नुत्पन्नानां हि पुत्रपुत्रादिहृदिदर्शनादिद्यमानं पृथिव्यादि वस्तु हृदीनामेव गीदिविष
येते पददर्शनात्तस्मान्नामात्मादिषु ब्रह्मादिहृदीनां विद्यमानं ब्रह्मादि विषयवसिद्धिरेनेन प्रतिमावा स्थाणादिषु विस्वादिदेवयिवादिहृदीनां सत्त्वस्तु
विषयवसिद्धिः सुखापेक्षवाच्यं गो लव स्यपेक्षा न्यादिषु चानिवादे गो लवान्मुखा न्यादि सहाववत्रामादिषु ब्रह्मवत्स्य गो लवान्मुखवत्स्य सहाववत्रामादिषु

स्मान्

त्रिः क्रियार्थे व्यापिशोषादिद्याद्यानां यथा च दर्शपूर्णमासादि क्रिये दे फला विशिष्टे नि क र्थे यत्ना का एव क म प्र यु क्तं गा च इत्येत द तो कि क वस्तु प्रत्यक्षा च
 विषय न था भूत च वेद वा केरे वज्ञापनेन था परमात्मे पुर दे वता दि वस्तु स्मृता दि धर्म क म श ना या द्यती त चेत् ये य मा दि विशिष्ट मि नि वे द वा केरे वज्ञा स्म न द
 त्य लौ किक वा न था धर्म मे व भ वि नु म ह ति । न च क्रि यार्थे की को ऽती त नां बु द्धु ता द क वे वि शो क्ते न वा नि श्चि ता वि ष य स्मा वा पर मा त्मा दि व स्तु वि ष या
 बु द्धि बु द्ध नु य मे अ नु षे या ना वा द यु क्त मि ति चे क्रि यार्थे की को ऽती त नां बु द्धु ता द क वे वि शो क्ते न वा नि श्चि ता वि ष य स्मा वा पर मा त्मा दि व स्तु वि ष या
 नः क्रि यार्थः सा ध र्म मि त्यु क्त मि ति चे न ज्ञान स्प न था भू ता र्थ वि ष य वा न नु षे य स्प रं श स्प भा व ना र्थ स्या नु षे य वा न था न कि न हि प्र मा ण स म वि ग न वा
 न च न हि ष या या बु द्ध र नु षे य वि ष य वा न था र्थ कि न हि वे द वा क्य ज मि त वा दे व वे द वा का वि ग न स्प य स्तु वः न था वे स नु षे य न वि शि ष्ट चे द नु नि ष्ट मि
 न वे द नु षे य वे ना नु नि ष्ट न नु षे य वे वा क्य प्र मा ण वा नु प प ति हि नि च न नु षे य वे स नि प दा नो म ह ति नु प प द्य मे नु षे य वे नु स नि ता द र्थ न प दा नि स ह न्य मे न वा
 नु षे य नि ष्ट वा क्य प्र मा ण न य ती द म न न व क र्त्त य मि नि न वि द म न न व मि त्प वे प्र का रा णां प द श ना ना म पि वा क्य व म नि क र्त्त यी क्रिये न क र्त्त यो न वे त स्पा दि न्ये व मा ही
 ना म न्य त मे स त्त नः पर मा त्मे शु रा दी ना म वा क्य प्र मा ण नु प दा र्थ वे च प्र मा णा न र वि ष य वे अ नो म दे न हि नि चे न्ना स्ति मे उ र्व लं च नु षे यो मे न द न्ये व मा द्य न नु षे य पि
 वा क्य द शे ना न च मे उ र्व लं च नु षे यो मे न इत्ये व मा दि वा क्य थ व णे मे वा दा य नु षे य नु बु द्धि बु द्ध नु य मे न था स्ति प द स हि ता नां पर मा त्मे शु रा दि प्र नि पा द क वा क्य प
 दा नां वि शो ष ण वि शो ष या वे न स ह निः के न वा र्थ मे । मे वा दि ज्ञान व र्मा त्म ज्ञा ने य ज्ञा ना ना वा द यु क्त मि ति चे न न वि द वा प्रो ति प र नि द्य न द द य य थि रि नि
 फ ल प्र व णा भं सार वी ज्ञा वि द्या दि दौ ष नि वृ त्ति द शी ना ज्ञान न्य शो ष वा नु न न्ना न स्प नु द्वा मि य फ ल क र्त्त र थ वा द वा नु प प तिः प्र ति पि द्वा नि ष्ट फ ल सं वे ध
 सु वे द वे द ज्ञा य ने न वा नु षे यः सः न च प्र ति पि द्वा वि ष य वे द न क्रि य स्पा क र णा द न्य द नु षे य स न्य क र्त्त य ना ज्ञान नि ष्ट नै व हि पर मा र्थ नः प्र ति षे ध वि धी नां स्या

राम०
 १६

विद्वान्प्रतिषेधज्ञानसंस्कृतस्यानर्हेभावेवाप्रत्युपस्थितेकलंसाभिशास्त्रादाविदेमहाप्रदोभोत्पमितिवाज्ञानसुत्यन्तद्विषययाप्रतिषेधज्ञान
मत्वावाद्यनेमृत्तमिकायामिषयेयज्ञानंतद्विषययायात्पविज्ञानेनतस्मिन्प्रतिषेधेस्वाभाधिकविपरीतज्ञानेनतथैकरीतद्वयज्ञानप्रतिषेधनवृत्तिवि
परीतज्ञाननिमित्तप्रतिषेधनिवृत्तिरेवमर्थवृत्तदमावेनमात्प्रतिषेधविधीनां वस्तुयाथात्पज्ञाननिष्ठमेवमपुत्रपद्यापारनिष्ठतां प्रोपस्तिनयेहापि
रमात्मादिद्याथात्पज्ञानविधीनां तावन्मात्रपर्यवसानमेवस्यात्तथा तद्विज्ञानसंस्कृतस्य तद्विपरीतार्थज्ञाननिमित्तानां वृत्तीनामनर्थार्थवेनज्ञायमानवात्पर
मात्मादिद्याथात्पज्ञानस्य त्यास्वाभाधिकेन निमित्तविज्ञानेवाधिनेभावः स्यात्तु कलंसादिमहाप्रदोभोत्पमितिवाज्ञाननिमित्तज्ञानार्थार्थज्ञानां
द्विविपरीतज्ञानेनिवृत्तिनेनद्वयकृण्णनर्थप्रवृत्त्यभावयतप्रतिषेधविषयवाक्तासुविहितप्रवृत्त्यभावो न युक्तः इति चेन्न विपरीतज्ञाननिमित्तज्ञानार्थार्थज्ञानां
तु न्यत्राक्तलंजनद्वयविषयविज्ञाननिमित्तवृत्तनार्थार्थवृत्तयथातथाशास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपिनस्मात्परमात्मयाथात्पविज्ञानवतः शास्त्रविहितप्रवृत्तीनां
मपिमिथ्याज्ञाननिमित्तवृत्तनार्थवेनमुत्पन्नपरमात्मज्ञानेनविपरीतज्ञानेनिवृत्तिनेयुक्तएवाभावो न युक्तः इति चेन्न नित्यानां तु केवलशास्त्रनिमित्तज्ञानार्थार्थज्ञानां
भावाद्भावो न युक्त इति चेन्न विद्यारागद्वेषादिदोषवतो विहितवाद्यथा स्वर्गकामादिदोषवतो दर्शपूर्णमासादीनिकाम्यानि कर्माणि विहितानि न तथा मर्त्या
नर्थवीजाविद्यादोषवतः तज्ज्ञानिनेष्टानिष्टप्रामिपरिहाररागद्वेषवन्त्यतस्तेविनाविशेषप्रवृत्तेरिष्टानि एवापि परिहाराद्यिनां नित्यानि त्यक्तमीलिविधीयेतेन केवलं
शास्त्रनिमित्तान्येवमवागिहोऽदर्शपूर्णमासाया तुमीस्पपशुवैधसोमायां कर्माणां स्वतः काम्यानि तद्विवेकोक्ति कर्तव्येन गहि स्वर्गादिका महोपेय कर्मार्थता
तथाविद्यादिदोषवतः स्वतोवप्राप्तेष्टानिष्टप्रामिपरिहाराद्यि नस्तदर्थान्येव नित्यानीति युक्तं प्रतिविहितज्ञानपरमात्मयाथात्पविज्ञानवतः तामोपाय
प्रतिषेधे कलंकिंचित्कर्मा विहितमुपलभ्यते कर्मनिमित्तदेवतादि सर्वसाधनविज्ञानोपमर्देन सात्त्विकज्ञाननिधीयतेन चोपमर्दिन क्रियाकारकादिविज्ञानस्य क

अथ हनादिनिर्मितो योगः फलं तं गोपां सा विप्रपुत्रमाने पुल्लवाशिशेषे न वसुलो वे पुवा रिकुमा विप्रं फलं यत्कल्पा लं गोपानं वद निवर्णानि निर्वर्त
तानि तदात्मनि मद्यं मे वन ह्यमाचारणे वा देवतायाः कर्म यत्तत्पुल्लाना सु कुरालमनस्तदेव विशेषेण यत्कल्पा लं वदतीति यत्तु वदन कार्यं सर्वं स घाता पका
हानि केत ह्यज्ञमानं मय न व कल्पा लं वदनात्मा संवेदा संगवसर देवता यारं व प्रमिल्यते विरसुराः कथमनेना द्वाशानो स्मा न्ना वाधिकं ज्ञानं कर्म वा
विभूत्याः तीत्यथा सुत निन कर्मज्ञानं मय पेण तपो निपो द्वी वात्मनाः तेष्वेति अत्रिग मिथ्यतीत्येवं विज्ञायत सुज्ञातार मधि दु न्या भिगम्य स्वेना संग लक्षण
आपना विधाय तादित वनः संयो जित वन इत्यर्थः सः यः पाप्मा प्रज्ञापनः पूर्वज्ञाना व सुस्प वा चिह्न प्रः स एष प्रत्यक्षी क्रियते को सो य देवदुदम प्रति प्र
ममनुपे न्ना सुप्रति पि ह्वद नि येन प्र युक्ता स न्यवी भ सा वृता द्य नि छन्न पि वद न्युन कार्येणा प्रमि प्रवदन ना नुगम्यमानः प्रज्ञापनः कार्यभूता सुप्रज्ञा
सुवा निवर्तेते स एवा प्रमि प्रवदन ना नुमितः सः प्रज्ञापनि वाचि पाप्मा कारणा नुवि वा चिह्न कार्य मिनि न ये व द्वाणा दि देवता निर्वर्त कवा ज्ञापनं व प्रका
र्या नुपा स्या अत्रि क्रमेण परी क्षित वे देवता नो चे तत्रि अत्रि मा मी द्वाणा दि देवताः क्रमेण परी क्ष्यमाणाः कल्पा लं विषय वि उद्दिष्ट शोधात्मा संवेद्या मं गह
ता रा मुरपा च स मगी दु द्वी य निर्वर्तने समर्थाः अतो न निवेद्या अमने मा सद गमयेत्यनुपा स्या स्या सुदृष्टा दि न रा या पक वा चे नि मु ख लु नु की अ पि वगा दि
देवताः कल्पा लं कल्पा लं कार्य द शना देवता आ दि व देवताः पाप्मा विधाय न पाप्मा विज्ञापनः इति युक्तं तन्मा अमि रुपा ह्यनुपा पामिः संसर्गं कृत वन
इत्ये म द्वाणा दि देवता उपा संजा पि उपा सा मा न्ना निग म्ना या शरणा संतो देवाः क्रमेण ध्यानं नरं इह म सित्य निनय प्रदर्शन मा म न्य मा स्य न व मा स न्य सु
ह्या न वि ल स्ये प्राणा न्नु वं त्व व उता येति न येत्येवं शरणा पगनेभ्यः एष वा लो मुह्य उदगा य दि त्या दि पूर्व वन पाप्मा विद्य संवेचनं कर्तु मिह वं तं स व
दो पा संमर्गिण संतं मुनि प्राण स्वना संग हो षे ल वा गा दि बु ल थ प्रमरा स्त द्वा सा नु र त्या सं स ह माणा विने सुविन लाः वि प्रु ताः कथमिवे निहृ हात उ

एव

अनेसयथाऽदृष्टं ज्ञेयं यद्यलोकेऽस्मान् पापाण्यस्वावायलोहः पां शुचिः पापाण्यलो नायास्म निक्षिप्तः स्युर्विधं मेत विस्वमेत विस्वलीनवेदेवं हेव
यथायं दृष्टः एवमेव विधुं समानां शेषेनाधं समाना विधुं चो नानागतयो विनेशुः विनहास्मादसुराधि नशादेव प्रनिवृत्तं नृपः स्वाभाविकासंग
न निजपाशयो वियोगादसंसर्गधर्मि सुखशान्ताश्रयवता देवावागादयः परुताश्रमवन् किमनवन्देवता उपमत्पाद्यात्मकं वत्पमाणं पूर्वमप्य
द्यात्मान एव संनः स्वाभाविकेन पापाणा निरस्तुत विज्ञानाः पिदुर्मज्ञानिमाना आसन्ते नत्पाश्रियोगादुपि वा पिदुमात्राभिमानं वा सुसमर्पितवागाद्य
न्याद्यात्माभिमानावभूचरित्यर्थः केचने च प्रतिपक्षं नृनां अमुराः पराभवति तत्पुनरेव परभूताः विनहादित्यर्थः यथा पराकल्पेन वर्णितः पूर्वयज्ञमाना
निकृतातकालिकाः एतमिवाद्यायिका रूपांश्च निदृष्टानेव क्रमेण वागादिदेवताः परीक्षिताश्चापेक्षासंगपापास्यदेवपवनेनादोषास्यदेवस्य वाणासा
त्पत्रोपगम्यवागाद्याद्या त्मिक पिदुमात्रपरिशुद्धात्माभिमानं हि वा वैराग्यपिदुमात्राभिमानं वागाद्यात्माविषयं वर्तमानप्रज्ञाप्रतिवेगास्य प्रज्ञानं प्र
तिपक्षः तथेवायं यज्ञमानसेनेव विविनाशवन्ति यज्ञाप्रतिस्वरूपेणात्मना पराचास्पृश्याप्रतिप्रतिपक्षभूतः पाशाभातयो मेनवन्ति यतोऽदृष्टं विनष्ट
निकश्चिद्वा तथोपरतादिचुल्लः यस्मिंश्चिद्विषया संगजनितः पाशाभातयो देहाचमामाधिक्यमास्व रूपनिरस्तरण हेतुवात्मचयराजवन्ति शीर्यते तोष
वत् शालपरिधंगा क्रमेण कलमित्याह य एवं वेद यद्यो कृप्राणमात्मवेन प्रविष्यते पूर्वयज्ञमानवदित्यर्थः फलमुपसंहारं धुनात्यायिका रूपमेवा
श्रित्याह कस्माच्च हेतोर्वागादीभुक्ता सुखेयशान्ताः आत्मवेनाश्रयितव्यं निजदुपपत्तिनिवृत्तपणाय यस्मादयं वागादीनां पिदुमात्रावसाधारण आमेत्येवम
यो मात्यायिकया दर्शयत्याह कतिः तेषां प्रतिपादनां मुनेषां एनपवित्रापितदेवस्वप्राह कचुक्रुचनः फलावस्था किमित्याह नृदिति विनर्कं कचु कस्मिन्
सोभ्योनात्मानित्यमेवमसकृत् जिनवानुदेवमावाद्यात्मवेनोपगमितवान् स्मरंति हिलोके केनचिदुपकृता उपकारिणो कवदेव स्मरेता विचारयमा

[illegible]

निरेवसतीमृत्युवियोगादयानिरेवानवदेगावोक्तविशेषा मृत्युवियोगे सायमतिक्रान्तिः परेण मृत्युपरस्तात्प्रत्यादीयते प्राप्ता सा मृत्युप्रविबो
 द्यात्तवागान्तमाने लामीमिव दीप्तिमानासीद्विदानीं न मृत्युपरिणतं यत्तु वियोगात्तथा प्राणं प्राणो वायुरभवत्तु पवने मृत्युपरिणतः सर्वमन्यदु
 क्तार्थः ॥ तथा च कुरादिस्थानवत्सुतपतिः ॥ तथा चोद्विष्टो न वेदिशः प्राच्यादि विभागना वस्थिताः ॥ मनश्च दमा मानि यथा पूर्व यज्ञमानं वा गद्यग्यादि
 भावेन मृत्युमन्वर्त एव यज्ञमान यज्ञमानमपि ह वै एषा प्राणा देवना अतिवह निवागा द्यान्पादिभावे मेव यो वा गादि पंचक विशिष्टं प्राणं वेदं यथा यथोपास
 नं न देव न वेत्तीति श्रुतेः ॥ अथा कने यथा वागादि निराकार्य मागानं कृतं तथा सुरोपि प्राणः सर्वप्राणसाधारणं प्राजापत्यं फलमागानं कृत्वा विप्रपवमाने यथा न न
 रं शिष्टेषु स्तावेषु घातन आत्मा र्थमज्ञा घमन्नं च न दद्यं चाज्ञा घमागा यत्कुरुः काम संयोगो वा च निकटं तु कुरु कुरुं पुनस्तदज्ञा घं प्राणेनात्मा र्थमागी नमिति गम्यते इ
 त्यवहेतुमाह यत्किंचेति सामान्याज्ञा मात्र परामर्शार्थं हीति हेतौ यस्मात्त्वो के प्राणिनिर्यत्किंचिदन्न मद्य तेन दत्तेन दने मेव प्राणे मेवान इति प्राणस्यारण्या प्रसिद्धा नः
 शतृः सानः शकटवादीयस्त्वयः स्वरीतः स प्राण पर्यायः प्राणे मेव न दद्यत इत्यर्थः ॥ किंचन केवलं प्राणेनाद्य न एवाज्ञा घं तस्मिंश्चरीशकारपरिणतं नाघ इह प्रति
 तिष्ठति प्राणस्तस्मात्प्राणेनात्मनः प्रतिष्ठार्थमागीतमज्ञा घं यदपि प्राणेनाज्ञा घं न दद्यि प्राणस्य प्रतिष्ठार्थमेव नि न वागादि विप्रकट्पाणा संगतं प्राणं संनवः प्रा
 णे लिते देवाः ननु वधारणमयुक्तं प्राणे मेव न दद्यत इति वागादीनामप्यज्ञा निमित्तोपकारदर्शनात् नै घदावधौ प्राणद्वारं ननु उपकारस्य कथं प्राणद्वारं ननु ननु वागा
 दीनामुपकार इत्येवमर्थं प्रदर्शयन्नाह ते वागादयो देवाः स्वविषयद्योतना देवाः अत्रुवन्नुक्तं तेन मुख्यं प्राणमिदमेतावन्नामोधिकमस्ति वेदं निस्सारणार्थं इदं तत्त
 र्थमेतावदेव किं यदन्नं प्राणस्थितिकरे मद्य तेना केन त्व सर्वमात्मन आत्मा र्थमागासीदानीं न वा न स्यागानेनात्मा साकृत् नमित्यर्थः ॥ वयं चान्नमं नरेण स्थानुं मो
 क्षमहमहेतुमाह पश्चात्तस्मान्मिन्नं न आत्मा र्थं न वा न्न आनं न स्वाभाजय स्वर्णिचं अचलं छांदसमस्मात्प्राज्ञागिनः कुत इतराहते इत्ययं चान्नार्थिनः वेमा

ममामि संविशतमं ततो मामादि सुखे न वि शतेत्येव मुक्तवति प्राणमिति वमिति तं प्राणं परिममं तं परिममं तं प्राणं वि शतं तं प्राणं प
रिवेद्यनिधि एवं तदुत्तरार्थः तथा निधि एनां प्राणानुज्ञया ते प्राणं मे वाद्यमानं प्राणस्थिति कर सदनं तसि करं भवति न स्वातं येना न संवेद्य वागादीनां
स्माद्युक्ते मे वा वधारणम नेने वत दयत इति । तदेवाह नस्मात् सुस्मात् प्राणा श्रयत येव प्राणा बुझया मि सं नि विद्या वागादि देवताः नस्माद्यु द न म नेन प्रा
णेना नितो क मे नात्रे नेना वागाद्या रू पे नि वागाद्या श्रयं प्रा णयो वेद वागा दय श्रु प्राणा श्रया इति त म येव मे व ह वै स्वाज्ञानयः अति सं वि शं नि वागाद
यद्व प्राणं ज्ञानी नामाश्रयणी यो न वतीत्यभि प्रायः अति सं नि विद्यानां च स्वानां प्राण वदे व वागादी स्वाज्ञेन मन्त्रा भवति त या येष्टः पुरेयु त एवागं नाम वेति वा
गादीनामिव प्राण स्तथाऽत्रादः शुनामया वीत्यर्थः अथ निरधिष्ठा यु पालयि ता स्व नं ३४ पतिः प्राण वदे व वागादीनां य एव प्राण वेदा न स्पे त द्यथा कं फ लं भव
ति किं वय उ ह ए वं विदं प्राण विदं प्र ति स्वे पु ज्ञानी नाम ध्ये प्र तिः प्र ति कृ लो बु भू ष ति प्र ति स्याद्दी न वि नु मि छ नि सो मु रा इ व प्राण प्र ति स्प द्वि नो न ह वै वा लं न प र्या पो
भाये न्पो न रणी यो न्पो न तु मि त्यर्थः । अथ पुनर्यो ज्ञानी नाम ध्ये एतमे वं विदे वागादय इ व प्राण मनु नु गतो भवति य श्रु वे त मे वं वि द म न्ने वा ल व र्त य न्ने वा ती या
नृ ना र्यो नृ बु भू ष ति न तु मि छ नि यथे व वागादयः प्रा णा नु ह स्वात्म बु भू षं व श्रा म नृ स ह वै वा लं प र्या पो न्नाये न्पो न रणी यो न्पो न व ति न तु ने त रः स्व तः ३५ सर्व मे
त स्या ल गु ण परि ज्ञान फ ल मुक्ते कार्य कर णा ना मात्म व प्र ति पा द ना व प्रा ण स्पा गिर स व सु प न्प स्तं सो या स्प श्रा गिर स इ त्य स्मा दे तो र य मां गिर स इ त्यो गि
र स वे हे तु र्ने क स हं सु सि द्धा र्थ मा र्ग ते न हे तु सि द्धा य त्ते हि कार्य कर णा त्म व प्रा ण स्पा गिर स व वागादीनां प्रा णा धा न तो क्ता मा व क य मि न्यु प पा द नी ये त्ता
इ सो या स्प श्रा गिर स इ त्यो गि र स इ त्यो प न्प स्त मे वा पा दी य ने उ त्तर र्थे प्रा णा वा श्र मा नां र स इ त्ये व मे नं वा क्य यथा द्या र्था ना थ मे व पुनः स्मार य नि क र्थे प्रा णा वा श्र मा
नां र स इ ति प्रा णो हि हि श ष्टः प्र सि द्धी यं गा नां र मः प्र सि द्ध मे न स्या ण स्पा गिर स वे न वागादीनां न स्माद्युक्ते प्रा णा वे इ ति स्मारा ण क थ पुनः प्र सि द्ध व मि न्यु प पा द
नां र स इ ति प्रा णो हि हि श ष्टः प्र सि द्धी यं गा नां र मः प्र सि द्ध मे न स्या ण स्पा गिर स वे न वागादीनां न स्माद्युक्ते प्रा णा वे इ ति स्मारा ण क थ पुनः प्र सि द्ध व मि न्यु प पा द

तस्माच्छब्दः उपसंहाराद्युपरिवेन संबध्यते यस्माद्युते वयवाक्स्मादुक्तविशेषणाद्यस्मात्कस्माद्यतः कुनश्चिच्चंगाक्षरीरावयवाहविशेषितान्त्रा
णउक्तामत्पुपसर्पतिनदेवनत्रैवतदंगेषुपतिनीरसंभवतिशोधमुपैतिनस्मादेवहिवाग्रानोरसदत्पुपसंहारोतः कार्यकारणनामात्माप्राणइत्येतस्मि
दुमात्मापायेहि शोषोमरणस्यात्रस्मात्तेनतीव्रंतिप्राणिनः सर्वे तस्मादपास्पृगागादीयाणएवोपास्पृहिसमुदायार्थः। एषउ। नकेवलं कार्यकरणयो
रवात्माप्राणोपकर्मभूतयोः किंतर्हिअयजुःसाक्षां नामभूतानामात्मेनिसर्वात्मकनयाप्राणेस्तवअहीकरोत्युपास्पृहार्थएषउएव। प्रकृतग्रं गिरसा
वृहस्पतिः कथंरहस्पतिरित्युच्यते। वावेहृहनीहृहनीछंदः षट्तिशदहरावुपुचवाकुकथंवाग्वाअनुष्टुभिनिश्कृतः साववागुष्टुवृहत्याछंदस्येनमेव
मायुक्तवावेहृहनीतिप्रसिद्धवृहकुहृहत्याचसवीअधोतर्जवंतिप्राणसंस्तनवात्याणोवृहनीप्राणअचइत्येवविद्यादितिश्रुत्यतराहोगात्मवाञ्चवीप्रा
णेतर्जवीवृहत्कथमित्याहृतस्यावावेहृहत्याअचएषप्राणः। तस्मिन्निर्वर्तकत्वात्कोद्याग्निप्रेरितमातुतनिर्वर्तहिअकृपावनाद्वावाचःपतिःप्राणेन
हिपात्यनेवागप्राणस्पृहोच्चारणसामर्थ्यावात्रस्मादुहृहस्पतिअचोप्राणग्रामेनर्थः॥ नयायजुषांकथमेवउएववृहत्यास्यतिवावेवसयजुस्तच्च
विशेषएवतस्यावावेयजुषावृहत्याएषपतिस्तस्मादुवृहत्यास्यतिः पूर्ववत्कथंपुनरेतदवगम्यतेहृहनीवृहत्यामायजुषुमपुनरन्याथैवमित्युच्यते। वावे
नेमामसमानाधिकरणनिर्देशाद्वावेसामेतिनयाववावेहृहनीवावेवहेतिचवाकसमानाधिकरणयोःअयजुषुंयुक्तंपरिशेषाच्चमास्यनिहितेअयजुषु
एवपरिशिष्टेवाविशेषवावेवाविशेषोहिअयजुषुंनस्मानयोवीवासमानाधिकरणतायुक्ताविशेषप्रसंगाच्चसामाद्रीयइतिवस्येविशेषाभिधान
संनयाहृहनीवृहत्याहृह्यापि विशेषाभिधानवेयुक्तंअन्यथा निर्द्वारितविशेषयोरानर्थक्यापनेषुवाद्यावेवावेयजुषोःननुत्तमस्यसुःसामाद्रीयश
हृहनीचश्रुतिवैकर्मदर्शनात्॥ एषउएवसामकथमित्याह। वावेसाय किंचित्स्त्रीशृह्यानिधेयंसावाकमर्वस्त्रीशृह्यानिधेयवस्तविषयोहिसर्वना

मसा शहृ लया अमएषाणः सर्वेषु शहृ निवेययक्तविवयोमः शहृः केनमेयोम्या निनामाया नोपी निजालेने निद्रया केनमेस्त्री नामानी निवा
वेति क्रत्येनगत वाक्पाणानिधानभूतो सामशहृ तया जाल निर्वर्त्य सशहृ सिमुदायमाविगीतिः सामशहृ ना निधीयतेः तोमप्राणवायु निरेकेलसाम
नामात्किंचित्स्वरवर्णादेस्तप्राण निर्वर्त्य वा त्यालने उहात्तेषु एव प्राणः सामयस्मात्सामसा मे निवा क्राणात्मके सा चामश्चेति तत्र स्मात्सा मेगीतिवृ
त्तस्य स्वरादि समुदायस्य सामवतत्पगतनु विद्यत उ एव समस्तस्यः सर्वेण वक्ष्यमाणेन प्रकारेण तस्माद्वा सामेत्यनेन संबधो वा शहृः सामशहृ तान निमित्त
प्रकारेण न निर्देश सामर्थ्यलभ्यः केन पुनः प्रकारेण प्राणस्पनुत्पत्तिमुच्यते। धुषिणा पुत्रिका शरीरेण समोमश केनमशक शरीरेण संभोगेन हस्ति
शरीरेण सम ए निस्त्रिभिर्लोके स्वेतोक्त शरीरेण प्राजापत्येन समः अनेन न गदू पेण हिरण्यगर्भेण पुत्रिकादि शरीरेषु गोवा दिवत्कात्केपेन परिसमाप्त
इति समवे प्राणस्पनुत्पत्तिः शरीरमात्रपरिमाणेनैवा मूर्त्तत्वात्सर्वगतत्वाच्च न प्रथित प्रासादादि प्रदीपवत्संकोचविकाशितया शरीरेषु तावन्मात्रसमवेन
एते सर्व एव समाः सर्वेनेनाइति श्रुतेः सर्वगतस्य तु शरीरेषु शरीरपरिमाणवृत्तिलाभेन विरुध्यते एवं समवात्सामाख्ये प्राणवेदयः श्रुतिप्रकाशितम
हं वेतस्यैतत्फलमश्नेत्यात्रो निशासः प्राणस्य सायुत्वं समुत्पादं समानदेष्टुं द्रियाभिमाननो सातो क्यसमानलोकना वा भावना विशेषतो य एव मेतद्य
थोक्तं सामप्राणवेदप्रप्राणात्मा निमान नि यक्तेरुपास्त इत्यर्थः ॥ एष एव उद्गीथः उद्गीथो नाम सामावयवो नक्ति विशेषो नोद्गाने सामाधिकारात्कथमु
द्गीथः प्राणः प्राणे वा उत्याणेन हियस्मादिदं सर्वजगदुक्तं वं ऊर्द्धं स च मुत्तं मिने विहृतमित्यर्थः। उद्गं भा र्यं वेद्यो नको यमुल्लूः प्राणगुणानिधा यक सस्मा
दुत्प्राणे वागेवगीथा शहृ विशेषवा दुद्गीथा नि यक्तिगीथा मयैः शहृ र्थवा क्ता जागेवनमुद्गीथमक्तेः शहृ व्यतिरेकेण किंचिदुपमुत्प्रेक्षते। तस्माद्युक्तम
नधारणं जागेवगीथे सुप्रप्राणेगीथा च प्राणनैवा वागितुमयमेकेन शहृना निधीयते स उद्गीथ इति ॥ उक्तार्थदार्थीयाख्याधिकारभ्यने तद्वापिन

राम०
१४

तत्रैतन्मित्रं नृकेर्धेह अथि आख्यायिकापि श्रूयते ह स्म वृत्तं दत्तं नाम तच्च किं ज्ञानं स्यात्पंचैकिं ज्ञानं नद प तं युवा वै क ताने यो राजा नं यत्ने सोमं मरु
 तं युवा वै किमयं वमं सस्यो मया भद्रं माणो राजा न्य स्य तस्य ममानुत वादिनो मूढी नं शिरो विपातयता द्वि पातयतु विस्पष्ट पातयतु तो रयं ता नडा देशः आ
 शिषितो वि पातय तादि नियत ह म नृ तवादी स्या मित्यर्थः कथं पुनर नृ तवादि च प्राप्तिरित्युच्यते यत्र यद्विदुः सोमा त्यक्त तात्प्राणा ह्यसं युक्ता दया स्यात्
 स्य प्राणा निधाय के नाया स्या गिर स शब्दे ना निधीयते विश्वस्तं पूर्व सधीणां सप्र उद्गाता सोत्प नदे वनां नरेण वा क्त्वा लघुतिरिक्तो नो दगाय उद्गातं कृत वा
 नू तनो ह म नृ तवादी स्या न स्य म मदेव ना विपरीत प्रणि पनु मूढी नं वि पातय चित्येवं श पद्यं च कारे नि विज्ञाने प्रत्यय दार्ढ्यं कर्तव्यं नां दर्शयति न मिममाख्या
 यिक या निरु रित मर्थं सेन वचसो प संह र निष्क्रान्तिः वाचा व प्राण प्रधान या प्राणे न च स्व स्या त्मभूने न सोयस्य आ गिर सः उद्गाता उद्गाय चित्येवोर्धो नि
 र्हारितः श पथेन ॥ तस्य ह तस्ये नि प्रकृतं प्राण मभि संव च्छानि ह र तस्ये नि मुख्यं पदि श त्प भिन येन सा म्नः साम शब्द वाच्य स्य प्राण स्ययः स्वधनं वेद
 तस्य ह किं स्या द्रव निहा स्य स्व फलेन प्रलोभ्या मि सुखी कृत्य शुश्रूष वच्चा ह न स्य वै सा म्नः स्वर एव स्वर इति कंठ गतं मा धुर्यं तदे वा स्य स्व भूषणं ने न हि भूषित
 मृदु मत्त कृत उद्गातं यस्मा देवं तस्मा दार्विद्यं स चिक्रि मी ज्ञानं करि ष्या वा विवि षये वा चि वा चितं स्वर मि छे त सा मो धन वच्चा स्वरेण चिकी र्षु र्द्गाता इदं तु प्रा
 सं गिकं विधीयते सा म्नः सो स्वर्णेण स्वर वच्चा त्पये कर्तव्ये इत्थं मा त्रेण सो स्वर्णे न भवती निदं न वा व न नै ल पा ना दिसा मर्था कर्तव्य मित्यर्थः तथैवं संस्कृत
 या वाचा स्वर संपन्न या र्विजं कुर्यात्तस्मात्सा म्नः स्व भूत स्वर सेन सेन भूषितं सा मतो यत्ने स्वर वं त मुद्गाता रं दि दृ क्तं त एव इष्टु मि छे त एव घनि न मि व लौ किकाः
 प्र मि दं हिला के धो अथि य स्य संघनं न वंति न धनि नं दि दृ क्तं त इति सिद्ध स्य पुण विज्ञान फल एव तस्मात् संहार कियते न व नि हा स्य संघनं न वंति न धनि नं
 तस्मात् संहार कियते न व नि हा स्य संघनं न वंति न धनि नं दि दृ क्तं त इति सिद्ध स्य पुण विज्ञान फल एव तस्मात् संहार कियते न व नि हा स्य संघनं न वंति न धनि नं

१५

सा प्रः सुवर्णवेदेति हर्ववमर्वनथाप्रतिष्ठा गुणविधिज्ञाह नस्य है नस्य सा प्रः प्रणिष्ठा वेद प्रतिनिष्ठ ये न स्मि मिति प्रतिष्ठा ता प्रतिष्ठा सा प्रो गु
 लंयो वेद सः प्रतिनिष्ठ निहने यथा यथोपासन इति श्रुतेः तदुपलब्धयुक्तं पूर्ववत्फलेन प्रतिष्ठो निनायका प्रतिष्ठेति शुभ व आह तस्य वै सा प्रो वा
 गो व वा गिति निष्ठा मूलीयादीनां स्थाना नमाख्या मेव प्रतिष्ठा वा विहिं हिं हिं मूलीयादिषु यस्मात्प्रतिष्ठितः स न एष प्राण एतज्ज्ञानं गीयते। गीतिना
 वमापद्यते तस्मात्सा प्रः प्रतिष्ठा वा गति प्रतिष्ठेति गीयत इत्युह ए केन्ये आहुरिह प्रतिनिष्ठतीति युक्तमिति दित्वा दे कीयपक्षस्य विकल्पेन प्रतिष्ठा
 गुणविज्ञानं कुर्यात् न वा गति प्रतिष्ठा न वेति ॥ एवं प्राण विज्ञानवने जप कर्म विधि त्वने यद्विज्ञानवने जप कर्म एषधिकारः न द्विज्ञानमुक्तं अथानं
 तस्य स्माद्धैव विदुषा प्रयुज्यमानं देवमावायाभ्या रोह फल जप कर्म अनः तस्मा द्विधीयत इह तस्य चोद्गीत्य संवेधात् सर्वत्र प्राप्तो पवमानानामिति वच
 नात्पवमानेषु विषयिकं च यथायां प्राप्तायां पुनः कालसंकोचं करोति सर्वैखलु प्रसोता साम प्रसोति स प्रसोता यत्र यस्मिन् काले साम प्रकृत्या त्वा
 मेतत्तस्मिन् काले एतानि जपेन अस्पृश्य जप कर्मणः आख्या त्पारोह इति आभिमुख्येना रोह त्वनेन जप कर्मणा एवं विदेयमात्मानमित्यप्यारोह एतानीति
 वदुवचनान्नवीलियन्धिद्वितीयानिर्देशाद्वा ह्यणोत्पन्नञ्च यथा पठित एव स्वरः प्रयोक्तव्यो न मात्रः याज्ञमानं जप कर्म एतानि तानि यन्मि श्रसतो मा स
 ज्ञमयत स सोमा ज्योतिर्मय मृत्यामी मृतं गमयेति मंत्राणा मर्थस्तिरोहिता नवनि स्वयमेव व्याचष्टे वा स एतं मंत्रं यदा ह्यदुक्तं वा को सा वर्थ इ
 त्युच्यते मृत्युर्वा अस्तमा विक कर्म विज्ञाने मृत्यु रित्युच्यते। असद्वत्तं तावो नावहे तुवा न सदमृतं सच्छास्त्रीय कर्म विज्ञाने अमर ए हे तुवा दमृतं तस्माद
 सतो मा कर्मणो ज्ञानाच्छास्त्रीय कर्म विज्ञाने गमय देवमाव साधनात्मना व मा पादयेत्यर्थः नत्र वाक्यार्थमाह अमृतं मा कुर्वि त्येवैतदा हेति नथान

राम०
१५

[illegible]

25

राम०
१६

यन्नेषु प्राणिषु तेषां स्मिन्नपि काले ग्रामं त्रितः कस्त्वमित्युक्तः स बहुमयमित्येवायुक्ताकारणात्मानिधानेनात्मानमभिधाय येषु न विशेषनाम
जिज्ञासुषु चानेन रं विंशतिपिंडाभिधाने देवदत्तो यज्ञदत्त इति वा प्रवृत्ते कथय नित्यत्रा मास्य विशेषपिंडस्य मानापि न कृतं भवति। न कथय नित्यत्र प्रजाप
तिः पूर्वज्ञानमिदमप्युक्तं ज्ञानभावनानुष्ठानैः साधकावस्थायां यद्यस्मात्कर्मज्ञानभावनानुष्ठानैः प्राजापत्यप्रतिपत्तौ नो पूर्वः प्रथमः मन्त्रस्यास्य ज्ञा
पतिवृत्तिवत्सु स सुदाया सर्वस्मादौषददह किमासंगज्ञानतत्त्वणात्मनोऽप्यनः प्रजापतिवृत्तिवत् कारणभूता न स्यादेवं तस्मात्पुरुषः पूर्वो
षदिनि पुरुषो यथायं प्रजापतिरोषिवा प्रनिवेधकान्तापनः सर्वात्पुरुषः प्रजापतिरभवदेव मन्योपि ज्ञानकर्मभावनानुष्ठानवद्विना केवलज्ञानवत्तादौ
पतिमस्मीकरोति ह वै सः तं कथं यः अस्माद्विदुः षः पूर्वः प्रथमः प्रजापतिवत्सु अतिमविशुद्धिनिमित्तमित्यर्थः। तं दर्शय नित्य एव वेदे निसामर्थ्यात् ज्ञानभा
वना प्रकर्षवाच्यवनर्थाय प्राजापत्यप्रतिपत्तौ च विदवेदज्ञानेनैष दोषः ज्ञानभावनात्कर्षाभावान् प्रथमं प्रजापतिवृत्तिपत्तौ भावमात्राद्वा
हस्यात्कृष्टसाधनः प्रथमं प्रजापतिवृत्तिं प्राप्नुवन् न साधनो न प्राप्नोतीति स तं दहनीत्युच्यते न पुनः प्रत्यक्षपुरुष साधनेनेन रोद ह्यनेयथा लोके आजिहृ
तायः प्रथममाजिमुपसर्पतिनेनेन रोद ह्यनेयथा लोके आजिहृतायः प्रथममाजिमुपसर्पतिनेनेन रोद ह्यनेयथा लोके आजिहृतायः प्रथममाजिमुपसर्पतिनेनेन रोद ह्यनेयथा लोके आजिहृ
तत्संसारविषयमप्युक्तमहितीममर्थं प्रदर्शयिष्यन्नाह सो विमेन्मः प्रजापतिर्योयं प्रथमः शरीरी पुरुषविद्यो ह्यार्यातः अविने द्नीतवानस्मदादि
वदेवेत्याह यस्मादयं पुरुषविधः शरीरकरणवान्मनाश विपरीतदर्शनवत्तादविमेत्तस्मात्सामान्यादद्य वेद्येका की विमेति किं वा स्मदादिवदेव न
यहेतुविपरीतदर्शनापनोदकारणं यथाभूतात्मदर्शनं सोयं प्रजापतिरीहामीकृतं च के कृतवान्माह। कथमित्याह। यद्यस्मान्मज्ञानान्पदात्मयतिरेके
णवत्त्वं तं प्रतिदंहीभूतं नास्ति तस्मिन्नात्मविनाशहेतुमात्रेकस्यानुविमेमीति तत्र एव यथाभूतात्मदर्शनादस्य प्रजापतेर्भयं विदया यविस्पष्टमप

गतवन्तस्य प्रजापतेर्यद्वयं तत्केवला विद्या निमित्तमेव परमार्थदर्शनेषु पपन्नमिच्छाह ॥ कस्माच्च मेधक्तिमित्यसौ नीतवान्परमार्थनिष्पन्नायोऽयमनु
 पपन्नमेवेत्यभिप्रायः ॥ यस्मान् द्वितीयादृक्त्वं तदा द्वैतयं नवति द्वितीयं च वस्त्वन्तरमविद्या प्रत्युपस्थापितमेव न दृश्यमानं द्वितीयं न यजन्म नेहे तु सवको मो
 हः कः शोक एकवमनु पश्यत इति मंत्रवर्णां कवदरीनेन मयमनुपनोदापनोदिनं तद्युक्तं कस्माद्वितीयादृक्त्वं तदा द्वैतयं नवतिनदेकवदरीनेन द्वितीयद
 र्शनमपनीतमिति नास्ति यनः ॥ अत्रोद् ॥ योऽयं निमित्तः प्रजापतेरेकवदरीनं ज्ञातं को वास्मात्तु पदिदेशाद्यानुपदिष्टमेव प्रादुरभूदस्मादादेरपितया प्रसंगे
 यजन्मोत्तरकृतसंस्कारहेतुकमेकवदरीनानर्थक्यप्रसंगाय या प्रजापतेरिति कान्तजन्मावस्थस्यैकवदरीनं विद्यमानमप्यविद्यासंबन्धकारणं नापनिष्ये
 ताविद्यासंयुक्तप्राये ज्ञातो विनेदेवं सर्वेषामेकवदरीनानर्थक्यप्राप्त्या तमेव निर्वर्तकमिति चेन्न सर्ववस्तुनः प्रसंगेनानैकात्म्यात् ॥ तस्मादनर्थकमेवैक
 वदरीनमिति नैष दोषः ॥ उत्कृष्टहेतुद्वयवत्त्वात्कवद्यथापुण्यकर्माद्वैविधिकैः कार्यकरणैः संयुक्ते जन्ममिति प्रज्ञायेवास्मिन्निवेशा रघं दृष्टं ॥ तथा प्रजा
 पतेर्दुर्मज्ञानवैराग्यैश्चर्यविपरीतहेतुसर्वपापदाहाद्विशुद्धैः कार्यकरणैः संयुक्तमुत्कृष्टजन्मतुल्यं चानुपदिष्टमेव युक्तमेकवदरीनं प्रजापतेस्तथा च स्म
 तिः ॥ ज्ञानमप्रतिष्ठं यस्प वैराग्यं च जगत्पतेः ॥ ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च महसिद्धं च नृपय मिनि महसिद्धं च यानुपपन्निरिति चेन्न ह्यादित्येन सह नमतदेति नान्यानुप
 दिष्टार्थवात्तमहसिद्धवाक्यस्य श्रद्धात्तात्पर्यप्रणिपातादीनामहेतुत्वमिति चेत्स्यान्न ॥ श्रद्धावानुलभने ज्ञानं न तपरः संयतेन्द्रियः तद्विद्विप्रणिपातेनेत्येवमादी
 नां श्रुतिस्मृतिविहितानां ज्ञानहेतुनामहेतुत्वं प्रजापतेरेव जन्मोत्तरकृतकर्महेतुत्वे ज्ञानस्येति चेन्न निमित्तविकल्पसमुच्चयगुणवद्गुणवच्च भेदोपपत्तेर्लोके
 हि नैमित्रिकानां कार्यणं निमित्तभेदेनैकवद्विकल्पेनैतथानिमित्तसमुच्चयस्योपाधिकल्पितानां समुच्चितानां च पुनर्गुणवद्गुणवच्च कते भेदोभवति ॥
 तद्व्याप्यज्ञान एव तावन्नैमित्रिके कार्ये तमसि विना लोके न च दृश्यसन्निकर्षो न च वराणां रूपज्ञान निमित्तं न वनिमन एव केवलं रूपज्ञान निमित्तं यो गिना

राम०
 १७

मधुरमिमांसुसन्नि कर्षलोकायांसहनयादित्यसंज्ञाएतेकजेदेःसमुद्दितानिमित्तमेदोभूतमित्याकर्षणिलोकाविशेषगुणवदगुणवचनमद
 रेवमेवात्मैकवृत्ता नेपिकचिन्तामोतरकर्मकर्मनिमित्तमवति यथाज्ञापनेऽकविज्ञाने निमित्तनपसावसविज्ञासविनिमित्तः क्वचिदाचार्यवा
 नुपुरुषोवेदश्रद्धावा नलभतेज्ञानेनद्विद्विप्रलिपानेनाचार्याद्वेददृष्टयः श्रान्तयदतिश्रान्तिस्मृतिः एकांतज्ञानलाभनिमित्तवंप्रभृतीनामधर्मादि
 निमित्तवियोगहेतुवादेदोभूतप्रमाणमननिदिध्यासमात्रांचसाक्षात्तज्ञेयविषयवात्पादिप्रतिबंधक्येचात्ममनसोर्भूतात्मज्ञाननिमित्तस्वाभावात्तस्मा
 दहेतुवंप्रविज्ञानस्यश्रद्धाप्रलिपानादीनामितिद्वयसंसारविषयएवज्ञापनिव। यतः सप्रज्ञापनिः वै नैवरेमेरतिनानुभवदरत्याविष्टोभूदित्यर्थोऽस्म
 दादिवदेवयनइदानीमपिनस्मादेकाकिचादिधर्मवत्वादेकाकीनरमतेरतिनानुभवतिरनिर्नामेष्टार्थसंयोगजाक्रीडानत्यसं गिनदृष्टवियोगान्ननस्या
 कुलीभावेरतिरित्युच्यते सतस्याश्रनेरपनोदनायद्वितीयमरस्युपधानसमर्थस्त्रीवत्त्वेच्छतरद्विमकरोत्। तस्यैवंस्त्रीविषयगृह्यतः स्त्रियापरिषक्त
 स्येवात्मनोप्रायोवन्वयसनेनसत्ये सुज्ञात्। हएतावानेनत्यरिमाण्यासपुत्रवहकिपरिमाणइत्याहययालोकेस्त्रीपुमांसावरत्यपनोदायसंपरिषक्तौय
 त्परिमाणोऽस्यानांनयानत्यरिमाणोवन्वेत्यर्थः। सतस्यानत्यरिमाणमेवेगमात्मानहेधाद्विप्रकारमपानयत्यातिनवानिममेवेत्यवधारणंमूलकारणादि
 राजोविशेषणार्थनहीरस्यसर्वोपमर्देनदधिभावापनिवद्विराट्पूर्वापमर्देनैतावानासकिंतद्यात्मनायवस्थितस्येवविराजः सत्यसंकल्पवादात्मयतिरिक्तेस्त्री
 पुं परिषक्तपरिमाणं शरीरानरेवभूवसएवविराट्तथाभूतः सहेतावानांनिसामानाधिकरणान्नतः तस्मात्पाननात्यनिश्चयपत्तीचामवतामितिदंपत्योनि
 र्वचनंलौकिकयोरनएवतस्माद्यस्मादात्मनएवादेः पृथग्भूतायेयंस्त्रीतस्मादिदं शरीरमात्मनोर्द्वैतगणं प्रहं चतद्वृत्तं चतद्वृत्तं विदलमईविदल
 मिवेत्यर्थः। प्राक्मुद्रहनात्कस्यार्द्धवृत्तमित्युच्यते। स्वआत्मनः इति एवमाहसंज्ञकवानु किलयाज्ञवत्कः यज्ञस्यवक्तोय ज्ञवत्कः तस्यापत्यंयज्ञव

६

को देवगिरिस्थः वृक्षलोवापत्यं समादयं पुरुषा ईशकाशस्य ईश्वरः पुनरुद्धनात्रस्मात्पूर्यनेस्मर्त्तुं पुनः संपुटीकरणेनेवविदहाईः। मां स अजा
 पनिर्मवाह्यः शतरूपायामात्मनो दुहितरं पत्नीवेनकटिपतां समनवमैद्युनमुपगतवांस्तस्मात्तदुपगतनात्मनुष्णा अजायतेत्यत्राः॥ साशतरूपाउह
 रूपांसेयंदुहितरगमनेस्मार्त्तं प्रतिषेधमनुस्मरंतीहोचकेकथंविदमरुत्तंयन्मा मात्मनएवमनयितोत्पाद्यसंनवमुपगच्छनिययययनिर्दृणः अहंतेदी
 नातिरोसानिजात्यंनरेणनिरस्ततामयानीत्येवमीहिवसागौरमववुत्पाद्यशालिकर्मभिश्चोद्यमानायाः पुनः पुनः सेवमतिः शतरूपायाः मनो आभवत्
 तश्च सवम इतरः तां समेवानवदित्यादि सर्ववत्तनोगावो जायंत तद्याह उवेत रामवदश्चरुष इतरस्तथागर्दभीतरागर्दमइतरः तत्रचहवाश्चरुषादीनां संग
 मातृननएकशक्ति एकखुरमश्चाश्चनरगर्दभाख्यंयमजायनातथातेतरामवदस्तश्चागरुतरस्तथाविरितरामेधइतरः तां समेवानवत्तांनामितिबी आता
 मजातामश्चिचेतिसमनवदेवेत्यर्थः तनअताश्चावयश्चाजावयोजायंते एवमेवयदिदं किंचयत्किंचेदंमिथुनस्त्रीपुंलक्षणंद्वमापिपीलिकाभः पिपीलिका
 मिः सहानेनेवपायेनतत्सर्वमसृजतसृष्टवानसप्रजापतिः सर्वमेवंजगत्सृष्ट्वाऽवेकममहंवावअहमेवसृष्टिः सृज्यतइतिसृष्टंजगदुच्यतेसृष्टिरित्यनया
 सृष्टंजगत्तन्मादमेदवादहमेवास्मिन्मनोद्यतिरिअनेकुतएतदहंहियस्मादिदं सर्वंजगदसृष्टिसृष्टवानस्मितस्मादित्यर्थः यस्मात्सृष्टिशब्देनात्मानमेवोक्त्वा
 अजापतिः ततस्तस्मात्सृष्टिरभवत्सृष्टिनामानवत्सृष्टंजगतिहअम्यप्रजापतेरेतस्यामेतस्मिन्जगतिसः प्रजापतिवत्सृष्टामनुत्तिस्मात्मानोन्यभूतस्य
 जगतोयएवंप्रजापतिवद्यद्योक्तेस्वात्मनोन्यभूतंजगत्माद्यात्माविभूतास्त्रिदेवंजगदहमस्मीतिवेद॥ ॥ एवंप्रजापतिर्जगदिदमिथुनात्मकंसृष्ट्वावाह
 णादिवर्णनियमोदिवताः सिसृकुराद्वावद्येतिशब्दयमनिनयप्रदर्शनार्थमनेनप्रकारेणखरिहस्तोप्रक्रियाभ्यसंयुतामिसुरेणमंथनमकरोत्सुखहस्ता
 भ्यामथिवा ससुराअयोनेहस्ताभ्यावयोनिभ्यामथिवा सलज्जानेरनुग्रहकर्तारमसृजतसृष्टवान्यस्माद्वाहकस्याभेयोनिरेतदुभयंहस्तौसुरवेचतस्मादु

राम०
 १६

अथ मयेन दत्तो मके तो मयर्त्तिनं किं सर्वमेव न अंतरनः अर्त्तं नर सि हियो न्या सामान्य सुन यस्या स्प किमलो मका हियो निरंतरनः स्त्रीणां तथा वा ह्ये
पि सुखादेव जज्ञे प्रजापते स स्मादेक यो निवा ॥ ३ ॥ ने वा सुजो नुर ह्यने निना ब्राह्मणः न स्मा द्वा ह्ये निदै वयो सुखवीर्यं चै नि अति स्म निसिद्धं । तथा वला अया
भ्या वा दुभ्या वत मिदादिकं कृत्रियजाने न्रिये नारं कृत्रियं च न स्मा दे इं कृत्वा दुवीर्यं चै नि अतौ स्म नो चाव गतं न थो रुत इ हा चेष्टा अया दू स्वादि न कृणं विशो नि
यं नारं विंश च न स्मा कृथा दि परो व स्वादि देव न्य सुवे श्यः न था पूषणं पृथिवी देव नां पू इं व पद्मां परि चरण कृम म मृजने नि अति प्र सिद्धे सत्र कृत्रा दि देवता सर्ग
मिहा वृत्ते व कृमा ल म पुक्तं व दुप स हर ति सृष्टि सा कल्पा सुकी र्त्तये यथेयं अति र्थे व स्थि ता न था प्रजा पति रे व सर्वे दे वा इ नि मि श्रि नो र्थः सृष्टु र न न्य ता स्म हा नां प्रजा
पति ने व तु सृष्ट वा दे वा ना मथे वं प्र कर णार्थे य व स्थि ने न कृत्त्य मि प्राये ण वि दू न्म तां न र निं दो प न्या सो न निं दा निं दा र्थे किं तु अ न्य निं दा न्य कृत्त ये न प्र क र्म प्र क
र णे के व ल या त्रिकाः या ग काले य दि दं व व आ दुर मु म ति न्य जा मु मि दं य ने स्या दि मा म सो व क र्मा दि मि त्र वा दि न मे वा न्या दि देव मे के के म न्य मा ना आ दुरि न्य मि प्रा
य स्म न्म था वि द्या क स्मा दे न स्मे व प्र जा प तेः सा वि सृष्टि दे व मे दः सर्वः एष उ हि ए व प्र जा प ति रे व प्रा णः सर्वे दे वा अत्र वि प्र ति प द्य ने पर ए व हि र ए व गर्भ दू मे के सं सारी न्य
य रो पर ए व तु मं व र्णा दिं इं मि वं व रु ण म ति न मा डुरि नि अति रे व व र्णे ष इं इ ए व प्र जा प ति रे ने सर्वे दे वा इ नि अति स्म ते अ ए न मे के व दं न्य नि म नु मं ने प्र जा प ति मि ति य
मा वं ती रि यो या द्यः सृष्टे मा य कः स ना न नः सर्व म न म ये चि त्त्यः स ए व स य मु दू ना वि ति सं सार्ये व वा स्या त्स र्वा न्या अ न त्रो ष दि नि अति ने र्थे सं सारि णः या अ हा ह य
सं सो स्ति न या र नि सं यो ग अ व ला द्वा च य म र्थः स न्न सृ ना न सृ ज ने ति हि र ए व गर्भ प र्य न जा य मा न मि ति व मं व र्णा स्म ते अ क र्म वि पा क प्र क्रि या यां व स्या वि श्व स
जा व र्मा म हा न य क मे व चा उ त्त मां सा वि की मे तां ग ति मा डु र्मी नी षि णः इ त्यथै व रि रु द्वा र्था सु प प नेः प्रा मा ए य या द्या त इ ति चे त्त क त्प नां न रो प प ने र वि रो धा न्न
उ या वि वि शेष सं व धा द्वि क त्प नां न र मु प प द्य ने आ सी ना हरं वृ त्त नि श्र या न्ना या ति सर्व नः क स्म म दा म दं दे वं म द न्या ज्ञा नु म र्हे ती न्य व मा दि अ ति न्यः उ या वि व शा कं सा

रिचं परमार्थतः स्वतो संसार्येवमेकं नानां च हिरण्यगर्भस्य तथा सर्वजीवानां तत्र मसीति श्रुते हि रण्यगर्भं नूपा विशुद्धमिति शया ऐक्यायायशवे
 पर एवेति श्रुतिस्मृतिवादाः परत्राः संसारिणं बुद्धिदेवदर्शयन्ति जीवानां नूपाधिगताशुद्धिवाङ्मना संसारिणमेव प्रायशो भिलष्यते। व्यावृत्तकृत्वा पा
 विनेदापेक्षया तु सर्वः परवेनाभिधीयते श्रुतिस्मृतिवादेस्तार्किकैस्तपरिपक्वागमवत्सैरस्मिन्नाति कर्त्तव्यं सादृशिरुद्रवद्वनर्कयद्विराकुलीकृतः
 शास्त्रार्थस्तेनार्थनिश्चयो दुर्लभो येन केवलशास्त्रसंसारिणः शान्तदयस्तेषां प्रत्यक्षविषय इव निश्चितः शास्त्रार्थो देवनादिविषयः तत्र प्रज्ञापनैरेकस्य
 देवस्यावाहितकृत्वा मेदो विवक्षित इति तत्रानिरुक्तो ज्ञाद्यः सोम इदानीं शुभ्रमेव यत्किंचिदुदं। तो के आर्द्र इवात्मकेन देवसः आत्मनो बीजादस्य जनने
 तस्य अपरिच्छिन्नं देवात्मकं शुभ्रसोमः तस्माद्यदार्द्रं प्रजापतिनारेन सः सृष्टं तु सोमस्य एनावहे एतावदेव नानाधिकमिदं सर्वं किं न हन्ते चैव सोमो देवात्मवा
 दाद्यायकमत्रादश्वागिरोस्तादृक्ताञ्जनं चैवमवधियते सोम एवात्र यदयनेन देवसोम इत्यर्थाय एववात्रास एवागिरर्थाय ताद्यवधारणमगिरपि हि क
 थिद्वयमानः सोम पक्षे चैव सोमोऽपीज्यमानो गिरवा नृवादेव मानी वो मात्मकं जगतात्मवेन पश्यन्नेन च न दोषेण तिथ्यते प्रजापतिश्च मयति सैषा वृत्तः
 प्रजापतेरिति सृष्टिरात्मनोऽप्यतिशया कामेत्याह यत्तु येयमः प्रशस्य तशानात्मनः सकाशाद्यस्मादृष्टं तदेवात्रोपातस्मादेव सृष्टिरिति सृष्टिः कथं पुनरात्म
 नो निशया सृष्टिरित्यत आहाय यद्यस्मान्मयस्मिन् मरणधर्मा मत्र मरणवर्जितो देवान् कर्मज्ञानवद्विना सर्वानात्मनः पापान उचिवा मृज्यन्त स्मादियमिति स
 रिकृत्वा न सफलमित्यर्थः न तस्मादेता मति सृष्टिं प्रजापतेरन्तर्भूतायो वेदम एवास्यामिति सृष्ट्यां प्रजापतेरस्य भवति प्रजापतिवदेवा तदेतदर्थं व्याकृतं
 मासीत् सर्वेदिके साधने ज्ञानकर्म लक्षणं कर्त्तव्यमेककारकापेक्षे प्रजापतिवत्फलवसाने साध्यमेनावदेव यदेतद्व्याकृतं जगत्संसारोऽथैतस्यैव साध्य
 पावनलक्षणस्य व्याकृतस्य जगतोऽप्यकरणात्प्राप्तीनां स्थायानां निर्दिष्टे कृत्यं कुरादिकार्यानुमिनामिव वृत्तस्य कर्मबीजाविद्या देवो ह्यसो संसा

राम०
 १९

रहः समस्त उद्धृत्य इति न दुर्लभं हि पुरुषार्थ परिममात्रि साध्या चोक्तं कर्तुं मूलो वाड शाख इति काठ के गीता सुपुराणे च ब्रह्मवृक्षः समानमदिति
नष्टे नदि निबीजावस्थ जगत्प्रागुत्पत्तेरहि नस्मिन्काले परोक्षवात्सर्वनाशोपपत्त्या निवर्तनेनाभिधीयते भूतकालसंबन्धिवादया कृतना विनो जगतः सुखयहणा
र्थे निमित्तप्रयोगो ह शब्दः एवं हतदासीदित्युक्तमाने सुखं तं परोक्षमपि जगत्तवस्थां प्रतिपद्यते युधिष्ठिरो ह किल राजासीदित्युक्ते यद्विदमिति या कृतना मत्र
पात्तकं साध्यसाधनन कृतं यथा वर्तितमभिधीयते तदिदं शब्दयोः परोक्षपक्षकावस्थ जगदाचकयोः सामानाधिकरण्यादेकमेव परोक्षपक्षकावस्थस्य
जगत्तवस्थां नष्टे वेदमिदमेव च नद्या कृतना सीदित्युक्ते ये सतिना सत उपनिने सतो विनाशः कार्यस्यैव मवष्टमं नवनिमित्तदेवे भूतजगदद्या कृतं सत्रामत्रपा
न्यामेव नाशपेले वचनक्रिया क्रियते नित्यं कर्म कर्तृष्यो गान्त्वयमेवा तै वद्या क्रियते निमित्तं अक्रियत विस्पष्टं नाम रूपविशेषावधारणमर्थादं यत्की
भावमापद्यत सामर्थ्यादा क्तिमनियं न कर्तृसाधनक्रिया निमित्तं सो नामेति सर्वनामा विशेषा निधानेन नाममात्रं पदितं निदेव दत्तौ यज्ञदत्त इति वाना
सात्त्विकी नामाश्रयं नथिदमिति युक्तकृष्णादीनाम विशेषदं बुद्धेदं कृतं वात्स्यमस्येतीदं पठः तदिदमद्या कृतं वस्तेन ह्येतस्मिन्पि कालेनाम रूपान्पा
मेव व्याक्रियते सो नामाश्रयमिदं पदं नित्यं दर्थः सर्वशास्त्रांशो यस्मिन् विद्यया स्वात्मा विकृता कर्तृक्रिया फलाधारोपणा कृतायः कारणं सर्वस्य जगतो यदा
तमेनाम रूपे सति तादिव सत्तामलमिव फलमद्या कृतं व्याक्रियते यस्मिन्नाम्नाम रूपान्पा विस्तृताः स्वतो निर्यमुद बुद्धमुक्तस्वभावः स एवो यदा कृतं या
ना भूतेनाम रूपे व्याकृतं वस्तेन ह्येतस्मिन्पि कालेनाम रूपान्पा विस्तृताः स्वतो निर्यमुद बुद्धमुक्तस्वभावः स एवो यदा कृतं या
ने पर एव ज्ञात्मा व्याकृतं व्याकृतं विदुः प्रविष्ट इति नैव दोषः परस्मात्तमेनाम रूपान्पा विस्तृताः स्वतो निर्यमुद बुद्धमुक्तस्वभावः स एवो यदा कृतं या
ने व्याक्रियते नैवोचामेदं शब्द सामानाधिकरण्याच्चाद्या कृतं शब्दस्य यदेदं जगत्त्रियं वाद्यनेककारक निमित्तं दिविशेषवद्या कृतं नद्या पविन्यक्तान्यतमविशेष

10

20

२० भा०
२३ दि

वासवायुहोवात्मप्रतिपादकवाक्यत्रयलादान्मविषयविज्ञानमुत्पद्यमानं तद्विषयमिथ्याज्ञाननिवर्त्ययदेवोवायने। आत्मविषयमिथ्याज्ञाननिवृत्तौ च नित्य
भवान्स्मृतयो न भवन्ति स्वाभाविको नात्मवस्तुनेद विषयाः। अनर्थवावगते आत्मावगते हि सत्तामन्यद्वस्तु अनर्थवेनावगम्यतेऽनित्यदुःखाशुद्धादिवद्दोष
वशादात्मवस्तुनश्च न द्विजकृणवात्ममादनात्मविज्ञानस्मृतीनामात्मावगते रमावप्राप्तिः पारिशोद्यादा मे कविज्ञान स्मृति संतते रथ त एवमावा न विवेच्ये
शोक मोह मयाया सादुःख दोष निवर्तक वा च त स्मृते विषयीतज्ञान प्रभवो हि शोक मोहादि दोष स्तथा च तत्र को मोहो विहा व विमे नि कुतश्च नानयं वे ज्ञान क प्रा
प्ति सिद्धि या नेद दय ये थिरि त्यादि अतये निरोध रु र्थी त र मि नि वे द या पि स्या द्वि तृ त्रि निरोध स्प वे द वा क्य ज नि ता त्म वि ज्ञा ना द र्था न र वा त्रं वा त रे पु च क र्त्त व
न या व ग न वा द्वि ये य त्र मि नि चे त्र मो ह सा ध न वे ना न व ग मा त्र हि वे दो ने पु व ह्या त्म वि ज्ञा ना द न्य त्प र म पु रु षा र्थ सा ध न वे ना व ग म्य ते। आत्मान मे वा वे त् स्या त्म स र्व म भव
द्व ह्य वि दा प्रो ति प रं स यो ह ये न त्प रं मं व ह्य वे द व र्थे व न व नि आ चार्य वा न्य रु षो वे द न म्य ता व र्थे वे चि रं अ न ये हि वै व ह्य अ व नि य ए व वे दे न्ये व मा दि अ नि श न्ते म्यो न न्य सा
ध न वा च नि रो ध स्य न ह्या त्म वि ज्ञा न स्मृ ति सं ता न य नि रे के ण चि त् तृ त्रि नि रो ध स्य सा ध न म स्ति पु ष ग म्ये द भु क्तं न नु व ह्य वि ज्ञा न य नि रे के ण म्ये मा ह सा ध न म व ग म्य
ते। आ कां क्षा मा वा च्छ वा व ना वा वा य दु क्तं य जे ते ये व मा दो किं के न क थ मि ति ना व ना कां क्षा यां फ ल सा ध ने नि

कर्त्तव्यतामिराकांक्षापनयनं यथानुद्विह्यात्मविज्ञानविवाच्यपपद्यतइति तदसदेकमेवादितीयेन च मसिनेति ने संतर स वा ह्य म य मा त्मा अ ह्ये न्या
दिवा क्यार्थ विज्ञान सम काल मे व स र्वी कां क्षा वि नि र्मु त्ते र्वा क्यार्थ वि ज्ञा ने वि धि प्र यु क्तः। अ व र्त्त ने वि धि त र प्र यु क्तो वा म व स्था दो ष म वो च्छा म न चै क मे वा द्वि ती य मि थ्या
दि वा के पु वि धि र व ग म्य ते आ त्म स्म र्त्त पा त्रा र्थ्या ने मे वा व मि त वा द्वि त्व स्व र पा त्रा र्थ्या न मा त्र वा द प्रा मा ण्य मि ति चे द या पि स्या य था सो रो दी द्य रो दी त्त दु इ स्य रु
इ त्म मि त्ये व मा दो व स्तु क्त्वा च्छा न मा त्र वा द प्रा मा ण्य मे व मा त्मार्थ वा क्य ना म पी नि चे त्र वि शि षा त्र वा क्य स्य व स्तु वा र्थ्या नं क्रि या वा र्थ्या नं वा प्रा मा ण्य का रणं

राम०
२३

किं न हि निश्चित फलवद्विज्ञानो न्याद कर्त्तव्यता वा स्ति तत्प्रमाणं वाक्यत्रयमास्ति तदप्रमाणं किंच मोः पृष्ठमः वा मा त्म स्म र्त्त पा त्रा र्थ्या न प रे पु वा के पु फ ल व मि
थि तं च वि ज्ञा न मु त्प द्य ने चे त्क थ म प्रा मा ण्य मि ति। किं वा न प र्य स्य वि धा शो क मो ह म या दि सं सार वी ज दो ष नि र्मु त्ति वि ज्ञा न फ ल न शृ णो षि वा किं त त्र को मो ह कः शो
क ए क त्र म नु प श्य तः मं त्र वि दे वा स्ति ना त्म वि ज्ञा हे म ग व नू शो च मि तं मं म ग वा नू शो क स्य पारं ता र य वि न्ये व मा धु प नि ष ट्टा क्य श ना न्ये वं वि धि ने किं सो रो दी दि न्या
दि पु नि श्चि तं फ ल व द्वा वि ज्ञा ने न चे दि द्य नेऽस्त्व प्र मा णं त द प्र मा ण्ये फ ल व मि थि त वि ज्ञा नो न्या द क स्य कि मि त्प प्रा मा ण्यं स्या द्वा मा ण्ये वा द र्श र्ण मा सा दि वा के पु
को वि सं मः न नु द र्श र्ण मा स वा क्य नां पु रु ष ष ट्ठ वि वि ज्ञा नो न्या द क वा त्मा मा ण्य मा त्म वि ज्ञा न वा के पु त वा स्ती ति स त्म मे वं ने ष दो षः प्रा मा ण्य का रणो य प तेऽप्रा मा
ण्य का रणं व य थो क्त मे व ना न्य द सं का र आ यं य त्स र्व ष ट्ठ वि वी ज नि रो ध फ ल व द्वि ज्ञा नो न्या द क त्व मा त्म प्र ति पा द क वा क्य नां ना प्रा मा ण्य का रणं य त्क त्वे वि ज्ञा य प्र ज्ञां कु
र्वी ते न्या दि व च ना ना वा क्यार्थ वि ज्ञा न य नि रे के ण पा स ना र्थी त्र मि ति स त्म मे त किं पु न्ना र्थ वि धि र्थ ना प क्त्वा प्र स्य नि य मा र्थ नै व क थ पु न रु पा स न स्य प क्त्वा ति र्थी य
ता पारिशोद्यादात्मविज्ञानस्मृति संतति नि नि त्वे वे न्य मि हि तं वा द य थ ये वं श री श रं म क स्य क र्म णो नि य त्र फ ल वा त्म स्य क्त ज्ञा न प्रा प्रा व थ व र्थे य ना वि नी ष ट्ठ वि र्थी ग म नः का
या नां त व द्वाः क र्म णो व ली य स्त्वा नु क्ते षा दि ष ट्ठ वि व र्त्ते न प के प्रा मं ज्ञा न प्र ट्ठ वे दो र्थ त्पं त स्मा त्पा ग वै रा ग्या दि सा ध न व ला ले व ने मा त्म वि ज्ञा न स्मृ ति सं त नि नि यं न या
भ व नि त्त व र्त्ती क र्त्त व्या प्रा म वा दि न्य वो धा मा त्म सा त्म वि ज्ञा न स्मृ ति सं ता न नि य म वि धि र्थी नि वि ज्ञा य प्र ज्ञां कु र्वी ते न्या दि वा क्य ना र्थी सं न वा द ना नो पा स न मि ति श
द्व प्र यो गा द्वा प्रि य मि त्ये न नु पा सी ते न्या दो न प्रि या दि गु ण वो पा स्यः आ त्मा किं न हि वि धा दि गु ण व त्या णा दो वो पा स्य। त थो ह्या पी नि प र त म श द्प्र यो गा दा त्म गु ण व द ना
त्म व स्तु पा स्य मि ति ग म्य ते। आ त्मा पा स्य व वा क्ये ज कृ णा च्छ प रे ण व व ह्ये त्या त्मान मे व लो क मु पा सी ते नि। त त्र व वा के आ त्मे वो पा स्य ते ना मि प्रो द्वि ती या अ व णा द्या
त्मान मे वे नि। इ ह त्म द्वि ती या श्र य ने। इ ति प र आ त्म श द्वा त्मे त्ये वो पा सी ते न्य ता ना त्मा पा स्यः आ त्म गु ण आ त्म इ ति व ग म्य ते न वा क्ये शो षे आ त्म न उ पा स्य ते ना व ग मा

६० ना०
२४

दत्तं वाक्यं स्पष्टं शेषे शान्ते वा पास्पवे गम्यते न देत न दनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मनो नैव पदं वा तमेवामेदि निश्चितं स्पष्टं न जान पचा दनु पास्पव
 मिनिवद नानाः प्रवृत्त कला स्पेव दर्शने बाध्यते न न पश्यतीति प्रकृतोपादाना तस्मादात्मनो नु पास्पवमिति चेन्न क क्वचिदप्युक्तं न प्रविषे वेति क्वचिदो
 पाणिप्रयेनानापास्पव प्रविषे चोया पाणनादिक्रिया विशिष्टवे न विशेषणादात्मनश्चेदु पास्पवमिति चेत्तत्राण नाद्ये के क क्रिया विशिष्टस्यात्मनो क्वचिदप्युक्तं
 च न ममर्थकं स्यादकन्ते हो ऽन ए के केन न वनीयते के क विशिष्टत्वा मा क्वचिदु पास्पववेति सिद्धं स्यात्तत्राव स्पेति परः प्रयोगः स आत्मशब्द प्रत्यययो
 रात्मनश्च परमार्थो विषयज्ञापनाधी मन्मथात्मानं पासीने नैव पावाद्यादात्मनि आत्मशब्द प्रत्ययाव बुझातो स्यातां न आनिष्ठेने निने निविज्ञाता
 रमेरे केन विज्ञानीयाद विज्ञानं विज्ञानयनो यावे निवर्तने पा यमन सासहे त्यादि क्रियाः यत्रात्मान मेव लोक मु पासीने निन दनात्मोपासन प्रसंगानि वृत्ति
 परवान्वाक्यो न रम निज्ञानं न व सामान्यादात्माज्ञानयोऽनात्मा च न क स्मादात्मा पासन एव यत्र आस्थीयने आत्मैवोपासीने निने न र विज्ञान इत्यत्रोच्यते न दे
 तदेव प्रकृतं पुद नीये ग मनीये नान्यदस्य सर्वस्येति निर्द्वारणा र्था यथा स्मिन् सर्वस्मिन्निर्गर्थः यदयमात्मा यदेतदात्मनश्चेति न विज्ञानयमेवा न्यत्र किं निर्दिष्टा म
 न्यत्रे पि न द्ये ज्ञानांतरम पेक्षते आत्मज्ञानात्मा दनेनात्मज्ञानेन हिय स्मात्सर्वमनात्मज्ञान मन्म यत्र सर्वसमस्तवेदना नानि न क्वपज्ञाने नान्यत्र मज्ञाने न
 न्यत्र परिहारं दुंडु म्यादि प्रयेन वदामः कथं पुनरेत न दनीय मिन्मु क्ते यथा ह वै लो के पदेन गवादिषु शंकि नो देशः पदमिन्मु क्ते तेन पदेन मष्टं विनिश्चितं प
 देना विद्यमानोऽनु विंदे तमेन एवमात्मनि लब्धे सर्वमनुलभ न इत्यर्थः न आत्मनि ज्ञाने न्यत्रा यत इति ज्ञाने प्रकृते ता नो प्रकृत उच्यते न इति न ज्ञान लाभयोरेका
 र्थस्य विवक्तिरवादात्मनो हला भो ज्ञानमेव न स्माज्ञानमेवात्मज्ञानो नानात्मला भवदप्राप्त प्राप्तिरूपान्नात्मला भो लब्धुन लब्धयोर्मेदाभावात्प्राप्त्यात्म
 नोऽनात्मा लब्धयो न धनितवात्मा लब्धौ लब्धयोऽनात्मा स चाप्राप्त्याप्राप्त्या क्रियाद्यवहितः कारकविशेषोपादानेन क्रियाविशेषमुत्पाद्यत इत्यर्थः संप्राप्त

राम०
२४

निर्वादात्मोपासन प्रकरणस्यात्मोपासन विद्युदे शत्वेनैवोपयोगो ने निनेत्यस्यूल मे कमेवा द्वितीयमशनायाद्यतीत इत्येवमादिवाक्यानां मुपास्यात्मा स्वरूपविशेष
 समर्थतेनोप
 योगः २

मिति नैका हीति कर्तव्यता संयुक्तविधिः इत्यादि शब्दे लोच समर्थने अंशवयं यथाच क्वचिदस्पष्टं दर्शपूर्णमासादि प्रकरणस्य दर्शपूर्णमासादि विद्युदे
 शत्वेनोपयोगः क्वचिदमेवा द्वितीयमशनायाद्यतीत इत्येवमादिवाक्यानां मुपास्यात्मा स्वरूपविशेष समर्थतेनोपयोगः २
 यं वेद वाक्यं जनिन विज्ञानमिनेन स्मिन्नर्थे वचना न्यपि विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत इष्टं यः शान्तो मंत्रो विदित्यासिनः सो वेष्टुः स विजिज्ञासित इ
 त्यादीनि भाषांतराभावात् न मात्मे नैवोपासीतेत्य सर्वविधिः क स्मादात्मस्वरूप कथनानात्म प्रतिषेध वाक्यं जनिन विज्ञानयतिरे केणार्थानरस्य कर्तव्य
 स्पमानसस्पवा ह्यस्पवाभावात् न हि विधेः साफल्यं यत्र विधिवाक्यं अथवा साप्रज्ञमिन विज्ञानयतिरे केण पुत्रपुत्र विनिर्गम्यते यथा दर्शपूर्णमासां या स्वर्गका
 मो यजेतेत्येवमादौ महिदर्शपूर्णमास विधिवाक्यं जनिन विज्ञानमेव दर्शपूर्णमासानुष्ठानं न आधिकाराद्यपेक्षा नुमा विन नुने निनेत्येवोपासीतेति पाद कवाक्यं ज
 निन विज्ञानयतिरे केण दर्शपूर्णमासादिवयुक्तव्यापारः संभवति सर्वव्यापारोपशमहेतुत्वात् न द्वाक्यं जनिन विज्ञानस्य नुदा सीन विज्ञानं प्रवृत्तिजनकं व
 द्वात्मविज्ञाननिवर्तकत्वात् कमेवा द्वितीयं तत्र मसीत्येवमादिवाक्यानां न च तत्रि रनौ प्रवृत्तिरुपपद्यते विशेषाद्वाक्यं जनि न विज्ञानमात्राज्ञावस्यात्मविज्ञान
 निह त्रि विनिर्गम्यते न न मसिने निनेत्यात्मे वेदमेकमेवा द्वितीयं तत्र वेदममृते नान्यदना स्मिद् दृष्टदेव वसं विद्धीत्यादि वाक्यानां तद्वादि वादुष्टय विधेर्विषयसम
 र्थवत्त्वेनानीति चेन्नार्थानराभावादिमुक्तोत्तरवादात्मवस्तुस्वरूप समर्थं केरेववा केरेवमसीत्यादि निःश्रवणकाले एव न दर्शनस्य कृतं वा न दृष्टय विधेर्नी
 उभाभो नरं कर्तव्यमिन्मु क्ते नरमेतदात्मस्वरूपवाद्यानमात्रेणात्मविज्ञाने विधि संभरणेन प्रवृत्त इति चेन्न आत्मादिवाक्यं अथवा नात्मविज्ञानस्य जनिन वा किं नो
 कृतस्य करणं तदुपपत्तिं प्रवृत्त इति चेन्नानवस्था प्रसंगात् आत्मादिवाक्यार्थं अथवा पि विधिसंभरणेन प्रवृत्तं नैतथा विधिवाक्यार्थं अथवा पि विधि संभ
 रणं न प्रवृत्तिं न इति विधानं रापेक्षान धानदर्थं अथवा पीत्यनवस्था प्रसंगेन वाक्यं जनिनात्मज्ञानस्य नि संततेः अथवा ज्ञानमात्रादर्थानर वमिति चेन्नार्थ

म

मात्मानमेव प्रियमुपासीतस्य आत्मानं प्रियमुपासीत आत्मेव प्रियो नान्योऽस्मीति प्रतिपद्यते अन्यत्वात् किं प्रियमथ प्रियमेवेति निश्चितोपासीति चेत्तद्विदितं न ह्यस्यैवं
विदः प्रियं प्रमायुक्तं प्रमरणशीलं न वनिहृन्निन्यानुवादमात्रमेतदज्ञातविदो न स्य प्रियस्याप्रियस्य चाभावात् प्रियग्रहणस्तत्पर्यवागुणफलविधानार्थं वा संदा
त्तद्विदः साक्षात्प्रत्ययोपासीतान् ॥ अत्र विज्ञातव्यविद्यात्मेत्येवोपासीतेति यदर्थो पतिषत्कस्मैपितस्येन स्य सूत्रस्य व्याचिख्यासुः प्रयोजनानि धित्तयोपो
ज्जिघासति तद्विदितवत्प्रमाणं नंतरवाक्येवोपासीतं वक्तुं आहुवह्निणाः ब्रह्मविधिदिषवो जन्मजरामरणप्रवंचकं भ्रमणकृताया मयुःकालादकापारमहोदधि सवभू
तं गुरुमासाद्य नवीरमुत्तितीर्थं वा चर्ममसाधनं नक्तं लहणात्साध्यसाधनं रूपान्निर्विस्मृतात्तद्विलक्षणानि तन्निर्गतिशयश्रेयः प्रतिपि त्ववः किं सादुहित्याह
यद्वह्मविद्यया ब्रह्म परमात्मा तद्यथा वेद्यते सा ब्रह्मविद्या तया ब्रह्मविद्यया सर्वं निरवशेषं भविष्यं तान् विद्यामदुत्पेवं मनुष्या यन्मन्यं ते मनुष्य यद्वह्मविद्यया वेद्यते विकार
ज्ञापनार्थं मनुष्या एव हि विशेषतो मुदयनिःश्रेयससाधने विकृता इत्यभिप्रायो यथा कर्मविषये फल प्राप्तिं भुवा कर्मभ्यामन्येन यथा ब्रह्मविद्यायाः सर्वात्मना वफ
लप्राप्तिं भुवा मेव मन्यंते वेदशास्त्राण्यस्यान्यथा विशेषात्तत्र विप्रतिषिद्धं वक्तुं न ह्यनेन अनः प्लुमः किं पुनर्ब्रह्मयस्य विज्ञानात्सर्वं विष्यं तान् मनुष्या मन्यंते न कि
मवेद्य सा हि ज्ञानात्तद्वह्मसर्वं मनवद्वह्मसर्वं मिनिश्रूयते न ह्ययं विज्ञाय किं चित्सर्वं मनवद्वह्मसर्वं विष्यं तान् मनुष्या मन्यंते न कि
यत्वा कर्मफलेन न तु त्यमेवेत्यनित्यत्वं प्रसंगः सर्वमावस्य ब्रह्म विद्या फलस्यावस्थादोषश्च न दृश्यन्ति ज्ञाय सर्वं मनवत्ततः सर्वमप्यन्यद्विज्ञाय नित्यत्वावद वि
ज्ञाय सर्वं मनवत्तद्वह्मसर्वं मनवद्वह्मसर्वं विष्यं तान् मनुष्या मन्यंते न कि यत्वा कर्मफलेन न तु त्यमेवेत्यनित्यत्वं प्रसंगः सर्वमावस्य ब्रह्म विद्या फलस्यावस्थादोषश्च न दृश्यन्ति ज्ञाय सर्वं मनवत्ततः सर्वमप्यन्यद्विज्ञाय नित्यत्वावद वि
द्यत्वा कर्मफलेन न तु त्यमेवेत्यनित्यत्वं प्रसंगः सर्वमावस्य ब्रह्म विद्या फलस्यावस्थादोषश्च न दृश्यन्ति ज्ञाय सर्वं मनवत्ततः सर्वमप्यन्यद्विज्ञाय नित्यत्वावद वि
ज्ञाय सर्वं मनवत्तद्वह्मसर्वं मनवद्वह्मसर्वं विष्यं तान् मनुष्या मन्यंते न कि यत्वा कर्मफलेन न तु त्यमेवेत्यनित्यत्वं प्रसंगः सर्वमावस्य ब्रह्म विद्या फलस्यावस्थादोषश्च न दृश्यन्ति ज्ञाय सर्वं मनवत्ततः सर्वमप्यन्यद्विज्ञाय नित्यत्वावद वि

हाम्.
२५

[illegible]

47

॥०
६

सुखिबुद्धे वा ब्रह्मा विद्या कर्तव्येन भोक्तो न्यदृष्टते नान्यतो हि विज्ञातुं न वमस्यामानमेवावेदं ब्रह्मास्पन्ने सा वन्यो ह मस्मानि न स वेदेत्यादि क्रान्तिः स्मृति
मयश्च समं सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मात्मा तु दुर्लभः शशुनि चैव श्रुपा के वयं तस्य बीणि भूतानि यस्मिन् सर्वाणि भूतानि निमंत्रयन्ती ननु वेदो शास्त्रोपदेशानर्थक्यं किं निवारमेव
मवगते स्वेवानर्थक्यं मयं मानर्थक्यं मपीति चेन्न न वममनिवृत्तेर्दृष्ट्वा तन्न विदते रपि अनुपपत्तिरेकवृत्तिवृत्तदृष्टिरोधादृश्यते हो कच विज्ञानादेवानवगम
निवृत्तिर्दृष्ट्वा मानमनुपपन्नमिति बुवतो दृष्टविरोधः स्यान्न च विरोधः केन चिदमुपगम्यते न च दृष्टेनुपपत्तेनामदृष्टादेव दर्शनानुपपत्तिरिति चेन्न तथैव युक्तिः
पुणेपावैपुणेपन कर्मणा भवेति न विद्या कर्मणी समन्वारमेते मंता वोद्वा कर्त्री विज्ञानात्मा पुरुष इत्येवमादि क्रान्तिस्मृतिन्यायेभ्यः परस्माद्विलक्षणान्यः संसार्यव
गम्यते न हिलक्षणश्च परः स एष नेति नेत्यशनायाद्यन्ये निय आत्मा प ह न पा मा विज्ञ रो विमृत्तुरे न स्यात्प्रकृ रस्य प्रशासनरुत्यादि क्रान्तिः कणादाहृपादादि न
कं शास्त्रेषु च संसारिविलक्षण ईश्वर उ पपत्तिः साध्यते संसारदुःखापनयार्थि प्रवृत्तिर्दर्शनात्स्फुटमन्यवमीश्वरात् संसारिणो वगम्यते अवाक्यसादरो न मे सा
धीस्तीत्यादि क्रान्तिस्मृतिभ्यः सोतोष्टयः सविज्ञाज्ञासिनयः तं विदित्वा न लिप्यते ब्रह्मविद्या नो निपरं एकैवावुदृष्ट्यमेतद्यो वा एतदृक्तरगार्गि विदित्वा न मेव धी
रो विज्ञाय प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म न तत्तद्व्यमुच्यते न्यादिकर्मकर्तृ निर्देशाच्च मुमुक्षुश्च गतिमार्गं विशेषेणोपदेशादसति मेदे कस्य कुतो गतिः स्यान्न दया
वेचदृष्टिणात्तरमार्गं विशेषानुपपत्तिर्गतिर्यदेतानुपपत्तिश्च निवृत्त्यनुपरस्मादात्मनः सर्वमेतदुपपत्ते कर्मज्ञानसाधनोपदेशाश्च निवृत्त्येव सा लः संसारी स्याद्य
क्तं प्रत्यनुदयनिः श्रेयससाधनयो कर्मज्ञानयोरुपदेशो नेश्वरस्याप्रकामवाचसाद्युक्तं ब्रह्मेति व ह्यात्मा वी पुरुष उच्यते न निवेत्त ब्रह्मोपदेशानर्थक्यं प्रसंगात्सा
नीचेदस्य वा ब्रह्म सन् विदित्वा त्मानमेवाहं ब्रह्मास्मीति सर्वमनवतस्य संसारी त्मविज्ञानादेव सर्वो त्मावस्य फलस्य सिद्धवान्परब्रह्मोपदेशस्य ध्रुव
मानर्थक्यं प्राप्तं न हि ज्ञानस्य क्वचित्पुरुषार्थसाधने विनियोगात्संसारिण एवाहं ब्रह्मास्मीति व सत्त्व संपादनाद्ये उपदेशा इति चेदनिर्ज्ञाने हि ब्रह्मस्वरूपे किं संपादये

राम०
३६

आमिलकृणो नित्यो मिष्याज्ञानजनितकामक्रियाजनववान्स्वनेपुत्रादितामवदयं नृपरीत आत्मा आत्मवदेव नो न्यायक्रियायवहितोऽनो नित्यल
वस्वरूपेपिसत्यविद्यामात्रेयवधानमया एव माणया अपि शुक्ति कायाः विपर्ययेण रजनानासध्याः अयहं विपरीतज्ञानयवधानमात्रे तथा ग्रहणज्ञा
नमात्रमेव विपरीतज्ञानयवधानापोहाय वा तज्ज्ञानस्यैव मिष्या धर्मिनोऽज्ञानेऽविद्यामात्रेयवधानेन स्माद्विद्ययानदपोहनमात्रमेव ता नो नान्यः कदाचि
दनुपपद्यते न स्मादात्मलाभे ज्ञानादर्थान्तरस्य साधनस्यानर्थक्यं वक्ष्यते न स्मान्निराशं कमेव ज्ञानतामयारे कार्यवैविकृताहज्ञाने प्रकृत्या सुविदेदि
निधिर्देनेली भाधी ज्ञाना पुण विज्ञानफलमिदमुच्यते यथायु मात्मानामरूपा नुपवेशेन ज्ञानात्तानः आत्मेत्यादि सामूहिकभ्यां प्राणादिसंहतिं वक्ष्ये कं प्रा
धानित्ये ये ये वेदसकीर्तिस्थानि लोके च संघातं दृष्टेः सह विदेने लभेते ॥ ७ ॥ कुतश्चात्मनमेव ज्ञेयमनाद्वयान्य हि त्याह गदेतदात्मन उपेयः प्रियतरं पुत्रा सु
वाहितो के प्रियः प्रसिद्धस्तस्मादपि प्रियतरमिति निरनिशयप्रियं दर्शयति नान्या विज्ञाद्विरूपरे जादे स्मृत्या यस्माद्यल्लोके प्रियत्वेन प्रसिद्धा तस्मात्सा
र्वस्मादिनर्थः न कस्मादात्मनमेव प्रियतरं न प्राणादी नुच्यते अंतरतरं वा ह्यात्मुत्र विज्ञादे प्राण पिंडसमुदायो ह्यनरे अंतरः सन्निरुद्ध आत्मनस्तस्मादर्थ
नरादेन रनरं यदयमात्मा यदेतदात्मनं यो हिलोके निरनिशयप्रियः सत्सर्वप्रयत्नेन लब्धयोगवनि नथयमात्मा सर्वलोकिकप्रियेभ्यः प्रियतमस्तस्मात्तदा
मेमहानं न्यत्र आस्थेय इत्यर्थः कर्तव्यताप्रसमयस्य प्रीतितामेयने मुक्तिं वा कस्मात्पुनरात्माना त्मप्रिययोरन्यतरप्रियत्वात् न संतरप्रियोपादानप्राप्तौ आत्मा
प्रियोपादानेनेयेतरहान किं येन विपर्ययसंया कश्चिदस्य सनात्म विशेषपुत्रादिकप्रियतरमात्मनः सकाशात्पुत्राणेवृथादात्मप्रियवादी किं प्रियं तवाभि
मतं उच्यते पुत्रादिलक्षणो न्यस्यावरणं प्राणसंरोधं प्राण्यनिविनं ह्यनेति सकस्मादेवं वधीनियस्मादीश्वरः समर्थः पर्याप्तो सावेवं वक्तव्यस्मात्तस्मात्तथै
व स्याद्यत्नेनोक्तं प्राणसंरोधं प्राण्यनियथा धूनवादी हिंसः न स्मात्सर्दश्वरो वक्तुमीश्वरशब्दः क्षिप्रवाचीति केचिद्वेद्यदि प्रसिद्धिः स्यात्तस्मादु मुक्ताभ्यसिय

राम०

दहं व सामी निमिर्ज्ञान न कणे हि वृहलि शक्या संपत्तुं नाय मात्मा ब्रह्म यत्मा कृत्वा दूषरो कृत्वा दूषय आत्मानं तस्य स आत्मा ब्रह्म विदो नो निपरमि नि प्रकृत्य न
सा द्वा ए न समादात्मन इति च सहस्र शो ब्रह्मात्म शब्दयोः सामानाधिकरण्यादे कार्थ्य मे वेगं स्यते अन्यस्य ह्यन्यत्वे संप्रक्रियते नै कच इदं सर्वं यदयमात्मे नि प्रकृत्य न स्ये
व दृष्टव्य स्यात्मान ए कवे दशे य नि न सा ज्ञा त्म नो ब्रह्म च संपदु पपत्तिर्न चाथ न्य न्यो ज्ञ नै व ह्यो पदेश स्य गम्य नै व ह्यवे द ब्रह्मै व न य नि अ मये वे व ह्य मये हि वै व ह्य न
वती नि च न दा प त्रि अ य ए न प त्रि अ न दा प त्रि न स्या न्न ह्य न्य स्या न्य न्न वा उ प प द्य नै व च ना कं प त्रै र पि स द्वा वा प त्रिः स्या दि नि वे न संपत्तेः प्रत्यय मा त्र वा द्वि ज्ञान स्य च
मिथ्या ज्ञान निवर्तकत्वे च निरे केणाकारकत्वे मिथ्यो वा म न्य व च नै व क्त नः सामर्थ्य ज्ञान कं ज्ञाप कं हि शा खे न कार क मि नि स्थितिः स प र ह प वि ष्ट र मा दि वा के
षु पर स्यै व च प्र वे श इ ति स्थि ता त स्मा द्द सै नि न ब्रह्म ना वि पुरुष क त्प ना सा द्वा र्थ्य वा च ना च सै ध व द्य न व द नै र म वा ह्य मे कर सै व सै नि वि ज्ञाने सर्व स्या तु प नि ष दि
प्र ति पि पा र्ते नो र्थः कां दू ये यं ते च वा र णा द व ग म्य नै र न्य च श म न मे ना व द रे त्क् व म न्न मि नि न स्या सर्व शा खो प नि ष न्नु च व ह्यै क वे ज्ञाने नि श्चि ता र्थ क त्र य दि स
सारी ब्रह्म ए न्य आत्मान मे वा वे दि ति क त्प ते। इ ष्ठ सार्थ स्य वा च नै स्या त्म न्वा च शा स्त्र सु प क्र मो प सं हा र यो र्शि रो धा द स मं ज सं क ल्प नं स्या न्वा प देश नु प प त्रै स
य दि वा त्मान मे वा वे दि ति सं सारी क त्पे न ब्रह्म वि द्ये नि अ प देश न स्या दा त्मान मे वा वे दि ति सं सारि ण ए व द्ये चो प प त्रैः। आत्मे नि वे त्त र न्य उ च्य त इ ति वे द्वा हं ब्रह्म स्मी
नि वि शेष णा द न्य श्रे ह्येः स्या दय म सा वि नि वा चि श्रे यो न न च ह म स्मी न्य ह म स्मी ति च वि शेष णा दा त्मान मे वा वे दि ति वा च वा र णा त्रि श्चि न मा त्मे व ब्रह्मै व ग म्य नै न द्या
च स तु प प त्रै व ह्य वि द्या च प देश नान्य द्या सं सारि वि द्या ह्यन्य द्या स्या न्न च ब्रह्म वा ब्रह्म वे हो क स्यो प प त्रै र सार्थ नमः प्र का शा वि व ज्ञानो र्चि रु द्वा च्च वा म य नि मि त्त वे
ब्रह्म वि द्ये नि नि श्चि ता य प देशो यु क्तः न द्या व ह्य वि द्या सं सारि वि द्या वा स्या न्न च व क्त नो र्दू र ते नी यं वं यु क्तं क त्प यि त्तं ब्रह्म नि व क्त वा यं शि चः सं शयो
हि न द्या स्या त्रि वि त्तं ज्ञानं पुरुषार्थ सा च न मि थ्य नै व स्य स्या द्ज्ञान वि चि कि त्ता स्ति सं शया त्मा वि न श्य ती नि श्च नि स्म ति स्या म नै न सं शयि तो वा क्वा था वा चः पर

अधि

मा.
२७

हितार्थिना। वहाणि साधकवक्तृत्वात्मादादि विषयपेशला। नदात्मानमेवावेत्त स्वात्मार्थमनवदिती निवेत्त नत्रास्त्रोपलोभात्तत्वात्कल्पनेयं शास्त्रकृतानुगतमा
हास्त्रसायसुपालेनः नववत्सु ईदं चिकीर्षुणाशास्त्रार्थविपरीतकल्पनयास्त्रार्थपरित्यागः कार्यो न वेत्ता न तेषां कृमायुक्तामचनः सर्वहिताभावे ब्रह्मलोकस्थि
नमेवैकमेवावुदृष्टं नैहानात्किंचन यत्र हि द्वैतमिव भवत्येकमेवाद्वितीयमित्यादिवाक्यशतैः सर्वहिताकथयद्वाहो ब्रह्मणेव परिकल्पितो न परमार्थः
सति तत्त्वमित्युच्यते इयमेव कल्पनापेशेन तस्माद्यत्प्रविष्टं स एव सतत्त्वं होवेत्तद्वैतस्योपपत्त्याः ॥ इदं शरीरस्य यद्वाहो नैः प्रकाशनिवादादपि ब्रह्मैवासीत्
वैवेदं किंच न निवादादब्रह्मास्मत्सर्वं चेत्त्यात्मन्यथाशेषाकृतीहे कियान्कलानां च मोक्षासुखीदुःखी संसारी निवाद्यारोपयनिपरमार्थेन स्तव्यं सैव न द्विलक्षणं स
र्वं च तत्कथं विदा कार्येण दयायुना प्रतिबोधनेनासि संसारीत्यात्मानमेव स्वाभा विक्लं अविषाचारोपित विशेषवर्जितमित्येव शब्दस्यार्थः ॥ ब्रह्मैकोऽसावात्मा स्वाभावि
कः यमात्मानं ईदं शिरोमसौ यद्वाहो प्रविश्य पाणि स्वपाणि निद्यानित्युद्यनि निसमानि निमग्नौ गौरसावष्टु इत्येव सौद्युपदिश्यते न च नाना पत्तुर्हं दर्शयत्येव न हि दृष्टा
योनामं नाविज्ञानास आत्मे निमग्नवापि दर्शनादिक्रिया कर्तुः स्वप्नप्रपत्तुर्हं दर्शयति न हि नाभिरेव गेहः स्वप्नपेच्छिदि वीछेत्तुः एवं हि दृष्टे ईदं दृष्टा कर्तुः शोनामने मं नावि
ज्ञाने विज्ञानास आत्मे निमग्नको विशेषो इह रियदि दृष्टे ईदं दृष्टा यदि वा घटस्पृष्टा

सर्वथापि दृष्टे वदृष्टा एव तु भवान् विशेषमाह दृष्टे ईदं निदृष्टानुयदि दृष्टेः यदि वा घटस्पृष्टा दृष्टे वत्त विशेषो यत्पत्रे रस्य च विशेषो यो दृष्टे ईदं दृष्टा मदृष्टि
अद्वयनिमित्तमेव यत्पत्तिरहिं न कदाचिदपि दृष्टिर्न दृष्टपने इदं न दृष्टुर्दृष्टानित्ययान्वितयममि न्याचेदृष्टुर्दृष्टिस्तदृष्ट्याया दृष्टिः सा कदाचिन्न दृष्टेनापि यथा नि
त्यया दृष्ट्या घटादिवत्कनचन दृष्टे ईदं कदाचिदपि न पश्यति दृष्टिं किं दृष्टे ईदं दृष्टुर्नित्या दृष्ट्या नित्या दृष्टे निवाते पसिद्धानावद नित्या दृष्टिरं चामं वदृष्टी नावि
नैव चेत्सर्वानेव एव स्यादृष्टुर्कल नित्या दृष्टिर्न हि दृष्टुर्दृष्टे विपरितोपो विद्यत इति कर्तुं ननु मानां चान्यस्यापि घटाद्यानामविषया सप्रे दृष्टिरुपलभ्यते सा न ही न

राम.
२७

ह. भा. २०

न वि विम इति जीवनादौ सति संन्यस्य च यत्नेन हि जीवनादि प्रत्येकैव कुर्यात् सति विद्या प्रत्ययसं न निरूपयते विद्वेत्तादौ जीवनादि प्रत्ययान्तरस्वरूपे वा
परमाणुना विद्या संनिरिति चेन्न प्रत्ययसंनाना नवधारणाच्छास्त्रा नवधारणादेषादियतां प्रत्ययानां संनिर विद्याया निवर्तके न नवधारणाच्छास्त्रा
योः पूर्वोक्तो दोषो प्रसज्यमाना एव न हि श्रुतिवर्तक एवेति चेन्न तस्मात् सर्वमनवदिनिश्चने मित्यनेन ह्ययं हि सत्को मोह इत्यादि अनियमार्थवाद इति चेन्न सर्व
शास्त्रोपनिषदा मर्त्यावाह प्रसादिना वन्माध्याय पत्नीणा हि सर्वशास्त्रोपनिषदः प्रत्यक्षप्रमितात्मविषयवा दत्तेनेति चेन्नोक्तपरिहारवादविद्याशोकमोहभया
दिदोषनिवृत्तेः प्रत्यक्षवादिति चोक्तः परिहारस्तस्मादाद्योऽयः संनतोऽसंनतश्चेत्युच्यते न ह्यविद्यादिदोषनिवृत्तिफलावसानाद्विद्यायाः यएवाविद्यादिदोषनिवृत्ति
फलकप्रत्ययः आद्योऽयं संनतोऽसंनतो वा स एव विद्येत्युपगमाच्चोद्यस्यावधारणोद्यमित्युक्तं परिहृतं प्रत्ययनकार्ययोश्च दोषादिति निर्णयश्चेन्न स्थितिहेतुवाद्येन
कर्मणा शरीरमारुतं विपरीतप्रत्ययदोषनिष्पत्तिवत्प्रत्ययस्यैव विपरीतप्रत्ययदोषसंयुक्तस्य फलदाने सामर्थ्यमिति यावच्छरीरपातस्मात्फलपभोगात्
न याविपरीतप्रत्ययरागादिदोषं यतावन्मात्रमाह्वयते न पुनरुक्तं फलदा तदेतत्कर्मणस्तेन न प्रत्ययनिवर्तिका विद्याविशेषा किं न हि स्वाभ्यासे वस्तुतः
विशेषविद्या कार्यवदुत्पत्त्युत्तरं निरुद्धा नागतवादनीने हीनर किंच न विपरीतप्रत्ययो विद्याय न उच्यते निर्विषयत्वादनवृत्तविषयविशेषस्य रूपं हि सामान्यमात्र
मास्त्वविपरीतप्रत्ययप्रत्ययमान उच्यते यथा शुक्रिकायां रत्नमिति स च विषयविशेषावधारणवतो शेषविपरीतप्रत्ययाशयस्योपमार्जितत्वात् पूर्ववत्संनत
निष्पत्तिकारो सम्यक्प्रत्ययो यतो पुनरदर्शनात् किंच न विद्यायाः पूर्वोक्तविपरीतप्रत्ययप्रतिपत्तिः स्कारेणा विपरीतप्रत्ययावभासात् संनतो जायमाना विपरीतप्र
त्ययप्राप्तिमकस्मात् कर्तुं नित्यया विज्ञानदि विनागत्यायक स्मृतिपर्यय विश्रमः सम्यक्ज्ञानवतोपि चेत्पूर्ववद्विपरीतप्रत्यय उच्यते न सम्यक्ज्ञानेन विस्म

रा. म. २०

भा.

वा. ४

रदृष्टिनाशेन नश्यति। सादृष्टं हि स्यात्। विपरि सुप्रयानि न्यायदृष्ट्या स्व रूप नून या स्वयं ज्योतिः समाख्येते न र्मनि त्पादृष्टिं स्वप्रबुद्धां नयोर्वासना प्रत्ययतू पनित्य
मेव प्रत्ययनृदृष्टं चानुत्पेयं सति हि विरेव स्व रूप मस्यान्वेष्य वन्न काणादाना मि वदृष्टि निरिक्तो न्येवं नो दृष्टान् दृष्टा मान मेव निरूप्य मध्याये यि नानि न्यदृ
ष्टादिविर्जितमे वावेदृष्टि न वन्न विप्रनिषिद्धेन विज्ञाने विज्ञाना रं विज्ञा नीयादिति कते विज्ञातुर्विज्ञाने नैव विज्ञाना न्न विप्रनिषिद्ध एव दृष्टं हेति विज्ञाय
त एव सत्त्वज्ञानानपेक्षं नूनवदृष्टं न्येव दृष्टि न्येव विज्ञाने दृष्टविषया दृष्टिमन्वा कं हेन निवर्तते हि दृष्टविषय दृष्ट्या कं ज्ञानद संनवदेवन स विद्यमाने विषये आ
कांक्षा कस्य विदुषा यनेन वदृष्ट्या दृष्टिं ह्यरे विषयी कर्तुं स न हने यतस्मात्कां हेन न वस्व रूप विषया कांक्षा सम्ये वतस्मादज्ञानाद्वारोपणानि दृष्टिरे वा मान मे
वावेदितुं कं नात्मनो विषयी करणं तत्कथम वेदितुं ह्यहं दृष्टं ह्यश्नात्मात्रा मि न वामा नित्येति यत्सा दृष्टरो ह्यस्मात्तत्त्वानां यतीनेनेति नो न्यस्य नम
मतिवयेव साहित्यं न देवा ह मास्माना न्यः संसारी यथा न वाना हेति तस्मादेवं विज्ञाना न्न दृष्टं सर्वमनवदृष्टा ह्यारोपणपगमात्र कार्यस्या सर्वव्यपि नित्यं सर्वम
नवदृष्टमाद्युक्तमेव मनुष्या मने यदृष्टा विद्यया सर्वमविद्यामरु नित्यं दृष्टं किमु न दृष्टा वेद्यस्मात्सर्वमनवदिनि। तन्निर्णी ने व स वा दृष्टमय आसी त्वा मान मे वा वेत्त स्मा
त्सर्वमनवदिनि तत्र यो यो देवानां मथो प्रत्ययुत्पत्तिप्रतिबुद्धवाना माने ययो केन विविना स एव प्रतिबुद्धा मान दृष्टा नवदृष्टा ह्यारोपण पगमात्र कार्यस्या सर्वव
स्पतिं सा सर्वमनवतयर्थाणां न्या मनुष्याणां च मथो देवादीनामि न्यादिना क दृष्टा पेक्षया न व स वदृष्टा यने। पुरः पुरुषस्या विशादिनि सर्ववदृष्टे वा नु प्रविष्टमि न्यो
यामातः शरीराद्युपाधिजमि त्ता क दृष्टा पेक्षया देवाना मि न्याद्युत्पत्ते परमार्थतत्त्वतः न व दृष्टे वा य आसी त्वा न्न प्रतिबो द्य देवादिशरीरे षण्येव विना यमान
मा मान मे वा वेत्त ये व सर्वमनव दृष्टाः व स विद्यायाः सर्वमाद्यपिः फलमित्येत स्यात्स दृष्टिमेवा सुदा हरति प्रुतिः कथं न दृष्टेन दा त्मान मे वा ह म स्मीति प
पत्रे तस्मादेव स एव दर्शनादृष्टिमा म देवा ल्यः प्रतिपेदे ह प्रतिपन्न वा किल स एव न रिम नृव स्यात्तदर्थनेः वस्थितः एता नोक्त दृष्टा हं म नुर म व स्य ये त्पा दृष्टे न न

370

29

[illegible]

२५

शम०
३९

[illegible]

वाक्कृतं यद्येवमपि त्रिभुवनं पुण्यं कर्मफलं तदा तदा शास्त्रेणानुशासनात् न मेव स्वर्गलोकाः कमात्मानमिति त्वं लोकमिति त्वं लोकमिति प्रकृतं वा
 दिव्यं स्वर्गशब्दस्याप्रयोगादुपासीतस्य आत्मानमेव लोकमुपासीतस्य किमिति मुच्यते न ह्यस्य कर्महीनत्वे कर्माभावादेवेति नित्यानुवादेऽप्येव पक्षः कर्मकृत्यत्वं
 कृतं संसारदुःखं संनश्येन्न तदस्य विद्यते इत्यर्थः ॥ मिथिलायां सुदैव्यानां मेदहानि किंच नो भियहत् ॥ स्वर्गलोकोपासकस्य विदुषा विद्यासंयोगात्
 मेव न ह्यीयत इत्यपरे वर्णयंति लोकशब्दार्थं च कर्मसमवायिने द्विधा परिकल्पयंति किं नैकाद्या कृतावस्थः कर्माश्रयो लोको हैरण्यगर्भो रथस्तं कर्मसमवायि
 ने लोकं व्याकृतं परिच्छिन्ने यत्र पाप्मेन स्पृक्षितं परिच्छिन्नकर्मोत्पत्तिर्नः कर्महीनत्वे न मेव कर्मसमवायिने लोकं कृतावस्थं कारणरूपमापाद्य कृतावस्थेन स्यात्
 रिच्छिन्नकर्मोत्पत्तिर्वा तत्र स्पृक्षितं न ह्यीयत इति न च नीयं शोभना कल्पना ननु श्रौती स्वर्गलोकाश्चेन प्रकृतस्य परमात्मनोऽभिहितं वा स्वर्गलोकमिति प्रकृत्य
 स्वर्गद्विहायात्मशब्दप्रक्षेपेण पुनस्तस्यैव प्रतिनिर्देशादात्मानमेव लोकमुपासीतेति तत्र कर्मसमवायिलोककल्पनाया अनवसर एव परेण च केवलविद्या
 विषयेण विशेषणार्थं नो यमात्मा ॥ लोक इति तत्र कर्मापरविद्यालनेभ्यो हिलोकेभ्यो विविधविद्यया न्याने लोक इति न ह्यस्य केन चन कर्मणा लोकोमीयता ए
 वोऽप्यपरमोलोक इति च नैः स विशेषणैरस्यैकवाक्यता युक्तेऽपि स्वर्गलोकमिति विशेषणदर्शनादिमाहो वा तन्मायत्कामयत इत्युक्ता यमिति चेद्विद्वत्सो
 कः परमात्मानं उपासनात् एव न वतीति स्थिते यद्यत्कामयते न तदस्मादात्मनः सृजनं न तदस्मादात्मनः सृजनं न तदस्मादात्मनः सृजनं न तदस्मादात्मनः सृजनं न तदस्मादात्मनः
 नस्तुतिपरः ॥ आदेयलोकात्मवैमिश्रं संपद्यत इत्यर्थो नाना ॥ तः शर्थनीयमात्रकामादात्मनः प्राणः आत्मनः आशेत्पादि श्रुत्यंतरेण यथा सर्वान्मात्राव
 प्रदर्शनार्थं यावत् सर्वं दिदिपर एवात्मा संपद्यते न ह्युक्तास्माद्वैवात्मन इत्यात्मशब्दप्रयोगः स्वस्मादेव प्रकृतादात्मनो लोकादिभ्यो मर्थो न स्यात् ॥ आकृतावस्था
 कर्मणो लोकादिनिमिश्रविशेषणमप्युक्तं परमात्मलोकव्यावृत्तयेव न ह्यस्मिन् प्रकृते विशेषिते अतो नरा लावस्थावनिपुंशक्य

राम०
३२

1245

॥ अथ अयं वा आत्मा अत्र विद्यमाना अथ मायानिमा नो धर्मेण नियम्यमानो देवादि कर्मकर्तृद्यतया पशुवनरजं त्रदसुक्तं कानि पुनस्तानि कर्म
कर्तृद्यतया परं त्रोन वतिके वाने देवाद्यो येषां कर्मभिः पशुवदुपकरोतीति तदुभयं प्रयं च यत्प्रादुर्भूतं अयं वा केवापत्या सार्थः ॥ अर्थः प्रकृतो मही क
र्तृत्वे विदुः सरीरेन्द्रिय संघातादिविशिष्टः आत्मेत्युच्यते सर्वे वा देवादीनां पिपीलिकां नामां भूतानां लोकोभोग्य आत्मेत्यर्थः ॥ सर्वे वा लोकाश्च मादिविहितैः
कर्मभिः प्रकारिवात्मेभ्यः कर्मविशेषैरुपकुर्वन्ते कोपां भूतविशेषाणां लोकादसुच्यते ॥ सगृहीयन्नुहोति यद्यजनेत्यादि देवतासु दिव्यस्ववपरित्यागः स ए
वासेवनाधिको होमस्तेन होमयागत रूपेण कर्मणा वश्यकर्तृत्वेन देवानां पशुवनरजं त्रवेन प्रतिवेधेनेति लोकोपयदुब्रूते स्वाध्यायमधीते हर हः तेन स
वीणां लोकोपयति हर्षो निमृणाति निष्पणाति प्रयत्न निविंदो टकादियच्च प्रजा मिच्छते प्रजार्थमुद्यमेकरोमीत्याद्येत्युपलक्षणार्था प्रजाद्येत्यादयनीत्यर्थः
॥ तेन कर्मणा वश्यकर्तृत्वेन पिप्लुणां लोकः पिप्लुणां भोग्यत्वेन परंतु लोकोपयन्मुद्याद्यासयनेभूत्सु टकादिदानेन गृहेयज्ञेभ्यो वसुद्रोऽवसुद्रो एवा
र्थिभ्यो शानंदहाति तेन मनुज्याणां अथ यन्मनुज्यरूपेण टकं विंदति तेन यन्निमेषभूतो यदस्पृष्टेषु श्वापदा वयांसि च पिपीलिका निस्सह कणवत्तिमो दु
क्तालनाद्युपजीवति तेन धालोकः ॥ अथादयमेतानि कर्माणि कुर्वन्नुपकरोति देवादिभ्यस्तथा ह वै लोके सायलोकाय स्वस्मे देहायारिष्टमविनाशं स्व
स्वभावाप्रभुनिमिच्छेत्स्वभावप्रभुनिमया तेषां पररूपेण दिभिः सर्वतः परिपालयेदेवेह एवेति देसर्वभूतानां ग्राहमनेन प्रकारेण मया वश्यमृणित्यनिकर्तृत्वं
मित्येवमात्मानं परिकल्पितवन्ते सर्वा निभूतानि देवादीनियथोक्ता अपरिष्टमविनाशमिच्छन्ति स्ववाप्रभुस्यै सर्वतः ॥ संरक्षन्ति कुटुंबं विनश्यत्पशून् रक्षन्ते प्राणिम
निपुक्तं चैव मम देन यथोक्तानां कर्मणा मणवदवश्यकर्तृत्वं पंचमहायज्ञप्रकरणे विहितं कर्तृद्यतया साक्षात् सिद्धं विचारितं वा वदानप्रकरणे ॥ ॥ अथो वेदम
यथासीत्प्रसविहंश्चेदस्मात्पुनराकर्तृद्यता वं च न रपात्पुनित्युच्यते केनायं कारितः कर्मवंधनाधिकारेऽवशद्वप्रवर्ततेन पुनस्तद्विमोक्षरूपेण पापे विद्याधि

५० भा०
३३

[illegible]

सप्त०
३३

कामेश्वर

कार्यसिद्धिः यत्र वदे वाचीमापुरुषार्थसिद्धिस्तत्रैवास्यादिसंबंधक्रियापेक्षासुतेष्वन्येनैवसुसंसिद्धे द्वाहणो नात्र संशयः। कुर्यादस्य वृत्ता कुर्यात्तेष्वन्येनैव वृत्तल
उच्यते इति पाठोऽप्यदोषो नास्तीति द्वाहणवे एवमनुष्येषु लोकैककर्मफलमिच्छेन्नियमादेनाभ्यासिद्वाहणानि रूपाभ्यां कर्मकर्तृधिकरणरूपाभ्यां त्वष्टृवृत्तसाक्षा
दमवदपरमात्मलोकमनोवाहणवेच्छेन्नरुति केचित्। ननु तद्विद्याधिकारे कर्माधिकाराद्येवर्णविभागस्य प्रसक्तत्वात्प्राप्त्यविशेषणाद्यदिस्वलोकादहेनपर
एवात्मा येन परेण विशेषणमनर्थकं स्यात्स्वलोकादहेनैव निस्वलोकादयानि रित्तश्चेदस्य धीननया प्राप्यमानः प्रकृतो लोकः ततः स्वमिति सुक्तं विशेषणं प्रकृतपरलोक
निरूपयित्वा तत्रैव वाच्यमिच्छात्परमात्मलोकस्य अविद्याकृतानां च स्वव्यभिचाराद्विज्ञेयकर्मफलानां वाच्यमिच्छात्कीयन एवेति वृत्तानां स्यादवर्णः कर्मात्मा कृतक
र्मवर्माद्यैः सर्वानेव कर्तव्यतयानियंत् पुरुषार्थसाधने च तस्मादेनैव चेतुर्गुणस्वलोकाः परमात्माद्यैः विहितो विप्रायति किं न स्येव पदनीयत्वेन क्रियत इत्यनवाह। अथे
ति प्रकृतनिरूपयः कश्चित् त्वैव तस्मान्सांसारिकाभिंदुष्टहणलक्षणद्विद्या कामकर्महेतुकादस्य धीनकर्मभिमाननया द्वाहणज्ञानि मात्र कर्माभिमाननया वाचा
मंतुकारस्वधत्तालोका स्वमात्माद्यमात्रवेनाद्य विचारित्वा दृष्ट्वा हं वृत्तास्मीति प्रैति श्रियते स यद्यपि स्वलोकाः विहितो विद्यया यवहितोऽस्मद्वत्ता त एनं संचा
परमद्वलौकिक आत्मानं पुनक्तिमपातयति शोकमेहभयादिदोषाद्यनयेन यथा च लोके वेदोऽनूक्तो न धीनः कर्माद्यवबोधकत्वेन ननु न कस्य द्वालो किं कुरुषादि
कर्माकृतं स्वात्मज्ञानमिच्छेन्नमात्मा यफलप्रदानेन ननु न त्वेवमात्मा स्वलोकाः स्वैव मित्यात्मस्वरूपेणानमिद्येति नो विद्या हि प्रहाणनमनुन क्तेवमनु किं स्वलो
कदर्शनमिति सिद्धपरिपालनेन कर्मणः फलप्राप्तिश्चोद्यादिफलमिति त्रस्य च कर्मणो वादुत्पत्तिमिति त्रपातनमरुयेन विद्युतिन त्रकृतस्य कृत्यवत्त्वादित्यतदाह। य
दिह वै संचावेऽनुवत्त कश्चित् हात्मा अथ नेरं विस्वलोके यथा क्तेन विधिनाः विद्वाभहदृष्टस्येधादिपुण्यं कर्मफलमेव नेरं न र्येण केशाद्यनैवानेन संचावेऽनुवत्त
द्युतीनिन क्तेन ह्यस्याविद्यावनेऽविद्याज्जितकामहेतुवात्स्यदर्शनविभ्रमोद्भवविभूतिवदं ततोने फलोपयोगस्य कीयन एव नकारणयो रविद्याका मया प्रो

मा.
३४

हे हि निर्वर्त्य कर्म सुखे आत्मेवात्मेति शरीरमुच्यते कर्मसुखं नराणां कर्मस्थानीयोऽप्येति कर्महेतुत्वात्कथं कर्महेतुवत्तन्माहि शरीरेण यतः कर्मकरोति तस्मात्कर्मवत्
माहितः एवेकस्मिन् संपन्ना यथा वाद्यजायादिन कृते वैतन्मात्मा एव पांक्तः पंचभिर्निर्वृत्तः पांक्तो यद्वा दर्शनमात्रनिर्वृत्तः कर्मिणोऽपि कथं पुनरस्य पंचवत्सं पन्ति
मात्रेण यद्वाचितुं च्यते। यस्माद्वाद्योऽपि यतः पशुपुत्रुषसाद्यः सवपशुः पुत्रुषश्च पांक्त एव यथा कर्मन आदि पंचवत्तयो गतदाह पांक्तः पशुर्गवादिः पांक्तः पुरुषः
पशुवैद्यधिकृतत्वेन विशेषः पुरुषस्येति पृथक् पुरुषग्रहणं किं बहुमा पांक्तमिदं सर्वकर्मसाधनं फलं च यद्विदं यत्किंचिद्विदं सर्वमेवं पांक्तं यद्वात्मानं यः संपाद
यति स तद्विदं सर्वं जगदात्मवेनात्मो नियत एवेवेदः ॥ ॥ बृहदारण्यकनाद्ये तृतीये प्रपाठके चतुर्थे ब्राह्मणं समाप्तं ॥ ॥ यत्संज्ञानामिमेव यद्विद्या
प्रकृतानां शब्दविज्ञानां देवतामुपास्योपास्यो ह्यस्योति सवर्णोऽस्य मासिमानं कर्म कर्तव्यं तया नियतोऽनुहोत्यादिकर्मभिः कासप्रयुक्तो देवादीनां उपकुर्वन्
सर्वेषां भूतानां लोकदुःखं यथा च स्वकर्मभिरेकैकेन सर्वे भूते रसौ लोकोऽन्यत्वेन सहः एवमसावपि अनुहोत्यादिकर्मभिः सर्वाणि भूतानि सर्वं जगदात्मनोऽप्ये
नासृजत् एवमेकैकः स्वकर्मविद्यावुरयेण सर्वं सृजन्तो मोक्ता मोक्षं च सर्वं सर्वः कर्ता कार्यं चेत्यर्थः एतरेव च विद्याप्रकरणे सधुविद्यायां वक्ष्यामः सर्वं सर्वं
कार्यं मध्विद्यानैकच विज्ञानार्थं यद्वा अनुहोत्यादिना पांक्तेन काम्येन कर्मणा तन्मात्रं जगदसृजन् विज्ञानेन च तद्वागत्सवं सप्तधा प्रविनश्यमानं कार्यकरणत्वेन स
प्तानामुच्यते नैकपञ्चात्वेनासौ पिता तेषां सप्तानामेतेषां सप्तानां सविनियोगात् सृजन् भूताः संक्षेपतः प्रकाशकत्वादिभेदाः यत्संज्ञानामिमेव यद्विज्ञानयद्विनि क्रियाविशेष
तो मेव यथा प्रज्ञया विज्ञानेन न पसा कर्मणा ज्ञानकर्मणा एव हि मेधातपः शश्ववा चेतयोः प्रकृतत्वात् न तरे मेधातपसीश्वरप्रकरणे नृपां कंहि कर्मजायादिसाधनं य ए
वेवेदं निश्चानंतरमेव ज्ञानं प्रकृतं तस्मात्प्रसिद्धयोर्मेधातपसोऽपि काकायाऽन्योन्यानि सप्तानि ज्ञानकर्मजाजनिनवान्पि ज्ञानानि प्रकाशयिष्याम इति वाक्यशेषः
इमं शास्त्रमर्थसिरोहितं ब्राह्मणेण दुर्विज्ञेयो न वतीति न दर्शयामास्य ब्राह्मणं प्रवर्तते ॥ ॥ यत्संज्ञानामिमेव यद्विज्ञानयद्विनि क्रियाविशेषतो मेव यथा प्रज्ञया विज्ञानेन न पसा कर्मणा ज्ञानकर्मणा एव हि मेधातपः शश्ववा चेतयोः प्रकृतत्वात् न तरे मेधातपसीश्वरप्रकरणे नृपां कंहि कर्मजायादिसाधनं य ए

पांक्त

राम०
३४

नालीनिकं पुनरेतावत्प्रवृत्तये नैका नामानेन त्रान्त्रिनेनाहिकामादयेन दाशं क्यहे तुमाहय स्मात्रइछंश्चनइछंश्चयतोऽस्मात्फलसाधनतुरुणादयोधि
कतरंजविंदेन लमेननहिलोकेफलसाधनयतिरिक्तेहृष्टमहंवाचनवृत्तमस्तिनवृत्तविषयोहिकामस्तस्येनद्यतिरेकेणाभावाद्युक्तं चक्रेतावाचैकामदयेनडु
कमेवनिदृष्टार्थमहंवाचैकसाधनतुरुणमविद्यावत्पुरुषाधिकारविषयमेवणादूयंकामोऽतोऽस्माद्विदुषासुत्यानद्यमिनायस्मादेवमविद्यानामाकामीध्व
कामयामासनयाध्वनरोधेषालोकस्थितिः प्रज्ञापनेध्वमेवमर्गश्रीसीतोविभेदविद्ययाततः कामप्रयुक्तः एकाक्यरममाणोरत्यपधानायस्वियमैछत्रांसमनवत्
ततःमर्गायमासीदितिद्युक्तंस्मात्तुरुणावेनध्वेनस्मिन्नपिकातएकाकीसूत्रागारक्रियानःकामयनेजायामेस्यादथप्रज्ञायेयाद्यवित्तमेस्यादथकर्मकुर्वीयेत्युक्ता
र्थवाकंसाधनकामयमानःसंपादयंश्चजायादीन्यायत्सरनेपाययोक्तानायादीनांएकैकमयिनप्राप्तोत्तुक्तेनासंपूर्णहमित्येवंतावदात्मानमन्यते।यारिशेष्टात्स
मस्तानेवैतान्प्रादयनियदानदानस्यक्तत्वात्तायदानुनशक्नोतिहृत्स्वनांसंपादयितुंदाःस्पृक्तत्वंसंपादनायाह।तस्यउतस्याक्तत्वात्प्राप्तमानिनःहृत्स्वतयमे
वंभवतिकथमर्थकार्यकरणसंघातःप्रविभक्त्यनेनत्रमनोऽनुवृत्तिहीनरत्नार्थकार्यकरणज्ञानमितिमनःप्रधानादात्मेवासायथाजायादीनांखण्डंयपतिरात्मेवंत
नदकारिवाजायादिचतुष्टयस्यैवमिहापिमन्त्रात्मापरिकल्प्यतेहृत्स्वनायेतथावजायामनो नुहन्तिस्वसामानाहंवागितिशब्दशब्दनादिलक्षणमनसाश्रीत्रादि
द्वारेणरस्यनेध्वार्थनेप्रयुज्यतेवेतिममसाजायेववाक्ताम्यचवाक्चनसाभ्यांजायापनिस्थानीयाभ्यामप्युज्यतेशालःकर्मार्थमितिप्राणःप्रज्ञेवत्तत्रप्राणश्चैवादिलक्षणो
कर्मचक्षुर्हृष्टविन्नसाधनवतीतिवक्षुर्मानुषंविन्नंनदिविधंविन्नंमानुषमिनरत्नानोविशिन्नहीनरविन्ननिदृष्टार्थमानुषमितिगवादिहिमनुष्यसंबंधिविन्नंवक्षुर्मांसं
कर्मसाधनंनस्मात्प्रस्थानीयनेनसंबंधाच्चक्षुर्मानुषंविन्नंवक्षुर्मांसंविन्नंविदनेगवाद्युपतमत्तद्वत्पृथःकिंपुनरिनरद्विनेयोत्रदेवंदेवविषयवादिज्ञान
स्यविज्ञानंरंविन्नंनद्विदंशब्दोवसपतिविषयेनोवेणहियस्मादेवंविन्नंविज्ञानंशृणोत्यतःप्राजाधीनवाट्टिज्ञानस्यप्रात्रमेवतद्विदितिकंपुनरेतैरात्मादिविन्नं

आ.
३५

[illegible]

राम०
३५

मय

संनमस्येतां सनमवायेषा पयं निमनुद्येभ्यो न्येतां पशूनामयवसंज्ञानमाहुः कियत्प्राणो वत्स इत्येवैष्टयाः संतो ह्येतादृशेति प्रायितृणं मत्पतीव वातः
पयसै वाद्यापि वृत्ततदर्थः यथापे ज्ञानकर्मादौ घनमुपजीवंति यच्चैतरे पयस्वनत्सर्वथापि पयस्वोपजीवंति घनस्यापि पयो विकारत्वात् स्वमेव कस्मात्पुनः
सप्तमं सत्पशून् च वर्धयेनद्याख्यायने कर्मसाधनत्वात् कर्महिपयः साधनाश्रयमग्निहोत्रादिन च कर्मसाधने विप्रसाद्यं वक्ष्यमाणस्यान्नत्रयस्य साध्यत्वात् यथा
दर्शपूर्णमासोपवीक्षावन्ने अतः कर्मपक्षवात्कर्मणा सह पिंडीकृत्योपदेशः साधनत्वाविशेषादर्थसंबन्धादानेन तर्कमकारणमिति च द्याख्याने प्रतिपत्तिरिति
यथा सुविहिनेरनर्थेण द्याख्यातुं शक्यते ज्ञानियात्याज्ञानिच सुखं प्रतीयं नो नस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिनियञ्चनेन तस्य कोऽर्थ इत्युच्यते तस्मिन्पञ्चने प
यसि सर्वमध्यामा विभूता विदेव लक्षणकृत्स्नजगत्प्राणिनियञ्चनेन यच्च प्राणिनिप्राणवैष्ट्या वत्पशून् स्याद्वरशेतादिन यद्विष्टावेनैव प्रसिद्धा वधानेन नद्याख्यातं
यं पयोद्वयस्य सर्वं प्रतिष्ठावं कारणात्वात् पयसैः कारणत्वं ज्ञानिहोत्रादिकर्म समवायित्वमग्निहोत्राद्याहुनिविपरिणामात्कंच जगत्कृत्स्नमिति हि अतिस्मृति
वादाः शनशीद्यवस्थिताः अनेन युक्तमेव हि शब्देन द्याख्यातुं यत्तत्त्वात् साणांतरे विदमाहुः संवत्सरं पयसा तु द्वादशपुनर्मृत्युमयं नीति संवत्सरेण किं त्रीणि ष
ष्टिजानां यद्विष्टेषु च आहुतीनां सप्तशतानि विंशतिश्चेति याज्ञिकीरष्टिका अग्निसंपद्यमानाः संवत्सरस्य च होरात्राणि सप्तत्सरमग्निप्रजापतिमा भुवं तेषां क
त्वासं वत्सरं तु द्वादशपुनर्मृत्युमयं पुनर्मृत्युमयं तदर्थः न इत्येव वा ह्यणवादा आहुतेन तथा विद्यान्नया इष्टं यदहरे बज्जुहोति तदहः
पुनर्मृत्युमयं यमिनं संवत्सरं सप्तपेक्षन एव विद्वान्मृत्युमुक्तं पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं पयसाहुनिविपरिणामात्कंचा सर्वं न्यतिनंदके नैवाद्वाजादायत्वं
प्रतिपद्यते ननु अनेः पयस्यति पुनर्मृत्युपुनः पुनर्मरणमकृत्वा विद्वान्छरीरेण विद्युत्पसवीत्मा भवति न पुनर्मरणाय परिच्छिन्नं शरीरं यद्वा नीत्यर्थः कः पुनर्ह
तुः सर्वात्मा ह्यामृतपय इत्युच्यते सर्वं समस्तं हि यस्माद्वेभ्यः सर्वे यो जायंते मन्त्रमेव तदाद्यं सायं प्रातराहुतिप्रक्षेपेण प्रयच्छन्ति तद्युक्ते सर्वमाहुतिनयमात्मानं

भा.
३०

ज्ञानी हफतभूतामिकर्मलांमनेवाक्याणख्यापेयासमधिभूतमधिदेवंचयाचिर्यामिनानिनत्रायात्मिकानोवाङ्मनःप्राणानीयाख्यातमथिदा
नीवाग्वक्तयेयारंभायःकष्टिलोकेशेधनिमात्वादियंयःप्रणिनिर्वर्णादितकृणइतरोवादित्रमेधादिनिमित्तःसर्वोधिनिर्वर्णोवसाइताचद्वचःस्व
रूपमुक्तमथनस्याःकार्यमुद्यनेवावाक्यिस्माहंममधिदेयावसानमधिदेयनिलयमायतामुगताएषाधुनःस्वयंमाधिदेयवस्यकाश्याधिदेयप्रका
शिकैवप्रकाशात्मकवापदीपादिवत्तन्निप्रदीपादिप्रकाशःप्रकाशांतरेणप्रकाश्यतेइहाक्यकाशिकैवनस्वयंप्रकाशेयत्पनवस्थाःप्रतिःपरिहृत्यो
वाहिनप्रकाश्याप्रकाशकवमेववावःकार्यमित्यर्थःअथप्राणउच्यतेप्राणामुखमासिकासंचारीहृदयहृतिःप्राणमात्राणःअपमयनान्मूत्रपुरीषादेर
पानोऽधोहृतिरानामिस्थानोद्यानोद्यायननकर्मद्यानःप्राणपानयोःसंधिधीर्यवत्कर्महेतुस्यउदानउत्कर्षोद्धमनहेतुरापादनलमस्तकस्थानःऊर्ध्व
हृतिःसमानःसमंनयनाहुक्तस्पपीतस्यचकोष्ठस्थानोन्नपक्रान्दयेर्षाहृतिविशेषाणामात्मान्मूत्रासामान्यदेहचेष्टानिसंवेदिनीहृतिरेवयथाक्लप्राणा
दिहृतिज्ञानमेतत्सर्वप्राणएवप्राणइतिहृतिमानाध्यात्मिकोमनुक्तःकर्मवास्यहृतिमेदप्रदर्शनेनैवधारयानेवास्याज्ञायाध्यात्मिकानिष्कानोवाक्याणख्या
न्यज्ञानेनमयःएतद्विकारःज्ञापनेरेतैर्वाग्मनःप्राणेशरवःकोसारव्यंकार्यकरणसंधानआत्मापिंडुआत्मस्वरूपत्वेनाधिमताःविवेकिमिरविशेषेणे
तन्मयइत्युक्तस्यविशेषणवाङ्मयोमनोमयःप्राणमयइतिस्फुटीकरणेनमेवप्राजापत्याज्ञानासाधिमौनिकोविलसरोमिथीयनेत्रयोत्तोकःभूतवस्वइत्या
ख्याएतएववाङ्मनःप्राणस्तद्विशेषोवागेवांयोकोमनोनविकृतोक्तःप्राणस्त्वेलोकःनद्याप्रियावेदाद्व्यादीनिवाक्यान्मूत्राध्यात्मिकानिष्कानोवाक्याणख्या
ज्ञानमेनेएवत्रविशेषोयत्किंचविज्ञानंविस्पष्टंज्ञानंवाचस्तद्वपुनत्रस्वयमेवहेतुमाहवाविज्ञानाप्रकाशकत्वमयमविज्ञानभयेयाऽन्यास्यपि विज्ञापय
नित्तैवसघाट्टवधुःप्रज्ञायनइतिहिवद्व्यतिवातिशेषविदइदंफलमुच्यतेवागेवैनयोक्तवामिभूतिविदेतद्विज्ञानंभूताऽवनिपात्यनिमिज्ञानंरूपेणे

मने

राम
३१

वास्यांभोत्पत्तांप्रतिपद्यतइत्यर्थस्तथायत्किंचविज्ञास्यमविस्पष्टंज्ञानमिष्टंविज्ञास्यनन्तर्वमनसोत्पंमनोहियस्मात्संदिह्यमानाकारवा
त्तुधि जिज्ञास्यैववन्मनोविभूतिविदःफलंमनएतत्तद्विज्ञास्यभूतावतिविज्ञास्यरूपेणेवाचवमायद्यनेतथातत्किंचाविज्ञानंविज्ञानागोचरेनवसेदिह
मानंप्राणस्पतद्वेषाणोद्यविज्ञानःअविज्ञानरूपोहियस्मात्प्राणोऽनिरुक्तकृतेःविज्ञानविज्ञास्याविज्ञानभेदेनवाग्मनःप्राणविमार्गेस्थितेत्रयोत्तोकः
त्यादयोवाचनिकारवसर्वविज्ञानादिस्वरूपदर्शनाहवमादेवभियमःस्मर्तव्यःप्राणएतन्नहुतावत्यविज्ञानरूपेणेवास्प्राणोन्नमवनीत्यर्थःअथपुत्रादि
भिःसंदिह्यमानाप्रविज्ञानोपकारकाअथाचार्यपित्रादयोहृदयंनेनयामनःप्राणयोश्चिसंदिह्यमानाविज्ञानयोरत्रवोपपत्तिर्वास्यानोवाग्मनःप्राणाना
साधिमौनिकोविलसरोऽथायमाधिदैविकार्य्यारंमस्येतस्यावाचःप्रज्ञापनेरज्ञवेनप्रकृतायाःएविशीशरीरंवास्यआकारोऽप्योतीरूपंप्रकाशात्मकंकरणा
एथियाभाधेयभूतमयंपाथिवोमिहिरुपाहिप्रज्ञापनेर्वाकार्यमाधारेःप्रकाशकेकरणंवाधेयंप्रकाशस्तद्वपुमयंएथियाग्नीवागेवप्रज्ञापनेस्तद्वयावत्यवि
मालोवाद्यात्माधिभूतमेदमिज्ञासतीवाग्मननित्रसर्ववाधारवेनएथिवीद्यवस्थितानावतीभवतिकार्यभूतावागमयमनिर्वाच्यःकरणंरूपोऽप्योती
रूपेणएथिवीमनुप्रविष्टःतावावेवनवसिसमानुसुतरंमद्येतस्यप्राजापत्याज्ञोक्तस्यैवमनसोद्योर्ध्वलोकःशरीरंकार्यमाधारेऽप्योतीरूपंकरणमाधेयोसा
वादिनस्तद्वयावत्यविमाणमेवाध्यात्ममधिर्हृतेनःतावतीनावद्विस्तरातावत्परिमाणमनसोऽप्योतीरूपस्यकरणस्याधारवेनद्यवस्थितायोःतावा
नसावादिनोऽप्योतीरूपंकरणमाधेयंतावाद्यादित्योवाङ्मनसेआधिदैविकेमानापितरौमिथुनेमैथुन्यमितरेनरसंसर्गसमेतोसंगतेनामनसादिन्येन
प्रभूतपित्रावावाग्मिनामात्राप्रकाशितेकर्मकरिद्यामीत्यंतरारोदस्यास्तत्तत्तयारेवसंगमनात्याणवायुरज्ञायतपरिस्पदायकर्मलेयिज्ञानःसइदःप
रमेष्टरोनकेवसमिदएवासपत्रःअविद्यमानःसपक्षोयस्यकःपुनःसवज्ञानावद्वितीयोद्वितीयोवैपतिप्रकृतेनोपगतःसममन्नइत्युच्यतेतेनद्विती

ना०
३८

यत्रेपिमनिवाह... प्रविष्टः कारणभूतो ध्यात्ममधिभूतं यतावद्या...
मवतियएवंधोक्तं जालमसपज्ञवेद...
ववतज्योतीरूपमसौ चेदः तत्रयावावेव प्राणोयाव न्यविमाणेध्यात्मादि मेदे पुतावद्या प्रिमन्य आपलाव न्यविमाणा लावान सो मेदे वावे यलास्व स्वत
प्रविष्टः कारणभूतो ध्यात्ममधिभूतं यतावद्या...
ने ध्या प्रनेते प्रोच्यदतिरिक्तं किंचिदस्मि कारणे क...
लिगोचरं साध्यात्माविभूतं द्याथय वस्थिताः अतएव नताः यावत्समावभाविनो हि ते न हि कार्यकरण प्रत्याख्यानेन सारोद्यगम्यते कार्यकरणात्मक
हितमयः कश्चित् प्रवर्तयते तन्मभूता नृणां यतः परिच्छिन्नान् अथात्मरूपेण वाधिभूत रूपेण वा ध्यात्मानं न स्पन्दुपासना न रूपमेव फलमनन्तं लोकं स
यति परिच्छिन्न एव जायते नेने धामात्मभूतो जवनीत्यर्थः अथ पुनर्धनाननंता अर्वात्मका सर्व प्राण्यात्मभूतानपरिच्छिन्ना नुपासितो नंतमेव लोकं ज
यति सपिपापां केन कर्मणा स मात्रा निरुद्धा जीएव न्यात्मा र्थमकरोदितुं नार्थना निपां कर्मफलभूतानि द्याख्याना निन कथं पुनः पां कर्मफल
लाः फलमेतानी तु चने यस्मात्तेष्वपि विषयेषु पां कर्मावगम्यते विन कर्मणो रपि न संवत्सरा एव ध्यात्मानादिवाहितो ध्यात्मा यो यमनयोरनरा प्राणः
अने निष्कार्या नानव विन कर्मणी संभावयिते यदुत्पादं सः स एष संवत्सरो यो यं नाना प्रजापतिः प्रकृतः स एष संवत्सरात्मना विशेषतो निर्दिश्यते
षोडशकजः षोडशकला अवयवा अस्मो यं षोडशकलः संवत्सरः संवत्सरात्मा कालरूपस्य च कालात्मनः प्रजापतेः रात्रय एवाहोरात्राणि त्रिचय
त्यर्थः षोडशकला अवा एव निर्याद्य वस्थिता स्प प्रजापतेः षोडशी षोडशानां दूरणी कला स रात्रि त्रिरेव तिथिभिः कला कालि रात्र्येते चापह्नीयते प्रणिप

राम०
३८

अस्तिः सहीदमं विद्या विद्या ज्ञनयने कर्ममियद्वै न न कुर्मात् क्लीयेन हे प्रिसे प्रमनि प्रती केने त्वस्यार्थ उद्यते पुरं सुखं सुखं प्राप्ता न्यमिद्येन त्या धायेने
यानां धिनुः प्रकृष्य स्मिनि चं ये वेद सोमं निना प्रणिगुलभूतः सो न्या धा ज्ञेन तथा विद्या ज्ञाना मात्मभूतो नो केवमवतिनो ज्ञाना मा पद्यते स देवान पिग
तिस कर्तुं सुपती च निरेवा विगच्छति देवा त्मावा प्रणिपद्यते कर्तुं मरुते चो पती वनीति यदुक्तं सा प्रशंसाना पूर्वो धीः चेति पां कर्मफलः फलभूतानि
यानि जीएव नानुपक्षिप्तानि तानि कार्यवा द्वितीती विषयवा सुखं योनेभ्यः एव पुनरुष्टा निने ध्या र्थानार्थः उत्रो यं यः आद्या ह्यणपरिममात्रेः जीएव नाने कु
तनेति को सार्थः इत्युद्यते मनो वा क्वा णाः एना निजी एव नानि मनो वा चं प्राणं वा त्मने आत्मा र्थमकुत न कृतवान् स एवाहो पिनाने पां मनसो स्ति चं स्व रूपं च प्रणिमं
शयदुमन आह्वाना वन्मनः प्रोवादिवा ह्यकरणयतिरिक्तं यम एवं प्रसिद्धं वा ह्यकरणविषया त्संवेधे सन्य ध्यात्मा र्थमिमुखी भूतं विषयं न गृह्णाति किं दृष्टवानसीदं
रूपमितु को वेद न्यत्र मेगं मन आसीतो ह मयत्र मना आसना दृष्टा नये दं कृतवान् सिमदीयं वचदुत्तुकोः यत्र मना अभूयं ना शोधनं कृतवान् सीति तस्मा
द्यस्या सन्निधौ रूपादिग्रहणमर्थं स्या पिसन सुकुरादौ च स्वविषयसंवेधे नृपशहा दिज्ञानं नववतिय स्प चभावे भव निन द्यादस्मि नो नामात्रः करणं सर्वं करण
विषययोगीत्यवगम्यते तस्मात्सर्वी हितो को मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति न द्यवे दर्शनाद्यभावात्तदस्ति वि सिद्धे मनसः स्वरूपा र्थमिदमुच्यते कामं
यानिकशानिला षादि संकल्पः प्रत्युपस्थित विषयविकल्पनां मुक्तनीला दिने देन विचि किन्ना संशयज्ञानं यद्वा दृष्टा र्थं प्रकर्मस्वास्ति क्य बुद्धिर्देवता दि पुत्रा अद्वा
न हि पतीना बुद्धिर्हृदि हीरण्देहाद्यवसादे उत्र मनम धृतिस्तद्विपर्ययं की लीलावीः प्रजापती र्थं देवता देवमादिकं सर्वं मन एव मनसो नः करणं सत्प्राण्येता निम
नो कालं यत्र नृका रण सुद्यते तस्मान्नो नामा स्वेतः करणं स्यात्तु को गोचरे दृष्टो न्युपस्थः केन विदुस्त्वायं स्प र्शो ज्ञानो रयमिति विवेकेन प्रति
पद्यते यदि विवेकस्तमनो नामना स्ति त्वावेण कुतो विवेक प्रणिपतिः स्यात्तत्र द्विवेक प्रणिपति कारं तन्मना स्ति ता वन्मनः स्वरूपं च तस्या चिगंती एव

निस्थानीयेन चैव दितीवति प्रधिना वाद्येन परिवारेण च मगात्तु लोप्यथा च कमरनेमे विद्युक्तमेव सादृशीं वंशेदरनेमिस्तु नीयेन विनेन पुनरुपवीयत इ
नमि प्रायः एव पात्रेन देववित्रविद्यासंयुक्तेन कर्मणा यत्रात्मकः प्रज्ञापतिर्भवतीति व्याख्यानं अनंतरं च ज्ञायादिविज्ञं परिवारस्थानीयमित्युक्तं तत्र पुत्रकर्म प
रविमानं लोक प्राप्ति साधनं च मां संसाधनं च गगनं सुवादीनां लोक प्राप्ति फलं प्रति विशेष संबंधनियमः सायं पुत्रादीनां साधनं साधनं विशेष संबंधो
पुत्रकर्म इत्युक्तं कटिका प्रणीयते अथेति वाक्ये पन्था सार्थः त्रयो वा येन व्यवहारार्थं स्वयं वशां स्वात्त साधनार्हा लोकान्मूनानां धिका वा केने इत्युच्यते मनु
एतलोकः पितृलोको देवलोक इति तेषां सायं मनु एतलोकः पुत्रेणैव साधनेन ज्ञेयं ज्ञेयं यः साधो यथा च पुत्रेण ज्ञेयं ह्यल्लयोत्तरववस्था मोनान्येन कर्मणा दि
द्यत्वा वेति वाक्यं शेषः कर्मणा अग्निहोत्रादिलक्षणैः केवलैः न पितृलोके तेन होतु पुत्रेण नापि विद्यया विद्यया देवलोकं पुत्रेण नापि कर्मणा देवलोकं
वैलोकानां त्रयाणां श्रेष्ठः प्रशस्यतमस्तस्मान्न तसाधनं वा द्विद्यो प्रशंसति । एवं साध्य लोकत्रयफलभेदेन विनियुक्ता मिपुत्रकर्म विद्याख्या नितीणि शा
धनानि ज्ञानानुपुत्रकर्मार्थं ज्ञान एव साधनमिति पृथग्नामिहि ताविज्ञं च कर्म साधनं ज्ञान एव साधनं विद्या कर्मणो लोकत्रयहेतुत्वं स्वात्म प्रतिपत्ति
नेन भवति निषमिदं पुत्रस्य त्रिक्रियात्मकत्वा केन प्रकारेण सलोक जयहेतु विनिन जायते तत्तद्वत्तु मित्युद्यानंतरमारभ्य तेन संप्रतिः संप्रदानं संप्रतिरिति
वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयं पुत्रे हि स्वात्म व्यापारं संप्रदानं करोत्यनेन प्रकारेण पिता तेन संप्रति संप्रति संप्रति कर्म तत्कस्मिन्काले कर्तव्यमित्याह । सपिनाय
दायस्मिन्काले घेष्ट्यन्तरि घन्तरि धामीत्यरिष्टारि दर्शनेन मन्यते यतहा पुत्रमाहूया हवं ब्रह्म वैलोकस्त्वय जनिदं स एव मुक्तः पुत्रः प्रत्याह स सुखं मे वा
मुक्तिं प्राप्नोतीति मये तत्कर्तव्यमिति तेनाहं ब्रह्माहं यज्ञो हं लोक इति एतद्वाक्यत्रयमेतस्यार्थं स्मिरोहित इति मन्वाना अति धीरा रक्षानाय प्रवर्तने यदे
किं वा विशिष्टमनूक्तमनधीन मधीनं च तस्य सर्वस्यैव वृत्तेन स्मिन् दे एक नयैकं च यो यथा यथा पारो मम कर्तव्य आसीदेता वंते कालं वेद विषयः स इ

राम०
३५

ननु हं तं ब्रह्म कर्तृको ह्यित्यर्थस्तथाये वै केच्युताः अथष्टयाः संतो मया नुष्ठिता अ ननुष्ठिता अनेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येतस्मिन् एकवै म कर्तृका य
ज्ञायेत्यासन्नकर्म हं यज्ञस्वकर्तृकामयं विचार्यः ॥ ये वै केचलोकाः मया जेतव्याः संतः जिता अजिता अनेषां सर्वेषां लोक इत्येतस्मिन् एकनाः न
ननु हं तं लोकस्वया जेतव्याः सित ननु हं मयाः अथ मया जेतव्यो कर्तव्यः कर्तव्यः संकल्पस्तदिसमर्पितो अहं तु कुतो स्मि कर्तव्यता वंधन विषया न क
तोः मया सर्वतथैव प्रतिपन्नवान् पुत्रो नुशिष्टवान् वेमपितुरभिप्राय मवाचष्टेः अनिरेता वदेन स्वरिमाणं वेदं सर्वं यदृहिणा कर्तव्यं यदुन वेदा अथेन
याः यज्ञायष्टयाः लोका अनेन या एतत्सर्वं मया यं सर्वं ह्यसंभारं महर्षी नं मत्तो वक्षिद्यात्मनि निधायेतो स्मालोकाभ्या अमु नतत्या लयिष्यतीति तद
यत्तदुक्तं सिकाला न्नियमा माया नयमादेवं मयः पुत्रपितरं अस्मालोकात् कर्तव्यता वंधन वनोभो वयिष्यति नस्मात्पुत्रमनुशिष्टोक्तं लोकहितं पितुराहु
र्वाह्यल अतएव धेने पुत्रमनुशासनिलोकेयाय नः स्यादिति पितरः सपिताय रायस्मि काल एवं विपुत्रमसमर्पित कर्तव्यता कर्तुरस्मालोका ये निधियनेथन
हा एभिरेव प्रकृतैः वाङ्मनः शालेः पुत्रमाविशति पुत्रं याज्ञोत्पत्या त्पपरिच्छेद्य हेव पगमान् पितुर्वीक्ष्य नः प्राणाः सेना धितैरि केन रूपेण दृष्टिद्यस्माद्यात्म
नामिन्न दृष्ट प्रदीप प्रकाशवत्सर्वमाविशन्ति नैः शालेः सहपिताया विशतिवाङ्मनः प्राणात्मना विज्ञानि तु रमस्मन् नैवा वाङ्मनः प्राणाः अद्यात्मा दिनेदवि
जगद्वत्ते तावन्मोहिपिज्ञानस्या तस्या लानुवृत्तिं पितुर्मवती नित्युक्तमेभिरेव प्राणेः सहपुत्रमाविशतीति सर्वेषां ह्यसावात्मा भवति पुत्रस्यैव तत्कर्मवति
यस्य पितुरेव मनुशिष्टः पुत्रो भवति सो स्मिन्नेव लोके वर्तते पुत्ररूपेण नैव मृतो मंतयाद्व्यर्थः तथाच कृत्यंतरे सोऽस्य मितर आत्मा पुण्यः कर्मस्यः धर्मिणी
यत इति अथ दानी पुत्रनिर्वचनमाह सपुत्रो यदिकदा चिदमेन पित्रा कृत्या केण छिदन्तौ तर्ह्यनेन वनि कर्तव्यं तस्मात्कर्तव्यता नृणां मित्रं कृतान्त्य सर्वस्मालो क
प्रतिपत्ति वंधनरूपाः पुत्रो मुच्यते मोचयति तत्सर्वं स्वयमनु निष्ठमूरयिवा तस्मात्पुत्रेन वायने पितरं दद्यात् तस्मात्पुत्रो नामेदं तत्पुत्रस्य पुत्रवं यत्पितुः छिदं

४०
४०

रथिवात्रायनेसपितेचिधेनपुत्रेणमृतेपिसमृतेमिमेवलोकेप्रतिनिष्ठमेवमसौपितापुत्रेणममनुष्ठलोकंजयतिननथाविद्याकर्मभादेवलो
कपितृलोकोत्तरपलाजसनामावेणनहि विद्याकर्मणीस्वरूपताजयतिरेकेणपुत्रवद्वापारंनरपेक्षयालोकजयहेतुचंप्रतिपद्येते। अथकृतसंप्रतिक
धितरमेनमेनेवागादयः प्राणादेवाहैरण्णर्जीः अमृताः अमरणधर्माणश्चाविशंतिकथमितिब्रह्मनिष्ठश्चिथैवेनमित्यादिष्वेपुत्रकर्मपरविद्यानाम
बुधलोकपितृलोकदेवलोकसाध्यार्थताप्रदर्शिताकृत्यासयमेवात्रकेचिद्वाचकाः अनुक्तविशेषार्था नमिद्वाः संतः पुत्रादिसाधनानामोक्तार्थतांव
दंतिनेपांमुरापिधानंअपेदेकनेजायामेस्यादित्यादिपांकांकांमं कर्मसुपक्रमेणपुत्रादीनांसाध्याविशेषविनियोगोपसंहारेणवानस्मादण्प्रतिर
विद्वद्भिषयानपरमात्मविद्याविषयेनिसिद्धं ब्रह्मनिवर्किंप्रजयाकरिद्यामोयेकोनायमान्नायलो कइतिकेचिन्नुपितृलोकदेवलोकजयोपिपितृलोकदे
वलोकभागाद्याहतिरेवतस्मान्पुत्रकर्मपरविद्यानिःसमुच्चिन्यानुष्ठितामिच्छिभ्यएनेम्योलोकेमोद्याहृतः परमात्मविज्ञानेनमोक्षमधिगच्छतीतिपरंपरया
मोक्षार्थोपेवपुत्रादिसाधनानीहंतिनेषामपिसुखापिधानायेयमेवअतिउत्तराकृतसंप्रतिकस्पुत्रिणः कर्मिणश्चात्रान्विद्याविदः फलप्रदर्शनायप्र
ज्ञानवेदमेवफलंमोक्षफलमितिशक्यवक्तुंयत्नसंयंयान्मेघानपः कर्मिणाञ्चात्रानां पुनः पुनर्जनयनइतिदृष्टीनामयहेनत्रकर्म्याहीयेनहेतिचक्षुष्यव
शास्त्रोपेवानीरूपमितिचकार्योपपत्तेः वचंवाइमितिचनमत्रपकर्मात्मकवेनोपसंहाराच्चवेदमेवसाधनत्रयंसंहनंसकस्यचिन्माक्षार्थकस्यचिन्मा
त्मफलमित्यस्मादेववाक्यादवगंतुंशक्यपुत्रादिसाधनानामुच्चात्मफलप्रदर्शनेनैवोपहोणवाहाक्यस्यएथियेएथियासुहममनेसुदेवीअधिदेवाभि
कावागेनकृतसंप्रतिकभाक्कनिसर्वेषांदिवाचउपादानभूनादेवीवाकृष्टिद्यमितलक्षणसांमिकासंगादिदोषैर्निउद्धाविदुषस्तद्वापापगमेआव
रणमंगद्वोदकेप्रदीपप्रकाशवच्चयाप्रोतितदेनदुद्यनेपृथियाअमेधेनैदेवीवागाविशतीनिमाचदेवीवागाहतादिदोषरहिनासुहाययावादे वा

सम०
४०

दायादिनिर्दिष्टमात्राः प्रजापतिः सुकृपकृप्राप्यनेकलाभिउपवीयमानाभिर्वर्द्धनेयावत्संपूर्णमंडलः पौर्णमास्यानाग्निरेवापचीयमानाभिः कला
भिरपचीयनेकल्पक्षेयापुवैकाकलावस्थितामावास्यायां संप्रजापतिः कलात्मावास्यायां रात्रिं रात्रौ यावदस्थिताभुवाकलोकेनयापोहय्याकलयास
र्चमिदे प्राणभृज्प्राणिजानमनुप्रविश्ययदयः पितृनियजोषधीरश्मानितत्सर्वमेकैषध्यामना सर्वथा ध्यामावास्या रात्रिमवस्थायततोपरेद्युः प्रातर्जायते।
द्वितीययाकलयासंयुक्तः एवं पांक्तात्मकोसो प्रजापतिर्दिवादिद्यो मनःयिताएथिद्यमीवाज्ञायामातानयो अत्राणः प्रजावांइमस्यस्तिद्ययः कलाचित्रसु
पचयापचयधर्मिवादित्रवत्तासांवकलानां कालावयवानांजगद्विपरिणामहेतुवृत्तकर्मवत्संप्रजापतिर्जीयामेस्यादयप्रजायेयाद्यवित्रंमेस्यादय
कर्मकुर्वीयेयेषणाभुपएवपांक्तात्मकर्मणः फलभूतः संवत्सः। कालाभुविद्यायिहिकार्यमिति लोकेपिस्थितिर्यस्मादेवचंद्रमाएतां रात्रिसर्वप्राणिजा
नमनुप्रविष्टोभुवयाकलयावर्द्धनेतस्मादेनोरेनाममावास्या रात्रिप्राणभृजः प्राणिनः प्राणंविच्छिद्यात्प्राणिनंनममापयेदित्येतदपि कलासम्पत्
कलासोहिपापात्मा स्वभावेनैव हिंस्पनेप्राणिभिर्हृष्टोयमेगतइति कृतवनिनुप्रतिष्ठिद्वैवप्राणिहिंसाऽहिंससर्वभूताद्यन्यत्रतीर्थेयइतिवादेप्रतिषिद्धा
नथापिनामावास्यायांअन्यत्रअतिप्रसवार्थवचनेहिंसायाः कललासविषयेवाकिंतर्ह्येतस्याः सोमदेवतायाअपचिनेयार्था॥ योवैसपरोक्षाभिहितः स
वत्सरः प्रजापतिषोडशकलः सनैवात्म्यतपरोक्षामेतयोयस्मादयमेवसः अन्यकृत्यपलभ्यनेकोसोयोयथाकंमनात्मकंप्रजापतिमात्मभूतंवेतिसएवंविद्यु
रुषः केनसामायेनप्रजापतिरिति नडुचनेनस्येवेचिदः पुत्रुषस्पगवादिवित्रमेवपंचदशकलाउपचय्यापचयधर्मिवादित्रसाधेचकर्मनस्पृक्तत्वात्
यामेवपिंदुएवास्पविदुषः षोडशीकलाभुवस्थानीयासचचंद्रमायथाविज्ञेनैवसर्वंतेपचचीयनेनदेतल्लोकेप्रसिद्धंनदेतत्रस्यंनामेहितंनस्यंनानिर्वाह
निकिंतवदयंयोयमात्मापिंडः प्रविः परिवाहस्थानीयंवाचंचकस्येवारनेस्यादिः। तस्माद्यद्यपिसर्वंममसर्वस्वापहरणंतीयनेहीयनेज्ञानिआप्रात्यात्मनाने

श.सं०
४२

यद्यदेवानां परस्मैवावदन्ति तत्र द्वयस्य मोक्षादिति वदन्त्यास्य वाग्वतीत्यर्थः । तथा दिव्येन सादित्याद्यैवं मनश्चाविशति तत्र देवं मनः स्वभावमिति
मलत्वाद्येन मनसो वा न ज्ञेयमवति सुखेन मनस्यो अपि न शो वति शोकादि निमित्ता संयोगात् । अथैवं द्रम सञ्चयै वः प्राण आविशति मयै देवः
प्राणः किं लक्षण इत्युच्यते यः संचरन् प्राणिभेदेषु संचरन्मम छिद्य छिद्येणाथ वा संचरन् जंगमे धसं वरं स्थावरेषु न श्रद्धातेन दुःख निमित्तेन मयेन युज्यते
आपि न रिद्यति न विनश्यति न हिंसा मा पद्यते संयोगो यो क्रमेव वेति अत्रात्मदर्शने सर्वेषां भूतानां मात्मानं वतिसर्वेषां भूतानां प्राणो भवति सर्वेषां भूतानां
नाम नो भवति वाग्वतीत्येवं सर्वभूतानां नया सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । सर्वं कृच्छ्रयथैवा ह सर्वं सिद्धा हिरण्यगर्भदेवना ह वसे वनास्य सर्वज्ञत्वे सर्वं कवे वाक्काचि
त्यनियानः किं वसरति हृष्टं न निर्देष्टव्यथा ह नो हिरण्यगर्भदेवना मित्यादिभिः सर्वाणि भूतानि च वेति पा लयं नि स्रजयं सेवे है वे वि दे सर्वाणि भूतानि च वेति इत्या
दिलक्षणं सन्नं प्रयुजत इत्यर्थः । अथेदमाशंक्यते सर्वेषां पिनामात्मा भवतीत्युक्तं तस्य च सर्वप्राणि कार्य करणत्वं सर्वप्राणि सुखदुःखैः संवधान
इति तत्रापि विज्ञेयं बुद्धिवाग्वा रि छिन्नात्मबुद्धीनां ह्योको शो दो दुःखं सं धो हृष्टोऽनेनाहमा कुष्ट इत्यस्य तु सर्वात्मनो य आ कुशलेन य आ कुशलेन यो रात्रा
व बुद्धि विरोधाभावात् सन्नं निमित्तं दुःखं सुखं यत्नेना मरणदुःखं च निमित्तं ज्ञात्वा वा त्वया हि कस्मिंश्चिन्मते कस्यचिदुःखं सुखं यत्नेन ममासौ पुत्रो प्रा नावेति
पुत्रादि निमित्तेन निमित्ताभावेन नारणार्थिनो यि नैव दुःखं सुखं ज्ञायते तथेष्टुरस्याथ परि छिन्नात्मनो समतवतादिदुःखं निमित्तं मिथ्याज्ञानादिये वा
भावाच्चैव दुःखं सुखं ज्ञायते तदेतदुच्यते यदु किंच यत्किंच माः प्रजाः श्रेयं च निश्चये वस है व प्रजाभिः तच्छे । कादि निमित्तं दुःखं संयुक्तं भवत्या सा प्रज्ञाना परि
छिन्न बुद्धि जनि तत्रात्मात्मन रू केन सह किं युक्तं भवेद्वि युक्तं वा सं न प्राजाः यत्पे पदे वर्त्तमाने पुण्य मेव शुभ मेव फलमिति प्रेते पुण्यमिति निश्चयं हि
नेन पुण्यं कर्तते न तत्फलमेव गच्छति न ह वै देवानां पापं गच्छति न पाप फलस्या व स राभावात् पाप फलं दुःखं न गच्छतीत्यर्थः । न तस्ते सर्व एव समाः सर्वे न त

योऽप्युपनिषत्को वाद्याभ्यां शरीरात्मकाभ्यां उपनिषत्पायचर्मिन्म्यां मर्त्याभ्यां ह्येतेषां काशीसुत एतदेवं संसारसन्तमविद्याविषयं वदन्ति नमस्तुभ्यं विद्याय
 यथाऽन्तर्मा विगंत्य इति चतुर्थं आचक्षते ॥ गोविंदमगरत्नस्य पादशिष्यस्य परमहंसपरिव्रजकस्य शंकरभगवतः कृतं वाग्वहदारण्यकटीकायां त
 त्रयोध्यायः समाप्तः ॥ आत्मैवेवोपासीत न दक्षिणैश्च सर्वमस्ति ह्यस्यान्तर्देवद्यात्मनः सर्वस्मात्प्रेयस्त्वादवेष्टयमानो न मेवावेदहं ब्रह्मास्मीत्यात्मनश्च
 मेकं विद्याविषयं यस्तु भेददृष्टिविषयः सोऽपोसावच्यो ह्यस्मीति नमवेदेत्यविद्याविषयः एकैवानुद्दृष्टं मृत्योः समृत्सुमात्रो नियद्दहनाने वपश्यतीत्यादि
 शिः प्रविशकौ विद्याविद्याविषयौ सर्वौ पमिषत्सुतवर्धौ विद्याविषयः स सर्व एव साध्यासाधनादिभेदविशेषविभियोगेन व्याख्यानान्तरायाध्यायपरिसमाप्ते
 स च व्याख्यातो विद्याविषयः सर्व एव द्विप्रकारेण तः प्राणोपहंनको गृहस्येव स्तंभादिसंज्ञः प्रकाशको मृतो वा ह्यस्य कार्यलक्षणो प्रकाशक उपनिषत्पायच
 र्मके लक्षणकुशमृत्निकासमो गृहस्येव मत्पशूवाद्यामर्त्यस्तेनामृतशब्दवाच्यः प्राणः च त्रिचोपसंहृतं स एव च प्राणो वा ह्याधारभेदे ध्वनेरुधा विस्तृतः प्राण
 एको देवदत्तुच्यते तस्यैव वा ह्यः पिंड एकः साधारणो विराहैश्चानुरात्मा पुरुषविध्वजापतिः को हिरण्यगर्भ इत्यादिभिः पिंडप्रधानशब्दैराख्यायते सूर्या
 दिप्रविभक्तकरणः एकं नानेकं च ब्रह्मेतावदेव नानातः परमस्ति प्रत्येकं च शरीरभेदेषु परिसमाप्ते नमावत्कार्यमोक्तचेत्यविद्याविषयमेवात्मवेनोपगतो गा
 र्ग्योवा सणो वक्तो पस्थायते न द्विपरीतात्मदृगतातशुः श्रोता एवं हियतः सर्ववत्सिद्धिं ताख्यायिका रूपेण समर्पमाणा र्थः श्रोतुश्चित्तस्य वशमेति विप
 र्यये हि नर्कशास्त्रके वक्तार्यो लुगमवाक्यैः समर्पमाणो दुर्विज्ञेयः स्यादन्तस्तत्त्वज्ञाद्वक्तनः तस्याचकारके प्रवणायामि वदुर्मिथ्या न तत्त्वज्ञादिवाक्यैः सु
 संस्कृतदेव बुद्धिगम्यं तु सामान्यमात्रबुद्धिगम्यं च त्रैलोक्यं च दृष्टिं न आचार्यवानाचार्यो द्वैव विद्येति च त्रैलोक्ये उपदेक्ष्यति न ज्ञानं ज्ञानिनस्तद्वदृष्टिं न इति च
 गीतासुदहापि च सीकल्पयाश्च संवादेनातिगह्वरं महना संभवेण वृत्त्यतिनमावृष्टिहृत्पारायिका रूपेण सर्वपक्षसिद्धांतप्रमाणाद्यवस्तुसमर्पणार्थं

॥ १ ॥ अथारविधुपदेशार्थं एतन्माचारवर्णनं कुशोत्तराख्यायिका नुगतेर्ध्यागम्यनेके वस्तुनर्कवृद्धि विषेवाद्याद्यायिका नै गानर्केण मतिरा
 धनेयाननर्कशास्त्रद्वयोनि चकृत्तिस्मतिभ्यांश्च वावहाविज्ञानेपरमसाधनमित्याख्यायिकार्थसाहाहिगाग्याजानशब्दो रतीविशब्दा लुनादृश्यतेआ
 र्यायिकायाश्च वावहातेज्ञानमिति चस्मते सवर्षपक्षवाद्यविषयवृद्धाविदृष्टवालाकिः दृष्टागर्भितोसम्यग्ब्रह्मविद्यादेववलाकायाश्चपते
 वालाकिर्दृष्टश्चासौवालाकिश्चेतिदृष्टवालाकिः दृष्टादृष्टेतिद्वार्थयार्यायिकास्तनूचानोनुरचनममर्थीयकावाग्मीगाग्मीगोत्रतत्रासवभूव। कंचित्का
 लविशेषसहउवाच। जातशत्रुमज्जातशत्रुनामानंकारयेकादिगजमभिगम्यब्रह्मतेववाणीतिब्रह्मतेतुभ्यंबुवाणिकथयामि। स एवमुक्तेजातशत्रुबुवा
 चसहसंगदृष्टएतस्यावावियांसां प्रत्येवोवोब्रह्मतेववाणीतितावन्मात्रमेवगोसहस्रप्रदानेनिमित्तमित्युक्तिपायः साक्षात्ब्रह्मकथनमेतन्निमित्तक
 स्माधोपक्षनेसहस्रप्रदानेव्रह्मतेववाणीतिद्वयमेव। नुवागिमितिमपेक्ष्यतदुत्पत्तेयतः कृतेरेवराज्ञो निपायमाह। नवकोदानाजनकः श्रोतेनिवैत
 स्थित्वाकृद्द्वयेपदमभ्यस्यते। जनकोजनकरुतिवैशष्ट्यमिद्वचद्योतनार्थं। नवकोदिमुर्जनकः शुशुभुरितिब्रह्मशुशुष्वोचिवरुबः प्रतिनिष्टरुवशुभनाथावे
 त्यभिगच्छतिनस्मान्नसर्वमयपिसंज्ञावितवानसीत्येवराज्ञानंशुशुभुमभिसुखीभूतेमहत्वाचगार्ग्यः यएवासौ आदित्यचक्रुषिचैकोमिमानीचक्रुर्दरेणह
 द्दृष्टिप्रविष्टोहोकाकत्रीचेत्तुर्वास्थितः एतमेवहंब्रह्मपरमस्मिन् कार्यकरणसंघातउपासितस्मान्नमहंपुरुषंब्रह्मतुभ्यंब्रवीस्युपासेति। स एवमुक्तः
 प्रत्युवावाजातशत्रुः मामामातेतिहस्तेनविनिवारयुत्तेनस्मिन्ब्रह्मणि विज्ञेयेमासंवदिष्टाः मामेत्यावाचमाद्योद्विर्वचनमेवंसमानविज्ञानविषयआव
 योरस्मानविज्ञानवतद्वदृशयतावाचिताः स्वामेतामासंवदिष्टाः मामेवाहंकार्यीरस्मिन्ब्रह्म एपमब्रह्मज्ञानासितद्वहिवकुमर्हसिननुयन्ययाज्ञाय
 एवाथनेन्यमेजावीषेवैवहमात्रेननुनद्विशेषेणोपासनफलानीतिनम्रमेतद्येयतः सर्वमेतदहंज्ञानेयद्ववीषिकथमनिष्ठाश्रनीत्यसर्वगणिभूत

बुद्ध्या
४४

विनिष्ठातीत्यनिष्ठाः सर्वेषां च भूतानां सृष्टिशिरोराजादी विद्युलेपेन च देवैर्विशेषले विनिष्ठा मितं ब्रह्मास्मि कार्यकरण संघाते कर्तृभोक्तृचेत्यहमे
नेतु पासद्विफलमथैविशिष्टा पासकस्य स एतमेव मुपास्येति श्रुतिः सर्वेषां भूतानां सृष्टिशिरोराजादी विद्युलेपेन च देवैर्विशेषलेने यथा यथा
पासतेन देवमवतीति क्रमेः। सैवादेनादित्यब्रह्मणि प्रत्यारब्धमेतानां शत्रुणा चंद्रमसि ब्रह्मानं प्रतिपेदेगार्ग्यं य एवा सो चंद्रमसि चैकः पुत्रुषो
का कर्त्री चेति ह्यविशिष्टेषां एह नमस्त्यादुरं शुक्लं वा सो यस्य सो यं पादुरं वा सा य एव शरीरं वा त्यागस्य य एव भूता निष्पद्यते तानात्मको यज्ञेन मे की
कृत्ये वा ह्य ब्रह्मा पासयेति कपुले य उपासतेन स्यात्तरहः सो मो नि पुनायज्ञे प्रसुतं अवि कारे घने वा स्पन कीयते ब्रह्मको पासकस्य तया विद्युति च
विहृतये चैका देवता मेतस्वी निविशेषणन स्यात्फलं तेन स्वीहृतं च निनेन स्विनी हास्य प्रतामव निविद्युतां बहु वृष्णागी करणा दान्म निप्रजाया च
फलवा दुत्प। तथा काश द्रव्या काशे चैका एण मप्रवर्ति वे निविशेषणं ह्यं। एणं च विशेषण फल मिदं ह्यं तेन ह प्रजाया पशुभिरप्रवर्ति विशेषण फ
लं ना स्यात्मा ह्यो काशो ह्यं त उ ति प्रतामं ताना विच्छिन्न स्थावा यो जणे ह्यं चैका विशेषण मिदं। परमेश्वरो वैकुंठो प्रमहान परैर्जित हवीं परा
जिता मेनाम उजा ह्यं प्रमिदं उपासक फल मपि निमुहं जयन शीलो पराजितुर्न च परैर्जित स्वभावो भवत्यन्य न स्यानां स पन्ना नां जयनशी लो भव
ति अमो वा विहृदि चैका विशेषणं प्रति रूपः अमु रूपः क्रति स्मत्प्रति कूल इत्यर्थः। फलं प्रति रूपं क्रति स्मत्प्रति शासना वृत्त पमेवैन मुपगच्छति प्राज्ञे
मिन विपरीत मभ्युत्था स्मा ज्ञा विषये एव ज्ञायते। आदर्श प्रमाद स्वभावे वा न्यत्र खड्गो ह्यं चैका विशेषणं चैका विशेषणं रोचिषु दीप्ति स्
भावः फलं च तदेव रोचना धारवा दुत्पा फल वा ह्यं यं न गच्छंते य एवा यं शहृष्ट धृजो नूदेति श्रुत्या मे च जीवने हेतुः प्राणरुमे की कृत्या ह्यं प्राणे जी
वन हेतु रिति गुण स्य फलं सर्वमायुरस्मिन् लोक एतीति यथा पातं कर्मणा युः कर्म फल परिच्छिन्न कालात्पुनरुपरोगादिभिः पीड्यमान मध्येन

राम
४४

विशेषा म हि सर्वेति परेषां मयि तादु ल्मा मूल का दु ल्पं पूर्ववत् अमु रत सि हृदि चैका विशेषणं ४

नाम विशेषाणां मुख्यं कारणमुपादानं सैव बलवण कणा नामि व सैधवा च ल सदा ह्यनो ह्यस्मात्ता मसो मा न्या त्स्वी णि नामा भियज्ञदत्रो देव दत्र इत्येव मादि
प्रविशाम्भु त्रिष्ठु त्पद्यंते प्रविशंते तवण चला दिव लवण कणाः कार्यं च कारणेना यतिरिक्तं तथा विशेषाणां च सामान्येः तर्ही वा कथं सामान्य विशेषमावः इति
एतच्छ्र सामान्य मेषां नाम विशेषाणां साम सामान्य सामान्यमित्यर्थः एतद्विद्यस्मात्सर्वे नीम निरात्म विशेषैः समं किं चामला मा विशेषा ज्ञाना म विशेषाणां च
सामान्य स्मादा तला जो अवति सने मा धवि प्रको दृष्टे यथा घटा दीनां मृदा कथेनाम विशेषाणां मात्मला मो वा च द्रु त्पद्यते यतः एतत्ता एषां वा क श ह्यं चैव स्तव ह्य
मातनो ह्यमा तला मो वा शूय निरिक्त स्व रूपा नुपपत्तेः तस्य ति पाद यमेन छद्र सामान्ये ह्यि स्मा छद्र विशेषा न्स्वी णि नामा भिवि म धारयति स्वरूप घटाने
न सैव कार्य कारणो पपत्तेः सामान्य विशेषा पपत्तेराम घटानो पपत्ते शुनाम विशेषाणां शूमा ज्ञाना सिद्धा एव सुतर योरपि सर्वयो ल्यं यथोक्तं अथेदानीं रूपा
णां सिता मि त प्रभृतीनां च द्रु विनि च द्रु विषय सामान्यं च द्रुः श ह्यं निनेयं रूप सामान्यमा उ प्रको द्यमात्र मनि ध्यते अतो वै सर्वाणि रूपा एतृष्ठं तेन देवां सामे
त द्वि सर्वे रूपैः सममेत देवां च ह्येन द्वि सर्वाणि रूपाणि विभर्ति। अथेदानीं सर्व कर्म विशेषाणां मनन दृष्टीना ता का नां च लनात्म का नां च क्रिया सामान्यमावेत नीव
उद्यते कथं सर्वेषां कर्म विशेषाणां सामान्य मनः कर्मा मे त्पद्यते। आत्मा हि शरीरेण कर्म करोतीत्युक्तं शरीरे च सर्व कर्मा भियज्यते तता न्स्यात्तच्छ्रु कर्म सामान्य
मात्रं सर्वेषां मुक्तु भित्वा दिष्टवत् न तदेत न्यथोक्तं नाम रूप कर्म त्रय मि तरेत रा अय मि तरेत रा भिद्य क्रि कार ण मि तरेत र प ल यं संहतं विदं ड विष्टं भवदे के केना
त्मनै कत्वं मि त्पद्यते अयमात्मा यं पिडः कार्यकरण संधान संधान त्रयं यथा रब्धानः एतन्मयो वा अयमात्मे त्यादिना यथा वद्दीदं सर्वं या कृत मया कृतं च यदु तना
म रूपं कर्म त्यात्मा उ एको यं कार्यकरण संघातः सन्न ह्यत्मा विभूता विदेव ना वेन राव स्थित मेतदेत त्रयं नाम रूपं कर्म नि तदेत दृश्य मा ल म न्तं सत्येन छद्र मि
त्येन स्य वाक्य सार्थ माह। प्राणि वा अमृतं कारण न्मको त उ पदेन न कर्मा आत्म भूतो मृतो विना शीना म रूपे सत्य कार्यात्मकेशरी राव स्थिति यात्मक स्त प्राण स

वृ-भा-
४५

सहोवावाज्ञानशत्रुः प्रविशोमं विपरीतं चैतत्किं तत्र यद्वाह्यः उन्नमवर्ण आचार्यवे ॥ अचिह्नतः संकृतिमनाचार्यं स्वभावमुपेयादुपगच्छेति
थाहत्यावृत्तिवृत्तीत्येनदाचारविधिशास्त्रेषु विबुद्धेन स्मात्तनिष्ठव्याचार्य एव सवविज्ञापयिष्यामि वृत्तान्तं ह्यस्मि विदिनेव हाविदिने यत्तु
र्येव हावेनेगाप्यं सलक्ष्मा लक्ष्यविसेन ननाय पाणो हस्त आदय्य र्हावेन स्यावृत्तिनवान्नो हगाग्याह्यनशत्रु पुत्रुषं सुप्रे राज गृहपदेशे क
क्षिह्नामपुत्रागतो न च पुत्रुषं सुप्रे शाये नैनाम शिर्ह्नापादुरवा सः सोमराज त्रितेनेरा मंत्र्यां च के शुभं अमाणा पिसमुप्रा नो न स्थैत मप्रतिबुद्ध
तानेपाणिना पेवमादिष्या पिथयोधयां चकार प्रविधाधितवान्तेन सहो न स्थैत स्मात्तस्यो गार्ग्येणाभिप्रे मोक्षिन्शरी रेकर्त्ता भोक्ता वृत्ति
कथं पुन विदमवगम्यते मुपुषगमन नन्मोघना नुत्या नैर्गार्ग्याभिप्रेत स्पृह्यलोः ब्रह्मवैज्ञापितमिनिज्ञागवित्तकालेया गार्ग्याभिप्रेतः पु
त्रुषः कर्त्ता भोक्ता वृत्ति सन्निहित करणे पुयथा नथाज्ञानशत्रुविप्रेतो पितृत्वामी न्येधि चराता सन्निहित एव किं नृप स्वा मिनोर्गार्ग्याज्ञानश
त्रुविप्रेतयो र्यद्विप्रेकावधारण कारणेन त्मकीर्णत्वादनवधारित विशेषं यद्वाह्यमेव मोक्षुर्न दृश्यते यच्चा मोक्षुर्न दृश्यते मेव न
दृष्टुं न चोभयमिह संकीर्णत्वादि विप्रदर्शयितुं मशकमिति मुपुषगमनं ननु मुपे विपुत्रुषे विदिष्टैर्मी मगिरामं प्रितो भोक्तेव प्रनिमोत्प
नेनाभोक्तेति नैव निर्णयः स्यान्न निर्दिष्ट विप्रदर्शयितुं मशकमिति मुपुषगमनं ननु मुपे विपुत्रुषे विदिष्टैर्मी मगिरामं प्रितो भोक्तेव प्रनिमोत्प
यः शरीरं पादुरवासाय सा सपन्नवाह ह्ययश्च सो मोराजा षोडशकलः मस्वया पारा रूटो यथानिर्ज्ञान एवान्नमिन्न सभाव आत्मेन चान्यस्य
कस्य विद्या पारस्तस्मिन्काले गार्ग्येणाभिप्रेयते तत्र विरोधिनस्तस्मात्स्वनामभिरामं विप्रेत प्रविशो दृष्टुं न च प्रत्युपपन्न तस्मात्प्रविशो यथाहार्ग्या
विप्रेतस्याभोक्तेव वृत्तः सोक्तस्वभावश्चेदुं नैव संविषयं शास्त्रं हि र्गृह्य स्वभावः प्रकाशयितृ स्वभावः सच्चिन्मृणालपादि दृष्टं संविषयं

शम-
४५

प्राप्तं न विदहनि प्रकाशं वा न प्रकाशयति न चेदहनि प्रकाशयति वा प्राप्तं संविषयं नामो वद्विरेद्या प्रकाशयिता चेति निश्चीयते नथा सौ प्राप्ता
शत्रुदिपिषयो पलत्रिस्वभावश्चेता गार्ग्याभिप्रेतः प्राणो हृहत्यादुरवासादित्येवमादि शत्रुं स्वविषयमुपतनेन यथा प्राप्ता तृणालपादि वद्विरेह्यका
शयश्चाद्यनिचारे एतदहत्यायाहो शत्रुद्विनाम प्रविशोवाद्भोक्तृ स्वभावद्विनिश्चीयते न हि यस्य यः स्वभावो निश्चितः स तेन विचरति कदा
विदध्यतः सिद्धं प्राण स्यामोक्तं वं सौ च नाथेनाम विप्रदर्शयितुं मशकमिति मुपुषगमनं ननु मुपे विपुत्रुषे विदिष्टैर्मी मगिरामं प्रितो भोक्तेव प्रनिमोत्प
ग्रहणा न्यायसंवाधयनीति शृण्वन्नपि संवाधयमानो विप्रदर्शयितुं मशकमिति मुपुषगमनं ननु मुपे विपुत्रुषे विदिष्टैर्मी मगिरामं प्रितो भोक्तेव प्रनिमोत्प
नगृह्णानि संवाधनार्थं शत्रुं ननु विज्ञातृत्वादेवेति चेन्न देवताभ्युपगमः ग्रहणानुपपत्तेः यत्प्रविष्टे दामि मामिनी देवता ध्यात्वा प्राणो भोक्ता भ्युपगम्यते न
स्पृष्टा संवाधवहा रायविप्रदर्शयनामा संवाधवश्यं गृहीतया यथा कानादि विषये संवाधवहारो नुपपन्नः स्यादिति निरूपयते यत्प्रतिपत्तेरयुक्तमिति चेन्न
यत्प्रतिपत्तेरयुक्तमिति चेन्न यत्प्रतिपत्तेरयुक्तमिति चेन्न यत्प्रतिपत्तेरयुक्तमिति चेन्न यत्प्रतिपत्तेरयुक्तमिति चेन्न यत्प्रतिपत्तेरयुक्तमिति चेन्न यत्प्रतिपत्तेरयुक्तमिति चेन्न
योधितः प्राप्तिपद्यमानो हृह्यते न स्मादकारणमोक्तं वे संवाधनाप्रतिपत्तिरिति चेन्न न ह्यनन्ता वन्वाश्रयिमाना नुपपत्तेरयत्प्रतिपत्तेरयुक्तमिति चेन्न यत्प्रतिपत्तेरयुक्तमिति चेन्न
स प्राणादिकरणवाच्याली न स्पृष्टा प्राण देवतामात्रे पि मानो यथाह स्तस्मात्प्राणनाम संवाधने कृत्वा पिमानो युक्ते वा प्रतिपत्तिर्ननु प्राणस्या
साधारणतामसंयोगे देवता त्वा न निमाना वात्मनः स्वनाम प्रयोगे यत्प्रतिपत्तिदर्शनाह युक्तमिति चेन्न यत्प्रतिपत्तेरयुक्तमिति चेन्न यत्प्रतिपत्तेरयुक्तमिति चेन्न
पिसंवाधमानः कदाचिन्न प्रतिपद्यते सुप्रसथा भोक्ता पिसन्प्राणो न प्रतिपद्यत इति चेन्न तस्मात्प्राणयोः सुप्ता सुप्रवृत्तिशेषा पत्तेः सुप्रवृत्त्या
लप्रसन्नतयोपरन करणव्याप्ता स्वनाम प्रयुक्तमानमपि न प्रतिपद्यते ननु न दसु प्रस्य प्राणस्योक्तं वे उपरन करणं संवाधनाग्रहणं वा युक्तं

पुनः कः प्राणः शरीरादिभिः सह तद्वत्त्वो नाम अनेमि वज्रानि स्थानीयेन स्मिन्मर्धमिति च तस्माद्गृहादि वक्तुं स्याद्यवयवसमुदायात्मना नीयया निरिक्ता र्थे
सहस्रं तद्वत्त्वमगच्छामहि संनकुद्य तलकाष्टादिरहावयवानो स्वात्मज्ञेनोपचयापकृत्य विनाशनामा कृत्तिका र्थमर्धमत्रिरपेक्षतश्च सतादिन द्विपय इष्टयो
तुमं न विज्ञावर्थं वृद्धा मया महेन संघान स्पयनया प्राणाद्यवयवानो तन्मं घातस्य च स्वात्मज्ञेनोपचयापकृत्य विनाशनामा कृत्तिका र्थमर्धमत्रिरपेक्षतश्च स
तादिन द्विपय इष्टयो तुमं न विज्ञावर्थं वृद्धा मया महेन संघान स्पयनया प्राणाद्यवयवानो तन्मं घातस्य च स्वात्मज्ञेनोपचयापकृत्य विनाशनामा कृत्तिका र्थमर्धमत्रिरपेक्षतश्च स
वचमभ्युपगमं नैव नाववे च पाशेष्यपगमः समवा दनुपपन्न इति चेन्न निवृत्ताधिकस्य केवलस्य विज्ञापयिषि न तां विज्ञाकारक फलान्मकना ह्यात्मनो नाम
रूपोपाधि न निजापिद्याद्यारोपिना तन्निमित्तोक्तस्य क्रियाकारक फलान्मिमानलकूलः संसारः स निवृत्ताधिकान्मस्वरूपविद्यया निवर्त्तयितव्यस्तन्वरूप
विज्ञापयिष्योपनिषदा रंभोवसन्नेव वालिनेतावता विहितं न वनीत्युपक्रमेणाद्यदेव न्मृत्तवमिति चोपसंहाराच्च वा नोपदेनराले विवक्तिनसु
क्तं वास्तिन स्मारन वसरः समवा न गुणमा वा नुपगम इति चोद्य स्पष्टिषवतो हि सोपाख्यस्य संभवहाराद्यो गुणगुणिभावो न विपरीतस्य निवृत्तात्मा
द्विविज्ञापयिषि तः सर्वस्या सुपविषदिस एष न निनेतीत्युपसंहारान्ममादित्या दिव ह्यप्यनेभ्योऽविज्ञानमयेभ्यो विज्ञानरूपेणास्ति विज्ञानमय इत्ये
तन्मिदं स एव मज्ञानशब्दो निरिक्तात्मा स्ति वृत्तिपाद्यगार्ग्यमुवाच। यत्रयस्मिन्काले एष विज्ञानमयः पुत्रः एतत्त्वपत्न्युत्तो भूत्या कृत्वा लिपे च प्रतिवो
धादिज्ञानं विज्ञायते नैव नः करणं बुद्धिबुच्यते न न्यस्त्या यो विज्ञानमयः किं पुनस्तस्यायवेन स्मिन्नुपलभ्यते न चोपलभ्यते मुपलभ्यते च कथं पुनर्मय
तो नैकार्थवे प्राप्यार्थ नैवायमस्ते स वा अयमात्मा बुद्ध्या विज्ञानमयो मनोमय इत्येवमाक्षेपार्थ एव प्रयोगदर्शनात् तद्विज्ञानविकारवृत्त्या प्रसिद्धवान्
प्राप्य विज्ञानमय इति च प्रसिद्धवदनुवादादवयवोपमार्थयोच्चा संभवात्पारिशोषात्प्राप्यार्थ नैव तस्मात्संकल्पविकल्पाद्यात्मकमनःकरणतन्म

ॐ॥
५०

5

अद्वैतस्य पुनः पुनः शयनात् नैव नदाभूदिति प्रश्नः स्वभाव विनिश्चाययिषया शक्यति वा न किंयाकारकफलविपरीतस्वभावश्चेन्निकायोभा
वेनदिव शयिषितं न हि शक्यं निवेधात्कर्मदिकार्यं सुखादिकिंचन गृह्यते तस्मात्कर्मप्रयुक्तं वा नूनं या स्वाभावमेवात्मनो वगम्यते यस्मिं स्वाभावे
भूयान् स्वभावोत्पत्त्युत्पन्नः स न स संसारि स्वभावविलक्षण इत्येव द्विवक्तव्यं एतन्निगार्थं प्रतिज्ञा नरहितं बुद्धिमुत्पादनाय द्वैषतर्कादिभ्यो न दुनयं
मिलेच प्रष्टव्यमासीत् तथापि गार्थेन प्रष्टमिति नो दास्ते ज्ञानशत्रुर्वाचयितव्यं प्रवेति प्रवर्तते ज्ञयिष्यामेवेति प्रतिज्ञानवादेव मसौ मुत्पाद्यमानो विग
र्ययिष्ये पश्चात्माभूत्वा क्य निवेधाद्युत नैव नदागमनमागन्तुनयनं मुत्पदेयकुवाप्रष्टुं गार्थो ह न मेने न ज्ञानं वा न स हो वा वा ज्ञानशत्रुर्वि वक्तिता यै सम
र्पणाय यत्रैष एतत्सुभोभूद्य एव विज्ञानेन यः पुनः द्वैष नदाभूत्तुज एतदागारितियददृष्टमानं लुप्त्यमानं यत्रैष एतत्सुभोभूत्तुज नदाभूत्तुज स्मिक्काले ए
वं वागादीनां प्राणानां विज्ञानेनातः करणशान्तिश्चकविशेषविज्ञानेनापाधिस्वभावतुति तेनादाय विज्ञानं वा गादीनां स्वस्वविषयगतसामर्थ्यगृहीत्वा
य एषो नर्मोद्गदेद्गदयस्याकाशोयः आकाशशब्देन परस्व आत्मोचनेन स्मिक्कालेनात्मन्याकाशो नैवाभाविकः सांसारिकेन केवल आकाशे ए
व कल्पं नरसामर्थ्यानुसन्तासोमानदा संपन्नो भवतीति निर्गोपाधिसंवेधकतः विशेषात्मस्वरूपमुत्पत्त्या विशेषेस्मानाविक आत्मन्येव केवलेवर्तन इ
त्यभिप्रायो यदा शरीरेदिया धातुना सुत्तुजति तदा सो स्वात्मनि वर्तते इति कथमवगम्यते नाम प्रसिद्धा को सो नाम प्रसिद्धि रित्याह तानि वागादि विज्ञा
नानि यदा यस्मिक्काले दृष्टानि सादृश्येन दाह एतत्पुनः स्वपिनिनाम एतन्नामास्य पुनः प्रसिद्धेन वनिजो नामेवा स्य नाम भवेति स्वमेवात्मानम
पीत्यपि गच्छतीति स्वपिनीत्युच्यते सत्स्वपिनीतिनाम प्रसिद्धात्मनः संसारधर्मं विलक्षणं रूपमवगम्यते न त्वश्रुक्तिरस्तीति आशंक्याह न त्वश्रुत्वाप काले
गृहीत एव प्राणो भवति प्राण इति प्राणोदियं वागादिप्रकरणं वागादि संवेधे हि सति तदुपाधिवाद्दस्य संसारधर्मि तल्लुत्ते वागादयश्चोपसंहृता एव न

বাসং
৪৯

न मेन कथं गृहीता वा गृहीतं च कुर्वन् गृहीतं चोत्तमं गृहीतं मनसा स्मादुपसं हने पुत्राणां दिव्यक्रियाकारकफलान्मकनाः प्राप्तात्स्वात्मस्थ एवात्मा प्रवर्तनीत्युक्ता
स्पृष्टेन सुदर्शनं लक्षणं यां सुप्रायस्थायां कार्यकरणवियोगे पितृमहार्घमिव मस्य हरपते यथा च जगत्तिरे सुखी दुःखी बंधु विद्युक्तः शोचति सुखे च त
स्मात्ते कमाह चर्मवने वा येनास्पृष्टो कमाह दयः सुखादयश्च कार्यकरणसंयोगात्तानि तत्रांत्यध्यापि नाह निमग्नं पात्रात् प्रकृतं प्राप्ताय प्रयस्मिन्
काले दर्शनं लक्षणं या स्वप्नास्वप्नवत्प्राचरि चर्चनेन दाने ह्यस्य लोकाः कर्मफलानि केनेन ज्ञायते अपि महाराज इव भवति सोऽयं महाराज इव भवति
सा केन महाराज इव भवति गरीर इव न तथा महार्घं ह्येण इव न इव अपि उवाच च उवाच च देव वा इव च नैर्यक्तादि उवाच मिवा च च मिवा च मिवा च निगच्छति मृषैव म
हाराज इव दयोः स्थलोका इव शब्दप्रयोगाद्वा मिवा च दर्शनाच्च न स्मात्तु वंधुवियोगादि ज्ञाने न शोक मोहादिभिः स्वप्ने संवद्यत एव भवति यथा जगत्तिरे
ज्ञाप्रकाशाद्य मिवा रिणो लोका एव स्वप्ने पितृमहाराज इव दयोः लोकाः स्वप्नकालं भाविनः स्वप्नकालाद्य मिवा रिणः प्राप्ताभूना एव भवति विद्याध्यासे
पि नाह निमग्नं च ज्ञाय कार्यकरणान्म कवे देवतात्म वं च विद्याध्यासे पितृमहार्थं न इति वि निरिक्त विज्ञानमया त्मदर्शनं प्रदर्शितं न कथं हृष्टं न वे
न स्वप्नलोकस्य गृहं बोद्धी विद्यया दुर्भेदिष्य निमित्तं विज्ञानमये न निरिक्ते कार्यकरणदेवतात्म दर्शनं म विद्याध्यासे पितृमहार्थं न इति वि निरिक्त विज्ञानमया त्मदर्शनं प्रदर्शितं न कथं हृष्टं न वे
दर्शनं मिने न निश्चिने न निरिक्तात्मा स्मिन् दर्शनं न्यायेनैव न तु न द्विषु द्विपरनये च न्याय उक्त इत्यमत्र पि दृष्टं तो जायत कार्यकरणदेवतात्म वदर्शनं
लक्षणः पुन उवाच अने मं हि न्यायः केचिद्विशेषमपेक्षमाणं पुन उक्ती मवति न तावत्स्वप्ने महाराज इव दयोः लोका प्राप्ताभूना प्राप्ता नो न्यस्य ज्ञायत
निवि बभूव न स्पलोकस्य दर्शनं नाहाराज एव तावदात्मः सुप्रासु प्रकृतिपुण्यं केशयानः स्वप्नाभ्युपपन्नं पसं हन करणः पुन रूपगत प्रकृतिं महाराज
मिवात्मानं जगत्तिरे इव पश्यति या जगत्तुं जानामि वचं मा गात्रं न स्प महाराज स्प पश्यं केशयानः द्वितीयोऽन्यः प्रकृत्युपेता विषये पर्यटनं ह नि

भा०
१४८

लोकेषु सिद्धेति यमसौ सुप्रपश्यति न चोपसंभूतकरणस्य तूपादिमनोदर्शनमुपपद्यते न च देहे देहान्नरस्य ननु त्वस्य संज्ञा विदेहस्य सैव हि स्व
प्रदर्शनमनुपपद्यते केशयानः पथि प्रवृत्तमानानां पश्यति न च वहिः स्वप्नानुपश्यतीत्येतादृशसमहाशतो ज्ञानपदानुजनपदेन वा नृजोषकरणमृतान
भूत्या न न्याय्यं नृजोषाहारस्वेत्यान्मीये एव जयादिना पाजिते ज न पदे यथा कामो यः कामो यस्य यथा काममिच्छा नो यथा परि वर्त्तते नृत्वं यः एव मेव
एष विज्ञानमयः एतदिति क्रिया विशेषणं प्राणानृही जा जागरितस्थानेभ्यः उपसंभूतस्व शरीरे स्व एव देहे न वहिर्यथा कामं परि वर्त्तते कामकर्मभ्यामु
दासिनाः एव न भूतवत्कसदृशा वासनाश्च सुमवनीत्यर्थः तस्मात्स्वप्ने मृषा धारोपिता एवात्मभूतवेन लोकाः अविद्यमाना एव संतस्तथा जागरिते पीति
प्रत्येन च ॥ तस्माद्विशुद्धा क्रियाकारक फलात्मको विज्ञानमय इत्येतस्मिद्धं यस्माद्दृश्यते इषु विषयभूताः क्रियाकारक फलान्मकाः कार्यकरणलक्षणा
लोकाल्पमास्वप्ने पितस्मादयो सौ दृश्येभ्यः स्वप्न जागरितलोके यो दृष्टा विज्ञानमयो विमुद्धा दर्शनवृत्तौ स्वप्ने वा मना राशे दृश्यं वा दृष्टं दुर्मते निविशुद्धता च
गतात्मन सत्रयथा कामं परि वर्त्तते नृत्वं कामवशात्परि वर्त्तनमुक्तं दृष्टं दृश्यं संवधं यथा स्वभावादि क इत्युद्धृता शब्दनेऽतस्मिद्धि शुद्धार्थमाह अथ यदा सु
षुप्ते भवति यदा स्वप्न याचरति न दायं विमुद्धृत्वा य पुन यदा हि वा दर्शनवृत्तिस्त्रयं दायं मि नृकाले सुषुप्ते सुषुप्तेऽप्यसादं स्वाभाव्यगता भव
ति स तिलमिवाप्यसंवेद्य कालुष्यं हि वा स्वाभावेन प्रसीदति कदा सुषुप्ते भवति यदा यस्मिन्कालेन कस्य च न किंच नैतद्यथा वेद विज्ञानानि कस्य च
न वा शब्दादेः संवेद्यवत्त्वं तं किंच न न वेदेन यथा हाये एवं तु नाप्यविशेष विज्ञानाभावस्य विवक्तिनवान् एवता वहिः शेष विज्ञानाभावे सुषुप्ते भवतीत्युक्तं
केन पुनः क्रमेण सुषुप्ते भवतीत्युच्यते हेतुना माहिना इत्येवं नाश्यानाशः मिशरे हस्यान्तरमविपरिणामभूतात्मा शुद्धा सप्रतिः द्वैसहस्रे अधिके सप्रतिशु
सहस्राणि तादासप्रतिः सहस्राणि नाडीनां हृदया हृदयनाममासपिंडस्समानासपिंडा सुडरीका कारासुरी न तं हृदयपरिवेष्टनमाचरुते न दुपतकि

राम०
४८

नंशरीरमिहपुरीनल्लेनामिषेनंपुरीननममिप्रनिष्ठेनदुनिशरीरंरुत्संयाभुवंयोःश्वसपणीराजयदववहिसंखाःप्रवृत्ताइत्यर्थस्तुद्वेरेतःकरण
स्पष्टदयेस्थानेनत्रुदितेनगलिचेनगलिवाद्यानिकरणानिनेनचुद्धिःकर्मवशात्तादीनितामिनीडीमिर्मन्यजालवकर्णशकुत्पादिस्थानेभ्यःप्रसारय
निप्रसार्यवाधितिष्ठतिजागरितकालेनायिज्ञानमयोऽभियक्तस्वान्तवेनन्यावशासनयायाप्रोतिसंकोचकालेचनस्याप्रनुसंक्रचनिसोस्पविज्ञानमय
स्पस्यापोजायद्विक्रियाचुमवागेमोबुहुपाधिस्वभावाचुविवायीहिसःचंद्रादिप्रतिविंदकनलायचुविवायीनस्मान्स्याःबुद्धेरीयद्विषयायास्माभिनीडी
मिःप्रत्यवसर्पणमनुप्रत्यवमृष्यपरीनतिशरीरेशेनेनिष्ठनिममिवलोहपिंदमविशेषेणसंघाथानिबलरीरंसंघाथवर्तनइत्यर्थःस्वभाविकेएवस्वात्म
निवर्तमानोपिकमीनुगतबुद्धावृत्तिवात्परीनतिशरीरेनइत्युच्यतेनहिसुषुप्तकालेशरीरसंव्योभिनीलीहितदासर्वाहोकावृद्धयस्येतिहिवस्तुनिसर्वसं
सारदुःखवियुक्तेयमवस्थेनप्रवृत्तःसयथाकुमारोवात्यंतवालोमहाराजोवात्यंतवश्यप्रकृतिर्यथोक्तुन्महाबाहोवात्यंतपरिपक्वविद्याविनय
संपन्नःअनिष्टीमनिशयेनदुःखहेनीपनिष्टीआनंदस्यावस्थासुखावस्थातायाथावाशयीनावनिष्ठेनएवाचकुमारादीनास्वभावस्थानोसुखमिरनि
शयंप्रसिद्धलोकेविक्रियमाणोहितेपांडुःखंनस्वभावनेनेपांस्वाभाविकवस्थादृष्टानवेनोपादीयतेप्रसिद्धावृत्तेपांस्वापएवमिषेनःस्वापस्यदा
हीनिकवेनविवक्तिनवानविशेषमावाचुविशेषेहिसनिदृष्टानदाहीनिकयोर्मेदःस्यात्तस्मान्ननेपांस्वापोदृष्टानःएवमेवयथायदृष्टानएवविज्ञानमय
ःएतन्नयनंशेनइत्येनल्लहःक्रियाविशेषणार्थःएवमयंस्वाभाविकेस्वआत्मनिसर्वसंसारधर्मातीतोवर्तनेस्वापकातरतिद्वेयतदाभूदित्यस्यप्रश्नस्यप्र
तिवचनमुक्तमनेनचप्रश्ननिर्णयेनविज्ञानमयस्वभावोविशुद्धिरसंसारित्वोक्तंकुनएतदागादित्यस्यप्रश्नस्यापाकरणार्थप्रारंभःननुयस्मिन्ना
मनगरेवायोमवतिसोन्यगल्लेनएवयामात्रमराहागल्लेनिनायनस्तथासनिक्केषतदाभूदित्येनावावेवास्तुप्रश्नायत्राभूतनएवागमनप्रसिद्धेस्यात्रा

भा.
४८

न्यतरनिकुतएतदागादिनिप्रभो निरर्थकएव किं कृतिउपातन्यतेनवनान केनहिहिनीयस्यप्रस्यार्थीतरंशोनुमिच्छाम्यनर्थक्यंघोदयाम्ये
 वंनहिंकुनइत्यपादानार्थनानरुद्यतेपादानार्थवेहि पुनउक्तनानान्यार्थवेयुक्तनहि निमित्तार्थः प्रश्नः कुनएतदागा किं निमित्तमिहागमनमिति न
 निमित्तार्थतापिप्रतिषेधनवेद्यथाहामनश्चसर्वस्यज्ञानोपि विष्कृतिं गादिवतउत्पत्तिः प्रतिवचनेश्रूयतेन हि विष्कृतिं गानं विद्वये निमित्तमपा
 दानमेवमुक्तं नथापस्मात्माविज्ञानमयस्यात्मनोवादानवेनश्रूयतेऽस्यादात्मनइत्येतस्मिन्वाक्येनस्मात्प्रतिवचनवेतोम्यात्तकुनइतिप्रश्नस्यनिमित्त
 र्थतानशक्यनेवर्णयितुंनपादानपक्षेपिपुनउक्तनादोषमिद्युनएवनेषदोषः प्रश्नाभ्यामात्मनिक्रियाकारकफलमातापोहस्यविवक्तिनवादिहिविद्या
 विद्याविषयावुपन्यस्तोश्रुतेनैवोपासीतात्मानमेवावेदात्मानमेवलोक्युपासीतेनिविद्याविषयस्तथाविद्याविषयश्चपांकेकर्मफलंवात्रयेनामरूप
 कर्मात्मकमिति तत्राविद्याविषयवक्तृत्वं सर्वमुक्तं विद्याविषयस्मात्माकेवलउपन्यस्तो निलीनस्तत्तिर्लयायववृत्तेववालीनिप्रकांनज्ञपयिष्यामीति
 चानस्तद्रूपविद्याविषयिभूतज्ञापयितव्यंयाथात्म्यनस्तस्यवयाथात्म्यक्रियाकारकफलमेदमन्यमत्यंतविशुद्धमहेतमिहेतमद्विवक्तिनमतस्तदवृत्
 पोप्रश्नावृत्याथनेकस्याक्षेपनदाभूत्कुनएतदागादिनिप्रश्नयत्रप्रवृत्तिनदधिकरणयद्वचनितदधिकर्तव्यंनयोश्चाधिकरणाधिकर्तव्योनेदोदृष्ट
 लोकेनथायत्रआगच्छतिनदपादानेयआगच्छतिसकर्तानस्मादयोदृष्टस्तथात्माकाथभूदमस्मिन्नन्यः कुनश्चिदागादम्यस्यादम्यः केनचिदिद्वे
 नसाधनोतरेणेत्येवैलोक्यत्यात्रावुद्भिः साप्रतिवचनेननिवर्तयितव्येतिनाशमात्मानोपशभूतअपेक्षान्यस्मादागतस्तधर्मातरंवात्मन्यस्मिंकिंनहिस्व
 त्मानेवास्त्वस्मात्मानमपीतोभवतिसत्तासोम्यनदासंपदोचरतिप्राज्ञेनात्मनासंपरिधक्तः परेश्रुत्यात्मनिसंप्रतिष्ठनइत्यादिश्रुतिस्यः अतएवनान्योन्यसा
 दागच्छतिननुपैवप्रदर्श्यतेयस्मादात्मनइत्यात्मयतिरेकेणवस्त्वनरागावात्रवृत्तिप्राणाद्यात्मयतिरिक्तं वस्त्वनरंनप्राणादेस्तनएवनिष्पत्तेस्तत्त्वम

राम०
४९

सुखमेतद्वदन्तः सद्यथातोकेऊर्णना निर्मिताकीरएकएवप्रसिद्धः सस्वात्पाप्रविशकेननेतनाउच्चरेदुहलेप्रवाहितस्येहमनेस्वनेनिरिकंकारकोन
रेयथावेकउपादेकस्मादनेः दुदाश्रयाविस्कुलिगासुरयोन्यवयवायुचुरेनिवि विद्यनानावाउचुरेनियथेमौहृष्टोक्तोकारकभेदाभावेपिप्रवृत्तिं दर्शयतः
पाकप्रवृत्तेचस्वमारतएकमेवमेवस्मादभनोविज्ञानमयस्य प्राकृतिको धाद्यत्वेत्तं पतस्मादित्यर्थः सर्वे प्राणावागादयः सर्वे लोकाः सर्वाणि कर्मफलानि
निसर्वदेवाः प्राणलोकाधिष्ठानारोऽन्पादयः सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तु येषं पर्यन्तमिप्राणिजातानि सर्वे एते आत्मान इति श्रुत्वा तदा त्रिपादिसंपर्कसहितप्रति
बुद्धमानविशेषात्मान इत्यर्थो युचुरेति यस्मादात्मनः सस्थावरजंगमं जगदिदमग्निविस्फुल्लं गवद्भुचुरत्यनिशं यस्मिन्नेव च प्रतीयते जलबुद्बुदवद्यदात्मकं
चवर्तते स्थितिकालेन स्यात् स्यात्मानो ब्रह्मण उपनिषदुपसमीपं निगमयतीत्यभिप्रायकः शब्द उपनिषदि न्युज्यते। आत्मा प्राणा एते तल्लहृगो विशेषाः वसी
यते उपनिगमयितुं नाम कासावुपनिषदि त्पाह सत्यस्य सत्यमिति सा हि सर्वत्र चोपनिषदलो किकार्यवान्। दुर्विज्ञेयार्थत्वेति तदर्थमात्रेणैवाणा वै सत्यं
नेपामेष सत्यमिति एतस्यैव वाक्यस्य व्याख्याना योत्र ब्रह्मण दूयेन विद्यमिन्नवतुतत्तदुपनिषदाख्यानायात्र ब्रह्मण दूयेन स्यादिति धरित्युक्तं तत्र न
जानीमः किं प्रकृतस्यात्मनो विज्ञानमयस्य प्राणिपेषणा स्थितस्य संसारिणः शब्दादिभुजइयमुपनिषदाहेति स्वदं संसारिणः कम्पचिन्तितातः यदि सं
सारिणस्तदा संसार्ये विज्ञेयस्तद्विज्ञानादेव सर्वप्राणिः स एव ब्रह्म शब्दाच्च सा हि द्यौ ब्रह्म विद्येत्यथा संसारिणस्तदा तद्विषया विद्या ब्रह्म विद्या तस्माच्च
ब्रह्म विज्ञानात् सर्वजावापत्तिः सर्वमेतल्लहृगप्राणा एते विद्यमिन्निव स्मिन्पक्षे आत्मेत्येवोपासीतात्मा च मेवावेदहं ब्रह्मास्मीति परब्रह्मेकव्यप्रतिपादिकाः अ
नयः कथेरनू संसारिणस्तान् स्यान्वाउपदेशो नर्थकाद्यन्तरे पंडितानामप्येतन्महामोहस्थानमवक्तुं प्रवृत्तं न प्रवृत्तं विषयमनोयथा शक्या ब्रह्म विद्या प्रति
पादकवाक्येषु ब्रह्म विज्ञिज्ञास्तानां बुद्धिस्तदादनाय विचारविध्यामनतावदसंसारी परः प्राणिपेषप्रतियोगिता तदादिभुजो वस्था नरविशिष्टादु

६० भा०
५०

तन्निष्कृते प्रशंसिताश्चाद्यादिवर्जितः परो विद्यते। कस्माद्यस्माद्व्यस्य पयिद्यामीति प्रतिज्ञाय सुखं पुत्रं पाणिपेवं बोधयित्वा तं शहादिमोक्तं
विशिष्टं दर्शयित्वा तस्यैव स्वप्नद्वारेण सुषुप्ताख्यमवस्थानं सुप्तीयतस्मादेवात्मनः सुषुप्तावस्थानि विशिष्टादनिविष्कृतिगोलीवना निदृष्टं नाभ्यास्यति
दर्शयति श्रुतिः एवमेवास्मादित्यादिमानवाभ्यां गदुत्पन्निकारणमंतराते क्रनोति विज्ञानमयस्यैव हि प्रकरणं स मानप्रकरणे वक्तव्यं तदे कौषीतकि
नामादिपुत्रपुत्रान्तरस्य स होवाच यो वै बालाके एतेषां पुत्रपुत्राणां कर्त्तायस्य वै तत्कर्ममेव चेदित्यदिति प्रतिबुद्धस्यैव विज्ञानमयस्य चेदित्यतः दर्शय
ति। न तस्य तथाचात्मनस्तत्कामाय सर्वं प्रियं यत्तत्सुखाय एवात्मा प्रियः प्रसिद्धस्तस्यैव दृष्ट्या श्रोतव्यमंतयमिदिष्ट्या सिन्यतां दर्शयति। तथा च
विद्योपध्यासकाले आत्मेत्येवोपासीत न देतयेत्यः पुत्रात्येयो विज्ञानदात्मानमेवावेदं वृत्तास्मिन्नेवमादिवाक्यानामानुतोम्यस्यान्यराभावे यत्कृतिवात्मा
न चेद्विज्ञानीयादयमस्मीति प्रबुद्धीति सर्ववेदान्तं पुत्रत्यागात्मवेद्यनैव प्रदर्श्यतेऽहमिति न बहिर्वेद्यताश्चाद्यादिवत्प्रदर्श्यतेऽसौ ब्रह्मेति तथा कौषीतकिना
मेव नवाद्यं विज्ञिज्ञासीत यत्रां विद्यादित्यादिनायागादिकरणिर्ह्यष्टनस्य कर्त्तुं चेदित्यतः दर्शयति। अत्र स्यात्तरविशिष्टोऽसंसारिनिचेदपि स्या
द्योनागरितेशहादिभुक्तविज्ञानमयः स एष सुषुप्ताख्यमवस्थानं गतो संसारी परः प्रशंसितायः स्यादिति चेन्नाह एवान्न होवं धर्मकः पदार्थो दृष्टो न
वैनासिकुसिद्धोतामहि लोके गोस्तिष्ठमाच्छा मोर्ध्वनिशयानरुचश्चादिजात्यंतरमिति न्यायाच्च यत्तद्वर्गकोयः पदार्थः प्रमाणेनावगतो भवति स देहाका
लावस्थान्तरेष्वपि तद्वर्गक एव भवति स च तद्वर्गकश्च यमिचरति सर्वः प्रमाणाय वहारो लुप्येत न्यायचन्यायविदः संख्यामीमांसकादयोऽसंसारिणोऽभव
युक्तिशनेऽतिपादयेति संसारिणोपि न गदुत्पन्नविस्थितिलयक्रियादिकर्त्तृताविज्ञानस्याभावाद्युक्तमिति चेद्यत्तद्वर्गकः प्रमाणेनावगतो भवति स देहाका
लावस्थान्तरेष्वपि तद्वर्गक एव भवति स च तद्वर्गकश्च यमिचरति सर्वः प्रमाणाय वहारो लुप्येत न्यायचन्यायविदः संख्यामीमांसकादयोऽसंसारिणोऽभव

राज
५०

कथमस्माददिः संसारी मनसा विचिंतयितुं मशकं प्रयत्न्यासविशिष्टं जगन्निमित्तं युगादभोयुक्तमिति चेन्न साक्षाच्छास्त्रं संसारिण एव मेवास्मा
दात्मन इति जगदुत्पत्त्यादिदृश्यं निमित्तं तत्सर्वं अद्वैतमिति स्यादयमेकः पक्षः सः सर्वविद्यो ज्ञानायापि पासे अत्यन्तं गहनं हि सत्यं न एतत्संसारं अक्रूरं
प्रशासनेयः सर्वेषु भूतेषु निष्ठं न रीत्या मृतः स यत्नां पुत्रा मित्रा ह्यात्मा कामत्सवा एष महान्त आत्मा एष सेतुर्विधरणः सर्वस्य वृक्षी सर्वशेषज्ञो यत्र
त्माः पश्यन्त्या विजरो विमृत्युसन्नेतो ह्यजन्त आत्मा वा इदमेक एवायमासीन्न लिख्यते लोकादः सेन वा ह्यदत्तादिश्रुतिश्रुतेभ्यः स्मृतेष्वहं सर्वस्य प्रभवो मे
नः सर्वं प्रवर्तते इति श्रुतः परोऽस्य संसारी श्रुतिस्मृतिभ्यां येषु सचकार लं जगतः ननु व मेवास्मादात्मन इति संसारिण एवोत्पत्तिं दर्शयतीत्युक्तं न य एषो
न ह्यदय आकाश इति परस्परं कृतं वादात्मन इति युक्तः परस्परं परमेशः केचन ह्यभूदित्यस्य प्रसूय प्रतिवचनं वेनाकाशशब्दाच्चः परमात्मा कौय एषो
न ह्यदय आकाशसंस्मिन्नेत इति सता सोम्यतदा संपन्नो भवति अहरहं गच्छं त्य ए नं ब्रह्म लोके न विदं नि प्राप्तेनात्मना संपुरिष्ठः परे आत्मनि संप्रतिष्ठं न इ
त्यादिश्रुतिभ्यः आकाशशब्दः परमात्मेति निश्चीयते इहोस्मिन्नंशकोश इति प्रकृत्य तस्मिन्नेवात्मशब्दप्रयोगाच्च एव परमात्मा तस्माद्युक्तमेव मेवा
स्मादात्मन इति परमात्मान एव सृष्टि रिति संसारिणः सृष्टिस्थिति संहारज्ञान सामर्थ्यात् प्राप्ते वा बोधामे। अत्र वा त्मेत्येवोपासीतात्मानमेवावेदं ब्रह्मास्मी
ति ब्रह्मविद्या प्रकृता ब्रह्मविषयं च ब्रह्मविज्ञानमिति ब्रह्मनेत्रवाणि ब्रह्मज्ञपयिष्यामीति शारङ्गं न वेदानी मसं सा विवृणुज गतः कारणमशनायाद्यनीत
नित्यसुकृदुःखदुःखजावं न हि परीतश्च संसारी तस्मादहं ब्रह्मास्मीति न पट्टीयात्परं हि देवमीशानं निरुष्टः संसारी न वेन स्मरन्कथं न दोषना क्त्वात्मा
स्मात्प्राहं ब्रह्मास्मीति युक्तं न स्यात्पुष्ट्यादकोऽलिस्तुति न मस्कारं वस्तुपहारस्याध्यायध्यानयोगादिभिर्गतिराधयिषेदा राधने न विदिवा सर्वं विद्वद्ब्रह्म
वति न पुनरसंसारिवद्ब्रह्मसंसायी त्वमेव चिंतयेदिति निमित्तं शीतवेनाकाशमिव मूर्तिमवेन ब्रह्मात्मव प्रतिपादकमपिशाम्मर्थं वादो न विद्यति सर्वतर्क

विज्ञानात्मनः संसारिवदोषेण पर एवात्मा संबध्यत इतीयमथ निष्ठा कल्पना स्वीरवत्सर्वपरिणामपक्षे सर्व अनिश्चयनिकोपः स्यान्निष्ठः निष्कले निष्प्र
दं रानेदियोऽयं पुत्रः सवाद्याभ्यंतरे ह्यनः आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः सवा एष महान्त आत्मा अरोऽमरोऽमृतो ज्ञायते मृत्युने वा कदाचिदयको यमचि
नोयमित्यादिश्च निश्चयनिष्ठा यविबुद्धा एते सर्वे सत्त्वस्वपरमात्मन एक देशपक्षे विज्ञानात्मनः कर्मफलदेशसंसारणानुपपत्तिः परस्परसांसारिवमित्युक्तं
परस्परकदेशो निविस्फुलिंगवत्स्फुटितो विज्ञानात्मनः संसरतीति चेन्न यद्यपि परस्पावयवस्फुटनेन कृतं प्राप्तिस्तत्संसारणं च परमात्मप्रदेशं तत्रावयवमूढे हि
रात्राप्रतिः स्रवणवृत्तकविरोधश्चात्मावयवभूतस्य विज्ञानात्मनः संसरणे परमात्मन्यप्रदेशाभावादवयवोत्तरनोदरमूहनाया हृदयभूतेनेव परमात्म
यादुःखिबुधाप्रतिनिविस्फुलिंगादिदृष्टान्तश्च नैरदोषद्विचित्रैश्च कृतेऽपि कदाचन शास्त्रेण दार्थान्यथा कर्तुं परत किं हि यथाभूतानामज्ञानात्तांसापने कि
मः शृण्वतो यद्वचनियथाभूतामूर्तीदिपदार्थवर्मा लोके प्रसिद्धाः न तदृष्टान्तोपादाने न तद्विरोधो बवत्स्वतंत्रज्ञापयितुं प्रवृत्तं शास्त्रमलौकिकवत्कविरोध
नापनाय लौकिकमेव दृष्टान्तमुपादत्ते उपादीयमानोपि दृष्टान्तो नर्थकः स्यादृष्टान्तिका संगते न भूतिः शीतश्रादित्यो न न पनीति दृष्टान्तशतेनापि प्रणिपाद
यितुं शक्यं प्रमाणान्तरेणान्यथाधिगन्तुं वादुक्तनः न च प्रमाणप्रमाणान्तरेण विबुध्यते प्रमाणान्तरेण विषयमेव हि प्रमाणान्तरे ज्ञापयति न लौकिकपदपदार्था
स्य एव निरेकेण गमेन शक्यं मज्ञानं वत्स्वतंत्रमवगमयितुं न स्यात्सिद्ध्या युक्तं नुसरती न शक्या परमात्मनः सावयवांशो शिवकल्पना परमार्थतः प्रणिपा
दयितुं न स्याद्विस्फुलिंगममेवो शब्दनिचञ्चयने स्मर्यते चेति चेन्नैकवृत्तयार्थपरवादने हि विस्फुलिंगो निरेवेत्येकवृत्तयार्थो हृष्टो लोके न सावांशो शिवे
कप्रत्ययार्हः न च वसति विज्ञानात्मनः परमात्मविकारांशवत्वाचकाः शब्दाः परमात्मैकवृत्तयार्थाश्चिन्तयुः उक्तमोपसंहाराभ्यां च सर्वसुसुपनिषत्सु पूर्व
मेकवृत्तमिज्ञानादृष्टान्ते हं नुमि श्च परमात्मनो विकारांशादिवं जगतः प्रणिपाद्य पुनरेकवृत्तसंहरति तद्यथा हेवतावदिदं सर्वं यदयमात्मे नि प्रणिज्ञायोत्यति

यद्यप्यपरमात्मनो संसारिणः संसार्यैकदेशकल्पनाया व्याख्यानोद्देशात्परमात्मनः अदेशस्य परस्यैकदेशसंसारिविकल्पनायोपर एव संसारीनिक
ल्पितत्वे दृष्ट्यापरोपाधिकृते एकदेशः परस्य दृष्टकरकाद्याकाशवत्तत्त्वज्ञानविवेकिना परमात्मैकदेशः दृष्टकं व्यावहारमागिति बुद्धिमुत्पद्यते। अविवेकि
नां विवेकिनां चोपचरितानु द्विर्दृष्टेति चेत्तन्नाविवेकिनां मिथ्या बुद्धिवा द्विवेकिनां च संयवहारमात्रात्वं नार्थवाद्यथा कुर्यात्तत्त्वाकाशद्विविवेकिनाम
पिकदा विकृतं नारकतावाकाशस्य संयवहारमात्रात्वं नार्थवत्तदपि पद्यत इति न परमार्थतः कुर्यात्तत्त्वाकाशो भवितुमर्हति अतो न पेदिते नैव सखत्
पप्रतिपत्तिविषये ब्रह्मणोऽंशत्वे कदेशैकदेशिविकारविकारिविकल्पनाकार्या। सर्वकल्पनापनयार्थं सारपरत्वात् सर्वोपनिषदादौ हि सा सर्वकल्पनामका
शस्यैव निर्विशेषता प्रतिपद्यते। आकाशवत्सर्वगतस्य नियामसिध्यते लोकदुःखिनवाद्यत्वादि फलिते नैवोपात्तत्वात् न वदति तत्कल्पे दुःखान्मक इवा
नोऽतीतैकदेशप्रकाशात्मके वासवितरितमैकदेशतत्कल्पनापनयार्थं सारपरत्वात्सर्वोपनिषदात्तत्वात् तस्मात्तन्मनुष्योपाधिनिमित्ता एवात्मन्यसंसारमिति
सर्वशब्दद्वाराः उपपन्नं प्रतिलिख्य भूतसर्वालिङ्गपाणि विविच्य जीशेनामानिकृत्वा सिद्धं न्यदास्तद्वत्त्वं मादिमं प्रवर्णेभ्यो न स्यन्मात्मनः संसारिवत्तत्
ककभ्युपाधिसंयोगतः निररूपस्यैकदेशादिवुद्धिस्तत्त्वज्ञाना एव न परमार्थतः दृष्ट्या जीवलेलाय जीवने कर्मणा बद्धं तेनैकजीवान् समसर्वेषु भूतेषु निष्ठं
अनिष्टैव श्रुपाके चेत्त्यादि शक्तिरमृतिना येभ्यः परमात्मनो संसारिता एकदेशविकारः इति विज्ञानात्मा न्योवेति कल्पयितुं निरवयवज्ञानमुपगमे विषये
नानाशक्त्यैव शास्त्रिकानिस्सनिवादाश्चैकवादी ननु मेदप्रतिपादका विवक्षितार्थैकवाक्यत्वादि त्वेवावामसर्वोपनिषदां परमात्मैकज्ञापनपरत्वेऽर्थ
किमर्थनानि रूपाणि विज्ञानात्ममेदः परिकल्पन इति कर्मकांडप्रमाणविशेषपरिहारायेत्येकैकं प्रतिपादकानि हि वाक्यानेकैकियाकारकफ
लमोक्तं कर्तुं श्रयाणि विज्ञानात्ममेदाभावे ह्यसंसारिण एव परमात्मन एकैकं मिष्टफला सुक्रिया सुप्रवर्तयेयुरनिष्टफला न्योवाक्रियाभ्यानिवृ

भा०
५३

येयुः कस्यवावद्वस्यमोक्षायोपनिषद्वारयेन अपिचपरमान्नैकत्वादपि कथं परमान्नैकत्वापदेशः कथं नानुपदेशग्रहणफलं वद्वस्यहि वेव
नाशायोपदेशस्तदनावेउपनिषत्तासु निर्विषयमेव वद्वस्यनर्थापनिषद्वादिपक्षस्य कर्मकांडवादिपक्षेण चोद्यपरिहारयोः समानः पंथायेन भेदाभावेकर्म
कांडे निरातं वनमात्मानं न लभते शमा एष प्रतिनथोपनिषदर्थं न हि यस्याप्यप्रामाण्ये स्वार्थविधानेनास्ति तस्यैव कर्मकांडस्यास्य प्रामाण्यस्य निषेधांतु प्रा
माण्याकल्पनायां स्वार्थविधाने भवेदिति माभूत्यामा एष न हि कर्मकांडप्रमाणसदृशमा एष च भविष्यमर्थं न हि त्रिपदीयः प्रकाशप्रकाशयति न प्रकाशयति
चेति यस्यादिप्रमाणप्रतिषेधाच्च न केवलमुपनिषदोक्तैकत्वं प्रतिपादयेत्यः स्वार्थविधाने कर्मकांडप्रामाण्ये विधानं च कुर्वेति प्रत्यक्षादिनिर्निश्चिनभेद
प्रतिपक्षार्थप्रमाणैश्च विद्युद्यते न समादृशमा एष मेवोपनिषद्वारमन्यार्थतावास्तु न वेव वद्वस्यैकत्वं प्रतिपत्त्यर्थं तानि केनैव तत्रानुपमा एष हि प्रमाणवत्
मप्रमाणत्वं वा प्रमात्यादनामुत्पादनमिति मन्त्रस्य च वेत्तमादीनामपि प्रामाण्यसंगतेश्च हादोषमेये किं वातो यद्विना तदुपनिषद्वारमेकत्वं प्रतिपत्ति
प्रमाणत्वं निःकथमप्रमाणं भवेयुः न कुर्वेति चेद्विद्यमानिः शीतद्वनिसमवायेव वद्वस्यैकत्वं प्रतिपत्त्यामा एष प्रतिषेधार्थं न वेनोवा कथमुपनिषत्प्रामा
ण्यप्रतिषेधं किं न करोत्येवाग्निवीरूपप्रकाशयद्विकरोति न वद्वस्यतदा प्रतिषेधार्थं न वद्वस्यैकत्वं प्रतिपत्त्यामा एष प्रतिषेधार्थं न वद्वस्यैकत्वं प्रतिपत्त्यामा एष
मा एष न वद्वस्यैकत्वं प्रतिपत्त्यामा एष प्रतिषेधार्थं न वद्वस्यैकत्वं प्रतिपत्त्यामा एष प्रतिषेधार्थं न वद्वस्यैकत्वं प्रतिपत्त्यामा एष प्रतिषेधार्थं न वद्वस्यैकत्वं प्रतिपत्त्यामा एष
जगत्प्रतिपत्तिः प्रमाकसहि मवतः प्रहेषोव होकेव प्रत्यय प्रमां प्रत्यक्षं कुर्वती प्रपतिषत्सु उपलभ्यमाना सु प्रतिषेधांतु पपत्तेः शोकमोहादिनिवृत्ति
न्यस्तं फलं वद्वस्यैकत्वं प्रतिपत्तिपारंपर्यं ज्ञातमित्येवायामनस्मादुक्ता नरवाडुपनिषदं प्रत्यक्षमा एषा शंका नावज्ञानियमो के स्वार्थविधानकर
वादिप्रामाण्यमपि न दृष्टि न दृष्टि प्रतिपत्तेर्वीधका नावावज्ञानमुपनिषद्वाव होकेमेवा द्वितीयं नैव चेति प्रतिपत्तिरस्मियथाग्निपुलः शीतश्चेत्येतस्माद्वाक्यं

राम०
५३

सु० भा०
५४

शेषाप्रिमनिहविशेषपरिहारं वा किमपि प्रयोजनं पश्यदनिहोत्रादीनि कर्माणि विधेना विद्युत्प्रोचरासद्वृत्तविषयमिति न प्रवर्तते। अथाकामेषु
मनुष्येषु धर्मप्रवर्तनविधौ चोदयथाकामिनः विद्यावतामेव कर्माधिकार इति चेन्न न प्रवर्तते कत्र विद्यायां कर्माधिकारविरोधस्योक्तत्वादेन न प्रवर्तते
कत्र निर्विषयतादुपदेशनद्वहणफलमावदोषपरिहारउक्तेवेति न चः। अथ वेत्ता रागादि वैचित्र्या ज्ञानेका हि पुत्रुषाणामिहारागादयश्च दोषा विधि
वाहनमुवाह विषयरागाद्यपह्ननचेतमानशास्त्रनिर्वर्त्यि तु शकं नापि स्वभावो वा ह्यविषयविरक्तचेतसो विषयेषु प्रवर्तयितुं शकं किनु शास्त्रादे
नायदेव प्रवर्तते मिह साधनमिह मनिह साधनमिति साध्यसाधनसंबंधविशेषाभिव्यक्तिः परीपादितमसि रूपादिज्ञानं ननु शास्त्रभूत्या भिववत्ता
निवर्तयति नियोजयति नादृष्टं ते हि पुत्रुषाः रागादि गौरवाच्छास्त्रमप्यतिक्रामेन सासात्पुत्रुषमतिवैचित्र्यमपेक्षसाध्यसाधनसंबंधविशेषाननेक
षोपदिशति न प्रपुत्रुषाः स्वयमेव यथा उचि साधनविशेषेषु प्रवर्तने शास्त्रनुसविहरीयादिवदुदात्त एव तथा कस्यचित्परोपि पुत्रुषाद्यौ पुत्रुषार्थ
वदवभासने यस्य यथावभासः स तथा ह्यपुत्रुषार्थपश्यति ननु रूपाणि साधनान्युपादि त्संज्ञाया चार्थवादेऽपि त्रयाः प्रज्ञापन्याः प्रज्ञापनोपि न वि
वृत्तवर्त्य मृषुरित्यादिः। न तस्यावृत्तौ कवे ज्ञापयितुं नो वेदांता विधिशास्त्रस्यावकाः न च विधिशास्त्रमेतावता निर्विषयं स्यात् ननु पुत्रुकारकादिभेदे
विधिशास्त्रमुपनिषदां ब्रह्मे कवे प्रणिशामा एपनिवर्तयति स्वविषयशालि हि प्रमाणानिष्ठावादि वत्। तत्रापे हि न मन्याः केचित् स्वचित्तवृत्तात्सर्वप्रमाणमि
ति नरविदुर्दमनो तो न तत्राप्युक्तादि विरोधमपि बोदयं निवृत्तौ कवे शास्त्रादयः किल श्रोत्रादि विषयानि ज्ञाः प्रत्यक्षन उपलभ्येने ब्रह्मे कवे पुत्रुषां प्रत्यक्ष वि
रोधः स्यात् न तस्यावादिभिः शब्दाद्युपलब्धार्थः कर्तारश्च धर्माधर्मयोः प्रणिशारीरे निज्ञाश्रुमीयेने संसारिणस्तत्र ब्रह्मे कवे पुत्रुषां प्रत्यक्ष वि
रोधमविरोधे वदेति। ग्रामकोमाय जने पशुकामाय जने ते येवमादिवा केभ्यो ग्रामपशुस्वर्गादिकामाः न त्साधनाद्यनुष्ठानाश्च निज्ञाश्रुवगम्येने प्रवोच्येनेने

राम०
५४

नर्कदृष्टिनातः करणाः ब्राह्मणादिवर्णापक्षदा अनुकंपनीयाः आगमाधी विधि त्रसंप्रदायबुद्धयश्च निकथं प्रोवादि द्वारेः शब्दादिभिः प्रत्यक्षन उपलभ्यमा
निर्वृत्त एव कवे विदुश्च नरनिबद्धे तो वक्तव्याः किं शब्दादीनां जेदेना काशी कवे विदुश्च नरत्यथ न विदुश्च नो न नर्ह प्रत्यक्ष विरोधः यथा के प्रणिशारीरे शब्दाद्युप
लब्धार्थधर्माधर्मयोश्च कर्तारो निज्ञाश्रुमीयेने। तथा च ब्रह्मे कवे पुत्रुषां विरोध इति निज्ञाः के रजुमीयेनर निप्रष्टव्या अथ यदि ब्रह्मः सर्वरमा शिरनुमानकुश
तिरिति के प्रत्यक्षमनुमानकुशलादये वदन्तानां किमु नरे शरीरे दियमन आत्मसुच प्रत्येकमनुमानकोशल प्रत्याख्याने शरीरे दियमनः साधना आत्मानो वयमनु
मानकुशलायने ककारकसाध्या क्रियाणामिति चेदेवं न हीनुमानकोशले प्रवतामने कप्रसंगानेककारकसाध्या हि क्रिये निमवद्विरेवाभ्युपगते। न त्रानुमा
नच क्रियाशरीरे दियमन आत्मसाधनेः कारकैरत्य कर्तृकानिर्वर्त्य न इत्येतत्प्रतिज्ञानेन प्रवयमनुमानकुशलादये वदद्विः शरीरे दियमनः साधना आत्मा
नः प्रत्येकवयमने कप्रत्यभ्युपगते स्यात् अहंनुमानकोशले दर्शिनमपुष्टं मे स्मार्त्तिक कक्लीवर्दे यो ह्यात्मानमेव न जानाति सकथं मूरः न इने मेदमनेदं वा जा
नीया त्रव किमनुमिनो न केनवा लिगेन न ह्यात्मानः स्वतो मेद प्रणिपादके किं चिह्निगमस्ति येन लिगेनात्ममेद साधये ह्या निह्निगाया त्ममेद साधनायनामर
पवेत्युपन्यस्यति ना निनाम प्रगता सुपावय एवात्मनो घटकरका पवरक भूतिराणीवा काशस्य वा काशस्य मेद लिगे पश्यति नरात्मनो पि मेद लिगेन नेन
सः न ह्यात्मनः परतो विशेषमभ्युपगच्छि स्मार्त्तिक कथनेरपि मेद लिगमात्मनो दर्शयितुं शक्यने स्व न स्मृदरा दपनीतमेवा विषयवादात्मनः यद्यप्यत्र आत्मधर्मवे
साभ्युपगच्छति न स्प न स्पनाम रूपात्मकवाभ्युपगमात्रा मरूपाभ्यावात्मनोः न्यत्राभ्युपगमादाकाशावेनामनाम प्रयोनिर्वहितानि पदतरानद्वे नि कनेनाम
रूपेवाकरवाणानि चोत्पत्तिप्रलयात्मके हि नामरूपेन द्वितरुणवत्ता नोनुमानस्येवा विषयवाक्यनेऽनुमाननिरोध एवेनागमविरोधः पशुकः यदुक्तं वदेक
वि यस्या उपदेशा यस्य चोपदेशा यदुपलभ्येने कवे उपदेशानर्थक्यमिति न इति नानेककारकसाध्या क्रियाणां कवेवाद्यवति। एकस्मिन्नुह्यणि निपुषा विके

तत्रयः शिवादीन्नेतेषां याथात्म्यमवधारयन्मिह एतान् आनन्दान् वदन् पदेषु निविनाशयन्ति तस्मै कलत्रवर्णेनाभिमुखी भूतायाह। अयं वावशिष्टः
को सोऽयं मध्यमः प्राणः शरीरमध्ये यः प्राणो लिङ्गात्मा यः पंचधा शरीरमाविष्टो हृत्पदं दूरवासाः सोमराजे तु क्रोयस्मिन्नाद्यनः प्रतीति करणानि वि
पक्रान्तिः शरीरशंकुनिदर्शनात् एष शिबुरिव विषयेष्वनरकरणवदनासक्तवान् शिबुं सावान्मिन्तु क्वं पुनस्तस्य शिबोर्वत्स स्थानीयस्य करणान्
न आवानं न स्पेदमेतच्छरीरमावानं कार्यात्मकभाधारः आधीयन्ते स्मिन्निन्वाधाननस्पृहिशिशोः प्राणस्येदं शरीरमविष्टमस्मिन्निकरणान् विष्टितानि तद्वा
त्माकान्युपलब्धिद्वारमवन्ति न तु प्राणमात्रे विषयान्ति न्नाहो दर्शितमज्ञातशत्रुणा उपसंहृतं पुकरणेषु विज्ञानमयो नोपलभ्यते शरीरदेहमूढे पुत्रकरणेषु वि
ज्ञानमय उपलभमान उपलभ्यते न तु प्रदर्शितं पालिपेषप्रतिबोधनेन दृष्टं प्रत्याधानं शिरः प्रदेहा विज्ञेयेषु प्रतिप्रत्याधीयत इति प्रत्याधानं प्राणः स्थूणात्रपान
अनिनाशकः प्राणो बलमिनिपद्यायाः वनावहं मोहिप्राणो स्मिन् शरीरस्य त्रायमात्मा बह्वप्येत्यसंमोहमिचेति दर्शनाद्यथावत्सः स्थूणावहं नः एवं शरीर
पक्रमान्वायुः प्राणः स्थूणेनिकेचिदंशं दामात्रे हि भुक्तं वेधापरिणमनेयः स्थूलः परिणामः स एतद्द्वयं भूते मामयेति सूत्रे च पुरीषं च यो मध्यमोरसः स
रसोऽहो हि तादिकमेणस्वकार्यशरीरं साध्यानुकमुपचिनोति स्वयोन्यत्रागमो हि शरीरमुपचीयते न्नमयवा द्विपर्यये पक्षीयते पतन्मियत्त्वलिष्टो रसोऽहो
सूक्ष्ममावेदमिषं कथ्यते सनाभे रूद्रदयदेशमागम्य दया द्विषस्तेषु ह्यसन्ननिनाडी महस्तेषु प्रविश्य यत्र करणसंघातस्येति लिङ्गशिबुसंज्ञकं तस्य श
रीरे स्थितिकारणमवतिबलमुपलभ्य स्थूणाख्येनात्र मुमयनः पाशवत्सदाभवत्याणशरीरयोर्निबन्धनमवतिद्वयं नीतस्यैव शिशोः प्रत्याधानेन दृष्टस्य च
कुपिकाश्वनोपनिषदउच्यते न मेताः सन्नाहितयउपनिष्ठं नेन करणान्मकंप्राणं शरीरेन बन्धनं च कुर्महे मेताः बह्व्यमाणः सप्रसंख्याका अक्षितयोऽक्षिते
तुवाडुपनिष्ठं नेयद्यपि संश्रुकरणेतिष्ठति परश्वः आत्मनेपदीभवति इहापि सप्तदेवताभिधानानिमंत्रस्थानीयानि करणानि निष्ठने रत आत्मनेपदनं वि

भा०
६२

पुनरेवंसदस्यस्यायमेवाद्यायशेषमंत्रविचरणा निद्या रद्यानालिप्यमा हृदिध्वंवा ह्यलमेवंमंत्रवा ह्यलये रेचयहंनिमनरचुनावनोविद्यमा
नस्येववेदस्यानिद्यक्तिः पुत्रपुत्रिश्चासवसपुत्रपुत्रिश्चयत्रैर्वकोनः प्रमाणं निरपेक्षं एव स्यात्तस्माद्यत्नेनोक्तं तन्नयेवप्रतिपत्त्यमात्मनः प्रयत्न
वृद्धिर्ज्ञानं वा कर्म वे निनाम प्रकाशवशा हि तस्य विविक्त्याद्यवस्थानामत्र पयोरेव हि प्रमाणोपाधिभूतयोर्द्या क्रियमाणयोः सलिल केन वनवा
न्यत्रेना निर्वक्तव्ययोः सर्वावस्थयोः संसारवृत्तिरूपेणानाश्रय एव निश्चयिनत्र मुक्तं न दूषनेने वेतरस्य निश्चयितव्यं सिद्धे रथवा सर्वस्य हेतुज्ञानस्या
विद्याविषयत्र मुक्तं वस्तुन पशदा दिदं सर्वं यदयमात्मनि तेन वेदस्या प्रमाणमाशंक्यते न तांशं कानि ह्यर्थमिदं मुक्तं पुरुष निश्चय सवदप्रयत्नो
स्थितवात्प्रमाणवेदेनययान्यो यंश्च इति किंचान्यत्र केवलं स्थित्युत्पत्तिकालयो रेचपज्ञानयतिरेकेणाभावाज्ज्ञानो वस्तुं प्रलयकाले च न
लुप्तुं दुर्केणादीनामिव सलिलयतिरेकेणाभावः एवं प्रज्ञानयतिरेकेण तत्कार्याणां नाम त्रपकर्मणां तस्मिन् लीयमानानां ममावः तस्मादेक
मेव ब्रह्म प्रज्ञानघनमेकरसं प्रतिपत्त्यमित्यत आह प्रलयदर्शनाय दृष्टानः सन्निहृष्टं नैयथा येन प्रकारेण स रीशं नदीकापीतदागादिगतानां
मयोसमुद्रोच्चिरेकायनमेकगमममेकप्रलयोऽविनाशवा प्रितिपत्यः यथायदृष्टं त एव सर्वेषां स्पर्शानां मृदु कर्कश कठिन पिण्डितादीनां वा योरा
त्प्रभूतानां त्रैलोक्यायनं त्रिभिर्विषयैस्पर्श सामान्यमात्रं तस्मिन् विद्याः स्पर्श विशेषाः आपदव समुद्रं तद्वा निरेकेणाभावभूतानां वेतिन स्पेव हि
ने संस्थानमात्राश्चासंज्ञायाः तदपि स्पर्शमात्रान्यत्रैकशब्दाद्यं मनः संकल्पमनो विषयसामान्यमात्रेण विषय इव स्पर्श विशेषाः प्रविष्टं न द्याति
रेकेणाभावभूतं न त्वत्पेवं मनो विषयोपि बुद्धि सामान्यमात्रे प्रविष्टं न द्याति निरेकेणाभावभूतं न त्वत्पेवं विज्ञानमात्रमेव भूत्वा प्रज्ञानघने परे वृक्षाणां
पदव समुद्रे प्रलीयते एवं परं पशकमेण विषयः शब्दादीं सह याह केन करणेन प्रलीने प्रज्ञानघन उपाधुभावात्तैव घनवयज्ञानघनमेक

राम०
६२

समनंनमपारं निरंतरं ब्रह्म यद्यतिष्ठते तस्मादात्मैवैकमद्वयमिति प्रपन्नं यत्तथा सर्वेषां गंगानां पृथिवी विशेषाणां नासिके द्वाण वि
षयसामान्यातथा सर्वेषां रसानां मिश्रणं त्रिद्वै रिय विषय सामान्यं सर्वेषां रूपानां तेजो विशेषाणां चक्षुश्चक्षुर्विषय सामान्यं तथा श
ब्दानां श्रोत्रविषय सामान्यं तथा हृत्पञ्चाशद्विषय सामान्यानां मनो विषय सामान्यं संकल्प मनो विषय सामान्यं पितृद्वि विषय सामान्यं
विज्ञानमात्रे विज्ञानमात्रं भूत्वा परस्मिन् प्रज्ञानघने प्रलीयते न तांशं कर्म रियाणां विषयावदनाशन गमन विमर्शनं दविशेषा स्क्रिया सामान्ये
व प्रविष्टा मविनाशमवति समुद्र इवा विशेषाणां निव सामान्या निधानमात्रं प्राणश्च प्रज्ञा मात्रमेव ये विद्याः सा प्रज्ञाया वा प्रज्ञा स प्राण इति को
षीत किं नोऽप्यति न सर्वत्र विषयस्यैव प्रत्येयं विहितेन तत्करण स्पतत्र को प्रियाय इति वा हे किं नु विषयसमानता न्द्विकरणं मन्यते न किं न
तुज्ञात्यनरं विषयस्यैव स्वात्मया ह कवेन संस्थानं नरं करणेन मयथा रूपविशेषस्यैव संस्थानं पट्टीपः करणं सर्वत्र पप्रकाशने एवं सर्व विषय
विशेषाणां मेव स्वात्म विशेष प्रकाशकवेन संस्थानं नराणि करणानि पट्टीपवत्स्वात्तत्करणानां पृथक् प्रत्येयनः कार्यो विषय सामान्यं तत्कवा
न विषय प्रत्येयने व प्रलयः सिद्धो यव नि करणानामिति त्रैदं सर्वं यदयमात्मनि प्रपत्तिज्ञानं न वै हेतु रिति हि नः आत्म सामान्यं व आत्मत्वमात्म प्रती
यत्वं स तस्मादुत्पत्ति स्थिति लय काले प्रपज्ञानयतिरेकेणाभावप्रज्ञानं व ह्येवात्मेवेदं सर्वमिति प्रतिज्ञानं यत्नं कृतं साधितं तस्मात्तद्विकारं प्र
लय इति शो शलिकावदं नित्यं क्व बुद्धि पूर्वकः प्रत्येय बुद्धि विज्ञानं विद्या निमित्तो यमा न्तिक दृत्वा चक्रे तस्मिन् विद्या निरोधद्वारेण यो न वनिनद
दृष्टो यं विशेषां नः न प्रदृष्टं न त्रपादीयेने मयथे निसेधव रित्यः सिधोर्विकारः सैधवः सिंधु गदेनो दकर्मिधी
यने स्पदना तिष्ठु उदकं न द्विकारः तत्र भवो वा सैधवश्चासौ रित्यप्येति सैधव रित्यः रित्वा एव रित्यः स्वार्थे यत्प्रत्ययः उदके सिंधो स्वयोनो प्राप्तः

ग-
६४

विद्वद्भवेनैकैव रूपं परिग्रहीतं त्रानुभूयते तं यथा विदुः कृतं यत्नं विद्यापत्तुपस्थापितः कार्यकरणसंघातानः खित्यभावस्तस्मिन्
विद्यया नाशिते तन्निमित्तविशेषसंज्ञाशरीरादिसंघे चिन्त्यवदर्शनलक्षणकार्यकरणसंघातोपाधौ प्रविलापिते नश्यन्ति हेतुभावाद्दुःका
द्याधारनाशादिवृत्तादिप्रतिविचिंतननिमित्तप्रकाशादिर्न पुनः परमार्थचंद्रादिसंघातनाशवदसंसारिवृत्तसंघातस्य विज्ञानघनस्य नाशस्त
द्विज्ञानघनदत्तुक्तं आनामस्य जगतः परमार्थतो न नाशश्च विनाशी विनाशी विद्याकृतः खित्यभावो वाच्यं चरं मणं विकारो नामधेयमिच्छन्
त्यनरादयं नुपारमार्थिको विनाशी वाच्यं रेयमात्मा भोऽहं पर्याप्तं वैश्वरे इदं महद्भूतमनं नमपारं यथा व्याख्यातं विज्ञानाय विज्ञानेन हि विज्ञा
तु विज्ञानेनैव परितोषो विद्यति इति वक्तव्यं किं तर्हि वेत्त्यसंज्ञानास्तीत्युच्यते नृपुण्यं यत्र यस्मिन् विद्याकल्पिते कार्यकरणसंघातोपाधिजनिते वि
शेषात्मनि खित्यभावे हि यस्माद्वैतमि व परमार्थतोऽद्वैतेनैव स एतद्वैतमि व मि व वत्त्वं नरमात्मन उपलक्ष्यते नृद्वैतेनोपगीयमानत्वाद्द्वैतस्य पा
रमार्थिकत्वं मिनिर्वाच्यं चरं मणं विकारो नामधेयमिच्छन्त्यनरादे कमेवाद्द्वैतीयमात्मैवेदं सर्वमिति च तत्त्वत्रयस्माद्वैतमिव तस्मादेवेनैव सोपर
निकारकप्रदर्शनार्थं पश्यतीति क्रियाफलयोरभिधानं यथा/ छिन्नं त्रीति यथा/ यस्याद्यप्यभिधानं न छेद्यस्य च द्वैधीभाव उपयुज्यं छिन्नं त्रीत्येकेनैव शब्देना
मविद्यावदवस्था यत्र बुद्धि विद्यया विद्यानाशमुपगच्छति तत्रात्मनिरेकेण च फलस्यानुपलब्ध्यादिनराद्याना इतरेण घालनेन रंजि घटितं तथा सर्वं सर्ववत् विज्ञाना निद्रा
त्वापितमात्रेण संपृक्तं तत्र केन करणेन कं परं पत्नया जिघृक्षि ज्ञानी धातुर्विहिकारकमाध्याक्रियाः कारकाभावेन उपपत्तिः क्रियायाः

राम-
६४

क्रियाभावेन फलभावस्तस्मादविद्यायामेव सत्यां क्रियाकारकफलव्यवहारो न ब्रह्मविदः आत्मवादे व सर्वस्य नात्मव्यतिरेकेण कारकं क्रिया
 फलवात्तिसमात्मासमस्तमात्मैव नवनिकस्य चित्तस्मादविद्यये चानात्मनोऽपरिकल्पितं ननु परमार्थत आत्मव्यतिरेकेण किंचित्तन्मा
 त्परमार्थान्नैकवृत्त्यये क्रियाकारकफलप्रत्ययानुपपत्तिरिति विरोधाद्ब्रह्मविदः क्रियात्वात्तत्माध्वनानोचान्नमेव निवृत्तिः केन कसि निरुपेयं
 यच्चने प्रकारानुपपत्तिप्रदर्शनाद्यं न केनचिदपि प्रकारेण करणदिकारकानुपपत्तेः केनचि किंचित्क्वचि कथंचिन्नपश्येदेवेत्यर्थः यथायविद्या
 वस्थापामन्योऽन्यपश्यन्ति तत्रापि येन हे सर्वं विज्ञानानि तं केन विज्ञानीयाद्येन विज्ञानानि तस्य करणस्य विज्ञेयविनियुक्तवाज्ञानुपपत्तेये एव हि विज्ञा
 सानात्मनि मत्वायेरिवात्मात्मनो विषयानवाविषयेज्ञानवृत्तिनमुपपद्यते तस्माद्येन हे सर्वं विज्ञानानि तं विज्ञानारे केन करणेन केवा न्या विज्ञानीया
 यदानुपुनः परमार्थं विवेकिना ब्रह्मविदो विज्ञानैव केवलोदयो वर्तते न विज्ञानारमरे केन विज्ञानीयादिनि ॥ ॥ इति चतुर्थस्य चतुर्थं ब्राह्मणं ॥
 यकेवलं करी निरपेक्षममृतमसाधनवक्तव्यमिति मे वेयी ब्राह्मणमारधुन ब्राह्मज्ञाने सर्वसंन्यासां गतिश्चिष्टमात्मनि च विज्ञाने सर्वमिदं विज्ञानं न
 वत्तात्मा प्रियः सर्वस्मान्मादात्मादृष्टयः सन्त्येनयो मेनयो निदिध्यासितद्यदनिचदर्शनप्रकारा उक्तास्तथो नद्य आचार्यागमाभ्यामनद्यस्तर्क
 तस्माच्च तर्क उक्तः आत्मैवेदं सर्वमिति प्रतिज्ञानस्य हेतुवचनमात्मैकसामान्यवृत्तात्मेकोद्भववृत्तात्मेकप्रलयचतुर्थाय हेतु रन्याशंक्यने आत्मैकसा
 मान्योद्भवप्रहायारद्यस्तदाशंका निवृत्त्यर्थमेतद्वा ब्रह्मणमारभ्यने यस्मात्परस्परौपकार्योपकारकभूतजगत्सर्वं एथियादियल्लोके परस्परौपका
 र्योपकारकभूतं न देवकारणपूर्वकमेकसामान्यात्मकमेकप्रलये च दृष्टं तस्मादिदमपि एथियादिल्लोके परस्परौपकार्योपकारकवान
 याभूतमविनुमर्हति एष ह्यर्थोस्मिन्वा स एव काशनेत्यात्मैवेदं सर्वमिति प्रतिज्ञानस्यात्मान्यविस्थितिप्रलयवहेतुमुक्ता पुनरागमप्रधानेन

व

सिद्धिः

भा. ६६

यथात्मा सर्वेषां भूतानां मधुमयं शरीरं शब्देन निर्दिष्टः पृथिवी पर्याय एव न पार्थिवं शब्देन तत्र ग्रहणादि हेतुः सर्वान्माषत्पक्षमिना ध्यात्मा वि
भूतादि सर्वविशेषः सर्वभूतदेवतागणविशिष्टः कार्यकरणसंघानः सोयमात्मानं च यत्नेन तस्मिन्मित्रमित्रात्मनि तेजोमयो मृतमयः पुत्रो मूर्त्तरसः स
र्वान्माषः यथायमात्मानं च यत्नेन तस्मिन्मित्रमित्रात्मनि परिशिष्टो विज्ञानमयो यत्ने पार्थिवे प्रवेशितः सोयमात्मानं मित्रविद्या कृतं कार्यकरण
संघानोपाधिविशिष्टं ब्रह्म विद्यया परमार्थात्मनि प्रवेशिते स एव सुक्तेन नरोवाहः कृत्स्नः प्रज्ञानघनभूतः सर्वेषां भूतानां मयमात्मा सर्वेषां पापस्यः स
र्वेषां भूतानां मधिपतिः सर्वभूतानां स्वतंत्रो मनुकुमारामात्यवर्त्तिनर्त्तिसर्वेषां भूतानां राजा राजविविशेषणमधिपतिरिति प्रवर्त्तिकश्चिद्विज्ञो चित्तवृत्ति
माश्रित्य राजानवधिपतिरनोविशिनष्टाधिपतिरिति सर्वभूतानां विद्वान्ब्रह्म विद्वत्सुक्तेन भवति यत्ने ब्रह्म विद्यया सर्वमधिष्ठेता मनुष्यामन्य
तकिमुत ब्रह्म विद्यया सर्वमवदितीदं तद्व्याख्यानमेवमात्मानमेव सर्वान्माषेनाचार्यागमाभ्यां कृत्वा मन्वानं नो विज्ञायमाहा देवैर्यथा मधुवा
सलेन दक्षिणं ध्यात्वा ब्रह्म विज्ञानादेवं लक्षणापूर्वमपि ब्रह्मैव सद्विद्यया ब्रह्मासीत्सर्वमेव सदसर्वमासीत्तत्तत्तद्विद्यामस्माद्विज्ञानात्तिरस्क
त्तब्रह्म विद्वद्देवमब्रह्म जवत्सर्वः सत्सर्वमनवत्यरिसमाप्तः शास्त्रार्थो यदर्थः प्रकृतः तस्मिन्नेन तस्मिन्सर्वान्माषेनैव स विदिरावीत्मानिसर्वं जगत्समर्पि
तमित्येतस्मिन्नेन दृष्टान्तोपादीयते तद्यथा रथनाभौ रथने मोचाराः सर्वे समर्पिता इति प्रसिद्धार्थ एवमेवास्मिन्मात्रनिपरमात्मभूते ब्रह्म विदिस
र्वान्माषानिवृत्त्यादीनि संवर्षयंतानि सर्वदेवाग्रस्यादयः सर्वलोकाभूरादयः सर्वजगत्प्राणादयः सर्वएव आत्मनो जलचंद्रवत्यनिशरीरावुपवे
दिनो विद्याकल्पिताः सर्वजगदस्मिन्समर्पितं यदुक्तं ब्रह्म विद्वामदेवः प्रतिपेदेहं मनुभवं सूर्यं च निसर्पसर्वान्माषां व्याख्यानः स एव विद्वान्

राम. ६६

ब्रह्मविद्वत्सर्वोपाधिः सर्वान्माषां च वृत्तिनिर्मुखा विनिर्मुखा रथानां नरोवाहः कृत्स्नः प्रज्ञानघनो जगत्सरो मरो मूर्त्तभयो चलोने निमेतत्सूतेन
पुरित्येवं विशेषणं प्रवर्त्तितमेतमर्थमज्ञानं नृकारिकाः केचनपेदिनं मर्त्यं शुभास विदः शास्त्रार्थं विदुर्मन्यमानाः विकल्पयन्तो मोहमगाधमु
पयानितमवसर्धमेनो मन्वावचवदनः अनेन देवमनसो जवीयं लदेन नि तत्रैतत्तीति तद्व्याचने त्रिरीयकेयस्मात्परमात्मि किंचित् एतत्समगा
यत्नास्तेहमत्र महमत्तादृश्यादिनद्याचकोदोयेन कृत्वा क्रीडममाणः सद्यदि पितृलोककामः सर्वगंधः सर्वरसः सर्वज्ञः सर्वविदितादिकाः केद्या
नोरणीया नहं नोमही ६ याश्चाधर्वणे हरात्सु हरेतदिहो निकेचकलमदामदेव न ह्रावने न्यानत्येति निष्ठं यथागीतासु अहं कुरुहं यज्ञः पिताह
मस्य जगन्नादत्रेकस्य चित्पापं समं सर्वेषु भूतेषु चित्तं विज्रं के सुप्रसिधु प्रविशुचेत्येवमाद्यागमाद्येति उद्धमि वृत्तिभोतमन्यमानास्व चित्तमा
मर्षादर्थनिर्णयाय विकल्पयन्तो तस्यात्मानात्प्राकृती कर्त्तृमुक्तेचदुः कृणिके विज्ञानमात्रं मूल्यं निविकल्पयन्तो पितृपरमधिगच्छन्त्यविद्याया
विउद्धमर्षदृशित्वा सर्वमस्मान् नत्रय एव श्रुत्याचार्यदक्षिणमार्गानुसारिणस्तथा विद्यायाः पारमधिगच्छन्ति एवास्मान्माह समुद्रादगाथा
दुत्तरि स्थितिनेमरे स्वबुद्धिकोशलानुसारिणः परिसमाधावुद्यविद्यामृतं समाधनं भूतानां मेव यीष्टवती यत्रैव यदेव मनवानमृतं समाधनं वेदतदे
वमेव यीष्टं तेन स्याद्विद्याया लक्ष्यर्थयमारब्धाधिकानीना तस्या आख्यायिकायाः संक्षेपतोर्थ प्रकाशनायां नेमो मन्वानं नः एवं हि मन्वाद्याणां
संक्षेपेन चादमृतं समाधनं च सविद्याया प्रकटी कृतं राजमार्गं सुपनीनं नयति यथादि स उद्यमं शर्वरं नमोपनयतीति नद्वयं विवेकं
नो ब्रह्म विद्याया रस रक्षितं साधु आ पादे वैरपियस्मादधिभ्यामधिदेवमिषम्या मिदं रक्षितं विद्यामहताया मेन प्राप्ताया हा लस्य शिरः शिवा
स्य शिरः इति संवायतस्मिन्निद्रेण निद्रे पुनः स्वशिर एव प्रजि संवायते न ब्रह्मणस्पस्य शिरसो कुरुषा वद्विद्या अनात्मसोत्रतः परतरं किं

सम०
६७

३५

मास्यं न त्रयार्या यिकाभि हिना सेहस्तु तर्था प्रदर्शने दृष्टं चैनमाधुदधरु-आथर्वणेनेन प्रपंचेनाश्रिया मुवाचनदेमदृषिः। नरेन कर्म अपि म
त्रयं पंचतन्मात्रं च उक्तं राकृष्टं न दृष्टं स इति वदन्ति न संवत्सः दं स इति कर्मणो नाम वेद्यं न च दं सः किं चिदिष्टं मुयं कुरं वा युवयोः हेनराहेन रा
काशे अश्विनो न च कर्म किं निमित्तं स नये जामायता प्रसुद्धो हितो के पि कुरं कर्म चरति न थे वैना तन्मेने। यथा लोके तन्मायिः प्रकाशं कृणोमि क
रामिय इह मित्रवद्भाऊने किमिवेत्सु अनेन न चः पञ्चन्यः न दृष्टं न कार कूपरिष्टा दुपचारः उपमा र्थीयो वेदेन प्रतिषेधार्थः यथानेन्यमिवे
निय इह न न च रिच हृष्टं यथा पञ्चन्या हृष्टं प्रकाशयति स्म न यिवादि शब्दे स्म दृष्टं युवयोः कुरं कर्म विष्णुलोमी नि संवत्सः। न च अश्विनोः कृत्यर्थो क
यमिमो मेजो स्याता निदावचनो हीमो नै पदो षस्त निरे वै पान निदावचनो यस्मादीदृश मय नि कुरं कर्म कुरं नो युवयो न लोमच न मीय न इति न वा
न्य किं चिद्दी यत एवो न स्तुता वेनो भवनः निदावचनो मो हितो किकाः स्मरंति न वा प्रशंसा रूपा च निंदा लोके प्रसिद्धा दृष्टं नामाथर्वणः हेम न
र्थको निपातः। यन्माधुक कृमा त्मान लक्षण माथर्वणा युवाभ्यामश्वस्य शीमो शिरसा प्रपटी मुवाचा ययो वाचम चुरं मि त्प नर्थको निपातः इह
चैनमाधित्यादि सर्ववत्संज्ञा नरप्रदर्शनार्थं तथा न्यो मेव स्तुता मेवाख्यायिका मनुसरति स्म आथर्वणाया इह इनामाथर्वणो न्यायि यन इत्यनो वि
शिनष्टि दधरु-नामाथर्वणस्तस्यैदं विद्याथर्वणा यदे अश्विना विनि संवत्सः वचनमश्वियमश्वस्य स्मृत्तं शिरोवाह्यं स्य शिरसि छिन्ने अश्वशि
रः छिन्ना इह शमनि कुरं कर्म कृवाश्च शिरोवाह्यं ए प्रति ऐरय न गमि त व नो युवां स वा थर्वणा यो युवाभ्यामनु प्रवाच न्यत्पूर्व प्रतिज्ञातं वक्तु
मीति म किमर्थं मेव जीविन संदेहमा उहा प्रवोचदितु यने सताय नूयत्पूर्व प्रतिज्ञातं सत्यं परिपालयितु मिच्छन्ती विनाटपि हि सत्यं वरं परिपा
लनाय उत नरेत्येन स्पृष्टिगमेत किं नमधु प्रवाचदितु अनेवाष्टं वष्टादित्यस्तस्य सदेधि यत्स्य शिरः छिन्नं वष्टा मय वत नयति मघा नार्थं प्राचर्गं न

भा. १०

निर्द्वेषेण पश्यति तदा नीमेव हि साना विकासासंगाद्विप्रमुच्यते या ध्यात्मिका न परिच्छिन्नरूपा दधिमौनिका च तस्मात्स होना निरूपेण दृष्टो
 मुक्तिर्मुक्ति साधने यत्तमानस्य सानि मुक्तिर्येव च मुक्तिः सा नि मुक्तिरति मुक्ति साधनमित्यर्थः साधनद्वयस्य परिच्छिन्नस्य या विदेवता रूपेण परिच्छि
 त्वेनाग्निरूपेण दृष्टिः सा मुक्तिर्यौ मुक्तिरविदेवता दृष्टिः सैवाध्यात्मविभूतपरिच्छेदविषयासंगास्य दृष्टुमनिजाप्याधिदेवतास्य निमावस्य
 प्रमिर्याफलभूता सानि मुक्तिरित्युच्यते तस्या प्रतिमुक्ते मुक्तिरेव साधनमिति कृत्वा सानि मुक्तिरित्याह यत्तमानस्य ध्यानि मुक्तिर्विगादीनामग्न्यादिमा
 वरत्पुद्गीयप्रकरणेण ग्यानेन सामान्ये सुर्यशालदर्शनमात्रं मुक्तिसाधनमुक्तं न द्विशेषाणां वागादीनां अग्न्यादिदर्शनमिदं विशेषो वर्ण्यते मु
 द्राप्यनि मुक्तिरुक्तमेव फलभूता योद्गीयवाहणेन ग्यानामनुसन्तिकातोद्गीयतइत्याद्या यत्तवत्वे निहोवाच स्वाभाविका दत्तानां सा प्रयुक्तात्क
 मलक्षणान्यतोरतिमुक्तिर्याग्यानां तस्य कर्मणः सासंगस्य सूर्योराश्रयभूतानां दृष्टिमासादिकमसाधनानां यो विपरिणामहेतुः सकाल
 तस्मात्कालात्प्राप्तानि मुक्तिर्वक्तव्ये नीदमारभ्यने क्रिया बुद्धान्य निरेकेणोपि प्राप्ते च क्रियायाः साधनपरिणामहेतुत्वेन ग्यापारदर्शना काल
 स्य तस्मात्प्रयुक्ता लादनि मुक्तिर्वक्तव्ये तत्राह यदिदं सर्वमहो रात्राभ्यामात्मसंयुक्ता लाद्विरूपे होरा वादितलक्षणस्ति यथादितलक्षणश्रुता
 होरा वादितलक्षणवाचानि मुक्तिमाह अहोरात्रादिसर्वज्ञाथनेव हेतुविनश्यति च तथा यत्तसाधनं यत्तस्य यत्तमानस्य च कुरक्षयं यत्त
 एतत्कुराणि एव च त्रेयानि यत्तमानस्य च कुरक्षयं यत्तसाधनद्वयमध्यात्मादिभेदपरिच्छेदे हि वाधिदेवतासना दृष्टयत्ता मुक्तिः साधनं यत्त
 या नावेन दृष्टो मुक्तिस्मेव मुक्तिरेवातिमुक्तिरिति पूर्ववदादित्यात्मवापन्नस्य हि नाहोरात्रे संभवत इहानी निर्यादितलक्षणादनि मुक्तिमुच्य
 ते इदं सर्वमहोरात्रयोरविशिष्टयोरादित्यः कर्त्तानधनिपदादीनां निधीना तासां सुदृष्टि र्योपगमनेन प्रतिपत्त्युत्तीनां चंद्रमाः कर्त्ता मु

राम. १०

साधनप्राप्त्यर्थं पक्षापरपक्षाप्ययादित्यापत्त्या होरात्रास्य यवत्तयत्तमानस्य प्राप्ते वायुः स एवोद्गते सुद्गीयवाहणे च गतं वा वाच्ये
 व संप्राप्तेन चोद्गायति निचिद्वा रितममेतस्य प्राप्ते स्यायः शरीरं यो नीरूपमसौ चंद्र इति च प्राणवायुचंद्रमसामेकत्वा चंद्रमसावायुना
 चोपसंहारेन कश्चिद्विशेषः इत्येवं मन्यमानाश्च निर्वोयुना विदेवता रूपेण पसंहरति। अथिचवायु निमित्तो हि वृद्धि र्यो चंद्रमसस्य तिथ्या
 दितलक्षणस्य कालस्य कर्त्तुरपि कारयिना वायुरतो वायुत्वापन्नस्ति यथादिका लादृतीतो नवनीत्युपपन्नरंजवतिनेन क्रयंतरे चंद्ररूपेण दृ
 ष्टिर्मुक्तिरतिमुक्तिश्च दृष्टुं कारवानां साधनद्वयस्य तत्कारणरूपेण वाद्यात्मना दृष्टिर्मुक्तिरतिमुक्तिश्चेति न क्रयो विरोधः मत्पाः कालादति
 मुक्तिर्याग्यानां यत्तमानस्य सोनिमुच्यमानः केना वष्टमेन परिच्छेदविषये मृत्युमतीत्यफलं प्राप्नोत्यतिमुच्यते इत्युच्यते यदिदं प्रसिद्धमंनरि
 कृमाकाशानारं वणमनालं वनमिव दृष्टं शब्दादस्येव न वाते वनो ननु न ज्ञायत इत्यभिप्रायः यत्तत न ज्ञायमानं वनं तस्यैव नास्तीति नेति ए
 तानेऽप्याफलप्राप्तेरसंगत्वाद्येनावष्टमेनाक्रमेण यत्तमानः कर्मफलप्रतिपद्यमानो निमुच्यते किं तदिनिप्रसविषयः केनाक्रमेण यत्तमान
 स्वर्गलोकमाक्रमत इति स्वर्गलोकफलप्राप्तेरतिमुच्यते इत्यर्थः ब्रह्मण विज्ञातमना चंद्रेण तत्करण्यासः पूर्ववत्तया तस्य यत्तमानस्य
 यदिदं मनः प्रसिद्धं सोमो चंद्रो विदेवतमनो ध्यात्वा चंद्रमाधिदेवतमिति हि प्रसिद्धं स एव चंद्रमावद्विज्ञेनाधिभूतवाहणः परिच्छिन्नरूपम
 ध्यात्मचमनस एतद्वयमपरिच्छिन्नं चंद्रमसो रूपेण पश्यति तत्र चंद्रमसामनसालं वनेन कर्मफलं स्वर्गलोकं प्राप्नोत्यतिमुच्यते इत्यभिप्राय इ
 तीत्युपसंहाराद्यवचनमित्येव प्रकाराभ्यासादिमोक्षाः सर्वोपि हि दर्शनप्रकारालियुक्तगविषया एषस्मिन्नवसरत्तानीति कृत्वा पसं हार
 इत्यतिमोक्ष एव प्रकाराश्रयिमाहा इत्यर्थः अथ संपदः अथाधुना संपद उच्यते संपदाम केनचित्सा मान्येनाग्निहोत्रादीनां कर्मणां फलवता तस्य

मान

लायसंपादनं संपत्तयेव वा सर्वान्साहेन फलसाधनानुष्ठाने प्रयत्नं केन चिद्वैगुण्येना संभवस्तदानीमादिनाग्निः सनय किंचित्कमीप्रिहो
 जादीनां यथा संभवमादायां लवनी कृत्य कर्म फल विदुः तां संपादय कर्म फल कामो भवति न देव संपादयति न स्यात्तस्य स्यात्तमेव पुत्रपुत्रमेव
 सर्वमेव लक्षणानामधिकृतानां वैवर्णिकानामप्यसंभवकेषां न त्पाठः स्वाध्यायार्थ एव केवलः स्याद्यदि न फलवाप्तुपायः कश्चन स्यात्तस्मात्त
 षां संपदेव न फल प्राप्तिः तस्मात्संपदा सपि फलवत्तमः संपद आरभ्य नेयां वत्केव निहोवाचा भिमुखी करणा य कति निरयमद्या स्मिन्ना जे कति
 निर्भमिः कति संख्या भिज्ज्ञाति निरयं होत विगमि यजे करि छ निशस्त्रं तं प्रत्याहेत रस्मिन्ना ज्ञाति निरि सिक्तं वंते प्रत्याहेत रः कन मा स्मा स्मि
 सर नि संख्येय विषयो येषः पूर्व स्त संख्या विषयः पुरोनुवाक्या च पाक्यो ग कालाद्याः प्रयुज्ये न अचः सर्गा निः पुरोनुवाक्ये तु ज्ञाने या गार्थं या
 प्रयुज्ये न अचः सर्गा निर्या त्याश स्या र्थं याः प्रयुज्ये न अचः सर्गा निः शस्यात्ता री स्तया काश्चन चैता लो प्रिया वा अत्या वा सर्वा एता स्वेव निस्स पु अ
 ज्ञा नि धं न मे वे ति किं ता भिज्ज्ञाती निय किं चेदं पाण भूति नि अने च संख्या सामान्या य किं चित्पा ल भूज्ज्ञाते तत्सर्वं ज्ञय नि तत्सर्वं फल ज्ञाने संपा
 दय नि संख्या दि सामान्येन या ज्ञवत्केव निहोवाचे नि सर्ववत् कन्यय मद्या च र्चुर स्मिन् यत्त आहुती ही छती ति कत्पा दु नि प्रकाश स्मि सर नि कन
 मा स्मा स्मि सुद नि पूर्व वदि त र आह या दुता उद्भूतं नि समि दा ज्पा दु नयः या दुता अति ने दं त अनी व श हं कुर्व नि सां साद्या दु नयः या दुता अवि शे
 र ते अ धि अ धा ग वा भू मे अ धि शे र ते पयः सो मा दु नयः किं ता भिज्ज्ञाती नि ता भि रे वं निर्वर्ति ता भि रा दु नि निः किं ज्ञय ती नि या आ दु नयः उद्भूतं नि
 उद्भूतं न युक्ता आ दु न यो निर्वर्ति ताः फलं च देव लोका र्थ सुद्भूतं मे व ते न सामान्येन याः मया एता उद्भूतं न य आ दु न यो निर्वर्त्य मा ना स्मा एताः सा
 का देव लो क स्म कर्म फल स्पृष्ट देव लोका र्थ फल मेव मया निर्वर्त्य त इत्येवं संपादय नि या दुता अति ने दं त आ दु नयः पितृ लो क मे व ता भिज्ज्ञा य

राम ७१

निकुत्सितशर्करावत्सामान्येन पितृलोकसंबन्धायां हिंसां यमिन्यां पुर्यां वैवस्वनेन ज्ञातमात्राणां हाहनास्मसु च मुंचेति शब्दो भवति तथा
 वदन्नाहुतयः तेन पितृलोकसामान्या पितृलोक एव मया निर्वर्त्य त इति संपादय नि या दुता अवि शे र ते मनुष्य लो क मे व ता भिज्ज्ञा य नि भू सु परि
 संव च सामान्या द च दृ व हि अ च ए व हि मनुष्य लो कः उप रि त ना स्मा द्या ह्यो कान पे द्या ध वा रोग म न म पे द्या नो मनुष्य लो क एव मया निर्वर्त्य
 न इति संपादय नि पयः सो मा दु नि निर्वर्त्य न काले या ज्ञवत्केव निहोवाचे नि सर्ववत् यस्मिन् वत्त ह्मा द किं णो व ह्मा स ने स्थि वा य जं गो पा य नि क
 नि वि दे व ता भि गो पा य ती ति प्रा सं गि क मे न ह्म व च न मे क था हि दे व ता गो पा य त्प सो ए व ज्ञा ने व द्भू व च ने न प्र भो नो प प द्भू ने स्वयं ज्ञान न
 तस्मात्सर्वयोः कंठिकयोः प्रश्न प्रतिवचनेषु कतिभिः कतिभिस्मिन्ना ज्ञाति सुद नि प्रसंगे दृष्टे हा पि व द्भू व च ने मे व प्र भो पं कि य ते य वा प्र नि वा
 दि बु द्वि या मो हा र्थं व द्भू व च न मि त र आ हे क पे ते का सा दे व ता य या र किं ण तः स्थि वा व ह्मा स ने व जं गो पा य नि क न मा सै के नि म न ए वे नि म
 न सा दे व ता म न सा हि व ह्मा या प्रिय ने ध्या ने नै व न स्प य ज स्म म न श्वा कु व र्ति नी न यो र न्द न रां म न सा सं स्क रो नि व ह्ये नि अ न्य त रा ते न म
 न ए व दे व ता त या म न सा हि गो पा य नि व ह्मा य जं त ज्म नो व ति ने दे ना ने तं वै श ह्मः प्र सि द्धा व द्या न का र्थः प्र सि द्धं म न सः आ नं त्प न द
 मा नं त्या भि मा नि नो दे वाः अ नं ता वै वि श्वे दे वाः सर्वे दे वाः यत्रै कं म व ती त्या दि अ न्य त रा ते ना नं त्प सामान्या द नं त्मे व स ते न लो कं ज्ञ य नि या
 ज्ञ वत्केव निहोवाचे नि पूर्ववत् कति लो प्रिया लो छती ति अ य सु द्भू ता लो प्री या ना म स सु द्भू ता यः क नि प या ना म्वा लो प्री या वा स स्पा वा याः
 काश्चन अच स्तः सर्वा स्मिन् एव ता ह्मा अ यार या ताः पुरोनुवाक्या च पाज्या च श स्पे व र ती ये नि त त्प र्व सु क्तं य किं चेदं पाण भूत तत्सर्वं
 ज्ञय ती नि त के न सामान्ये ने सु ज्ञाने क न मा स्मा स्मि स न्ये या अ ध्या न मे व नी ति पा ण ए व पु रो नु वा क्या प श ह्म सामान्या द पा नो य ज्ञा नं म र्या

क्रमः

कृतिहोवाव। अत्र केचिद्वर्णयन्ति ग्रहातिग्रहस्य सप्रयोजकस्य विनात्रोपिकिलनमुच्यते न सावशिष्टो विद्योपरस्थानीयया स्वात्मप्र
 तवयापरमात्मनः परिच्छिन्नो ज्ञेया यत्र गतो व्यावृत्तः अत्रिन्नकामकर्मतराले व्यावृत्तिष्ठते तस्य परमात्मेकत्वदर्शनेन द्वैतदर्शनमपनेत
 यमिदं ततः पंचपरमात्मदर्शनमारब्धमिति त्वेवमपवर्गाख्यामंतरालावस्थां परिकल्प्योत्तरग्रंथसंबंधं कुर्वेति। तत्र वक्तव्यं विज्ञेयं करणे
 पुविदेहस्य परमात्मदर्शनश्रवणमननिदिध्यासनानिकथमिति समवनीतप्राणस्य हिनाममोत्रावशिष्टस्येति ते रुच्यते नः शोतइति
 ह्युक्तं न मनोरथेनाप्येतमुपपादयितुं शक्यते यजीवने वा विद्यामात्रावशिष्टो ज्ञेया दयावृत्तइति परिकल्प्यते तत्र किं निमित्तमिति वक्त
 व्यं सप्तद्वैते कत्वात्मप्राप्तिनिमित्तमिति यद्युच्यते तत्पूर्वमेव निराकृतं कर्म सहितेन द्वैते कत्वात्मदर्शनेन संपन्नो विद्वान्भूतः। स
 मवनीतप्राणो जगदात्मत्वं हिरण्यगर्भस्वरूपं वा प्राप्नुयादसमवनीतप्राणो ज्ञेया जीवने वा दृष्टो विरक्तः परमात्मा दर्शनान्निमुखः स्या
 न्नचोक्तयमेकप्रयत्ननिष्पाद्येन साधनेन लब्धं हिरण्यगर्भं प्राप्ति साधनं वेत्त न ततो व्यावृत्ति साधनं परमात्मा निमुखीकरणस्य ज्ञेया द्या
 वृत्तेः साधनं वेत्त हिरण्यगर्भं प्राप्ति साधनं न हि यत् गतिसाधनं तद्वृत्तिनिवृत्तेरप्ययमत्वा हिरण्यगर्भं प्राप्य ततः समवनीतप्राणो ज्ञेया
 वशिष्टः परमात्मज्ञाने विचित्रियते। ततोऽस्मदाद्यर्थः परमात्मज्ञानोपदेशो नर्थकः स्यात् सर्वेषां हि ब्रह्मविद्या पुरुषार्था योपदिश्यते तद्वा
 यो देवानामित्याद्यायाश्रुत्या तस्मादत्यंत कष्टाशास्त्रवाद्ये वैयंकल्पना प्रकृतं तु वर्तयिष्यामस्तत्र केन प्रयुक्तं ग्रहातिग्रहलक्षणं बंध

७४

७४

नमित्येतनिर्दिधारयिष्याह। यत्रास्य पुरुषस्य असम्यग्दर्शिनः शिरःपाण्यादिमतो मृतस्य वागग्निमप्येति वातं प्राणोप्येति वसुरादि
 त्वमप्येतीति सर्वत्र संबध्यते मनश्चंद्र दिशः श्रोत्रं पृथिवी शरीरमाकाशमात्मैतत्त्रात्माधिष्ठानं हृदयाकाशमुच्यते। स आर्कश्चामप्ये
 तितं बोधधीरपियंतिलोमानिव नस्पती नपियंतिकेनाः अशुलोहितं चरेतश्च निधीयते। निधीयतइति पुनरादानलिंगं सर्वत्र हि वागादिश
 द्दुन देवताः परिगृह्यं तेन नुकरणान्येवापक्रामंति प्राकृमोहात्तदेवताजिरनधिष्ठितानि करणानि नानादात्राद्युपमानि विदेहश्च कर्त्ता पु
 रुषोऽस्वतंत्रः किमाश्रितो भवतीति घृष्ट्यते क्वायं तदा पुरुषो भवतीति किमाश्रितस्तदा पुरुषो भवति यमाश्रयमाश्रित्य पुनः कार्यक
 रणसंघातमुपादत्ते येन ग्रहातिग्रहलक्षणं बंधनं प्रयुज्यते तत्किमिति प्रश्नः॥ तत्रोच्यते स च न वयदृष्टा कालकर्मदेवविज्ञानमात्रशून्या
 निवादिभिः परिकल्पितान्यतो नेकविप्रतिपत्तिस्थानत्वात् नैव जल्पनार्थेन वस्तु निर्णयोत्र वस्तु निर्णयं वेदिष्येति। आहरसाम्यहस्तमा
 त्रं जागहे आवा मेव तस्य त्वत्पृष्टस्य वेदितव्यं तद्देदिष्यावो निरूपयिष्यावः कस्मान्न नो आवयोरतद्वस्तु स जने जन समुदाये निर्णेतुं शक्य
 तैत एकांतंगमिष्यावो विचारणापत्तेर्येत्यादिश्रुतिवचनां तोयात्तवल्क्या त्रं जागावेकांतंगत्वा किं वक्तुरित्युच्यते तोह उक्ता म्यस जन हे
 शान्मत्रयां च क्रोते आदौ लोकि कवादियक्षाणामेकैकं परिगृह्य विचारितवंतो तोह विचार्य यद्वचनुरपो ह्य पूर्वपक्षान् सर्वानेव तच्छृणु
 कर्म हे वाश्रयं पुनः कार्यकरणोपादनहेतुं तत्रोच्यते तुरुक्तवतो न केवलं कालकर्मदेवैश्चरेष्वप्युपगतेषु हेतुषु यत्र नाशतुः तो कर्म

ना

तिवेत्प्रतिज्ञाहानात्कर्मकार्यतरंविषयध्यादिवदास्तदतिहिप्रतिज्ञातंसवेन्मोक्षः कर्मणः कार्यफलमेवनजतीति साप्रतिज्ञा
 हीयेतकर्मकार्यत्वेवमोक्षस्य स्वर्गादि फलेत्यादि शेषोवक्तव्यः ॥ अथ कर्मकार्यनञ्जवतिनित्यानां कर्मणां फलं मोक्ष इत्यस्यावच
 नव्यत्वेः कार्यरतिवक्तव्यं नवकार्यफलशब्देदमात्रेणविशेषः कल्पयितुमफलश्चमोक्षो नित्येष्टकर्मणिः क्रियतेनित्यानां कर्म
 णां फलं न कार्यमिति चेद्योविप्रतिषिद्धो निधीयते। यथाग्निः त्रीतिज्ञानवदिति चेद्यथाज्ञानस्य कार्यमोक्षो ज्ञानेनाक्रियमाणो
 प्युच्यते तद्वत्कर्म कार्यत्वमिति चेन्नाज्ञाननिवर्तकत्वाज्ञानस्य तज्ज्ञानव्यवधाननिवर्तकत्वाज्ञानस्य मोक्षो ज्ञानकार्यमित्युपचर्यते
 ननु कर्मणानिवर्तयितव्यमज्ञानं वाज्ञानव्यतिरेकेणमोक्षस्य व्यवधानांतरं कल्पितुं शक्यं नित्यत्वान्मोक्षस्य साधकस्वरूपाव्यतिरेका
 व्ययत्कर्मणाविनिवर्त्यतवज्ञानमेवनिवर्तयतीति चेन्नविलक्षणात्वादमजिव्यक्तिलक्षणेज्ञानेन विरुध्यते। कर्मतुज्ञानेन विरुद्धते
 तेन ज्ञानविलक्षणं कर्म यदिज्ञानाश्रयोयदिसंशयज्ञानं यदि विपरीतज्ञानं बोध्यतेऽज्ञानमिति। सवीहितज्ञानेनैव
 निवर्त्यते। नतुकर्मणान्यतमेनापि विरोधात्तावादशब्दं कर्मणामज्ञाननिवर्तकत्वं कल्पमिति चेन्नज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ गम्य
 मानायामदृष्टनिवृत्तिकल्पनानुपपत्तेर्यथावदातेन व्रीहिणा तुष निवृत्तौ गम्यमानायामग्निहोत्रादिनित्यकर्मकार्या न कल्प्यते तुष
 निवृत्तिस्तद्वदज्ञाननिवृत्तिरपिनित्यकर्मकार्यादृष्टानकल्प्यते। ज्ञानेन विरुद्धत्वं वा स हत्कर्मणामवोचामयद्विरुद्धज्ञानं कर्मणिः स्त

ननु कर्मणि दृष्टानप

द्विलोकप्राप्तिनिमित्तमित्युक्तं विद्यया देवलोक इति श्रुतेः। किंचान्यत्र कल्पव फलेनित्यानां कर्मणां श्रुतानां यत्कर्म निर्विद्यं क
 तेन गुणकर्मणां कार्यमेव न जवति किंतत्कल्पतां। यस्मिन्कर्मणः सामर्थ्यमेव न दृष्टं किंचायस्मिन् नृष्टं सामर्थ्यं यत्कर्मणां
 फलमविरुद्धं तत्कल्पतामिति पुरुषप्रवृत्तिजननायावश्यं चेत्कर्मफलं कल्पयितव्यं कर्माविरुद्धविषय एव श्रुतार्थपितेः क्षी
 णत्वान्नित्यो मोक्षः फलं कल्पयितुं न शक्यस्तद्व्यवधानाज्ञाननिवृत्तिर्वाऽविरुद्धत्वादृष्टसामर्थ्यविषयत्वाच्चेति। परिशोध्यन्याया
 न्मोक्ष एव कल्पयितव्य इति चेत्सर्वेषां हि कर्मणां सर्वफलं नान्यदितरकर्मफलव्यतिरेकेण फलकल्पना योग्यमस्ति। परिशि
 ष्टश्चमोक्षः सवेष्टो वेदविदां फलं तस्मात्स एव कल्पयितव्य इति चेन्न कर्मफलव्यक्तीनामानंत्यात्यारि शेषन्यायानुपपत्तेः। न
 हि पुरुषेष्वाविषयाणां कर्मफलानां मेतावत्वं नाम केनचिदसर्वज्ञेनावधृतं तत्साधनानां वा पुरुषेष्ठानां वा नित्यतदेवाकालनिमि
 त्तत्वात्। पुरुषेष्वाविषयसाधनानां वपुरुषेष्टफलप्रयुक्तत्वात्। प्रतिप्राप्तिवेष्टो वेदविद्याफलानां तत्साधनानां चानंत्यसिद्धिः
 स्तत्तानंत्याच्चराक्यमेतावत्वं पुरुषेर्ज्ञातुमज्ञातेव साधनफलेतावत्वे कथं मोक्षस्य परिशेषसिद्धिरिति। कर्मफलज्ञातिप्राप्तिशेष
 मिति चेन्नपिष्ठाविषयाणां तत्साधनानां चानंत्येकर्मफलज्ञातित्वनाम सर्वेषां तुल्यं मोक्षस्य कर्मफलत्वात्परिशिष्टः स्यात्तस्मा

४
 परिशेषात् एवमुक्तं कल्पयितुमिति चेन्न तस्यापि नित्यकर्मफलत्वाच्चुपगमे कर्मफलसमानता तीयत्वोपपत्तेर्परिशेषानुपप
 त्तिरसमादन्यथाप्युपपत्तेः क्षीणाश्रुतार्थापत्तिः उत्पत्त्यापि विकारसंस्काराणामन्यतमदपि नित्यानां कर्मणां फलमुपपद्यत इति क्षी
 णांश्रुतार्थापत्तिः चतुर्णामन्यतम एव मोक्ष इति चेन्न वा बहुत्याद्यो नित्यत्वादत एवाविकार्यो संस्कार्यश्चात एव साधन इव्यात्मकत्वा
 दसमाधनात्मकं हि द्वयं संस्क्रियते यथा पात्राज्यादिप्रोक्षणादिना न व संस्क्रियमाणः संस्कारनिर्वन्त्येवायूपादिवत्पारिशेष्या
 दाप्यः स्यान्नाप्योप्यात्मस्वभावत्वादेकत्वोच्चेतरेः कर्मभिर्वैलक्षण्यान्नित्यानां कर्मणां तत्फलेनापि वैलक्षणेन न वितव्य
 मिति चेन्न कर्मत्वसालक्षण्यात्संलक्षणं वस्मात्फलं न रुवतीतरकर्मफले निर्मिते वैलक्षण्यादिति चेन्न सामवत्यादिभिः समा
 नत्वविध्या हि रूढदाहादौ निमित्ते सामवत्याद्येष्टिर्यथा जित्ते जुहोति स्कं ने जुहोतीत्येवमादौ नैमित्तिकेषु कर्मसु न मोक्षः फ
 लं कल्प्यते तैश्चाविशेषान्नेमित्तिकत्वेन जीवनादिनिमित्ते च श्रवणात्त्या नित्यानामपि वक्तव्यं न मोक्षः फलं बालोक्तस्य सर्व
 षां रूपदर्शनसाधनत्वे उत्तूकादय बालोकेन रूपं न पश्यतीति उत्तूकादिचक्षुषो वैलक्षण्यादितरलोकचक्षुर्जिर्नरसा
 दिविषयत्वं परिकल्प्यते रसादिविषये सामर्थ्यस्यादृष्टत्वात्तदुद्गमपि गत्वायद्विषये दृष्टं सामर्थ्यं तत्रैव कश्चिद्विशेषः कल्पयितव्यो
 यतमुनरुक्तं विद्यामंत्रार्करादिसंयुक्तविषयध्यादिवत्तर्ककार्यं तिरमारजंतदूत्यारज्यतां विनिष्टं कार्यं तदिष्टत्वादविरोधात्
 तानि

निसंधेः कर्मणो विद्यासंयुक्तस्याविनिष्टकार्यं तरारं नेन कश्चिद्विशेषो देवयाज्यात्मयाजिनो रात्रयाजिने विशेषश्च वणादेवया
 ज्याश्रेयानात्मयाजीत्योदेयवविद्यया करोतीत्यादौ च यस्तु परमात्मदर्शनविषये मनुनोक्त आत्मयाजिनां तुः समं पश्यन्नात्मया
 जीत्यत्र समं पश्यन्नात्मयाजी जवतीत्यर्थः। अथवा नूतपूर्वगत्यात्मयाज्यात्मसंस्कारार्थं हि नित्यानि कर्माणि करोतीति चेन्न नानादं सं
 स्क्रियत इति श्रुतेः तथा गार्हे हेमिरित्यादिप्रकरणे कार्यकरणसंस्कारार्थत्वं नित्यानां कर्मणां दर्शयति संस्कृतश्च ये आत्मयाजीतेः
 कर्माणिः समं दृष्टुं समर्थो जवति तस्यैव वा जन्मात्तरे वा सममान्मात्मदर्शनमुत्पद्यते समं पश्यन्नात्मयाज्यात्मयाजिनां तुः समं पश्यन्नात्मया
 जीवास्तु नूतपूर्वगत्या प्रयुज्यते तान युक्तानां नित्यानां कर्मणां ज्ञानोत्पत्तिसाधनत्वदर्शनार्थं किं वा न्यद्रूपविश्वसृजो धर्मो मिहा
 न व्यक्तमेव वउत्तमां सात्विकीमेतां गतिमाहुर्मनःषिण्डुतिवा देवसाक्षिर्व्यतिरेकेण नूताप्ययं दर्शयति नूतान्यत्येतां तिपाठं ये कुर्व
 तितेषां वैदविषये परिखिन्नबुद्धित्वाददोषः। न चार्थवादत्वमध्ययस्य ब्रह्मांतकर्मविपाकार्थस्य तद्व्यतिरिक्तात्मज्ञानार्थस्य च कर्म
 कांडोपनिषद्भांडल्यार्थत्वदर्शनादि हि ताकरणप्रतिषिद्धकर्मणां वस्थावरश्च शूकरादिफलदर्शनादं तद्व्यादिप्रेतदर्शनाच्च न
 श्रुतिस्मृतिविहितप्रतिषिद्धव्यतिरेकेण विहितानि वा प्रतिषिद्धानि वा कर्माणिकेन चिद्वगंतुं शक्यं तेषां च करणादनुष्ठानं प्रेत
 सत्करस्थावरादीनि कर्मफलानि प्रत्यक्षानुमानाच्च उपल

न्यतेनैषामकर्मफलत्वं कैश्चिदत्युपगम्यते तस्माद्विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवीनायेथेतेकर्मविपाकाः प्रेततिर्यकस्थावरादयस्तथो
 ऋष्टेषु पितृह्मात्रेषु कर्मविपाकत्वं वेदितव्यं तस्मात्सखात्मनोवपामुदरिदन्सोरोदीदित्यादिवन्नाहृतार्थवादत्वं तत्राप्यहृतार्थवा
 दत्वं मान्तरित्येन च वत्त्वं न वेतावता । स्यन्यायस्य बाधो न भवति न वा स्मृत्यक्षो वा दुष्प्रतिनवब्रह्मा विश्वसृजादीनां काम्यकर्मफ
 लत्वं शक्यं वक्तुं तेषां देवसांक्षितायाः फलस्योः कृत्वा तस्मात्सिंधीनां नित्यानां कर्मणां सर्वमेधाश्वमेधादीनां च ब्रह्म त्वादीनि फ
 लानियेषां पुनर्नित्यानि निरक्षिसंधीन्यात्मसंस्कारार्थानि क्रियते तेषां ज्ञानोत्पत्त्यर्थानि तानि ब्रह्मादीनां क्रियते तनुरिति स्मरणान्न तेषां मा
 रादुपकारकत्वान्मोक्षसाधनान्यपि कर्माणि क्वंतीति न विरुध्यते यथा चायमर्थः प्रष्टे जनकाख्यायिका समाप्तो वक्ष्यामः । ननु विषदध्या
 दिवदित्युक्तं तत्र प्रत्यक्षानुमानविषयत्वादविरोधः । यत्त्वत्पत्तत्राद्यगम्यार्थस्तत्र वाक्यस्यात्तावेतदर्थप्रतिपादकस्य न शक्यं कल्प
 यितुं विषदध्यादिसाधर्म्येन च प्रमाणांतरविरोद्धार्थविषयेऽप्युक्तेः प्रामाण्यं कल्प्यते यथा शीतोग्निः क्लेदयतीति श्रुते तु तादर्थ्यवाक्ये
 स्य प्रमाणांतरस्यात्तावत्वं यथारवधो तोग्निः तलमंतरिक्षमिति वालानां यत्प्रत्यक्षमपि तद्विषयप्रमाणांतरस्य तथार्थत्वे निश्चिता
 र्थमपि वालप्रत्यक्षमात्तासीति न भवति तस्माद्देदप्रामाण्यस्याव्यभिचारान्तादर्थ्यसति वाक्यस्य तथात्वं स्यान्न तु पुरुषमतिकोशालं न
 नु पुरुषमतिकोशालात्सवितारूपं न प्रकाशयति तथा वेद कथो न्यपि नान्यार्थानि क्वंतीति तस्मान्न मोक्षार्थानि कर्माणीति सिद्धम्

मलिनम्

कर्मफलस्य संसारत्वं दर्शनायेव ब्राह्मणमारुह्यते । तत्रानंतरमुपर तेजारत्कारवेत्तु पुरिति नाम त
 लहस्यापत्यं लाह्यस्तदपत्यं लाह्यायनिः प्रच्छयात्तवल्केति होवाच । आदावुक्तमश्वमेधदर्शनं समष्टिव्यष्टिफलश्चाश्वमेधः
 तु ज्ञानसमुच्चितो वा केवलज्ञानसंपादितो वा सर्वकर्मणां पराकाष्ठा चूणाहत्याश्वमेधान्यां न प्रपुण्यपापे योरिति स्मरति तेन हि स
 मष्टीव्यष्टीश्च व्याप्नोति तत्र व्यष्टये निर्ज्ञाता उत्तरं विषयावश्वमेधयागफलकृताः मत्सरस्यात्मा जवत्येतासां देवतानामेको न च
 तीत्युक्तं मत्तुश्चान्नानायालक्षणैर्बुद्ध्यात्मा समष्टिः प्रथमज्ञो वायुः सूत्रं सत्यं हि रण्यगर्भः स्तस्य व्याकृतो विषयो यत्तत्सर्वं द्वैत
 कल्पयः सर्वकृततात्तरात्मा लिङ्गमस्मृते रसो यदा स्ततानि सर्वकृतकर्मणि यः कर्मणां कर्मसंबन्धानां च विज्ञानानां परागतिः परं फलं तस्य
 कियान्न गोचरः किं च तीव्याप्तिः सर्वतः परिमंडलीकृता सा वक्तव्यतस्यामुक्तायां सर्वः संसारो बंधगोचर उक्तो न भवति तस्य च समष्टि
 व्यष्ट्यान्मदर्शनस्यालौकिकत्वप्रदर्शनार्थमारख्यायिका मात्मनो वृत्तां प्रकुरुते तेन च प्रतिवादिबुद्धिव्यामोहघिष्या मतिमन्यते म
 द्वेषु मद्रानामजनपदास्तेषु चरका अध्यायनार्थं व्रतचरणञ्चरका अध्यायनार्थं वापर्यव्रजामपर्यटितवत्तस्ते पतंचलस्य ते वयं पर्यटंतः
 पतंचलस्य नाम तः काप्यस्य कपिगोत्रस्य गृहाने मगतवंतस्तस्या सीडुहितागंधर्वगृहीतागंधर्वेणामानुषेण सत्वेन केन विदा विष्णो
 धवे वा धिष्ठ्यो मित्रा विदेवता विशिष्टविज्ञानवत्त्वादवसीयते । न हि सत्वमात्रस्येदृशं ज्ञानमुपपद्यते तं सर्वं वयं परि वारिताः संतोष्ट

छा मकोसीतिकस्त्वमसि किं नामा किं सत्सो ब्रवीत गंधर्वः सुधन्वानामनामतलांगिरसो गोत्रतरुं यदायस्मिन्काले लोकाना
 मन्तात्पर्यवसानानपृच्छामासे न गंधर्वमबूमनुवनकोत्रापरिमाणज्ञानाय प्रवृत्तेषु सर्वेद्यात्मानं श्लाघयंतः पृष्ठवंतो वयंकथं क्व
 पारिक्षिता वनवन्निति सच गंधर्वः सर्वमस्मभ्यमब्रवीत्तेन दिव्ये न्यो मया लब्धं ज्ञानं तत्र वनास्य तो निगृहीतोसीत्यभिप्रायः सो
 हं विद्यासंपन्नो लब्धगमो गंधर्वा तत्त्वात्वां पृच्छामि याज्ञवल्क्य क्व पारिक्षिता वनवन्ति किं ज्ञानासि हे याज्ञवल्क्य कथं पृच्छामि क्व
 पारिक्षिता वनवन्ति ॥ ॥ सहो वाच याज्ञवल्क्यः उवाच वै सः वैश्वदेवः स्मरणार्थः उवाच वै स गंधर्वस्तु न्यममां नूतनं वै ते पारि
 क्षितास्तत्र क्व यत्र यस्मिन् नृमधया जिनो गच्छतीति निर्णीते प्रश्नोऽहम् । क्व नुकस्मिन् नृमधया जिनो गच्छतीति तेषां गति
 विवक्षया नुवनकोत्रापरिमाणमाह । वाचिंशतं वै द्वे लघिके त्रिंशद्वा त्रिंशतं वै देव रथा द्वा नि देव आदित्यस्तस्परथो देव रथ
 स्तस्परथस्य गत्या द्वायावत्परिच्छिद्यते शेषपरिमाणं तदेव रथा द्वा तद्वा त्रिंशद्वा त्रिंशतं वै देव रथा द्वा नि देव आदित्यस्तस्परिमाणो यं लो
 को लोका लो कगिरिणा परिक्षितो यत्र वैराजं शरीरं यत्र वकर्म फलोपभोगः प्राणिनां स एष लोकः पृथुवा लोकोऽतः परम
 लोकस्तं लोकं समंततो लोकविस्ताराद्दिगुणपरिमाणं विस्तारेण परिमाणेन तं लोकं परिक्षिप्ता पर्यतिः पृथिवीतां पृथिवीन
 थैव द्विस्ता वनद्विगुणेन परिमाणेन समुद्रः पर्यति यदा नोदमावक्षते पौराणिकास्तत्राण कपालयोः विवरपरिमाणमुच्य

ते येन विचरेण मार्गेण वदि निर्गच्छं तो व्याप्नुवंत्यश्च मेधया जिनस्तत्र यावती यावत्परिमाणं रस्य धाराग्रं यावद्वा सोऽहो एणं यु
 क्तं मक्षिकायाः पत्रं । तावा तावत्परिमाणो तरेण मध्ये कपालयो वाकाशः छिद्रं तेनाकाशे नेत्येतन्न तावत् पारिक्षितानश्च मेव या
 जिनः प्राप्ता निंदः परमेश्वरो योश्च मेधे निश्चितः सुवर्णो यद्विषयं दर्शन युक्तं तस्य प्रावीदि स्फिरः इत्यादिना सुपर्णः पक्षी नृ
 त्वा पक्षपुच्छाद्यात्मकः सुपर्णो नृत्वा वायवे प्रयच्छन् नृत्वा न्नास्यात्मनो गतिस्तत्रेति तान्यारिक्षितान्वा पुरात्मनि धित्वा स्था
 पयित्वा स्वात्मनूतानं हत्वा तत्र तस्मिन् गमयन् क्व यत्र पूर्वति क्रान्ताः पारिक्षिता । अश्च मेधया पि नो वनवन्निति एवमेव वै एवमेव
 स गंधर्वो वायुमेव प्रनाशं स पारिरिक्षितानां गतिं समाप्न रव्या यिकाया रव्या यिका निर्वृत्तं त्वर्थं मारव्या यिका नोय सृष्ट्यश्चेन श्रूतिरु
 पेणो वा वष्टे स्मन्त्यं यस्माद्वायुः स्थावरजंगमानां नृत्तानां अत्र रात्मा बहिश्च स एव तस्मादव्यात्मा धि नृता धि देवता वेन विविधा
 या लब्धिर्व्याप्तिः स वायुरेव तथा समा लब्धिः केवलेन सूत्रात्मना वायुरेव एवं वायुमात्मानं समष्टिव्यष्टिरूपात्मकत्वेनोपगच्छति य
 एवं वेद तस्य किं फलमित्याह । अथ पुनः मृत्कं जयति स कृन्मृत्वा पुनर्न मृयते ततः आत्मनः प्रश्न निर्णयाद्बुद्धिर्नाशाय निनुपराम
 ॥ ॥ पंचमस्य तृतीयब्राह्मणं ॥ ॥ अथ हेनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ तत्र पुण्यपापप्रयुक्ते र्यहातिग्रहे र्हीतः पुनः पुनर्यहातिग्रह

स्य जन्मपाददन्तं सर तीत्युक्तं। पुण्यस्य वयं न उल्लेखो व्याख्यातो व्याकृतविषयः। समष्टिव्यष्टिरूपो द्वैतकत्वात्मप्राप्तिर्य
स्तु ग्रहातिग्रेहैर्ग्रस्तः संसरति सोऽस्तिवानास्यस्ति त्वेव किं लक्षणः स इत्यात्मन एव विवेकाधिगमायोषस्तप्रश्नवारस्तु
ते तस्य च निरूपाधिस्वरूपस्य क्रियाकारकविनिर्मुक्तस्य नावस्याधिगमाद्युक्तं। दृग्धनादिमुच्यते स प्रयोजकादावप्यधिक
संबधस्तु प्रसिद्धः अथ ह एनं प्रकृतया जवल्क्यमुषस्तो नाम तश्च कस्यायत्वं वाक्यं यणः पप्रच्छ यद्ब्रह्म साक्षादव्यवहितं केन
चिद्गुरुरपरोक्षादगोणं न ब्रह्मा दिवन् किंतूय आत्मात्मना द्वेन प्रत्यगात्मोच्यते तत्रात्मना वृत्त्यप्रसिद्धत्वात् सर्वस्यात्मा
तरः सर्वात्तरो यद्यः नावृत्त्यां प्रसिद्धात्मा ब्रह्मेति तमात्मानं मे मद्यं व्यावक्षेति विस्मृष्टं शृंगे गृहीत्वा यथा गां दर्शयति तथा चक्ष
सायमित्येवं कथयस्वत्यर्थः इति एवमुक्तः प्रत्याया जवल्क्यः एष ते तव आत्मा सर्वस्यात्मांतरः सर्वांतरः सर्वविशेषणोपल
क्षणाद्यर्थं सर्वात्तरग्रहणं यथा साक्षादव्यवहितमपरोक्षादगोणं ब्रह्म ब्रह्म तममात्मा सर्वस्य सर्वस्यात्मांतरः एतेर्गुणैः समस्तै
र्युक्तः एषः को सौ तव आत्मा यो यं कार्यकरणसंघातस्तव स येनात्मनात्मवान् स एते सर्वे आत्मा तव कार्यकरणसंघातस्य स
र्थस्तत्रापि उक्तस्यात्मांतरैर्लिंगात्माकरणसंघातस्तु तीयो यश्च संदिद्यमानस्तेषु कृतमोमम आत्मा सर्वांतरस्त्वया विवक्षि
त इत्युक्त इतर आह यः प्राणो न मुखनासिकासंचारिण प्राणिति प्राणवैष्टां करोति येन प्राणः प्रणीयत इत्यर्थः। स ते तव का

र्थकरणसंघातस्यात्माविज्ञानमयः समानमन्यघोषानेनापानितियोव्यानेन व्यानितीति छांदसं देर्घ्यसर्गः कार्यकरण
 संघातगाः प्राणवेष्टादारुयंत्रस्य वयेन क्रियंते न हि चेत्तना वदनधिष्ठितस्य दानुयंत्रस्य प्राणनादिवेष्टा विद्यते तस्माद्वि
 ज्ञानमयेनाधिष्ठितं विलक्षणं न दारुयंत्रवत्प्राणनादिवेष्टां प्रतिपद्यते तस्मान्नोस्ति कार्यकरणसंघातविलक्षणो यश्च
 ष्टयति ॥ स हो वा बोधस्तथाक्रायणः यथा कश्चिदन्यथा प्रतिज्ञाय पूर्वपुनर्विप्रतिपन्नो ज्ञयादन्वा सो गौर सा वश्चो य
 श्चलति धावतीति वा पूर्वप्रत्यक्षं दर्शयामीति प्रतिज्ञाय पश्चाच्चलनादिलिंगैर्व्यपदिशयेव मेवेतद्वद्वा प्राणनादिलिंगैर्व्यपदि
 शं न वतित्वया किं वदुनात्यक्ता गोतुल्लानि मित्रं व्याजं यदेव साक्षाद्द्रव्यत्वात्मा सर्वतरस्तं मे व्याचक्ष्वे तीतर आह ॥ यथा म
 या प्रथमं प्रतिज्ञातस्तत्र आत्मा एव लक्षणं इति तां प्रतिज्ञा मनुवर्त्त एवातत्र ये वयथोक्तं मया यत्पुनरुक्तं तमात्मानं घटादिवद्विष
 यी कुर्विति तत्रा क्यत्वान्न क्रियते कस्मात्पुनस्तदज्ञाक्यमित्याह ॥ वस्तु स्वा ना व्याक्तिं पुनस्तद्वस्तु स्वा ना व्यं दृष्ट्या दिदृष्टत्वं ॥
 दृष्टेर्दृष्टा द्यात्मा दृष्टिरिति द्विविधा न वतिलोकिं परमार्थिकी च तत्र लोकि की चक्षुः संयुक्ता त्रः करणवृत्तिः सा क्रियं इति ज्ञाय त
 ते विनश्यति च ॥ यत्वात्मनो दृष्टिरग्युक्तप्रकाशादिवत्सा च दृष्टुः स्वरूपत्वान्न ज्ञायते न विनश्यति च सा क्रियमाणो योपाधि न
 तथा संस्पृष्टे चेति व्यपदिश्यते दृष्टेति ते दवद्वा दृष्टिरिति च व्यासौ लोकि की दृष्टिश्चक्षुर्द्वारा रूपोपरक्ता ज्ञायमानेव नित्ययात्म

स्य जन्मपाददन्तं सर तीत्युक्तं। पुण्यस्य च यत् उल्लेखो व्याख्यातो व्याकृतविषयः। समष्टिव्यष्टिरूपो ह्येकत्वात्मप्रतिष्ठि
 मयहातिग्रेहैर्ग स्तः संसरतिसोस्तिवानास्त्यस्ति त्वेव किंलक्षणः स रूपात्मन एव विवेकाधिगमायोषस्तप्रश्नवारच
 तितस्य च निरूपाधिरूपस्य क्रियाकारकविनिर्मुक्तस्य नावस्था विगमाद्युक्तोक्तद्वन्द्वनादिमुच्यते सप्रयोजकादव्यायिका
 संबधस्तु प्रसिद्धः अथ ह एनं प्रकृतं याज्ञवल्क्यमुषस्तो नाम तश्च क्रस्यायत्वं वाक्येणः पप्रच्छ यद्ब्रह्मसाक्षादव्यवहितं केन
 चिद्विद्वुरपरोक्षादगोणं न ब्रह्मादिव न किंतूय आत्मात्मशब्देन प्रत्यागात्मा अतेतत्रात्मशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् सर्वस्यात्मा
 तरः सर्वात्तरो यद्यः शब्दा प्रसिद्धात्मा ब्रह्मेति तमात्मानं मेमद्यं वा वक्षेति विस्पष्टं शृंगे गृहीत्वा यथा गां दर्शयति तथा चक्षु
 सो यमित्येवं कथयस्वत्यर्थः इति एवमुक्तः प्रत्यायाज्ञवल्क्यः एष ते तव आत्मा सर्वस्यात्मांतरः सर्वांतरः सर्वविशेषणोपल
 क्षणार्थं सर्वात्तरग्रहणं यथा साक्षादव्यवहितमपरोक्षादगोणं ब्रह्म ब्रह्म तममात्मा सर्वस्य सर्वस्यात्मांतरः एतेर्गुणैः समस्तै
 र्युक्तैः एषः को सौ तव आत्मा यो यं कार्यकरणसंघातस्तव स येनात्मना त्ववान्म एतेष्वेव आत्मा तव कार्यकरणसंघातस्यैत
 र्यस्तत्रापि संघातस्यात्मांतरैर्लिंगात्माकरणसंघातस्तु तीयो यश्च संदिद्यमानस्तेषु कृतमोममत्मात्मा सर्वान्तरस्त्वया विवक्षि
 त इत्युक्त इतर आह यः प्राणेन मुखनासिकासंचारिणा प्राणिति प्राणवेष्टां करोति येन प्राणः प्रणीयत इत्यर्थः। स ते तव वा

र्यकरणसंघातस्यात्मा विज्ञानमयः समानमन्यघोपानेनापा नितित्यो व्यानेन व्यानितीति छांदसं देर्घ्यं सः कार्यकरण
 संघातगाः प्राणवेष्टादारुयंत्रस्य वयेन क्रियंते न हि येत नावदनधिष्ठितस्य दानुयंत्रस्य प्राणनादिवेष्टा विद्यते तस्मादि
 ज्ञानमयेनाधिष्ठितं विलक्षणेन दारुयंत्रवत्प्राणनादिवेष्टां प्रतिपद्यते तस्मान्मोसिका र्थकरणसंघातविलक्षणो यश्च
 ष्टयति॥ स हो वा बोधस्तश्चाक्रायणः यथा कश्चिदन्यथा प्रतिज्ञाय पूर्वपुनर्विप्रतिपन्नो ज्ञयादन्यथासौ गौर सावश्चोय
 श्रुतिधावतीति वा पूर्वप्रत्यक्षंदर्शयामीति प्रतिज्ञाय पश्चाच्चलनादिलिङ्गे र्वापदिशयेव मेवैतद्ब्रह्म प्राणनादिलिङ्गे र्वापदि
 ष्टं च वतित्वया किं वदुनात्यक्ता गोतृभ्यानिमित्तं व्याजं यदेव साक्षाद्ब्रह्म यत् आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्षे तीतर आह। यथा म
 याप्रथमं प्रतिज्ञातस्तव आत्मा एव लक्षणं इति तां प्रतिज्ञां मनुवर्त्त एवातत्र येव यथोक्तं मया यत्पुनरुक्तं तमात्मानं घटादिवदिष
 यी कुर्विति तदत्रा क्यत्वान्न क्रियते कस्मात्पुनस्तदत्रा क्यमित्याह। वस्तु स्वा ना व्याकिं पुनस्तद्ब्रह्म स्वा ना व्यादिदं ब्रह्म
 दृष्टे दृष्टाद्यात्मा दृष्टिरिति द्विविधा जवतिलो किं परमार्थिकी वतल्लोकि की वस्तुः संयुक्ता त्रः करणवृत्तिः सा क्रिय इति ज्ञाय त
 ते विनश्यति च। आत्मात्मनो दृष्टिरग्युष्म प्रकाशादिवत्सा च दृष्टुः स्वरूपत्वान्न ज्ञायते न विनश्यति च सा क्रियमाणोपाधिज
 तथा संस्पृष्टे वेति व्यपदिश्यते दृष्टेति नेदवद्ब्रह्म दृष्टिरिति च सा लोकि की दृष्टिश्च दृष्टीरारूपोपरक्ता ज्ञायमाने वनित्ययात्म

दृष्ट्या संसृष्टेव तन्प्रतिष्ठाया तया व्याप्तेव जायते तथा विनश्यति च तेनोपचर्यते इष्टा सदा पश्यन् पश्यति न पश्यति चेति ।
 ननु पुनर्दृष्टेः कदाचिदप्यन्यथा त्वं तथा विनश्यति षष्ठे ध्यायती वले लायती वन हि दृष्टुं विपरिलोपो विद्यत इति । तमिम
 मर्थमाह लोकि कदा दृष्टेः कर्मरूपायाः इष्टारं स्वकीययानित्या दृष्ट्या व्याप्यारं न पश्येयं सो लोकि कीदृष्टिः कर्मरूपा सारूपो
 परत्कारूपा निव्यंजिकानात्मानं स्वात्माना व्याप्यारं प्रत्यं च व्याप्नोति तस्मात्तं प्रत्यगात्मानं दृष्टे इष्टारं न पश्ये स तथा श्रुतेः श्रो
 तारं न शृणुयात् तथा मते मनोवृत्तेः । केवला व्याप्यारं न मन्वीथास्तथा विज्ञातेः केवलाया बुद्धिर्दृष्टेर्व्याप्यारं न विजानीयाः एव
 वस्तुनः खजावतो नैव दर्शयितुं शक्यते गवादि वनं दृष्टे इष्टारमित्यत्राक्षराण्यन्यथा व्याचक्षते केचित् दृष्टे इष्टारं दृष्टेः कर्तारं दृ
 ष्टिर्नेदमकृत्वा दृष्टिमात्रस्य कर्तारं न पश्ये रिति दृष्टेरिति कर्मणि षष्ठी सा दृष्टिः क्रियमाणो घटवत्कर्मरूप इति इष्टारमिति
 तृजे न दृष्टुं दृष्टि कर्तृत्वमावहेतेना सो दृष्टे इष्टा दृष्टेः कर्तृति व्याख्या नृणामलि प्रायः । तत्र दृष्टेरिति षष्ठ्यं तेन दृष्टिग्रहणं मि
 र्थकमिति दोषं न पश्यंति पश्यतां वा पुनरुक्तं मस्मारः प्रमादपाठ इति वानादरः । कथं पुनराधिक्यं तजं तेनैव दृष्टि कर्तृत्वस्य सि
 द्धत्वा दृष्टेरिति निरर्थकं तदा इष्टारं न पश्ये इत्येतावदेव वक्तव्यं यस्माद्वातोः परस्त्वृच्यते तद्वा त्वर्थकं त्रिरिति त्वं स्मर्यते गंतारं जे

तारं वानयेत्येतावानेव हि नाटुः प्रयुज्यते न तु गंतारं तारं किं देन तारमित्यसत्यर्थविशेषे प्रयोक्तव्यो न चार्थवादत्वेन हातव्यं त्याग
 तौ गव प्रमादपाठः सर्वेषां भविष्यतां तस्माद्वा व्याख्यातव्यमेव बुद्धिदोषं नानाधेयं प्रमादो यथा त्वस्मात्क्रियाख्यातं लोकि कदा दृष्टेर्वि
 विन्यनित्य दृष्टिर्विशिष्टत्वात्मा प्रदर्शयितव्यस्तथा कर्मकर्तृविशेषणत्वेन दृष्टिर्नाटुस्य द्विप्रयोग उपपद्यते आत्मस्वरूपनिर्द्धार
 णाय न हि दृष्टुं दृष्टेरिति च प्रदेरांतरवाक्येनैकवाक्यतोपपन्ना भवति तथा च क्षंषि पश्येति श्रोत्रमिदं श्रुतमिति श्रुत्यंतरेणैकवाक्य
 तोपपन्नान्यायाश्चैव मेव द्यात्मनो नित्यत्वमुपपद्यते वि क्रियात्वावे वि क्रियावच्च नित्यमिति च विप्रतिषिद्धं ध्यायती वले लायति वन
 हि दृष्टुं दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते एष नित्यो महिमा द्वा द्वाणस्येति च श्रुत्यक्षराण्यन्यथानगच्छति । ननु दृष्टा श्रोता मंता विज्ञातेत्येवम
 दीन्यप्यक्षराण्यात्मनोऽविक्रियत्वेन गच्छतीति । न यथा प्राप्तलौकिकवाक्यानुवादित्वा तेषां नत्वात्मतत्त्वनिर्द्धारणार्थमिति तानि न दृष्टे
 इष्टारमित्येवमादीनामन्यार्था संज्ञवाद्यथोक्तार्थपरत्वमवगम्यते तस्मादनवबोधादेव हि विशेषणं परित्यक्तं दृष्टेरिति पश्यते वच्चा
 त्मा सर्वैरुक्तेर्विशेषणैर्विशिष्टो त एतस्मादात्मनः अन्यदार्त्तं । कार्यवानारीरं करणात्मकं वालिङ्गं । मेतदेवैकमनार्त्तमविनाशितं
 कूटस्थं ततो होषस्तश्चाक्रायण उपररामा ॥ ॥ यं वमस्य वतुर्ध्वं द्वा द्वाणां । वं धनं स प्रयोजनमुक्तं । यश्च वदस्वस्याप्यस्तित्वमधिगतं । व्य
 तिरिक्तत्वं वतस्येदानीं वं धमोक्षसाधनं स संन्यासमात्मज्ञानं वक्तव्यमिति कहेलप्रश्न आरभ्यते । अथ ह एनं कहेलो नाम तः ॥ कुष

त कस्यापत्यं कोषीत केयः ए प्रच्छ। याज्ञवल्क्येति होवाचेति पूर्ववत्। यदेव साक्षादपरोक्षानुब्रह्मय आत्मा सर्वात्तरः तन्मेव्यावस्वेति
 संविदित्वा बंधनान्प्रमुच्यते। याज्ञवल्क्य आह। एष ते तव आत्मा किमुषस्त क होलात्मा मे क आत्मा एष्टः किं जिन्ना वात्मानो तुल्यक
 क्षणाविति। जिन्नाविति युक्तं प्रश्नयोरपुनरुक्तत्वापपत्तये। यदि हो क आत्मा उषस्त क होल प्रश्नयोर्विवक्षितस्तत्रैकेनेव प्रश्नेनावि
 गतेत्वात् द्विषयो द्वितीयः प्रश्नानर्थकः स्यात्तच्चार्थवाद रूपत्वं वाक्यस्य तस्माद् जिन्ना वेता वात्मानो सन्नत परमात्मावितिके विद्याव
 स्तेन ते वेति प्रतिज्ञानादेना तत्त्वात्मेषत आत्मेति हि प्रतिवचने प्रतिज्ञानं न वै कस्य कां करणसंघातस्य द्वा वात्माना नुपपद्यते
 एको हि कार्यकरणसंघात एकेनात्मना तमेवा न्न बोधस्तस्यान्यः क होल स्यान्न्यो जाति तो जिन्ना आत्मा जवति। इयोरगोणत्वात्
 त्वसर्वोतरत्वानुपपत्तेश्च। यद्येकमगोणं ब्रह्मद्वयोरि तरेणावश्यं गौणो न जति तव्यं तथा त्वत्वं सर्वात्तरत्वं च विरुद्धत्वात्पदार्थानां
 यद्येकं सर्वोतरं ब्रह्मात्मा मुख्यः इतरेणात्मानात्मा मुख्येनावश्यं भवितव्यं। तस्मादेकस्येव द्विः श्रवणं विज्ञोष विवक्षया यत्पूर्वोक्तं न स
 मानं द्वितीये प्रश्नात्तरे उक्तं तावन्मात्रं पूर्वस्येवा नुदस्तस्येवानुक्तः कश्चिद्विशेषो वक्तुं इति कः पुनरसौ विशेष इत्युच्यते पूर्वसिन्धु
 स्तिव्यति रिक्त आत्मा यस्यार्थस्य प्रयोजको बंध उक्त इति द्वितीये तु तस्येवात्मनो ज्ञानायादिसंसारधर्मातीतत्वं विशेष उच्यते
 द्विषोष परिज्ञानात् सन्याससहितात्पूर्वोक्ता बंधनादि प्रमुच्यते तस्मात्प्रश्न प्रतिवचनयोरेषत आत्मेत्येव मन्त्रयोस्तुल्यार्थतेव

त कथमेकस्येवात्मनो ज्ञानायातीतत्वं तद्वत्त्वं चेति विरुद्धधर्मसमवायित्वमिति न परिहृतत्वात् नाम रूपविकार कार्यकरणलक्ष
 णसंघातोपाधिनेदसंपर्कजनितत्वात्तिमात्रं हि संसारित्वस कृद्वोचाम विरुद्धश्रुतिव्याख्यानप्रसंगेन वक्ष्यारज्जुसुक्ति
 कागगनादयः सर्परजस्तमल्लिना जवति पराधारोपितधर्मविशिष्टाः स्वतः केवला एवरज्जुसुक्तिकागगनादयः नैवेवं विरु
 द्धधर्मसमवायित्वेयपदार्थानां कश्चन विशेषो नाम रूपोपाध्यास्तित्व एकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किंचनेति श्रुतयोर्विरुद्धो
 रन्निति चेन्न सलिलफेनदृष्टान्तेन परिहृतत्वात् नृदादिदृष्टान्ते श्रुयदा तु परमार्थदृष्ट्या परमात्मतत्वात् श्रुत्यनुसारिर्निर
 न्यत्वेन निरूप्यमाणो नाम रूपे नृदादिविकारवद्वस्त्वतरे तत्त्वतो नस्तः। सलिलफेनघटादिविकारवदेव तदपेक्षयेकमेवाद्विती
 यं नेह नानास्ति किंचनेत्यादि परमार्थदर्शनगोचरत्वं प्रतिपद्यते यदा तु स्वाकाविक्या विद्यया ब्रह्मस्वरूपं रज्जुश्रुक्तिकागगन
 स्वरूपवदेव स्वेन रूपेण वर्तमानं केनचिदस्पृष्टस्वजावमपि सन्नाम रूपकृतकार्यकरणोपाधिनो विवेकेन नावधार्यते नाम
 रूपोपाधिदृष्टिरेव जवति त्वाकाविकीतदा सर्वेयि वस्त्वंतरास्ति त्वव्यवहारोस्ति वायं नेदकृतो मिथ्या व्यवहारः। येषां ब्रह्मतत्वा
 दन्यत्वेन वस्तुविद्यते येषां नास्ति परमार्थवादि किं नु श्रुत्यनुसारेण निरूप्यमाणो वस्तुनिकितत्वं तोस्ति वस्तु किं वा नास्तीति

एकमेवाद्वितीयं सर्वसंख्यवहारशून्यमिति निर्दिष्टं तेनेन कश्चिद्विरोधः न हि परमार्थवधारणनिष्ठायां वस्तुंतरास्तित्वं
 प्रतिपद्यामहे एकमेवाद्वितीयं मनंतरमवाद्यामिति श्रुतेन नानामरूपव्यवहारकाले खविवेकिनां क्रियाकारकफलादिसंख्यव
 हारो नास्तीति प्रतिषिद्धं तेन नानाज्ञानाज्ञानेन अपेक्ष्य सर्वसंख्यवहारः शास्त्रीयोलौकिकश्चानेन काचन विरोधा शंका सर्व
 दिनामप्यपरिहार्यः परमार्थसंख्यवहार्यः परमार्थसंख्यवहारकृतो व्यवहारस्तत्र परमार्थान्मस्वरूपमपेक्ष्य प्रश्नः पुनः कतमोया
 लवल्क्य सर्वांतरइति प्रत्याहेतरोयवज्ञानायापि पासेन ज्ञातुमिच्छा ज्ञानाया पाडमिच्छा पिपासाते ज्ञानायापि पासे योते
 तीविवक्ष्यमाणेन संबंधः अविवेकिमिस्तलमलवदिवगगनंगम्यमानमेव तलमलेत्यतिपरमार्थतस्ताच्यामसंस्पृष्टस्वरू
 वत्वात्तथा मूठेरज्ञानायापि पासादिमद्गुह्यगम्यमानमपि दुधितो हं पिपासितो हं मिति तेत्ये वपरमार्थतस्ताच्यामसंस्पृ
 ष्टस्वभावत्वात् मलिप्यते लोकडुःखेन वाद्यइति श्रुतेरविद्वल्लोकाधारोपितडुःखेनेत्यर्थः प्रायेकधर्मत्वान्समासकरा
 ज्ञानायापि पासयोः शोकमोहं शोकइति कामद्वयं वसूदिश्यं चित्तयतो यदरमणं तत्तदृष्टाच्छ्रुतस्य कामवीजं तेन हि
 कामो दीप्यते मोहस्तु विपरीतत्ययप्रभवोऽविवेकोत्तमः स वा विद्या सर्वस्यानर्थस्य प्रसववीजं तिनकार्यत्वात्तयोः शोकमो
 हयोरसमासकरणं तो मनो धिरणो तथा चारीराधिकरणो जरां मृत्युं चात्येति जरेतिकार्यकरणसंघातविपरिणामो बली पल्लि

म. क.

तादिलिंगो मृत्युरितितद्विच्छेदे विपरिणामावसानेन जरा मृत्यु चारीराधिकरणं वत्येति ते ज्ञानायादयः प्राणमनः चारी
 राधिकरणाः प्राणिष्वमवरतं वर्तमाना बहोरात्रादिवत्समुद्रोर्मिव प्रप्राणिषु संसारइत्युच्यते यो मोहो ह्येत्यादिलक्षणः साक्षा
 दव्यवहितो परोक्षादगोराः सर्वांतरात्मा ब्रह्मादिस्तंबपर्यन्तानां चूतानां ज्ञानायापि पासादिभिः संसारधर्मेः सदान्म
 श्रुतेऽर्थात् शत्रुवधनादिमले स्तमेतं वैजात्मानं स्वतत्वं विदित्वा ज्ञात्वा यमहमस्मि परंब्रह्म सदा सर्वसंसारविनिर्मुक्तं नित्य
 त्वमिति ब्राह्मणा ब्राह्मणानां मेवाधिकारो व्युत्थानेनो ब्राह्मणग्रहणं व्युत्थाय वैपरित्येनोत्थानं कृत्वा कुतइत्यहं पुत्रेषणा
 याः पुत्रार्था रषणा पुत्रेषणा पुत्रेणो मं लोकं जयमिति लोकजयसाधनं पुत्रं प्रतीक्ष्य रषणादानसंग्रहो हं मकृत्वेत्यर्थः वि
 त्तेषणायाश्च साधनस्य गवादेरुपादानमनेन कर्म कृत्वा पितृलोकं जेष्यामीति विद्यासंयुक्तेन वादे बलोकं केवल्य
 वाहिरण्यगर्जविद्यायां देवेन वित्तेन देवलोकं देवादिना तव्युत्थानमेव नास्तीति केविद्यस्मात्तद्वलेन हि किल व्युत्थानमि
 तितदसदेतावान्चे कामइति पठितत्वादे रषणामध्ये देवस्य वित्तस्य हिरण्यगर्जादिदेवताविषये वविद्याविद्येत्युच्यते देवलोक
 हेतुत्वान्न हि निरुपाधिकप्रज्ञानघनविषया ब्रह्मविद्या देवलोकप्राप्तिहेतुस्तस्मान्न सर्वमनुवादत्वाद्येषां सन्नवतीति श्रुतेस्तद

संयच्छ

लेनहिबुत्थान मेतवैतमात्मानं विदित्वेति विशेषवचना तस्माच्चिन्त्योपेतेनोनात्मलोकप्राप्तिसाधनेत्येष
 णाविषयेनोव्युत्थाय एव साधनं कामः एतावान्ने कामदुतिश्रुतेरेतस्मिन्निविधेनात्मलोकप्राप्तिसाधनेन ह्युत्थामहत्त्वमर्थः। स
 र्वहिसाधनेन फलं कृत्वा तो व्याचष्टे श्रुतिरेकैवेषणोति कथं यो वपुत्रेषणाः दृष्टफलसाधनत्वबुल्यत्वात्त्या विज्ञेयणा कर्म
 कृतासा लोकैषणाफलार्थेवसा सर्वः फलार्थप्रयुक्तपूवदिसर्वसाधनमुपाधत्तेन तरेकैवेषणा लोकैषणा सासाधनमंतरे
 णसंपादयितुं न शक्यत इति साध्यसाधनं न देनो न देहियस्मादेते एषणे एव भवतः। तस्माद्ब्रह्मविदो नास्तिकर्म कर्मसाधने
 वातोयेति कान्ताः ब्राह्मणाः सर्वकर्म कर्मसाधनं सर्वदेवपितृमानुषनिमित्तं यज्ञोपवितादिना हि देवं पित्र्यमानुषं च
 कर्म कृतयेत निवीतं मनुष्याणां मित्यादिश्रुतेः॥ तस्मात्पूर्वब्राह्मणा ब्रह्मविदो व्युत्थाय कर्मन्यः कर्मसाधनेन च यज्ञोपवी
 तादिन्यः परमहंसपरिव्राज्यप्रतिपद्यन्ति सा चर्यचरंति तस्य तस्मात्तल्लिंगं केवलं श्रममात्रं नाराणां जीवसाधनं परिब्रा
 ज्यं जकं विद्वान्लिंगवर्जितः तस्मादल्लिंगो धर्मज्ञो व्यक्तलिंगो व्यक्ताचारइत्यादिश्रुतिन्यः। अथपरिव्राज्य दिवर्णवासामु
 ङोपरिग्रहइत्यादिश्रुतेः॥ सशिरवां केशान्निहृत्य विस्मयज्ञोपवीतमिति ननु व्युत्थायाय जिज्ञा चर्यचरंतीति वर्तमा
 ना परेनादर्थवादोयं न विधायकः प्रत्ययः कश्चिन्नुच्यते लिङ्गेन द्व व्यानामन्यतमोपि। तस्मादर्थवादमात्रेण श्रुतिस्मृतिविधि

८४

८५

तानां यज्ञोपवीतादीनां साधनानां न शक्यते परित्यागः कारयितुं यज्ञोपवीत्येवाधीयतया जयेद्यजेत वापरिव्राज्येतावदध्यय
 नं विहितं वेदं सनाच्छुतं तस्माद्देदनसन्त्यसेदिति स्वाध्याय एवोक्तं जमानो वाचमिति वापस्तं वः ब्रह्मो जज्ञं वेदं निदां च कूटसाक्ष्य
 सुहृद्वधः। गर्हितानां योर्जग्धिः सुरापाणसमानिषडिति वेदपरित्यागे। दोषप्रवणा दुपासने गुरुणां वृद्धानां मतिधीनां
 होमेतेषु कर्मणि ज्ञानेन वाचमने स्वाध्याये च यज्ञोपवीतीत्यादिति परिव्राजकधर्मेषु च गुरुपासनस्वाध्यायज्ञाने च म
 नादीनां कर्मणां श्रुतिस्मृतिषु कर्तव्यतया चोदितत्वागुर्वा द्युपासनाद्वत्वेन यज्ञोपवीतस्य विहितत्वात्परित्यागो नैवावगतुं श
 क्यते। यद्यप्येषाणां व्युत्थानं विधीयत एव तथापि पुत्राद्येषणा न्यस्ति स्मृत्य एव व्युत्थानं न तु सर्वस्मात्कर्मणः कर्मसाधना
 च व्युत्थानं। सर्वपरित्यागे वा श्रुतं कृतं स्यात्। श्रुतं च यज्ञोपवितादिहा पितं स्यात्तथा च महानपराधो विहिता करणप्रतिषिद्धा च
 रणनिमित्तः कृतः स्यात्तस्माद्यज्ञोपवीतादिल्लिंगपरित्यागो धर्परंपरे वा न यज्ञोपवीतं वेदांश्च सर्वतद्वर्जयेद्यतिरिति श्रुतेः। अपि वा
 त्मज्ञानपरत्वात्सर्वस्याउपनिषदः आत्मा द्रष्टव्यः श्रोत्रबोमंतव्यदिति प्रस्तुतं सवात्मेवं साक्षादपरोक्षान्सर्वान्तिरोशनायादिसंसा
 रधर्मवर्जितइत्येवं विज्ञेयइति तावत्प्रसिद्धं। सर्वाहीयमुपनिषदेव परेति विध्यंतरशेषत्वं तावन्नास्त्यतो नार्थवादः। आत्मज्ञानस्य कर्त
 व्यत्वात्तानां वा नानायादिधर्मवान्न भवतीति साधनफल विलक्षणो ज्ञातव्यः॥ अतो व्यतिरेके णात्मनो ज्ञानमविद्याजन्यो हिमस्म

सावनेो

तिनस चेदमृत्योस्समृत्युमाप्नोति यद्दहना नेवप नृपत्येक धैवानुदृष्टव्यमेकमेवाद्वितीयं तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिः। क्रियाफलसाधनं च
 नानायादिसंसारधर्मातीतादात्मनो न्यदविद्याविषयं यद्द्विद्वैतमिव जवत्यन्योसावन्योहमस्मीति न स वेदान्यथातो विदुरि
 त्यादिवाक्यत्रातेनो न व विद्याविद्ये एकस्य पुरुषस्य संभवतो विरोधात्तमः प्रकाशाविव। तस्मादात्मविदामविद्याविषयो
 धिकारो न दृष्टव्यः क्रियाकारकफलहेतुरूपो मृत्योः समृत्युमाप्नोतीत्यादिनिन्दितत्वात्सर्वक्रियासाधनफलानां वा विद्याविष
 याणां तद्विपरीतात्मविद्याया हातव्यत्वेनेष्टत्वात्। यज्ञोपवीतादिसाधनानां च तद्विषयत्वात्। तस्मादसाधनफलस्वभावादात्म
 नो न्यविषया विलक्षणा एषणा उच्येते साधनफले एषणे एव न वतो यज्ञोपवीतादितत्साध्यकर्मणां च साधनत्वाद् उच्येते ए
 षणापूर्वेति हेतुवचनेनावधारणात्तयज्ञोपवीतादिसाधनान्नाध्येन्यश्च कर्मन्यो विद्याविषयत्वादेशणरूपत्वाच्च जिहासितरू
 पत्वञ्च व्युत्थानं विधिनिमित्तमेव न सपनिषदः आत्मज्ञानपरत्वाद् व्युत्थानश्रुतिस्तन्मुत्यर्थमविधिनिमित्तविज्ञानेन समानकर्तृत्वं
 श्रवणान्न कर्तव्येन कर्तव्यस्य समानकर्तृकत्वेन वेदे कदाचिदपि श्रवणं संजवति। कर्तव्यानामेव द्यक्षिषवहोमजज्ञाणां
 यथाश्रवणमक्षिषुत्यङ्गत्वाच्चक्षयंतीति। तद्ददात्मज्ञाने षणा व्युत्थानक्षिषाचर्याणां कर्तव्यानामेव समानकर्तृत्वश्रवणं च
 वेदविद्याविषयत्वादेशणात्वाच्चार्थप्राप्त्यात्मज्ञानविधिनेव यज्ञोपवीतादिपरित्यागेन विधातव्य इति चेन्न सुतरामात्मज्ञानविधि

यष

नेव विहितस्य समानकर्तृत्वश्रवणेन दाहोत्पत्तिस्तथाक्षिषाचर्यस्य च यज्ञपुनरुक्तं वर्तमाना पदेवादर्थवादमात्रमिति न उडुं व
 ररूपादिविधिसमानत्वाददोषः व्युत्थायक्षिषाचर्यं चरं तीत्यनेन पारिव्राज्यविधी घते पारिव्राज्याश्रमे यज्ञोपवीतादिसाधनानि
 विहितानि लिङ्गं च श्रुतिभिः स्मृतिक्रिष्यातस्तद्वर्जयित्वा न्यस्माद् व्युत्थानमेषणात्वेपीति चेन्न विज्ञानसमानकर्तृकात् पारिव्राज्यादेशणा
 व्युत्थानलक्षणा पारिव्राज्यान्तरोपपत्तेर्यद्विद्वेदेषणा न्यो व्युत्थानलक्षणां पारिव्राज्यान्तरोपपत्तौ तदात्मज्ञानं गमात्मज्ञानविरोधेषणापरित्या
 गरूपत्वादविद्याविषयत्वाच्चेषणायास्तद्विरेकेण चास्याश्रमरूपं पारिव्राज्यान्तरोपपत्तौ लोकादिफलप्राप्तिसाधनं यद्विषयं यज्ञोपवीता
 दिसाधनविधानं लिङ्गविधानं च। न चेषणारूपसाधनापादानस्याश्रमधर्ममात्रे पारिव्राज्यान्तरे विषये संजवति सर्वोपनिषद्विहित
 स्यात्मात्मज्ञानस्य साधनं युक्तं। यज्ञोपवीताद्यविद्याविषेणारूपसाधनोपादित्वायां वा वन्यमसाधनफलरूपस्यानानायादिसंसार
 धर्मवर्जितस्याहं ब्रह्मास्मीति विज्ञानं वाध्यते न वतद्वाधनं युक्तं सर्वोपनिषदां तदर्थपरत्वादिक्षाचर्यं चरतीत्येषाणां ग्राहयंती श्रुतिः स्व
 यमेव साधन इति चेत्। अपि एषणा न्यो व्युत्थानं विधाय पुनरेषणे कदेशं क्षिषाचर्यं ग्राहयंति तत्संबद्धमन्यदपि ग्राहयंतीति चेत्
 ह्येतत्तरकालं लक्षणवत्। शेषप्रतिपत्तिकर्मत्वादप्रयोजकं हितत्वं। तत्संस्कारं त्वञ्च। तत्संस्कारं पुरुषसंस्कारकमपि स्यान्न तु क्षिषाच
 र्यमियमादृष्टस्यापि ब्रह्मविदो निष्ठत्वात्तियमादृष्टस्यानिष्ठत्वे किं क्षिषाचर्येणेति चेन्न साधनात् व्युत्थानस्य विहितत्वात्तथापि

कृद

निहावर्थस्याप्रयोजकत्वात्

किन्नेनेतिवेदादिस्थांमन्युपगम्यतेहितद्यानिपरिव्राजेतिहितानिवचनानियज्ञोपवीत्येवाधीयीतेत्यादीनितान्यविद्वत्परिज्य
मात्रविषयाणीतिपरिव्रतानीतरथात्मज्ञानवाधास्यादितिद्यक्तंनिराशिवमनारंत्तंनिर्नमस्कारमस्तुतिंअक्षीणांक्षीणकर्मा
णांतदेवाब्राह्मणंविदुरितिसर्वकर्माज्ञावदृश्यतिस्मृतिर्विदुषोविद्वानूलिंगवर्जितस्तस्मादलिंगोधर्मज्ञइतिवतस्मात्परम
हंसपरिव्राष्ट्रमेवेच्छानलक्षणंप्रतिपद्येतात्मवित्सर्वकर्मसाधनपरित्यागरूपमिति।यस्मात्पूर्वब्राह्मणाएतमात्मानमसाध
नफलस्वत्तावविदित्वासर्वस्मात्साधनफलस्वरूपादेषणालक्षणाद्युच्छायजिज्ञासपर्यवरंतिस्मादृष्टादृष्टार्थकर्मतत्साधनंवदि
त्वातस्मादद्यत्वेपिव्रह्मविद्ब्राह्मणःपांडित्यंपंडितज्ञावमेतदात्मविज्ञानंपांडित्यंतन्निर्विद्यनिशेषंविदित्वात्मज्ञानंनिरवशेषंकृतेत्यर्थः
आचार्यतत्त्वगतमतश्चकर्तव्यमेषणाच्छाव्युच्छायाएषणाव्युत्थानावसानमेवहितत्वांडित्यमेषणातिरस्कारोद्भवत्वादेषणाविरुद्ध
त्वादेषणामतिरस्कृत्यत्मविषयस्यपांडित्यस्योद्भवइत्यात्मज्ञानेनैवविहितमेषणाव्युच्छानमात्मज्ञानसमानकर्तृकप्रत्यये
पादानलिंगश्रुत्यादृढीकृतं॥तस्मादेषणाच्छाव्युच्छायज्ञानवलत्तावेनवात्येनतिष्ठेत्तथातुमिच्छेत्साधनफलश्रयणंहि
यलमितरेषामनात्मविदांतद्वलंहित्वाविद्वान्साधनफलस्वरूपात्मविज्ञानमेववलंततद्भावमेवकेवलमाश्रितदाश्रयणोक्ति
रणान्येषणाविषयेएनंदत्वास्थापयितुंनोत्सहंतंज्ञानवलहीनंहिस्तद्वदृष्टादृष्टविषयायामेषणायामेवेनंकरणनियोजन

प्रत्याह गौतमः । यो वायुः कश्चिन्प्राकृत इदं यत्त्वयोक्तं ब्रूयात्कथं वेद वेदेत्यात्मानं श्लाघयं किं तेन गज्जितेन कार्येणादर्शययथा वेच्छ
तथा ब्रूहीति ॥ ॥ सहो वाचयाज्ञवल्क्यो ब्रह्मलोकायस्मिन्नेताश्च प्रोताश्च वर्तमाने काले यथाष्टं शुतसूत्रमागम्यमिति वक्तव्यमि
ति तदर्थं प्रश्नात्तरमुच्चायाह वायुर्वै गौतमसूत्रं नान्यद्वायुरिति सूक्ष्ममाकाशवद्विष्टं कंठे पृथिव्यादीनां यदात्मकं सप्तदशविधं
लिंगं वर्मावासनानां समवायिप्राणिनां यत्तत्समष्टिव्यष्ट्यात्मकं यस्य वा द्याजेदाः सप्तसप्तमउद्गणाः समुद्रस्य वोर्मयस्तदेतद्वा
यव्यंतत्वं सूत्रमित्यभिधीयते ॥ वायुना वै गौतमसूत्रेणायंचलोकः परश्चलोकः सर्वाणि जूतानि संदृष्टानि जवन्ति संग्रथितानि जव
तीति प्रसिद्धमेव तदस्ति लोके प्रसिद्धिः कथं यस्माद्वायुः सूत्रं वायुना विधृतं सर्वतस्माद्वा गौतमपुरुषं प्रेतमुद्दिश्याद्वा कथयंति व्यस्त्रमि
षतविस्त्रस्तान्यस्य पुरुषस्यांगानीति सूत्रापगमे हि मण्यादीनां प्रोतानामवश्रंसनं दृष्टमेव वायुः सूत्रं तस्मिन्मणिवत्प्रोतानि यद्य
स्यांगास्फस्ततो युक्तमेतद्वायव्यपगमेव त्रंसनमंगानामतो वायुना हि गौतमसूत्रेण संदृष्टानि जवन्तीति निगमयति एवमेव तद्वाज्ञव
ल्क्यसम्यगुक्तं सूत्रं तदंतर्गतं त्विदानीं तस्यैव सूत्रस्य नियन्त्रा मतर्यामिणां ब्रूहीत्युक्तं ब्राह्म ॥ ॥ यः पृथिव्यां तिष्ठन्नुजवतिसो
त्त र्यामी सर्वं पृथिव्यां तिष्ठतीति सर्वत्र प्रसंगो मातृदिति विज्ञानं पृथिव्यां त्तरो न्यतरस्तत्रैतस्यात्पृथिवी देवते वा त्तया
मीत्यत ब्राह्मयमतर्यामिणां पृथिवी देवतापिन वेदमय्यन्यः कश्चिन्वर्तत इति यस्मै पृथिवी शरीरं यस्य पृथिव्ये व शरीरं नान्यत्पृथिवी दे

वतायायठरीरंतदेवशरीरंयस्यशरीरग्रहणं चोपलक्षणार्थंवरणं च पृथिव्यास्तस्य स्वकर्मप्रयुक्तं हि कार्यंकरणं च पृथिवीदेवताया
 स्तदस्य स्वकर्मनिवादनार्थं मिता नित्यमुक्तं वा तस्यार्थं कर्तव्यता स्वभावत्वात्परस्य यत्कार्यंकरणं च तदेवा स्य न स्वतस्तदाह यस्य
 पृथिवीशरीरमिति देवता कार्यकरणस्येश्वरसाक्षिमात्रसा निधौ न हियमेन प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातां यद्देवाः ईश्वरो नारायणाख्यः पृथिवी
 पृथिवीदेवतायामयतिनियमयति स्वव्यापारेतरोऽयं तरस्तिष्ठन्नेषतवात्मा ततवममच सर्वज्ञतानामित्युपलक्षणार्थमेतदंतर्यामीयस्वयापृष्टोम
 तः सर्वसंसारधर्मवर्जितइत्येतत्समानमन्यद्योऽस्युतिष्ठन्नावन्नरिक्षेवायो दिव्यादित्येदिक्षु चंद्रतारकवाकाशोद्यस्तमसि आवरणात्
 केवाद्युतमसितेजसितद्विपरीतेप्रकाशा सामान्यइत्येवमधिदेवमन्तर्यामि विषयदर्शनं देवता सुब्रह्मा विष्णुतं नूतेषु ब्रह्मादिस्तस्वपर्यंतेषु
 तर्यामीदर्शनमधिष्ठतमथाध्यात्म्यः प्राणो प्राणवायुसहिते घ्राणेयोवाचिचक्षुषि श्रोत्रे मनसित्वचिविज्ञाने बुद्धौरेतसि प्रजनने ॥ ॥ ८८
 कस्मात्पुनः कारणात् पृथिव्यादिदेवता महाजागाः सत्यो मनुष्यादिव नूत्वात्मनितिष्ठंतमात्मनो नियंतारमंतर्यामीणं नदुरित्यत आह अ
 दृष्टो न दृष्टो न विषयीकृतश्च दृष्टं दर्शनस्य कस्यचित्स्वयंतु वक्षुषिसंनिहितत्वाद्दृशि स्व रूप इति दृष्टा तथा श्रुतः श्रोत्रे गोचरमनापन्नः
 कस्यचित्स्वयंतु वक्षुषि सर्वश्रोत्रेषु संनिहितत्वात् श्रोता तथा इमं तो मनः संकल्पविषयमनापन्नः दृष्टश्रुते एव हि सर्वः सर्व
 संकल्पयत्यदृष्टत्वादश्रुतत्वाच्चापतो लुप्तमननशक्तित्वात् सर्वमनः सुसंनिहितत्वाच्च मंता तथा विज्ञातो निश्चयगोचरमनापन्नो रूप

केषु ब्रह्मलोका ब्रह्मांडारंजकाणि तूतानि सर्वत्र हि सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्राण्युपजोगाश्रया कारपरिणतानि तान्येव पंचेति व
 द्भवचनं जाति। कस्मिन्नुखलु ब्रह्मलोका उताश्च प्रोताश्चेति सदेवावयाज्ञवल्केयो हे गार्गि माति प्राक्षीः ॥ संप्रश्नन्यायप्रकारमतीत्या
 गमेन प्रष्टव्यां देवता मनुमानेन मा प्राक्षीरित्यर्थः पृच्छत्याश्च मातेतव मूढाश्चिरव्यपतीद्विस्पष्टं पते देवतायाः स्वः प्रश्नः आगमविषयस्तं
 प्रश्नाविषयमतिज्ञातो गार्ग्याः प्रश्नबानुमानिकत्वात्सयस्याः प्रश्नदेवतायाः साति प्रश्नान्नतिप्रश्नाश्च प्रश्नविषयेव केवलागम
 म्येत्यर्थः ॥ तामनतिप्रश्नं वै देवतामतिष्ठस्य तो गार्गि माति प्राक्षीर्महं चेन्नेच्छसि। ततो ह गार्गी वावक्तव्युपररामं पंचमस्य पृष्टं
 ब्रह्मणं ॥ ॥ इदानीं ब्रह्मलोकानामंतरतमं सूत्रं वक्तव्यमिति तदर्थं आरंभः ॥ अगमेनेव प्रष्टव्यमितीति हासेनागमोपन्यासः क्रि
 यतो अथ हैनमुदाहको नाम तोरुणस्यां रुणिः पप्रच्छ याज्ञवल्केयति होवाच मद्रुदेशे वसामो वितवंतः पतंचलस्य पतंचलो ना
 मतस्तस्यैव कपिगोत्रस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानाः यज्ञशास्त्राध्ययनं कुर्वाणा स्तस्यासीद्गार्ग्या गंधर्वगृहीता तमं ह मको
 सीति सो ब्रवीत् कवधो नाम तोयर्वणोपत्यमायर्वण इति सो ब्रवीत् गंधर्वः पतंचलं काप्ययाज्ञिकांश्च तच्छिष्यान् वेच्छन्नुत्वं हे का
 प्यजानीषेत सूत्रं किंतयेन सूत्रेणायंचलोक इदं वज्रं परश्चलोकः परंच प्रतिपत्तव्यं जन्म सर्वाणि च तूतानि ब्रह्मादीनि संवपर्यंता
 नि मंदश्चानि। संग्रथितानि स्वगिव सूत्रेण विष्टवानि च वंतियेन तत्किं सूत्रं वेत्स्य सो ब्रवीदेवं पृष्ठः काप्यो नाहंत इग वनू वेदेति तस्म

वं नाहं जाने हे जग वं न्नितिसंपूजयन्नाह। सो ब्रवीत्पुनर्गंधर्व उवाच। ध्याय मस्मांश्च वेत्तुं नृत्वं काप्य तमंतर्यामिणामंतर्यामी विशेष्यते
 यदमंचलोकं परंचलोकं सर्वाणि च नूतानि यो तरोपतः स नृप मयति नियमयति दानुयंत्रमि वनृ मयति यः स्वस्वमुचितं व्यापा
 रं कार्यतीति सो ब्रवीदेवमुक्तः पतंचलः काप्यो नाहं तं जागवन्नेदेति सो ब्रवीन्पुनः गंधर्वः सूत्रतदंतर्गता तर्यामिणो विज्ञानं सू
 यते यः कश्चिद्वैतसूत्रं हे काप्य विद्या द्विजानीया तं वा तर्यामिणं सूत्रात्तर्गतं तस्यैव सूत्रस्य नियंता रं विद्याद्यः इति एवमुक्तेन प्रका
 रणसहिब्रह्मवित्परमात्मवि त्सलोकांश्च चरादीन तर्यामिण नियम्यमानां लोका न वेति स देवांश्चा ग्यादीन लोकि नो जाना
 तिवेदांश्च सर्वप्रमाण नूतान्वेति नूतानि ब्रह्मादीनि सूत्रेण धियमाणा नितदंतर्गतेना तर्यामिण नियम्यमाना निवेति स आत्मा
 नंच कर्तृत्वं नृत्वं विनिष्टं तेने वा तर्यामिण नियम्यमानं वेति सर्वं जगत्तथा नूतं वेति एवं सूत्रे सूत्रा तर्यामि विज्ञाने प्रलुब्धः
 काप्योक्तिमुरवी नूतो वयंच ते न्यश्चास्म न्यम निमुरवी नू ते न्यो ब्रवीद्गंधर्वः सूत्रम तर्यामिणं च तदहं सूत्रा तर्यामि विज्ञानं वेदगंध
 र्वाह्यं गमः संनवेत त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रं तं वा तर्यामिण मविद्वंश्चेद ब्रह्मवित्स नृप दिव ब्रह्मग विरुद जा से ब्रह्मविदां स्व नूतां गा उद
 जसे उन्नय सित्व मन्या येन ततो मच्छापदस्य स्पृक्षा शिरस्तेतव व्यपतिष्यति विस्पष्टं पति एवमुक्तो याज्ञवल्क्य आह। वेदजानाम्यहं
 गोतम इति गोत्रतः तत्सूत्रं यत्सूत्रं गंधर्वसूत्रं मुक्तवानुयंचा तर्यामिणं गंधर्वादिदितवं तोयूयं तंचा तर्यामिणं वेदाहमि स्येवमुक्ते

अथे। ३

यंति। तलं नामात्मविद्यायाः सर्वान्यविषयतिरस्करणमतस्तद्भावेन वाल्येन तिष्ठासेत्तथात्मना विन्दते वीर्यमिति श्रुत्यंतरा तनाय
 मात्मावलहीनेन लक्ष्य इति वा। वाच्यं च पांडित्यं च निर्विद्यनिः शेषं कृत्वा लब्धमननान्मुनिर्योगी न वत्सेतावद्विब्राह्मणेन कर्त
 व्यं यदुत्तसर्वात्मप्रत्ययतिरस्कार। एतच्छ्रुत्वा कृतकृत्यो योगी भवति तस्मै नमो नमो च आत्मविज्ञानानात्मप्रत्ययतिरस्कारोपां डि
 त्यवान्धसंज्ञकैः निः शेषं कृत्वा मोनं नामात्मप्रत्ययतिरस्कारास्य पर्यवसानं फलं तच्च निर्विद्याथ ब्राह्मणः कृतकृत्यो भवति
 तैव सर्वमिति प्रत्यय उपजायते। स ब्राह्मणः कृतकृत्यो भवतो ब्राह्मणो निरुपवरितं हितदा तस्य ब्राह्मण्यं प्राप्नोति ब्राह्मणः
 केन स्यात्। केन वरणेन न वेद येन स्यात्। येन वरणेन न वेत्तेने दृष्टा एवायेन केन चिच्चरणेन स्यात्तेने दृष्टा एव उक्तलक्षण ए
 व ब्राह्मणो भवति। येन केन चिच्चरणेनेति स्तुत्यर्थं येयं ब्रह्मण्या वस्था इयं सूयते। न तु वरणेनादरोत एतस्माद्ब्राह्मण्या
 वस्थानादनायाद्यतीतात्मस्वरूपान्नित्यत्वादप्यदविद्याविषयमेषणालक्षणं वस्त्वंतरमार्तविनाश्यातिपरिगृहीतं।
 स्वप्नमायामरीच्युदकसममसारमात्मैवैकः केवलो नित्यमुक्त इति ततो ह क होलः कोषीत केय उपराम॥ ॥ पंचमस्य
 चमं ब्राह्मणं॥ ॥ यत्साक्षादय परोक्षाद्ब्रह्म सर्वतरात्मेयुक्तं। तस्य सर्वांतरस्य स्वरूपाधिगमायात्रा कल्प ब्राह्मणाद्ब्र
 थत्वार न्यते। अथिद्यादीनि द्याकाशां तानि नूतान्यंतर्वहिर्न विन व्यवस्थितानि। तेषां यद्वाद्यं वा द्यामधिगम्याधिगम्य निराकु

वचनं स्यात्सर्वतरो गौणः आत्मा सर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तो दर्शयितुं इत्यारंभः । अथ ह्यपुनर्गामीनामतो वाव ब्रवीच्च
 क्रोडहितापप्रकृत्या जवल्केति होवाच । यदिदं सर्वपार्थिवंधानुजातमप्युदकउतंच प्रोतंच । उतं दीर्घपटतंचुवत्प्रोतंतिर्यक्तुं
 नुवादिपरीतं वा ॥ **वादि** सर्वतो त्र बहिर्भूतानिर्व्याप्तमित्यर्थः । अन्यथा तत्सक्तुमुष्टिर्विद्मिरीयता । इतं तावदनुमानमुपन्यस्त
 यत्कार्यं परिच्छिन्नं स्तूलं कारणेन सूक्ष्मेण व्याप्तमिति दृष्टं यथा पृथिव्यादि । स तथा पूर्वमुत्तरेणोत्तरेण च त्वमित्येष आसवं
 तरादात्मनः प्रश्नार्थः । तत्र च त्वानिपंचसंहतान्येवोत्तरमुत्तरं सूक्ष्मत्वावेन व्यापकेन कारणेन रूपेण व्यवतिष्ठते न च परमा
 त्मनोर्वाकृतद्व्यतिरेकेण वस्त्वत्तरमस्ति सत्यस्य सत्यमिति श्रुतेः सत्यं वाच्यं त पंचकं सत्यस्य सत्यं वापर आत्मा कस्मिन्नुखल्ययः
 उताश्च प्रोताश्चेति तासामपि कार्यत्वात् स्तूलत्वात् परिच्छिन्नत्वाच्च क्वचिदोतप्रोतत्वावेन न वितव्यं कृतासामोतप्रोतत्वावदस्य
 वमुत्तरोत्तरप्रश्नप्रसंगो योजयितव्यः । कायोगार्गीतिन च ग्रावितिवक्तव्यं नैष दोषो मेः पार्थिवं वायव्यं वाधातुमना सृष्टे त
 रन्तुतवन्स्वातंत्र्येणात्मलात्तनास्तीति तस्मिन्तोतप्रोतत्वावेनोपदिश्यते कस्मिन्नुखल्यवायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोके
 षु गार्गीति । तान्येव कृतानि संहतान्यंतरिक्षलोकास्तान्यपि गंधर्वलोकेषु गंधर्वलोका आदित्यलोकेषु आदित्यलोकाश्चंद्रलोकेषु
 इंद्रलोकानक्षत्रलोकेषु नक्षत्रलोका देवलोकेषु देवलोक इंद्रलोक विराट्पुरीरारंभकेषु प्रजापतिलोकेषु प्रजापतिलोका ब्रह्मलो

क्रेमुइइलो

२७ मासरो नास्ति दष्टा श्रोता मंतो विज्ञाता योऽदृष्टोऽप्युतः श्रोताऽमंतो मंतो विज्ञातो विज्ञाता
 विज्ञाता योऽदृष्टोऽप्युतः श्रोताऽमंतो मंतो विज्ञातो विज्ञाता

पादिवन्तुखादिवद्वा । स्वयं तलुसविज्ञानत्राक्लिवात्तथा सन्निधानां च विज्ञाता । तत्रयं पृथिवीन वेदयं सर्वाणि कृतानि नंदुरिति चान्ये
 नियंतव्या विज्ञातारो न्यो नियंतान्तर्यामीति प्राप्तं तदन्यत्वात् त्रं कानि वृत्त्यर्थमुच्यते नान्योऽतो ना न्यः । अतोस्मादेत र्यामिणो नाद्रष्टा श्रोता मं
 ता विज्ञाता योऽदृष्टोऽप्युतः श्रोताऽमंतो मंतो विज्ञातो विज्ञाता मंतः सर्वसंसारधर्मवर्जितः सर्वसंसारिणां कर्मफलविज्ञागकर्तृषु त
 आत्मा अंतर्गम्यमंतोस्मादीश्वरादात्मनोऽन्यदा नंतो हो दालक बालूणि नुपसा मं पंचमस्य सप्तमं ब्राह्मणं ॥ **अतः** परमशानायादि
 विनिर्मुक्तं निरुपाधिकं साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तरं ब्रह्मवक्तव्यमित्यत आरंभः ॥ अथ ह वावक्नुवाच ॥ पूर्वया जवल्केन निषिद्धा मु
 र्दुपातजयादुपर तास ती पुनः पृष्टुं ब्राह्मणानुज्ञां प्रार्थयते । हे ब्रह्मणा जगवंतः पूजावंतं शृणु तममवचो हंत ब्रह्म मिमं याज्ञव
 ल्य्य पुनर्द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि । यद्यनुमतिर्न वतामस्ति तो प्रश्नौ वैद्यदिवक्ष्यति कथं यिष्यति कथं चित् न वे जातु कदाचिद्युष्माकं म
 ध्येदमं याज्ञवल्क्यं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवदनं प्रतिजेतानेवेव श्चिद्देवदित्येव मुक्ता ब्राह्मणा अनुज्ञां प्रददुः पृष्ठगार्गीति लब्ध्वा नु
 ज्ञाहा याज्ञवल्क्यं सहोवाच वैत्वा याज्ञवल्क्य यथा लोके काश्यः काशिषु जव काश्यः प्रसिद्धं शौर्यं काश्ये वेदे होवा विदेहानां राजा
 उग्रपुत्रः शूरान्वय इत्यर्थः । उग्रयमवतारित्वा कंधनुः पुनरधिष्णुमारोपित्वा कं कृत्वा होवाणवंतो वाणाशू न नारायेया वंशसं
 संधीयते । तं विनापिशरो जवतात्यतो विनिनष्टि वाणवंता विति होवाणवंतो नारोत योरेव विनाषणं सपत्नातिव्याधिनो शत्रोः

नोक्तिर तथा
 ना नृपति

पीडाकरावतिशयेन। हस्ते कृत्वा उपेतिष्ठेत्समीपत आत्मानंदर्शयेदेव मेवाहं त्वारा स्थानीया च्यां प्रश्ना च्यां ह्या च्यामुपोदस्थामु
 पस्थितवत्पस्मिन्त्वसमीपे तो मे ब्रूहीति ब्रह्मविज्ञेदाहेतरः पृच्छ गार्गीति। सा होवाच। यदूह्यमुपरि दिवोऽंकपालाद्यश्चावीगधः
 पृथिव्या अर्धोऽंकपाला द्यञ्चा त्तरामध्ये द्यावा पृथिवी द्यावा पृथिव्यो रंड कपालयो रिमे च द्यावा पृथिवी यद्भूतं वा तीतं न वच्च वर्तमा
 नं स्वव्यापारस्थं न विष्यच्च वर्तमाना दूर्ध्वा काला वि लिंग गम्यं यत्समेतदा वक्षते। कथयं ह्या गमतः सा स वंदे त जातं यस्मिन्ने कं न
 वतीत्यर्थः स्तनू रत्र संज्ञं पूर्वोक्तं कस्मिन्ना तं च प्रोतं च पृथिवी धातु रिवामु स होवाचे तरो हे गार्गी यस्त्वयोक्तं मूर्द्ध्व दिवद्वत्या दित त्सर्व
 यत्सूत्रमा वक्षते तत्सूत्रमा का नो त दो तं च प्रोतं च यदेत द्या हतं सूत्रात्मकं जगदव्या कृता का नो श्चि व पृथिवी धातु स्त्रि ध्रुविकालेषु व
 र्तते। **उत्पत्तौ** स्थितौ लये च पुनः सा होवाच नमस्ते स्त्वित्यादि प्रश्नस्य डर्वचस्त्वप्रदर्शना र्थं यो मे मम एतं प्रश्नं यवोचो विशे षेणा या
 कृतवानस्ये। तदस्य डर्वचस्त्वेकारणं सूत्रमेव तावदितरे दुर्वाच्यं किमु तद्यस्मिन्ना तं च प्रोतं चेत्यतो नमो स्तुते तु न्यमपरस्मै द्विती
 याय प्रश्ना यधारयस्व दृढी कुर्वा न्मानमित्यर्थः। पृच्छ गार्गी तीतर आदा। व्याख्यातमन्यत सा होवाच यदूह्यया जवत्क्ये त्यादि प्र
 श्न प्रतिवचनं चोक्तं स्ये वा र्थस्यावधारणार्थं पुनरुच्यते। न किं विद पूर्वमर्थान्तरं मुच्यते। सर्वयथोक्तं गार्गी प्रत्युच्चार्य तमेव पूर्वोक्त
 मर्थमवधारितवाना का श एवेति सा होवाच। कस्मिन्नु खल्ला का श ङु तश्च प्रोतश्चेति आकाशमेव तावत्कालत्रया तीतत्वाद्दु

८

८

र्वाच्यां ततोपि कष्टतरमक्षरं यस्मिन्ना काशमोतं प्रोतं वा तो वाच्यमिति कृत्वा न प्रतिपद्यते। सा प्रतिपत्तिर्नाम नियहस्थानं
 ता किं कसमयेऽथा वाच्यमपि वक्ष्यति तथापि विप्रतिपत्तिर्नाम नियहस्थानं विरुद्धा प्रतिपत्तिर्हि सा यदवाच्यस्य वदनमतो दु
 र्वचं प्रश्नं मन्यते गार्गी तित दोष द्वयमपि परिजिहीर्षन्नाह। सहो वाचया जवत्क्यः एतद्वैतद्यत्पृष्टवत्पसिकस्मिन्नु खल्ला का श
 उतेश्च प्रोतश्चेति किं तदक्षरं। तेन क्षीयते न क्षरतीति वादं क्षरं। तदक्षरं हे गार्गी त्रा ह्यणा ब्रह्म विदो ऽजि वदति। ब्राह्मणा जि वदन क
 थनेन नाहमवाचं ब्रह्मामिनचन प्रतिपद्ये यमित्येवं दोषद्वयं परिहरत्येवमपा कृते प्रश्ने पुनर्गार्गीः प्रतिवचनं दृष्टव्यं कूटि किं तदक्षरं
 च द्वा ह्यणा अजि वं द तीत्युक्त आह। अस्तू लं ततस्तू लादन्यदेवं तर्हि अणु अणु अस्तु तर्हि द्रु स्वमद्रु स्व। मेवं तर्हि दीर्घमदीर्घं एव मे ते श्च
 तुर्जः परिमाण प्रतिषेधे द्रव्य धर्म प्रतिषिद्धे न द्रव्यं तदक्षरमित्यर्थः। अस्तु तर्हि लोहितो गुणस्ततोप्यन्यदलोहितमा र्गो गुणो लो
 हितो न वतु तर्हि पां स्नेह न न बस्नेह मस्तु तर्हि ह्यं या सर्वथा प्यनिर्देश्यत्वाच्चा या या व्यप्यन्यदक्षाय मस्तु हि न तमोऽतमो जवतु वायु
 तं वायुः न वे तर्धा काशमना काशं न वतु तर्हि संगतमकं जतु वदसंगं र सोस्तु तर्ह्य र सं तथा अगंधमस्तु तर्हि चक्षुष्कं अचक्षुष्कं न हि व
 क्षुरस्य करणं विद्यते अतो चक्षुष्कं पश्यत्यचक्षुरिति मंत्रवर्णां तथा श्रोत्रं सृणोत्यकर्ण इति न वतु तर्हि वागवाक् तथा अमनः। तथा
 अतेजस्कं न हितेजो ऽद्यादि प्रकाशवदस्य विद्यते प्राणमा ध्यात्मिको वायुः प्रतिषिध्यते प्राणमिति मुखं तर्हि हारतदः मुखममात्रं।

ह

अविद्यमानं तेजो स्य तदतेजसं

मीयतेयेन तेनात्रमनात्रमात्रारूपं तन्नरवतिनतेन किंचिन्मीयते अस्तु तर्हि छिद्रवदंतरवदनंतरं नास्यांतरस्ति चेत्तर्हि वहि
 स्तस्यावाह्यमस्तु तर्हि क्षयितु तन्न तदस्मात्किंचन न वेत्तर्हि क्षयंकस्य विन्न तदस्मात्किंचन सर्वविशेषणरहितमित्यर्थः
 एवमेवाहितीयं हितत्वेन किंचिन्नोष्यते न कश्चिन्नोषणप्रतिषेधप्रयासादस्तित्वं तावदक्षरस्योपमितं श्रुत्या तथापि लोकवु
 द्दिमपेक्ष्यानां कथं यतो नोस्तित्वयानुमानं प्रमाणमुपन्यस्यत्येतस्य बाह्यक्षरस्य यदेतदधिगतमक्षरं सर्वतरं साक्षादपरोक्ष
 ब्रह्मयत्नात्माशानायादिधर्मातीतः एतस्य वै अक्षरस्य प्रशासने यथा राज्ञः प्रशासने राज्ञः मस्फुटितं वर्तते एवमेतस्याक्षरस्य
 प्रशासने हे गार्गिसूर्या चंद्रमसो सूर्यश्च चंद्रमाश्च सूर्या चंद्रमसो ब्रह्मो रात्रयो लोकप्रदीपो तादर्थ्यं न प्रशासितानि
 वर्त्यमानलोकप्रयोजनविज्ञानवतानि निर्मितौ विधृतौ च स्यातां साधारणसर्वप्राणिप्रकाशोपकारकत्वाच्चैकिकप्रदीप
 वत्तस्मादस्तित्वेन विधृता वीश्च रेष्ठतं जेसंचो निर्मितो तिष्ठतो नियतदेशकालनिमित्तादया स्तमयवृद्धिक्षयाभ्यां वर्तते तद
 स्त्वैव तयोः प्रशासित्रक्षरं प्रदीपकर्तृविधारयितुं वदेतस्य बाह्यक्षरस्य प्रशासने गार्गी द्यावापृथिव्यौ द्यौश्च पृथिवी च सावयव
 त्वास्फुटनस्वभावे अपि सत्यो गुरुत्वात्पतनस्वभावे संयुक्तत्वादिभोगस्वभावे चेतनावदन्निमानि देवताधिष्ठितत्वात्स्वतंत्रे
 अप्येतस्याक्षरस्य प्रशासने वर्तते विधृते तिष्ठतः एतद्वक्षरं सर्वव्यवस्थासेतुः सर्वमयादाविधरणमनोनास्याक्षरस्य प्र

शासनं द्यावापृथिवी अतिक्रामतः तस्मान्निद्रमस्यास्तित्वमक्षरस्याव्यक्तियारिहितं लिंगं यन् द्यावापृथिवी नियते वर्तते चेत्
 नावतं प्रशासितारमसंसारिणमंतरेण नैतद्युक्तं येन द्यौरुग्रापृथिवी च दृढेति वमंत्रवर्णात् एतस्य बाह्यक्षरस्य निमेषामुद्भूतो
 इत्येते कालावयवाः सर्वस्यातीतानागतवर्तमानस्य जनिमतः कलयितारो यथा लोके प्रचुणानियतो गणकः सर्वमायं व्ययं वा
 प्रमत्तो गणयति तथा प्रचुस्थानीय एषां कालावयवानां नियंता तथा प्रायः प्रागंचनाः पूर्वदिग्गतमनानद्यः स्यंदंते प्रवर्तंते प्रवर्तंति
 श्वेतेश्वो हिमवदादित्यः पर्वतेश्चो गंगाद्यानद्यस्ताश्च यथा प्रवर्तिता एव नियताः प्रवर्तंते अन्यथापि प्रवर्तितुमुन्नहंत्यस्तदेतत्किं
 गं प्रशास्तुः प्रतीयेन्या प्रतीचीदिशमं वंति सिंधाद्याः नद्योऽन्याश्च यायां दिशमनु प्रवृत्तास्तां न व्यक्तियचरंति तच्च लिंगं किं
 च ददतो हिरण्यादीन् प्रयच्छतः आत्मपीडां कुर्वतोऽपि प्रमाणज्ञा अपि मनुष्याः प्रशंसंति तन्न यच्च दीयते ये वददति ये च प्रतिगृह्ण
 तिते वा मिहैव समागमो विलयश्चान्वक्षो दृश्यते दृष्टुं परः समागमः तथापि मनुष्या ददतो दानफलेन संयोगं पश्यतः प्रमाण
 ज्ञतया प्रशंसंति तन्न कर्मफलेन संयोजयितारि कर्तुः कर्मफलविभागज्ञे प्रशास्तयसति न स्याद्दानक्रियायाः प्रत्यक्षविनाशि
 त्वात् तस्मादस्ति दानकर्तृणां फलेन संयोजयिता अपूर्वमिति चेन्न तत्सद्भावे प्रमाणानुपपत्तेः प्रशास्तुरपीति चेन्नागमतात्प
 र्यस्य सिद्धत्वादवोवा मद्यागमस्य वस्तुपरत्वं किंचान्यदपूर्वकल्पनायं वार्थापत्तेः क्षयोन्यथाप्युपपत्तेः सेवाफलस्य संख्यात्प्रा

सिदर्शनात्सेवायाश्च क्रियात्वात्तत्सामान्याच्चयागदानहोमादीनांसेवादीश्वरादेःफलप्राप्तिरूपपद्यते। दृष्टक्रियाधर्मसाम
 र्थ्यमपरित्यजेवफलप्राप्तिकल्पनोपपत्तौदृष्टक्रियाधर्मसामर्थ्यपरित्यागोऽपन्यायःकल्पनाधिक्याच्च। ईश्वरःकल्पोऽप
 र्ववा। तच्चक्रियायाश्चस्वभावःसेवात्फलप्राप्तिर्दृष्टानन्तपूर्वान्नवापूर्वदृष्टतवापूर्वमदृष्टकल्पयितव्यं। तस्यचफलदानत्वेसा
 मर्थ्यसामर्थ्यवसति। दानंवान्यधिकमिति। इहत्वीश्वरस्यसेव्यस्यसद्भावमात्रंकल्पाननुफलदानसामर्थ्यदातृत्वंवासेवात्फ
 लप्राप्तिर्दर्शनादनुमानंदर्शितं। द्यावापृथिव्योविधुतेतिष्ठतइत्यादि। तथाचयज्ञमानंदेवार्श्वराःसंतोजीवनार्थेनन्यायताः
 लुगताश्चरुपुरोडाशाद्युपजीवनप्रयोजनेनान्यथापिजीवितुमुत्तुहंतःकृपाणांहीनांवृत्तिमास्थितास्तच्चैरासनात्प्राप्तयथा
 पितरोपिदत्तहोममन्त्रायत्तानुगताइत्यर्थः। समानंसर्वमन्यद्वृत्तश्चास्तिदक्षरंयस्मात्तदज्ञानेनयतासंसारोपपत्ति
 वितव्यंतेनयद्विज्ञानात्तद्विच्छेदोन्यथोपपत्तेःननुक्रियातएवतद्विच्छिन्निःस्यादितिचेन्नयोवाएतदक्षरंहेगार्ग्यविदित्वाविज्ञा
 यास्मिन्लोकेऽहोतियजतेतपस्तप्यते। यद्यपिवह्निवर्षसहस्राण्यंतवदेवास्यतत्फलंभवति। तत्फलोपभोगात्क्षीयंतएवा
 स्यकर्माणिअपिचयद्विज्ञानात्कार्याण्यत्ययःसंसारविच्छेदोयद्विज्ञानात्तावाच्चकर्मकृत्कृपणःकृतफलस्येवोपभोक्ताजननमर

शास्त्रः म ह

८२

ताप्रबंधारूढःसंसरति तदस्यक्षरंप्रज्ञासितुतदेतदुच्यतेयोवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वास्मान्लोकात्प्रेतिसकृपणः। पापाक्रां
 तदवदासादिःअथयोवाएतदक्षरंगार्ग्यविदित्वास्मान्लोकात्प्रेतिसकृह्रणः॥ अग्नेर्दहनप्रकाशकत्ववत्स्वाभाविकमस्यप्र
 ज्ञासूत्रत्वमचेतनस्येवेत्यतबाह। तद्वाएतदक्षरंगार्ग्यदृष्टंदृष्टनकेनचिदृष्टमविषयत्वात्स्वयंदृष्टदृष्टिस्वरूपत्वात्तथाऽश्रुतंश्रोत्र
 विषयत्वात्स्वयंश्रोतश्रुतिस्वरूपत्वान्नथाऽमंतमनसोऽविषयत्वात्स्वयंमंतमतिस्वरूपत्वात्तथाविज्ञातंबुद्धेरविषयत्वात्स्वयंवि
 ज्ञातविज्ञानस्वरूपत्वान्नकिंचनअन्यदतोस्मादक्षरादस्तिनास्ति किंतदृष्टदर्शनक्रियाकर्तृएतदेवाक्षरंदर्शनक्रियाकर्तृसर्वत्र। तथा
 नान्यदतोस्तिश्रोतृतदेवाक्षरंश्रोतृसर्वत्रनान्यदतोस्तिमंतसर्वमनोद्वारेणानान्यदतोस्तिविज्ञातविज्ञानक्रियाकर्तृतदेवाक्षरंसर्व
 बुद्धिद्वारेणविज्ञानक्रियाकर्तृनावेतनंप्रधानमन्यद्वाएतस्मिन्मुखत्वाक्षरेगार्ग्यकानात्रैतश्चश्रोतश्चेवापराकाष्ठाएवापरागतिरेत्यरं ब्रह्मेतदृष्टिवादेराकाशा
 तस्यसत्यस्यसत्यंसाहोवावहेवाहणसगवंतःशृणुतमदीयंवच। स्तदेववहुमन्यध्वमन्यध्वं। किंतत्। यदस्माद्याज्ञवल्क्योनुम
 स्कारेणमुच्येध्वमस्मैनमस्कारंकृत्वातदेववहुमन्यध्वमित्यर्थः। जयस्त्वस्यमनसापिनानां सनीयःकिमुतकार्यतःकस्मान्नवे
 शुष्माकंमध्येजातुकदाचिदपीमंयाज्ञवल्क्यंब्रह्मोद्यंप्रतिजेताप्रश्नोवेन्मद्यंवक्ष्यतिनवेजेताजवितेतिपूर्वमेवमयाप्रतिज्ञातमद्य

विममायमेवनिश्चयो। ब्रह्मोद्यंप्रत्येतत्तुल्योनकश्चिद्विद्यतरति। ततोहवाचक्युपरराम॥ ॥ अत्रांतर्गामिब्राह्मणएतत्
 न्तंयंपृथिवीनवेदयंसर्वाणि कृतानि न विदुरिति वयमंतर्गामिणं न विदुर्येन विदुर्यं तदक्षरं दर्शनादिक्रियाकर्तृत्वेन सर्वेषां
 वेतनाधातुरित्युक्तं कस्त्वेषां विशेषः किं वा सामान्यमिति तत्र केचिदाचक्षते परस्य महासमुद्रस्थानीयस्य ब्रह्मणोऽक्षरस्याप्रवलि
 तस्वरूपस्य षट्प्रवलितावस्था त्रया मीळित्यंतप्रवलितावस्था सेतुज्ञो यस्मिन् वेदांतर्गामिणं तथान्यापञ्चावस्थाः परिकल्पयं
 तितथाष्टावस्था ब्रह्मणो जवंतीति वदंतो न्येऽक्षरस्य शक्तयः एतादृतिवदंत्यनंतं तत्रास्ति मदक्षरमिति वान्ये त्वक्षरस्य विकारा इ
 तिवदंत्यवस्था शक्तित्वेतावनोपपद्येते। अक्षरस्यानायादिसंसारधर्मातीतत्वश्रुतेर्नानायाद्यतीतत्वमनायादि
 धर्मावदवस्थावत्त्वे कस्य युगपदुपपद्येते। तथा शक्तिमत्त्वं च विकारावयवत्वे दोषः प्रदर्शितश्चतुर्थः। तस्मादेतावत्सत्याः सर्वाः
 कल्पनाः कस्तर्हि जेद एषामुपाधिकृत इति ब्रूमेन स्वत एषां जे दोने दो वा सेध व घन व न्प्रज्ञान घने कर स स्वा जा व्या द पूर्व म
 न पर म नंतर म वा ह म य मा त्मा ब्रह्मे ति च श्रुतः स बा ह्या च्यंतरो ह्य ज इति वा थ र्व णो तस्मा निरु पा धि क स्या त्म नो निरु पा र व्य त्वा
 निर्विशेषणत्वादिकत्वाच्चेति नेतीति व्यपदेशो न वत्यविद्या काम कर्मा विशिष्ट कार्यकरणोपाधिरात्मा संसारी जीव उच्यते नि
 त्यनिरतिशयज्ञानशक्त्युपाधिरात्मा तर्गामी श्वर उच्यते स एव निपाधिः केवलः शुद्धः स्वनस्वभावेनाक्षरं परं उच्यते तथा हिरण्यगर्भे

अक्षरं वा अपां अष्टमं

व्याकृतदेवताजातिपिंडमनुष्य तिर्यक्येतादिकार्यकरणोपाधिनिर्विशिष्टस्तदारव्यास्तदुपोऽवतितयात
 देजतितन्नेजतीति व्याख्यातं तेष तत्त्वा। तेष सर्वं नृतांतरा तेष सर्वं नृतेषु गूढं स्तत्त्वमस्य हमेवेदं स
 र्वं वा तेष वेदं सर्वं नान्यो तोस्ति इष्टानान्यदतोस्ति इक्षित्यादिश्रुतयो न विरुध्यंते कल्पनां तरेष्टो तां श्रुतयो न गच्छंति तस्मा
 दुपाधिजेदेनै तेषां जेदो नान्यथेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात्सर्वेपि निषत्सु॥ ॥ अथ हेनं विद्मः शाकल्यः प्रप्रच्छ
 धिव्यादीनां सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरोत्तरस्मिन्नेतत्प्रोक्तत्वावकथयं सर्वोत्तरं ब्रह्म प्रकाशितं वा सस्य व
 ब्रह्मणो व्याकृतविषयेस्तत्र जेदेषु नियंतृत्वं मुक्तं। व्याकृतविषये च व्यक्ततरं लिंगमिति तस्यैव ब्रह्मणः साक्षादपरोक्ष
 त्वेनियंतव्यदेवताजेदसंकोचद्वारेणाधिगतव्ये इति तदर्थं शाकल्य ब्राह्मणमस्म्यते अथ हेनं विदग्ध इति नामतः शाकल्य
 अपत्यं शाकल्यः प्रप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाचीति संख्यका देवा देया ज्ञवल्क्येति सयाज्ञवल्क्यो ह। किल एतयेव वक्ष्यमा
 णया निविदाप्रतिपेदसंख्यायां संख्यां पृष्टवान् शाकल्यो यावं तोयावत्संख्या कोवे श्वदेवस्य शास्त्रस्य निविदिनि विना
 मदेवता संख्या वाचकानि मंत्रपदानि कानि चिद्वैश्वदेवेशस्त्रे शास्यंते तानि निविदित्संज्ञकानि तस्यां निविदियावं तो देवाः श्रूयं
 तितावं तो देवा इति वाचनः सानि विदितितानि निविदितानि प्रदर्श्यते त्रयश्च त्रीच शता त्रयश्च देवा देवानां त्रीणि च शता शता

देवा

विममायमेवनिश्चयो। ब्रह्मोद्यंप्रत्येतत्तुल्योनकश्चिद्विद्यतइति। ततोहवाचक्युपरशाम॥ ॥ अत्रांतर्गामित्राद्वा एतत्
 न्तंयंपृथिवीनवेदयंसर्वाणि कृतानि न विदुरितिवयमंतर्गामिणं न विदुर्येचनविडुर्येचनदक्षरं दर्शनादिक्रियाकर्तृत्वेन सर्वेषां
 वेतनाधातुरित्युक्तं कस्त्वेषां विशेषः किं वसामान्यमिति तत्र केचिदाचक्षते परस्य महा समुद्रस्थानीयस्य ब्रह्मणोऽक्षरस्याप्रवलि
 तमस्वरूपस्य षट्प्रवलितावस्था त्रया मीळित्यंत प्रवलितावस्था सेनज्ञो यस्मिन् वेदांतर्गामिणं तथान्यापञ्चावस्थाः परिकल्पयं
 तितथाष्टावस्था ब्रह्मणो जवंतीति वदंतो न्येऽक्षरस्य त्राक्तयः एतादृतिवदंत्यनंतं त्राक्किमदक्षरमिति वा न्ये त्वक्षरस्य विकाराइ
 तिवदंत्यवस्था त्राक्किं त्वेतावन्नोपपद्यते। अक्षरस्यात्रानायादिसंसारधर्मातीतत्वश्रुतेर्न ह्यत्रानायाघर्तीतत्वमत्रानायादि
 धर्मावदवस्थावत्तैवेकस्य युगपदुपपद्यते। तथा त्राक्किमलं च विकारावयवत्वे दोषः प्रदर्शितश्चतुर्थे। तस्मादेतावत्सत्याः सर्वाः
 कल्पनाः कस्तर्हि जेद एषामुपाधिकृतइति जूमेन स्वत एषां जे दोजे दो वासे धव घन वत्प्रज्ञान घने कर सखा जा व्या द पूर्व म
 न पर म नंतर म वा ह्य म य मा त्मा ब्रह्मे ति च श्रुतः संवाद्या न्यंतरो ह्य जइति चाथर्वणो तस्मान् निरुपाधिक स्यात्तमने निरुपा रव्यत्वा
 निर्विशेषणत्वादिकत्वाच्चेति नेतीति व्यपदेशो न वत्यविद्या काम कर्म विशिष्ट कार्यकरणोपाधिरात्मा संसारी जीव उच्यते नि
 त्यनिरतिशयज्ञानराक्षुपाधिरात्मांतर्गामी श्वर उच्यते स एव निपाधिः केवलः शुद्धः स्वनस्वजावेनाक्षरं परं उच्यते तथा हिरण्यगर्भे

८३

८३

अत्रांतर्गामित्राद्वा एतत्

व्याकृतदेवताजातिपिंडमनुष्य तिर्यक्येतादिकार्यकरणोपाधिनिर्विशिष्टस्तदारव्यस्तद्रूपोऽवतितथात
 देवतितन्नेजतीतिव्याख्यातंतत्तैषतत्रा तौषसर्वकृतांतरा तौषसर्वकृतेषु गूढं स्तत्त्वमस्य हमेवेदंस
 र्वं आतौवेदंसर्वं नान्योतोस्ति इष्टानान्यदतोस्ति इक्षित्यादिश्रुतयो न विरुध्यते कल्पनां तरेद्येतां श्रुतयो न गच्छंति तस्मा
 दुपाधिजेदेनै तैषां जेदो नान्यथेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात्सर्वेपि निषत्सु॥ ॥ अथ हेनं विदग्धः शाकल्यः प्रप्रच्छ
 त्वाद्यादीनां सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरोत्तरस्मिन्नेतत्प्रोक्तं चावंकथयं सर्वोत्तरं ब्रह्म प्रकाशितवांस्तस्य व
 ब्रह्मणो व्याकृतविषयेस्तत्र जेदेषु नियंतृत्वं पुक्तं। व्याकृतविषये च व्यक्ततरं लिंगमिति तस्यैव ब्रह्मणः साक्षादपरोक्ष
 त्वेनियंतव्यदेवता जेदसंकोचद्वारेण धिगंतव्येइति तदर्थं शाकल्यब्राह्मणमस्म्यते त्वय हेनं विदग्ध इति नामतः शाकलस्य
 अपत्यं शाकल्यः प्रप्रच्छयाज्ञवल्केति होवाचीति संख्याका देवा हेयाज्ञवल्केति सयाज्ञवल्को ह। किल एतयेव वक्ष्यमा
 णया निविदाप्रतिपेदे संख्यायां संख्यां पृष्टवान् शाकल्यो यावं तोयावत्संख्या कोवे श्वदेवस्य त्रास्यस्य निविदिनि वित्रा
 मदेवता संख्यावावकानि मंत्रपदानि कानि चिद्वैश्वदेव त्रास्य त्रास्यं ते तानि निविदित्संज्ञकानि तस्यां निविदियावतो देवाः श्रूयं
 ततावंतो देवा इति प्राप्ताः सानि विदितितानि निविदित्यदानि प्रदर्श्यते त्रयश्च त्रीच त्रा त्रा त्रयश्च देवा देवानां त्रीणि च त्रा त्रा त्रा

देवा

निपुनरपेवंत्रयश्चत्रीचसहस्रासहस्राण्येतावंतोदेवाइतिशाकलोप्योमितिहोवावरवमेषामध्यामासंख्यासम्यक्कयाज्ञाता
 पुनस्तेषामेवदेवानांसंकोचविषयांसंख्याष्टकृतिकत्येवदेवायाज्ञवल्केतित्रयस्त्रिंशत्तुयोद्भावध्यर्द्धेकइतिदेवतासंकोच
 विकान्ताविषयांसंख्याष्टकवापुनःसंख्येयस्वरूपंष्टकृतिकमेतेत्रयश्चत्रीचशतात्रयश्चत्रीचसहस्रेति।सहोवावेतवमहिमा
 नाविस्तृतयः।एषांत्रयस्त्रिंशतांदेवानांमेतेयत्रश्चत्रीचशतेत्यादयःपरमार्थतस्तुत्रयस्त्रिंशत्त्वेवदेवाइतिकृतमेतेत्रयःत्रिंश
 दित्युच्यतेष्टोवसवरकादशरुद्राद्वादशादित्याःतएकत्रिंशदिदंष्ट्वेवप्रजापतिश्चत्रयस्त्रिंशदितित्रयस्त्रिंशतांपुराणैर्निवेस
 वइतितेषांस्वरूपंप्रत्येकंष्टकृतिबग्निष्ट्वष्टिबीवेताद्यानक्षत्रंताएतेवसवःप्राणिनांकर्मफलाभ्युत्थेनकार्यकरणसंततसूयेधा
 एतन्निवासत्वेनचविपरिणामंतोजगदिदंसर्ववासयंतिवसंतिवतेयस्माद्वासयंतितस्माद्वासवइतिकृतमेरुद्रादितिदशमेपुरुषेक
 म्बुद्धिदियाणिप्राणाःआत्मा मन एकादश एकादशानांपूरणंतेप्राणाःयदाब्रह्माक्षरीर्मेरोत्यत्राणिनांकर्मफलो
 पत्तागक्षयेउक्तामंत्यथतदारोदयंतितत्रयस्माद्रोदयंतितेसंबन्धिनस्तस्माद्रुद्रइतिकृतम
 द्यादित्याइतिद्वादशावेमासंसेवत्सरस्यकालस्यावयवाःप्रसिद्धापतब्वादित्याःमेतेहिस्मात्पुनःपुनःपरिवर्तमानाःप्राणि
 नामायुषिकर्मफलंवाददानाःगृह्यतःउपाददतोयंतिगच्छतिहितेयद्यस्मादेवमिदंसर्वमाददानायंतियस्माच्चैवंतस्मादादित्या

२४

२४

त्याइतिकृतमर्द्धःकृतमःप्रजापतिरितिस्तनपितुरेवंद्रोयज्ञःप्रजापतिरितिकृतमस्तनयितुरित्यत्रानिरितिअशनिर्ब्रजंवीर्यवलंय
 त्प्राणिनःप्रमापयति।सर्द्धःर्द्धस्यहितकर्मकृतमोयज्ञइतिपशवइतियज्ञस्यहिसाधनानिपशवोयज्ञस्यास्यत्वात्पशुसाधनाश्र
 यत्वाच्चपशवइत्युच्यते।कृतमेष्टइतितएवाग्न्यादयोवस्तुत्वेनपठितांचंद्रमसंनक्षत्राणिववर्जयित्वाषड्वंतिषट्ठंरव्याविंशष्टाएते
 हियस्मात्त्रयस्त्रिंशदादियुक्तमिदंसर्वमेतएषड्वंतिसर्वाहिवस्वादिविस्तरःएतेष्टेवषट्ठंनर्तवतीत्यर्थःअथकथमेतेत्रयोदेवा
 इतिइमेएवत्रयो लोकाइतिष्टिबीबग्निवैकीकृत्येकोदेवांतरिक्षंवायुंवैकीकृत्याद्वितीयोदिवमादित्यंवैकीकृत्यह
 तियस्तएवत्रयोदेवाइतिष्टुहियस्मात्त्रिषुदेवेषुसर्वदेवाब्रह्मर्तव्यंतेनेतएवदेवास्त्रयइत्येवनेरुक्तानांकेषांचित्यक्षःकृतमो
 तोद्वादित्यन्तंवैवप्राणश्चेतोद्वादवावनयोःसर्वेषामुक्तानामंतर्भावःकृतमोध्यर्द्धइतियोयंपवतेवायुस्तत्राद्रुद्रादयंतिय
 दयंवायुरेकपवतेयकथमध्यर्द्धइतियोस्मिन्निदंसर्वमध्याद्धेनूतस्मिन्वायोसतीदंसर्वमधिबाद्धेदधिर्द्रुद्रोतिनेनाद्वा
 र्द्धइतिकृतमएकादेवइतिप्राणइतिसप्राणोब्रह्मसर्वदेवात्मत्वान्महद्ब्रह्मतेनसब्रह्मत्यदित्याचक्षतेपरोक्षानिधायकंनशब्देनदे
 वाभामेतदेकत्वंनानात्वमंतानानानिविस्तरव्याविशिष्टेष्वंतर्भावस्तेषामपित्रयस्त्रिंशदादिषूतरोत्रेषुयावदेकस्मिंप्राणोप्राणस्य

जेन

२

वचैकस्य सर्वानंतसंख्या कोविस्तरः एवमेकश्चानंतश्च अवांतरसंख्या विनिष्टश्च प्राण एव तत्र देवस्यैकस्य नामरूपकर्म
 गुणशक्तिचेदोधिकारचेदादिदानीतस्यैव प्राणस्य ब्रह्मणः पुनरष्टधा भेद उपदिश्यते पृथिवी एव यस्य देवस्यायतनमाश्र
 य अग्निलोको यस्य लोकयत्यनेनेतिलोकः पश्यतीत्यग्निना पश्यतीत्यर्थः मनो योतिर्मनसा योतिषा संकल्पविकल्पादि
 कार्यकरोतियः सोयं मनो योतिः पृथिवी शरीरो ग्निदर्शानो मनसा संकल्पयिता पृथिव्यग्निमा नी कार्यकरणवान् देव इत्य
 र्थः य एवं विनिष्टं वैतं पुरुषं यो विद्याद्विजानीयात्सर्वस्यात्मनः अध्यात्मिकस्य कार्यकरणसंघातस्यात्मनः परमयनं परब्रा
 ह्मणस्य परायणं मातृजेन त्वज्ज्ञां सरुधिररूपेण क्षेत्रस्थानीयेन बीजस्थानीयस्य पितृजस्यास्थिमज्जाशुक्रस्य परमयनं क
 रणात्मनश्च सर्वे वेदिता स्याद्य एवं वेत्ति स वेदेदिता पंडितः स्यादित्यभिप्रायः।

८५

८५

त्वस्ति तत्र वक्तव्यं विशेषणान्तरं तद्देवपृथ्वे इत्यर्थः देहा कल्पस्य एवं प्रक्षोजितोऽमर्षवशाग आह तेषां तद्विद्वद्गजस्य
 देवस्य शरीरस्य का देवता यस्मान्निष्पद्यते यः स तस्य देवतेत्यस्मिन्प्रकरणे विवक्षितः अमृतमिति होवाचामृतमित्यो
 चुक्तस्यान्तरस्य सोमाह जस्य लोहितस्य निष्पत्तिहेतुः तस्माद्वा न्नरसालोहितं निष्पद्यते स्त्रियाश्चित्तस्य लोहितमयं
 शरीरं बीजाश्रयं समानमन्यत्का म एव यस्यायतनं स्त्री व्यति करान्ति लाघः कामः कामशरीर इत्यर्थः। हृदयं लोको हृदयेन
 बुद्ध्या पश्यति य एवायं काममयः पुरुषो ध्यात्ममयि काममय एव तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच स्त्री तो हि कामस्य दी
 प्तिर्जायते रूपाण्येव यस्यायतनं रूपाणि शुक्ल कृष्णादीनि य एवासावादित्ये पुरुषः सर्वेषां हिरूपाणां विनिष्टं कार्यमादि
 त्ये पुरुषस्तस्य का देवतेति सत्यमिति होवाच। सत्यमिति वक्षुरुच्यते च शुषो ध्यात्मतत्वादित्यस्याधिदेवतस्य निष्पत्तिः आका
 श एव यस्यायतनं य एवायं श्रोत्रे नवः श्रोत्रः तत्रापि प्रतिश्रवणवेलायो विशेषतो नवतीति प्रातिश्रुकस्य का देवतेति दिश
 इति होवाच दिशो ह्यसावाध्यात्मिको निष्पद्यते तम एव यस्यायतनं तम इति सार्वराद्यंधकारः परिगृह्यते अध्यात्मे छाया मयो
 ह्यज्ञानमयः पुरुषः तस्य का देवतेति मृत्युरिति होवाच मृत्युरधिदेवतं तस्य निष्पत्तिकारणं रूपाण्येव यस्यायतनं पूर्वसाधारणानिरूपा
 ण्युक्तानीह तु प्रकाशकानि विनिष्टानिरूपाणि गृह्यते। रूपायतनस्य देवस्य विशेषायतनं प्रतिविंबाधारमादनाद्यसुरिति हो

वाचतस्य प्रतिबिम्बारव्यस्य पुरुषस्य निष्पत्तिरसोः प्राणादाय एव यस्यायतनं साधारणः सर्वा व्यापः व्यायतनं वापी तज्जागा
 द्याश्रयासु विरोधावस्थानं तस्य कादेव तेतिवरुण इति वरुणात्संहातकस्येध्यात्ममा प एव वाथा द्युपां निष्पत्तिकारणं त एव
 यस्यायतनं य एवायं पुत्रमयो विरोधायतनं चेत व्यायतनस्य पुत्रमय इति वासिष्ठमज्जस्युक्ताणि पितृजातानि तस्य कादेव तेति। प्र
 जापतिरिति होवाच प्रजापतिः पितो व्यतेपितु तो हि पुत्रस्योत्पत्तिरधालोकदेव पुरुषत्वे देन त्रिधा त्रिधात्मन प्रविरुग्नावस्थितः
 एकैको देवः प्राणजेद एवोपासना र्थं व्यपदिष्टो धुनादि चित्तागेन पंचधा प्रविरुक्तस्य आत्मन्युपसंहारार्थमाह। तूष्णीं न तं शाकल्य
 याज्ञवल्क्यो ग्रहेणोवावेनायन्नाह। शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्त्वां दिति वितर्क इ मेनूनं ब्राह्मणाः अंगारावक्ष्यता
 मंगारा अवक्षीयं ते स्मिं स दं शादो तदंगारावक्ष्यतां तन्नूनं त्वां कृतवंतो ब्राह्मणाः त्वंतु तन्न बुध्यसे आत्मानं मया दद्यमानमि
 त्यक्तिप्रायः याज्ञवल्क्येति ह प्रत्युवाच शाकल्यो यदि कुरुयं चालानां ब्राह्मणान् तपवादी रत्युक्तवानसि स्वयं कीतास्त्वामंगारा
 वक्ष्यतां कृतवंत इति किं ब्रह्मविद्वान्मन्त्रेवमधि क्षिपसि ब्राह्मणान्। याज्ञवल्क्य आह। ब्रह्मविज्ञानं तावदिदं मम किं तदिदं गोवे
 ददिग्विषयं ज्ञानं ज्ञानेन तन्न केवलं स देवा देवैः सददिगधिष्ठात्येति किंच स प्रतिष्ठाः प्रतिष्ठा निश्चय सह यद्यदिदिगो वेत्यस देवाः
 स प्रतिष्ठा प्रतिष्ठा निश्चय सह इतर आह सफलं यदि विज्ञानं त्वया प्रतिज्ञातं किं देवतास्य तव दिग्भूतस्यासौ हि याज्ञवल्क्यो हृदयमात्म

दिश एव

देवताका

न दिक्षु पंचधा विनक्तं दिगात्मनूतं तद्वारेण सर्वजगदात्मत्वेनोपगम्याहमस्मि दिगात्मोतिव्यवस्थितः पूर्वादिमुखः स प्रतिष्ठाव
 नाश्रया याज्ञवल्क्यस्य प्रतिज्ञा तथेव पृच्छति। किं देवतस्त्वमस्यां दिव्यसीति सर्वत्र हि वेदेयां यां देवतामुपासे इह देवतद्रुतस्त्वां प्रति
 पद्यत इति। तथा च वक्ष्यति देवो नृत्वा देवानप्येतीत्यस्यां प्राच्यां का देवता दिगात्मनस्तवाधिष्ठात्री कया देवतया त्वंप्राचीदिगूपेण सं
 पन्न इत्यर्थः। इतर आह। दित्यदेवत इति प्राच्यां दिशि ममादित्यो देवता सोऽहमादित्यदेवतः स देवा इत्येतदुक्तं स प्रतिष्ठा इति नुवक्तव्यमि
 त्याह स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वक्षुषीति आत्मात्मनश्चक्षुष आदित्यो निष्पन्न इति हिमं ब्रह्मण वादः चंद्रमामनसो जा
 तश्चक्षुः सूर्योऽजायत चक्षुष आदित्य इत्यादयः कार्यदि कारणे प्रतिष्ठितं नवति कस्मिन्नुवक्षुः प्रतिष्ठितमिति रूपेण चित्तिरूपग्रह
 णा यदिरूपात्मकं चक्षुरूपेण प्रयुक्तं ये हि रूपैः प्रयुक्तं ते रात्मनो ग्रहणयारब्धं वक्षुः तस्मात्मादित्यं वक्षुः सह प्राच्या दिगा
 सह त स्तेः सर्वे रूपेषु प्रतिष्ठितं वक्षुषा सह प्राचीदिक् सर्वरूपरूपा तानि च कस्मिन् रूपाणि प्रतिष्ठितानि हृदय इति हो
 वाच। हृदयारब्धानिरूपाणि रूपाकारेण हि हृदयं पणं तं। यस्माद् हृदये न हि रूपाणि सर्वलोको जानाति हृदयमिति तु हि
 मंसी एकीकृत्य निर्देशस्तस्माद् हृदये चैव रूपाणि प्रतिष्ठितानि हृदये न हि रूपाणि सारणं नवति रूपाणां वासनात्मना। तस्माद्
 हृदये रूपाणि प्रतिष्ठितानीत्यर्थः। एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य किं देवतो स्यादिति प्राच्यां दिशि का देवता

इति शान्तेस्मिन् लोके सन्तो वर्तन्त इति मनसा सेमन्यसेयं द्विदिद्ये तद्दयमन्यत्रास्मात्स्याद्देताः श्रानो वा एतच्छरीरं तद्वर्चसां सिवाय किं
 एतद्वि मन्त्रीरन्विलोडयेयुर्विकर्षरन्ति । तस्मान्ममयि शरीरे हृदयं प्रतिष्ठितमित्यर्थः । शरीरस्यापि नामरूपकर्मात्मकत्वात् तद्
 दये प्रतिष्ठितं । हृदयशरीरयोरेव मन्योन्यप्रतिष्ठोक्ता कार्यकरणयोरतस्त्वां पृच्छामि कस्मिन्नुत्वं च शरीरमात्मा च तव हृदयं प्रति
 स्थितौ स्यात् प्राण इति देहात्मानो प्राण प्रतिष्ठितौ स्यातां प्राणवृत्तौ कस्मिन्नुप्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति प्राणवृत्तिः प्राडे
 च प्रेयादपानवृत्त्या वेन्न निगृह्यते कस्मिन्नुपान प्रतिष्ठित इति व्यान इति सा पापानवृत्तिरध एव यायात् प्राणवृत्तिश्च प्राडेव म
 ध्यस्थया चेद्वा नवृत्त्या न निगृह्यते कस्मिन्नुव्यानः प्रतिष्ठित इति उदान इति सर्वास्ति स्रोपिवृत्तयः उदाने कीलस्थानी ये चेन्न निव
 द्वाः विष्णुः वेयुः कस्मिन्नुदानः प्रतिष्ठित इति समान इति समानप्रतिष्ठाद्येतां सर्ववृत्तयः । एतद्देहं तव शरीरे हृदयं बायोन्या
 न्यप्रतिष्ठाः संवातेन नियता वर्तन्ते विज्ञानमयार्थप्रयुक्ताः इति सर्वमेतदेन नियतं यस्मिन् प्रतिष्ठितमाकाशात्तमो तं च प्रातं च तस्य
 निरूपाधिकस्य साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मणो निर्देष्टाः कर्तव्यं त्वयमारंजः स एषः स एवेति नेती निर्दिष्टो मधुकांड एषः स एवेति
 गृह्यो न गृह्यं यस्मान्न सर्वकार्यधर्मातीतः तस्माद्गृह्यः । कुतः त्वयस्मान्न गृह्यते यद्विकरणो चरव्याकृतं वस्तु तद्गृह्य
 त्वगोचरमिदं तु तद्विपरीतमात्मतत्वं तथा शीयेयि द्विभूतं संह तं शरीरादितच्छीयते यंतु तद्विपरीतोऽतो न हि शीयते संगोभूतौ

८२
 ह

८२

६

मूर्त्तांतरेण संबध्यमानः स एवेति यन्तु तद्विपरीतो न हि स एवेति तर्थासितः अवदो यदि मूर्त्तं तद्वध्यते इदं तु तद्विपरीतत्वादवद्वत्त्वा
 न्न व्यथतेऽतो न रिष्यति । ग्रहणशरणसंगबंधकार्यधर्मरहितत्वात् न रिष्यति । न सामापद्यते न विनश्यतीत्यर्थः क्रममति
 म्योपनिषदस्यैव पुरुषस्याख्यायिका तोपसृत्यश्रुत्या स्वेन रूपेण त्वरया निर्देष्टाः कृतः । ततः पुनराख्यायिकामेवाश्रित्याह । एता
 नियान्पुक्ता न्यथावायतना निपृथिव्येव यस्यायतनमित्येवमादीन्यष्टोलोकाश्च कुलेकादयोऽष्टौ देवा अमृतमिति होवाचेत्येवमाद
 योऽष्टौ पुरुषाः शरीरपुरुष इत्यादयः सयः कश्चित् तान्पुरुषां शरीरप्रकृतीन् निरुह्य निश्चयेन गमयित्वाष्टवतुष्कत्वेन लोकस्थि
 तिमुपपाद्य पुनः प्राचीदिगादिद्वारेण प्रत्यूह्य स्वात्मनि हृदयेत्यक्रामदति क्रांतवान् । उपाधिधर्मो हृदयाद्यात्मकं सेवेनात्मना व्यव
 स्थितो य उ पनिषदः पुरुषो ज्ञानायादिवर्जितः । उ पनिषत्त्वे व विज्ञेयो नान्यप्रमाणा गम्यस्तत्वा विद्या निमानि नंपुरुषं पृच्छामि तं चेद्य
 दिमेन वि वक्ष्यसि विस्पष्टं न कथयिष्यसि मूर्द्धा तं विपतिष्यतीति तं चोपनिषदं पुत्रुषं शा कल्यो न मेने ह विज्ञातवान् किल तस्य
 ह मूर्द्धा विपणत विपतितः समाप्ताख्यायिका श्रुतेर्वचनं तदुह न मेने इत्यादि किं वापि हास्यपरिमोषिणस्तस्कराः अस्थीन्यपि
 संस्कारार्थं शिष्ये नीयमाना निगृहान पहत वंतः किं निमि त्तमन्यद्वनं नीयमानं मन्यमानः पूर्ववृत्ताद्याख्यायिके हस्तवित्ता
 मध्यायां किल शाकल्येन याज्ञवल्क्यस्य समानांत एव किल संवादो निर्वृत्तस्तत्र याज्ञवल्क्येन शापोदत्तः पुरः तिष्ठेयमरिष्य

७४

सिनतेस्तीतिचनगृहान्प्राप्यंतीति तस्मान्नोपवादी स्यादुतयेवं विचर्योक्तवति सेषारख्यायिकाः चारार्थं सूचिता विद्यास्तु
तयेवेदयस्यनेतित्यन्यप्रतिषेधद्वारेण ब्रह्मणो निर्देशः कृतस्तस्यविधिमु खेन कथं निर्देशः कर्तव्य इति पु
नराख्यायिका मेवाश्रित्याह। मूलं ब्रजगतो वक्तव्यमिति आख्यायिकासंबंधस्तु ब्रह्मविदो ब्राह्मणान्जित्वा गोधनं हर्त्त
व्यमिति न्यायं महत्त्वो। अथ होवाच अथानंतरं तूष्णीं चूतेषु ब्राह्मणेषु हउवाच। हे ब्राह्मणान्जगवंतरत्येवं संबोध्य येषां
युष्माकं मध्ये कामयते इच्छति याज्ञवल्क्यं पृच्छामीति। समामामागत्य पृच्छतु। सर्ववामापृच्छत सर्ववायुयं मामापृच्छत योव
कामय तेज्ञं बन्धयो मां पृच्छत्विति तं वः पृच्छामि। सर्वान्वायुष्या न हं पृच्छामि ते ब्राह्मणान्दधुषु। स्ते ब्राह्मणा एव मुक्ता व
यिन प्रगल्भाः संवृताः किं विदपि प्रत्युत्तरं वक्तुं ते प्रगल्भ चूतेषु ब्राह्मणेषु तां हरेते वैक्ष्यमाणैः श्लोकैः पप्रच्छ पृष्ठवान्। यथा
लोके वृक्षो वनस्यतिष्ठति तस्य विशेषणं वनस्यतिरिति तथैव पुरुषो मृषा अमृषा सत्यमेतन्नस्य लोमानितस्य पुरुषस्य लोमा
नीतरस्य वनस्यतेः पणानि। त्वगस्योत्पाटिका वह्निः चकू पुरुषस्येतरस्योत्पाटिका वनस्यते। खव एव सकाशादस्य पुरुष
स्य रुधिरं प्रस्यंदित्व वउत्पटः त्वव एवोत्फुटतियस्मादेवं सर्वसमानमेव वनस्यतेः पुरुषस्य च तस्मात्तदात्त एां द्विसिता त्रै
तितदुधिरं निर्गच्छति वृक्षादिवाहता छिन्नादस इव मांसा निपुरुषस्य वनस्यतेस्तानि शकलानि शकलाणीत्यर्थः किनाट

वृक्षस्य किनाटं नाम शकलं न्योन्यंतरं वल्कल नूपकासु संलग्नं तत्कृत्वा बपुरुषस्य वस्त्रं स्थिरं तच्च किनाटं स्नाववदृढं हित
त्वा अस्ती निपुरुषस्य स्नावो न्योन्यंतरतो स्ती निरुवंतितथा किनाटस्यान्यंतरदारुणिका श्रामिमज्जा मज्जेव वनस्यतेः पुरुषस्य च म
ज्जा यमाकृता मज्जा उयमामज्जा पमानान्या विशेषो स्तीत्यर्थः यथा च वनस्यतेर्मज्जा तथा पुरुषस्य यथा पुरुषस्य तथा वनस्यतेर्म
यादिवृक्षो वृक्षः छिन्नो रोहति प्रादुर्भवति मूलात्पुनः पुनर्नवतरः पूर्वस्मादजिनवतरो यदेतस्माद्विशेषणात् प्राग्वनस्यतेः पुरु
षस्य सर्वसामान्यं प्रवगतमयं तु वनस्यतौ विशेषो दृश्यते। यच्छिन्नस्य प्ररोहणं न पुरुषस्य मृत्युना वृणस्य वृक्षस्येव पुनः प्ररो
हणं दृश्यते तद्वित्वं च कुतश्चित्प्ररोहणेन। तस्माद्दः पृच्छामि मर्त्यो मनुष्यः श्विन्मृत्युना वृक्षः कस्मान्मूलात् प्ररोहति।
मृतस्य पुरुषस्य कुतः प्ररोहणमित्यर्थः। यदि चेदेवं वदथरेतसः प्ररोहतीति मावोचतमेवं वक्तुमर्हथस्मादस्माज्जीवतः पुरुष
इतः प्रजापतेन मृतादपि च धाना रुहो धाना वीजं वीजं नुहोपि वृक्षो जवति। न केवलं कांडरुह एवा इव शब्दो नर्थकः वेद्वृक्षो जसा
साहान्प्रेत्य मृत्वा संजवोधा तातोपि प्रेत्य संजवो जवेदं जसा पुनर्वनस्यतेः यद्यदिसह मूलेन धानया वा वा वृहे पुरुषश्चैव पुरुषा
टयेयुर्वृक्षं न पुनरागत्य न जवेत्तस्माद्दः पृच्छामि सर्वस्यैव जगतो मूलं मर्त्यः श्विन्मृत्युना वृक्षः कस्मान्मूलात्प्ररोहति।
आतएवेति मन्यध्वं यदि किमत्र प्रष्टव्यमिति जनिष्यमाणस्य हि संजवः प्रष्टव्यो मज्जा तस्यायं तु जात एवातोस्मि त्विषये प्रश्न एव

पद्यतरतिवे बुकिं तद्धिमतः पुनरपि जायत एवाऽप्याऽकृता न्यागमकृतनात्राप्रसंगादतोऽवः पृच्छामिको चेन्न
 मज्जुनर्जनयेत् तन्न विजिज्ञिरे ब्राह्मणाः यतो मृतः पुनः प्रनोदति जातो मूलं न विज्ञातं ब्राह्मणो यतो ब्रह्मीष्ठत्वात् कृता गा
 वो याज्ञवल्क्येन जित्वा ब्रह्मणाः समाप्ताख्यायिका यज्ञागतो मूलं येन वशादेन साक्षाद्वापदिश्यते ब्रह्म यद्याज्ञवल्क्यो ब्रा
 ह्मणान् पृष्टवान् तत्त्वेन रूपेण श्रुतिरस्मभ्यमाहा विज्ञानं विज्ञप्तिर्विज्ञानं तद्वानंदं न विषयविज्ञानवदुःखानुविद्धं किंतर्हि प्र
 सन्नं त्रिवमपुलमनाया सन्निपत्तमेकरसमित्यर्थः किंतु ब्रह्मोक्तयविशेषणवदातिः रातेः षष्ठ्यर्थप्रथमाध - नस्येत्यर्थो
 धनस्य दातुः कर्मकृतो यजमानस्य परमयनं परागतिः कर्मफलस्य प्रदातुर्विच्युत्ताय एषणा न्यस्तस्मिन्नेव ब्रह्मणि ति
 १०० १००
 श्रुत्य कर्मकृतं तत्तद्ब्रह्म वेत्तीति तद्विद्युतस्य तिष्ठमानस्य च तद्विदो ब्रह्म विदः परायणमिति । अत्रेदं विचार्यते । आनंदश्चादौ लो
 के सुखवाची प्रसिद्धोऽयं च ब्रह्मविशेषणत्वेनानंदश्चादौ श्रूयते आनंदं ब्रह्मेति श्रुत्यंतरे चानंदो ब्रह्मेति व्यजानादा
 नंदं ब्रह्मणो विद्वानुपदेश आकाशात् आनंदो यो वै तूमा तत्सुखमिति च एषोऽस्य परम आनंद इत्येवमाद्याः संवेद्येव सुखेव आ
 नंदश्चादौ प्रसिद्धो ब्रह्मानंदश्च यदिसंवेद्यः स्याद्युक्ता एते ब्रह्मण्यनंदश्चादौ ननु च श्रुतिप्रामाण्यात्संवेद्यानंदरूपमेव ब्रह्म किं

तत्र विचार्यमिति निरुद्धश्रुतिवाक्यदर्शनात् सत्यमानंदश्चादौ ब्रह्मणि श्रूयते विज्ञानप्रतिषेधश्चेकत्वे । यत्तत्त्वस्य सर्वमात्मै
 वात्तत्त्वेन कंपयेद्विजानीयात्तं केन विजानीयाद्यत्र नान्यत्पश्यति नान्यद्विजानीयात्तं प्राप्तेनात्मना संपरिधक्तेन वाद्यं किंचन
 वेदेत्यादिविरुद्धश्रुतिवाक्यदर्शनाच्च कर्तव्यो विचारस्तस्माद्युक्तं वेदवाक्यार्थनिर्णयाय विचारयितुं मोक्षवादिविप्रतिपत्तेश्च
 सांख्या वैशेषिकाश्च मोक्षवादिनो नास्ति मोक्षोऽसुखं संवेद्यमित्येवं प्रतिपन्ना अन्ये निरतिशयं सुखं संवेद्यमिति किं तावद्युक्तमा
 नंदादिश्रवणानुजज्ञानं क्रीडनं रममाणः स यदि पितृलोककामो भवति सर्वज्ञः सर्ववित्सर्वानुकामान् समश्नुत इत्यादि श्रुतित्वा
 मोक्षोऽसुखं संवेद्यमिति । न चैकत्वे कारकविभागात्तावात्र विज्ञानानुपपत्तिः क्रियायाश्चानेककारकसाध्यत्वाद्विज्ञानस्य च क्रि
 यात्वात्तैः दोषः चादृष्टप्रामाण्याद्देहिदं ज्ञानमानंदविषये विज्ञानमानंदमित्यादीनि आनंदस्वरूपस्यासंवेद्यत्वेन उपपन्नानि व
 चनानीत्येवोवा म । ननु वचनेनाप्यग्नेः शैत्यमुदकस्य चोष्णं न क्रियत एव कत्वा द्वयनानां न वेदेनांतरे ग्निः शीत इति वाक्ये तद्वा
 पयितुमगम्येवादेनांतरे उष्णमुदकमिति प्रत्यगात्मन्यानंदं विज्ञानदर्शनान्न विज्ञानमानंदमित्येवमादीनां वचनानां शीतो
 ग्निरित्यादिवाक्यवन्प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वमनुपपद्यते त्वविरुद्धार्थता सुख्यहमिति सुखात्मकमात्मानं स्वयमेव वे
 दयते । तस्मात्तु तत्राप्रत्यक्षादिविरुद्धार्थता तस्मादानंदं ब्रह्म विज्ञानात्मकं यत्स्वयमेव वेदयते । तथानंदप्रतिपादिकाः श्रुतयस्समंज

सास्युर्ज्ञातृकीडचममाणरुत्येवमाद्याः पूर्वोक्ताः न कार्यकरणात्तावेनुपपत्तेर्विज्ञानस्य शरीरवियोगो हि मोक्ष आत्यंतिकः
 नारीरातावेचकरणा नुपपत्तिराश्रयात्तावात्तस्य विज्ञानानुपपत्तिरकार्यकरणात्तादेहाद्यत्तावेव विज्ञानोत्पत्तौ सर्व
 षां कार्यकरणोपादानानर्थक्यप्रसंगः एकत्वविरोधाच्च परं चेद्विज्ञानं दात्मकमात्मानं नित्यविज्ञानत्वाच्च नित्यमेव विज्ञानीयात्तत्र
 संसार्यपिसंसारविनिर्मुक्तस्तद्वावं प्रतिपद्यते जलाशयद्वयोदकांजलिक्षिप्तो न पृथक्तेन व्यवतिष्ठते। आनंदात्मकब्रह्मवि
 ज्ञानाय। तदा मुक्त आनंदात्मकं मात्मानं वेदयत इत्येतदनर्थकं वाक्यं। ब्रह्मानंदं मन्यं सन्मुक्तो वेदयते प्रत्यगात्मानं दमम
 स्यान्नंदस्वरूप इति तदेकत्वविरोधः तथा च सति सर्वश्रुतिविरोधः। तीया कल्पनानोपपद्यते किंचान्यद्विज्ञानाश्रयनिरंतरात्मा
 नंदविज्ञाने विज्ञानाविज्ञाने कल्पनानर्थक्यं निरंतरं वेदात्मानंदविषयब्रह्मणो विज्ञानं तदेव तस्य स्वभाव इत्यात्मानंदं विज्ञाना
 तीतिकल्पनानुपपत्त्या तद्विज्ञानप्रसंगे हि कल्पनाया व्यर्थवत्त्वं यथात्मानं परं च वेत्तीति। नहीष्ठाद्यासक्तमनसो नैतरे
 णोपज्ञानाज्ञानकल्पनाया व्यर्थवत्त्वमप्यविच्छिन्नमात्मानंदं विज्ञानातिविज्ञानस्यात्मविज्ञानच्छिदेऽन्यविषयत्वप्रसंगः
 आत्मानं च विक्रियावत्वं ततश्चानित्यत्वप्रसंगतस्माद्विज्ञानमानंदमिति स्वरूपान्धारय्यानपरैश्श्रुतिर्नात्मानंदं संवेद्यत्वार्थ
 ज्ञातृकीडचिन्त्यादिश्रुतिविरोधोऽसंवेद्यत्व इति चेन्न सर्वात्मैकत्वे यथाप्राप्तानुवादित्वान्मुक्तस्य सर्वात्मतावेसतियत्र कश्चिद्योनि

१०१

१०१

पुरेवेषु वा ज्ञातृक्षणादिप्राप्तं तद्यथा प्राप्तमेवानुद्यते। तन्न स्येव सर्वात्मतावादितिसर्वात्मतावमोक्षस्तुतये। यथाप्राप्तानुवादेऽऽख्य
 त्वमपीति चेद्योग्यादिषु यथाप्राप्तजक्षणादिवत्कृतावरादिषु च यथाप्राप्तदुःखित्वमपि तित्येनामरूपकृतकार्यकरणोपाधिसंय
 क्तज्ञानित्वात्तथाप्यारोपितत्वात्कुश्वदुःखितादिविशेषस्येति परिहृतमेतत्सर्वविद्वद्भ्रुतीनां च विषयमवोचाम। तस्मादेषोऽस्य परम
 त्मानंद इति वक्ष्यमाणानंदवाक्यानि दुष्टव्यानीति॥ अत्र विद्वद्भ्रुतीनां च विषयमवोचाम। तस्मादेषोऽस्य परम
 गवतः कृतायां च हृदयस्य कटीकायां पंचमोऽध्यायः समाप्तः॥ जनको ह वै देह आसांचक्रे। अस्य संबन्धः॥ नारीराद्यानक्षौ पुरु
 षान्निरुह्य प्रत्युद्युनर्ह्येदिष्टे देन च पुनः पंचधा व्यूह्य हृदये प्रत्युत्पद्यं नारीरं च पुनरन्योन्यप्रतिष्ठापणदिपंचवृत्त्यात्मके स
 मानारब्धे जगदात्मनि सूत्रं पश्यं ह्यजगदात्मानं शरीरं हृदयं सूत्रावस्थामतिक्वांतवानुयः। ओषनिषदः पुरुषो नेति नेतीति व्यय
 दिष्टासाक्षाद्योपादानकारणस्वरूपेण च निर्दिष्टो विज्ञानं मानंदमिति। तस्येव वागादिदेवताद्वारेण पुनरधिगमः कर्तव्य इत्यभिग
 मनोपायांतरार्थो यमारंभो ब्राह्मणद्वयस्याख्यायिकात्वाचारप्रदर्शनार्था ज्ञानको ह वै देहः आसांचक्रे आस न कृतवानास्था
 यिकांदत्तवानित्यर्थो दर्शनकामेन्द्रोराज्ञाथ ह तस्मिन्नवसरे याज्ञवल्क्य आब्राजागतवानात्मनो योगभेदार्थं राज्ञो वा विवि
 दिष्वां दृष्ट्वा नुग्रहार्थं तमागतं याज्ञवल्क्यं यथावत्पूजां कृत्वा च होतृवानुजनको ह याज्ञवल्क्य किमर्थं मवारीरागतोसि किं।

रु २

ना २

पशूनि छन्युनरप्या होस्विदस्य तान् सूक्ष्मां तान् सूक्ष्मवस्तु निर्तोयां तान् प्रश्नान्मत्तः श्रोतुमिच्छन्ति। उक्तयमेव पशू
 न्यश्नांश्च हे संघाट संघाडिति वा जपेयया जिनो लिगं समस्तस्य वा जारतस्य वर्षस्य राजेयश्चात्तया राज्यं प्रशासितस्य संघाट त
 स्यामंत्रणं दे संघाडिति किं कृते कृत्यं कश्चिद्वीदाचार्ये नैकाचार्ये सेवी हितवान् नृणां वामद तीतर आह। अववीडुक्तं वा मोति
 त्वानामतः शिलिन स्यापत्यं शैलिनिर्विघ्ने ब्रह्मतिवाग्देवता ब्रह्मेति आह तेराय धामात्मान्मातायस्य विद्यते पुत्रस्य सम्यगनुशा
 सनकर्त्तृसिमात्मांस्ततज्जुपितायस्यनुशास्तासपितृमानुपनयनादूर्ध्वमासमावर्त्तनादाचार्योयस्यानुशास्तासखाचार्यवाने
 वं शुद्धिचयहेतुसंयुक्तः ससाक्षादाचार्यः स्वयंन कदाचिदपि प्रामाण्याद्वा जिवरतिसयथा ब्रूयाच्छिष्याय तथा सो जित्वा शैलिनि
 क्तवान्वाग्देवत्यवदतो हि किं स्यादिति न हि मूकस्य हार्थममुत्रार्थं वा किंचन स्यात् किं ब्रवीडुक्तं वास्तु ते उच्यंतस्य ब्रह्मणो वा
 यतनं प्र संवायतनं तामनारीरं प्रतिष्ठा त्रिष्वपि कालेषु यत्नाश्रयः आह तेरे मे ब्रवीदिति इ तर आह। यद्येकमेकपाद्वा एतदेकः पा
 दास्य ब्रह्मणः तदिदमेकपात् ब्रह्म त्रिभिः पादैः शून्यमुपास्यमानमपिन फलाय नवतीत्यर्थः। यद्येवं सत्वं विद्वान्नोस्मत्त्वं
 ब्रूहि हे याज्ञवल्क्य इति सवाहवागे वायतनं वाग्देवस्य ब्रह्मणो वागेव करणमायतनं नारीरमाकाशो व्याकृतारव्यः प्रतिष्ठा उत्प
 ति स्थिति प्रलय कालेषु प्रज्ञेत्येन दुपा सीत प्रज्ञेतीयमुपनिषद्ब्रह्मणः चतुर्थः पादः प्रज्ञेति कृत्वा एतद्ब्रह्मोपा सीतका प्रज्ञताया

ज्ञवल्क्य किं सत्त्वं प्रज्ञोत प्रज्ञानिमित्तं यथायतन प्रतिष्ठे ब्रह्मणो व्यतिरिक्ते तद्वत्किं न कथं तर्हि वागेव संघाडिति होवाच वागेव प्र
 ज्ञातिह उवाचोक्तवान् व्यतिरिक्ता प्रज्ञेति कथं पुनर्वागेव प्रज्ञेत्युच्यते वा वागेव संघाटवन्धुः प्रज्ञायतेऽस्माकं वंधुरित्युक्ते प्रज्ञायते बंधुः
 तथा पूर्वदादीष्टं यागनिमित्तं धर्मजातं कृतं होमनिमित्तं वा श्रितमन्नदाननिमित्तं पाशितं पा नदाननिमित्तमयं च लोकः इदं च जन्म पर
 श्वलोकः प्रतिपन्नं च जन्म सर्वाणि कृतानि वागेन संघाट प्रज्ञायते अतो वागे संघाट्य रमं ब्रह्म नैनं यथोक्तं ब्रह्म विदं वा जहाति स
 र्वाण्येनं नूतान्यजि क्षरंति बलिदानादिलिरिह देवो नूत्वा पुनः नारीरया तोत्तर कालं देवानप्येत्यपि ग छतिय एवं विद्वानेतदुपा से वि
 द्यानिष्कृयार्थं हस्तिवल्क्यो षतो हस्तिः अषणो यस्मिन्नो सहस्रे तत्सहस्रं स्तिरुषं स सहस्रं ददामीति होवाच जनको वेदेहः सहो वाचयाज्ञ
 वल्क्यः अननुशिष्य निष्यं कृतार्थमकृत्वा शिष्यादु न न हरेतेति मम पिताऽमन्यत ममाप्ययमेवाशिष्याय यदेव ते कश्चिद्वीदुक्तं वा मोति
 मतः शुल्बस्यापत्यं सौल्बायानो ब्रवीत्याणो वै ब्रह्मेति प्राणो वायुर्देवता पूर्ववत् प्राण एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा उपनिषन्प्रिय
 मित्येन दुपा सीत कथं पुनः प्रियत्वं प्राणस्य वै हे संघाट कामाय प्राणस्यार्थायाया ज्ञयति प्रतित्वा दिकमप्यप्रतिष्ठ ह्यस्याप्युपा
 देः यप्रतिष्ठ ह्यत्यपितत्र तस्यादिनिवधनिमित्तमात्रं कं वंधाशं केत्यर्थः यांदिना मेति तस्कराद्या कीर्णवतस्यां दिनिवधाशं काता
 ज्ञेयत्वं सर्वप्राणस्य प्रियत्वे न वति प्राणस्यैव संघाटू कामायत स्मात्प्राणो वै संघाटू परमं ब्रह्म नैनं प्राणो ज हाति समानमन्यत यदेव ते

73

७२

संस्तुतं कोसो य एषो तर्ह्येकाकाशो तर्ह्येदं हृदयस्य मांसपिंडस्य मध्ये तत्र योरेतद्वक्ष्यमाणं तत्रोद्यं स्थितिहेतुः किंत
 त्रय एषो तर्ह्येदं लोहित एव पिंडाकारा पन्तो लोहित पिंडो अन्नं जंघं देधा परिणामते यत्कूलं तदधोगच्छति यदन्यत्र न्युनरग्निना प
 व्यमानं देधा परिणामते यो मध्यमोरसः सरसो लोहितादि क्रमेण पांच तौ तिकं पिंडं शरीरमुपचिनोतियो णिष्ठारसः ॥ स एष लोहि
 तपिंडः इदं स्पलिंगात्मनो हृदये मिथुनी नूतस्य यत्तेजसमावक्षते स एषो रिंदेद्राण्यो द्वे ये मिथुनी नूतयो सूक्ष्मसुनाडी घनुप्रविष्टः स्थि
 तिहेतुर्भवति तदेतदुच्यते ॥ अथेन योरेतदन्नमित्यादि किं वा न्यदथेन योरेतत्प्रावरणं च तवतोः स्वपतोश्च प्रावरणं तवतिलोके तत्सामान्यं
 हिकल्पयति श्रुतिः किंतदिह प्रावरणं यदेतदं तर्ह्येदं जालकमिवानेकनाडी छिद्रवद्गुलत्वात् जालकमिवो योरेषा स्तितिमार्गः ॥ संवर
 तो नयेति सुवरणी स्वप्राज्ञा गरितदेना गमनमार्गः का सा स्तितिः या एषा हृदयदेना दूद्विभिमुखी स न्युच्चरतिना डितस्याः परिमाणमिदं
 मुच्यते ॥ यथा लोके केचनः सहस्रधा किंचित्त्यंत सूक्ष्मो भवत्येवं सूक्ष्म अस्य देहस्य संवर्धिन्येता हि ताना भदिता इत्येवं ख्याताना डास्ता
 श्चा तर्ह्येदं मांसपिंडे प्रतिष्ठिता भवन्ति ॥ हृदया द्विप्रमूढा स्ताः सर्वतत्रः कदेच केसरवदेता किं नाडी किरत्यंत सूक्ष्मा किरेतदन्नमाश्र
 वद्गुलदा सवति गच्छति तदेतदेव ता शरीरमनेनानेन दाम नूतेनोपचीयमानं तिष्ठति तस्माद्यस्मान् ॥ स्थूलेनानेनोपचितः पिंडः इदं तु
 देवता शरीरं किं गं सूक्ष्मेणानेनोपचितं पिंडोपचायक मय्यन्नं प्रविविक्तमेव भूत्रपुरीषादि स्थूलमपेक्ष्य लिङ्गस्थिति करं त्वन्नंततोपि सू

१०४

१०४

तस्माच्छरीरात्

स्मरतः मतः प्रविविक्ताहारः पिंडस्तस्मान्प्रविविक्ताहारादपि प्रविविक्ताहारतर एष लिङ्गात्मा इव ए भवत्यस्माच्छरीरात् ॥ तदेव शरी
 रं आत्मनो वैश्वानरा तैजसः सूक्ष्मान्नोपचितो भवति स एष हृदय नूतस्य जसः सूक्ष्म नूतेन प्राणेन विधियमाणः प्राणा एव तवति
 तस्यास्य विदुषः क्रमेण वैश्वानरा तैजसं सूक्ष्मं प्राप्तस्य हृदयात्मानं मय्यन्नस्य हृदयात्मनः ॥ प्राणात्मानं मापनुस्य प्राचीदि
 कू प्रांचः प्राग्गताः प्राणास्तस्य दक्षिणास्तथा दक्षिणादि कू दक्षिणे प्राणाः तथा प्रतिचीदि कू प्रत्यं वं प्राणाः उदीचीदि कू उ
 दंचः प्राणाः उर्द्धादि कू उर्द्धाः प्राणाः आवाचीदि कू अवांचः प्राणाः सर्वादिशः सर्वे प्राणा एव विद्वान् क्रमेण सर्वात्मकं प्रा
 णमात्मत्वेनोपगतो भवति तं सर्वात्मानं प्रत्यगात्मन्युपसंहृत्य दृष्टुर्हि दृष्टुं भावं नेति नेत्यात्मानं उरीयं प्रतिपद्यते यमेष विद्व
 ननेन क्रमेण प्रतिपद्यते ॥ स एष नेति नेत्यात्मेत्यादि न रिष्यतीत्यंतं व्याख्यातमेतदक्षयं वैजन्म मरणादि निमित्तं न्यसून्यं वै
 जनक प्राप्नोसीति सह एव किं लज्ज वाच उक्तवान् याज्ञवल्क्यस्तदेतदुक्तं अथ वेते हंत दृष्ट्या मियत्र गामिष्य सीतिसहो वाच
 जनको वैदेहो ॥ नयमेव त्वामपि गच्छता तू गच्छतु यस्मिन् नोस्मान् हे जगत्पूजा वन्न जयं ब्रह्म वेदयसे ज्ञापयसि प्रापितवान् योधि
 कृताज्ञानव्यवधाना पनयनेनेत्यर्थः किमन्यदहं विद्यानिः केयार्थं प्रयच्छामि सा सादात्मानमेव दत्तवते नानमस्तेस्तु मे
 विदेहास्तव येषु ॥ उक्तं तामयं चाहमस्मि दासतावे स्थितो यथेष्टं मारयं च प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः ॥ षष्ठस्य हि नीयं ब्रा

हृत्तनकं हृदये देहं याज्ञवल्क्यो जगामा स्यात्तिसंबंधो विज्ञानमय आत्मा साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मसर्वानुरः पर एव नान्यो तोस्ति
 इष्टानान्यदत्तोस्ति इष्टित्यादि तिन्यः सरस इह प्रविष्टो वदनादिलिंगो स्ति व्यतिरिक्त इति मधुकांडे जातशत्रुसंवादे प्राणादि
 कर्तृत्वप्रत्यारब्धानेनाधिगतोपि सन् पुनः प्राणा नादिप्रमाणमुपन्यस्योषस्ये प्रश्ने प्राणा नैदिलिंगो दृष्टेर्दृष्टादित्यादिनां
 तत्राक्तिसत्तावोधिगतस्यैव परोपाधिनिमित्तः संसारो यथा रज्जुष रश्मुक्तिका गगना दिषु सर्पीदकरजतमलिनत्वादि
 पराध्यारोपणनिमित्तमेव न स्वतस्तथा निरूपाधिकोऽनुपाख्यानोतिनेति व्यपदेश्यः साक्षादपरोक्षात्सर्वानुरख्यात्मा ब्रह्मा
 रमन्तर्मी प्रशासितोपनिषदः पुरुषो विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यधिगतं तदेव पुनरिधः प्रविविक्ताहारस्ततोत्तर्हृदये
 लिंगात्मा प्रविविक्ताहारतरस्ततः परेण जगदात्मप्राणोपाधिस्ततोपि प्रविलाप्य जगदात्मानमुपाधिस्ततरज्ज्वादाविवसर्पा
 दिकं विद्यया स एष नेतिनेतिसाक्षात्सर्वानुरब्धाधिगतमेव मत्तयं परिप्रापितो जनको याज्ञवल्क्येनागमतः संक्षेपतोऽत्र च जा
 यत्स्वप्नसुषुप्ततुरीयाण्युपन्यस्तानि अन्यप्रसंगेनेनः प्रविविक्ताहारतरः सर्वप्राणाः सरसनेतीति उदानी जाग्रत्सुषुप्तादिद्वारेण
 वमहतातर्केण विस्तरतोधिगमः कर्तव्योऽयं यरिप्रापयितव्यं साक्षादवस्थात्मनो विप्रतिपत्त्यात्रांका निराकणाद्वारेण व्यतिरिक्तत्वं १५
 श्रुत्वा स्वयं गोतिष्ठ मन्त्राक्तिस्य रूपत्वं विरतिशयानंदस्वात्ताव्यमहेतुत्वं चाधिगतव्यमितीदमारुह्यते आख्यायिकानुविद्या

संप्रदानग्रहणविधिप्रकाशानार्थाविद्यास्तु तथैव विशेषतः वरप्रदानादिसूचना जनकं हृदये देहं याज्ञवल्क्यो जगाम सवग
 छन्नेवमे नेतिंति तवान्नवदिष्ये किं चिदपिराज्ञे। ममन प्रयोजनं तु योगक्षेमार्थं न वदिष्यत्येवं संकल्पोपियाज्ञवल्क्ये
 यद्यज्जनकः पृष्टवांस्तत्प्रतिपेदेतत्र को हेतुसंकल्पितस्यान्यथा करण इत्यत्राख्यायिकामावष्टे पूर्वत्र किल जनक
 याज्ञवल्क्ययोः संवाद आसीदग्निहोत्रे निमित्ते तत्र जनकस्याग्निहोत्रविषयं विज्ञानमुपलभ्य परितुष्टो याज्ञवल्क्यस्त
 स्मै जनकाय ह किल वरं ददौ। स व जनको ह कामप्रश्नमेव वरं वरेवृतवान् तं च वरं ह स्मै ददौ याज्ञवल्क्यः तेन वरप्रदान
 सामर्थ्ये नाना विख्या सुभपियाज्ञवल्क्यं तूह्ली स्थितमपि सं माडेव जनकः पूर्वः पप्रच्छ। तत्रैवानुक्तिर्वद्भविद्यायाः
 कर्मणा विरुद्धत्वादिद्यायाश्च स्यात्तं च्यात्स्वतंत्रादि ब्रह्मविद्या स हर्करि साधनांतरं पेक्षा पुरुषार्थसाधनेति चेह्या निर
 याज्ञवल्क्यसंतो ध्यात्ति मुरवी करणाय किं ह्योतिरयं पुरुष इति किमस्य पुरुषस्य गोतिर्येन गोतिषा व्यवहरति। सोऽयं किं
 गोतिरयं प्राहुतः कार्यकरणसंघातरूपः निरः पाण्यादिमानुपुरुषः पृच्छते किमयं स्वावयवसंघातवाद्येन गोतिरंतरेण
 व्यवहरत्याहोस्ति न स्वावयवसंघातमध्यपातिना गोतिः कार्यमयं निर्वर्तयतीत्येतदपि प्रत्युच्छति किंचातः यदि व्यतिरिक्तेन य

१५

निर

दिवा व्यतिरिक्तेन सोतिषा नोतिः कार्यनिर्वर्तयति। अतः तत्र कारणं यदि व्यतिरिक्तेनैव नोतिः कार्यनिर्वर्तकत्वमस्य स्वरू
 वो निर्द्धारितो न भवति ततोऽदृष्ट्योतिः कार्यविषयेऽप्यनुमास्यामहे व्यतिरिक्त्योतिर्निमित्तमेवेदं कार्यमिति। अत्र व्यतिरि
 क्तेनैव स्वात्मनो नोतिषा व्यवहरति ततोऽप्रत्यक्षेऽपि नोतिषो नोतिः कार्यदर्शनेऽव्यतिरिक्तमेव नोतिरनुमेयमन्या नियम
 एव व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तं वा नोतिः पुरुषस्य व्यवहारहेतुः ततो न ध्ववसाय एव नोतिर्विषय इत्येवं मन्वानः पृच्छति जनको
 याज्ञवल्क्यं किं नोतिरयं पुरुष इति न चैवमनुमान कुत्रालो जनकस्तस्य किं प्रश्नश्च यमेव कस्मान्न प्रतिपद्यत इति सत्यमेव
 मेतत्तत्तर्थापिलिङ्गलिङ्गसंबन्धविशेषा मत्पंतसोऽस्मात्तु दुरवबोधतां मन्यते वदूनामपि पंडितानां किमुतैकस्या त एव हि ध
 र्मसूक्ष्मनिर्णये परिषदा पारदृश्यते पुरुषविशेषश्चापेक्ष्यते दशावराप ध्वत्रयो वैको वेति तस्मान्न यद्यप्यनुमानको नालं
 राजस्तथापि युक्तो याज्ञवल्क्यः प्रष्टुं विज्ञानको नालतारतम्योपपत्तेः पुरुषाणां मध्यवाश्रुतिः स्वयमेवा रव्यायिकादिव्याजेनानु
 मानमार्गमुपन्यस्यास्मान् चो धयति पुरुषमतिमनुसरं तीयाज्ञवल्क्योऽपि जनकाभिप्रायाजिज्ञतया व्यतिरिक्तमात्मनो नोतिर्विध
 यिष्यन् जनकं व्यतिरिक्तं प्रतिपादकमेवलिंगं प्रतिपेदे यथा प्रसिद्धमादित्योतिः संम्राडिति होवाच कथमादित्येनेव स्वावय
 वसंघातव्यतिरिक्तेन च सुषोनुग्राहकेण नोतिषा यं प्राकृतः षष्ठास्त उपविनाति पल्ययते पर्येति क्षेत्रमरण्यं वा तत्र गत्वा कर्म

पुरु

कुरुते विपल्योतिर्विपर्ययेणेति च यथागतमत्यंतव्यतिरिक्त्योतिश्च प्रसिद्धता प्रदर्शनार्थं मने कविशेषणं वाद्यानेक्योतिः प्रद
 र्शनं च लिङ्गस्याव्यतिचारित्वं प्रदर्शनार्थं मेवमेवेतद्याज्ञवल्क्यतया स्तमित्वा दित्येयाज्ञवल्क्यं किं नोतिरेवायं पुरुष इति
 चंद्रमा एवास्म्योतिः अस्मामिते आदित्ये चंद्रमस्य स्तमिते ग्निर्नोतिः। नृणां ते गेनो वाग्धोतिर्वागिति शब्दः परिगृह्यते न विषये
 ण श्रोत्रमिंद्रियं दीप्यते श्रोत्रेन्द्रिये संदीपिते मनसि विवेक उपजायते। तेन मनसा वाद्यां चेषां प्रतिपद्यते मत्तसा ह्येव पश्यति मन
 सा शृणोतीति ब्राह्मणं कथं पुनर्वाग्धोतिरिति। वायो नोतिश्च मप्रसिद्धमित्यत आह तस्माद्वै संम्राट् यस्माद्वाचो नोतिषा नुगृहीतो
 यं पुरुषो व्यवहरति तस्मान्प्रसिद्धमेतत् वाचो नोतिश्च कथमपि यत्र यस्मिन् काले प्रावृषि। प्रायेण मेघां धकारे सर्वं नोतिः
 प्रत्यस्तमये श्रोत्रे पाणिर्हस्तो न विस्पृष्टं निर्यायते यतस्मिन् काले सर्वे चक्षुःनिरोधे प्राप्ते वाद्यो नोतिषो जावाद्यत्र वा गुञ्जरतिश्चावाच
 षतिगर्दजो वारोति उपैव तत्र न्यतितेन शब्देन नोतिषा श्रोत्रमनसो नैरंतर्त्यं न भवति तेन नोतिं कार्यत्वं वाक्यं तिपद्यते तेन वाचो नोति
 षा उपन्येत्येव उपगच्छत्येव तत्र कर्म कुरुते विपल्योतिरिति तत्र वाग्धोतिषो ग्रहणं गन्धादीनां उपलक्षणा र्थं गंधादिभिरपि हि घ्राणा
 दिभ्यनुगृहीतेषु प्रवृत्तिनिवृत्त्यादयो भवन्ति। तेन ते रप्यनुग्रहो भवति कार्यकरणसंघर्तस्य एवमेवेतद्याज्ञवल्क्यं नृणां तायां पुनर्वाचि
 गंधादिभ्यपि चक्षांतेषु बाह्येषु नुग्राहकेषु सर्वप्रवृत्तिनिरोधः प्राप्नोऽस्य पुरुषस्येतदुक्तं भवति। जाग्रद्विषये हि वहिर्मुखानि करण

नि। चक्षुरादीन्यादिभ्योतिर्निरनुष्टुप् ह्यमाणा नियदातदास्फुटतरः संव्यवहारो यस्य पुरुषस्य त्वत्येवंतावज्जागरिते स्वावयवसं
घातव्यतिरिक्तेनैव भोतिषा भोतिः कार्यसिद्धिरस्य पुरुषस्य दृष्टा तस्मात्तेव यमन्यामहे। सर्ववाद्यज्योतिः प्रत्यस्तमयेपि स्वप्नसुषु
प्तकाले जागरितेव तादृगवस्थायां स्वावयवसंघातव्यतिरिक्तेनैव भोतिषा भोतिः कार्यसिद्धिरस्येति दृष्टं तेव स्वप्ने भोतिः कार्यसि
द्धिर्वधुसंगमनवियोगदर्शनदेशांतरंगमनागमनादिव सुषुप्ताद्वोच्छान्तस्मादस्ति व्यतिरिक्तं किमपि भोतिः किंपुनस्तच्छांतायां
वाचि भोतिर्न वतीत्युच्यते। आत्मेवस्य भोतिर्न वती। आत्मेति कार्यकरणस्वावयवसंघातव्यतिरिक्तं
कार्यकरणावकाशकमादित्यादिवाद्यभोतिर्वन्स्वयमन्योनान्वनास्यमानमजिधीयते भोतिरंतस्तंचतर्ह्यारिष्यात् कार्यकरणव्य
तिरिक्तं तदिति तावत्सिद्धं यच्च कार्यकरणव्यतिरिक्तं कार्यकरणसंघातानुग्राहकं च भोतिस्तद्वाद्येष्टक्षुरादिकरणैरुपलब्धमानं दृष्टं
ननु तथा तच्चक्षुरादिभिरुपलब्धते। आदित्यादिभ्योतिः शूपर तेषु कार्यं न भोतिषो दृश्यते। यस्मात्तस्मादात्मैतैवायं भोति
षास्तेपल्ययते कर्मकुरुते विपल्येतीति तस्मान्नूनमंतस्तं भोतिरित्यवगम्यते। किं आदित्यादिभ्योतिर्विलक्षणं तदभोतिकंच स
एव हेतुर्यच्चक्षुराद्यग्राह्यत्वमादित्यादिव न समानजातीयैर्नैवोपकारात् दर्शनाद्यसादिविलक्षणं भोतिरंतरं सिद्धमित्येतदसत्
स्मादुपक्रियमाणसमानजातीयैर्नैवादित्यादिभ्योतिषा कार्यकरणसंघातस्य तौतिकेनैवोपकारः क्रियमाणो दृश्यते।

पारि २

पृच्छेदमनुमेयं। यदिनामकार्यकरणादर्थान्तरं तदुपकारकमादित्यादिवन्मोतिस्तथापि कार्यकरणसंघातसमानजातीयमेवानुमे-
 यं कार्यकरणसंघातोपकारकत्वादित्यादिमोतिर्वन्मनुनरंतस्थात्वमप्रत्यक्षत्वाद्वैलक्षण्यमुच्यते तच्चक्षुरादिमोतिर्निर्गु-
 नांतिकं यतोऽप्रत्यक्षाण्यंतस्थानिवचक्षुरादिमोतीषितस्मात्तव मनोरथमात्रं विलक्षणमात्मज्योतिः सिद्धमिति कार्यकरणसंघा-
 धत्वावज्ञावित्वाच्च संघातधर्मत्वमनुमीयते मोतिषः सामान्यतो दृष्टस्य चानुमानस्य व्यभिचारित्वादप्रामाण्यं सामान्यतो दृष्ट-
 लेन हि रुवानादित्यादिवद्वातिरिक्तं मोतिः साधयति कार्यकरणे न्योनच प्रत्यक्षमनुमानेन बाधितुं शक्यते। अयमेव तु कार्य-
 करणसंघातः प्रत्यक्षं पश्यति। शृणोति मनुते विज्ञानातिवयदिनाममोतिरंतरमस्योपकारकं स्यादादित्यादिवत्तनासावात्मास्य-
 त्मोतिरंतरमादित्यादिवदेव। य एव तु प्रत्यक्षदर्शनादिक्रियां करोति स एवात्मा स्यात्कार्यकरणसंघातो नान्यः प्रत्यक्षविरोधेनु-
 मानस्याप्राप्त्या तन्न न्ययमेव चेद्दर्शनादियौ क्रिकर्त्तात्मा संघातः कथमविकलस्यैवास्य दर्शनादिक्रियाकर्त्तृत्वं कदाचिद्-
 वतिकदाचिन्नेति नैष दोषो दृष्टत्वा न हि दृष्टेनुपपन्नेनाम हि रवद्योते प्रकाशा प्रकाशकत्वे दृश्यमाने कारणतरमनुमेयमनुमेय-
 त्वेव केन विसामान्यात्मत्वं सर्वज्ञानुमेयस्यात्र ज्ञानिष्ठं न वपदार्थस्वभावो नास्ति न ह्यग्नेरुष्णत्वात्मा व्यमन्यनिमित्तमुदकस्य वासे-
 त्वं प्राणिधर्माधर्माद्यपेक्षमिति चेद्दर्शनाधर्मादेर्निमित्तांतरापेक्षस्वभावप्रसंगः। अस्त्विति वेत्तदनवस्थाप्रसंगः। सवानिष्टेन

दहादर्थोत्तरत्वेति। अनेनेवोतिरंतरस्यानात्मत्वमपि प्रयुक्तं यत्पुनः स्वघोतादेः कादाचित्कं प्रकाशाकाशकत्वं तदस्य
 साध्यवसंकोचविकानिमित्तत्वात्प्रकाशाप्रकाशकत्वस्या। यत्पुनरुक्तं धर्माधर्मयोरवश्यं फलदातृत्वं च नावोच्युपगतव्य
 इतितदनुपगमेन वतः सिद्धांतहानौ दोषः। तानवस्थादोषः प्रयुक्तसमादस्त्यतिरिक्तत्वात्स्थितोतिरात्मेति। यद्यपि व्यतिरि
 क्तत्वादिसिद्धं तथापि समानजातीयानुग्राहकत्वदर्शननिमित्तत्वात्प्रकाशकत्वानामेवान्यतमो व्यतिरिक्तो वेत्यविवेकतः पृच्छति
 कतमद्वितीयाय सूक्ष्मतायाऽविवेक्यत्वाद्युपपद्यते हि त्र्यतिरिक्तत्वात्प्रकाशकत्वानामेवान्यतमो व्यतिरिक्तो वेत्यविवेकतः पृच्छति
 कतमो सो देहं द्रियमनः सुयुक्तयोक्तत्वात्मायेनोति सास्तं
 वविवेकतत्वात्मनो नुपलब्धत्वादतोहं पृच्छामि कतमत्मात्मेति। कतमो सो देहं द्रियमनः सुयुक्तयोक्तत्वात्मायेनोति सास्तं
 त्युक्तमवायो यमात्मात्वयाज्ञिप्रेतो विज्ञानमयः सर्वं मे प्राणा विज्ञानमया इवैषु प्राणेषु कतमो यथा समुदितेषु बाह्येषु
 र्वं मे तेजस्विनः कतमः एषु षडंगविदिति पूर्वस्मिन् व्याख्याने कतमत्मात्मेत्येतावदेव प्रश्नवाक्यं यो यं विज्ञानमय इति प्रतिव
 चनं द्वितीयेन व्याख्याने प्राणेष्वित्येव मंतं प्रश्नवाक्यं मया वा सर्वमेव प्रश्नवाक्यं विज्ञानमये ह्यंतर्ह्येतिः पुरुषः कतमद्व्येतदंतं
 यं विज्ञानमय इत्येतस्य त्राट्स्य निर्द्धारितार्थविशेषविषयत्वं कतमत्मात्मेति चेति त्राट्स्य प्रश्नवाक्यपरिसमाप्त्यर्थत्वं व्यव
 हितसंबंधमंतरेण युक्तमिति कृत्वा कतमत्मात्मेत्येव मंतमेव प्रश्नवाक्यं यो यमित्यादि परं सर्वमेव प्रतिवचनमिति निश्चीयते। यो य

मित्यात्मनः प्रत्यक्षत्वात् निर्देष्टो विज्ञानमयो विज्ञानप्रयो बुद्धि विज्ञानोपाधिसंपर्कविवेकाद्विज्ञानमय इत्युच्यते। बुद्धि विज्ञान
 संयुक्त एव हि यस्मादुपलभ्यते। रादुरिव चंद्रमदित्यसंयुक्ता बुद्धिर्हि सर्वाथं करणं तमसीव प्रदीपः पुरो वस्ति तो मनसा दोष
 न्यतिमनसा प्रुणोतीति युक्तं बुद्धि विज्ञानालोकविशिष्टमेव हि सर्वविषयज्ञातमुपलभ्यते। पुरो वस्ति त प्रदीपालोकविशिष्टमि
 व तमसि द्वा मात्राणित्यन्यानि बुद्धेः स्तस्मात्तेनेव विशेषते विज्ञानमय इति येषां परमात्मविज्ञप्तिविकार इति व्याख्याने तेषां वि
 ज्ञानमयो मनोमय इत्यादौ विज्ञानमय इत्यन्यार्थदर्शनादप्येतावत्सीयते। संदिग्धप्रपदार्थाः न्यत्र निश्चितप्रयोगदर्श
 नान् निर्द्धारयितुं युक्तं वाक्ये शेषान् निश्चितन्यायवत्त्वाद्वा सधीरिति चोत्तरत्रपाठादुच्यं तरिति वचनात् युक्तं विज्ञानप्रायत्वमेव प्रा
 णेष्विति व्यतिरेकप्रदर्शनार्था सप्तमीयथा वृक्षेषु पाषाणा इति सामीप्यलक्षणा प्राणेषु हि व्यतिरेका व्यतिरेकता संदिह्यत
 आत्मनः प्राणेषु प्राणेषु व्यतिरेक इत्यर्थः यो हि येषु न वतिस तद्व्यतिरिक्तो न वत्येव यथा पाषाणेषु वृक्षः हृदितत्रैतत्प्रा
 णेषु प्राणा जातीयैव बुद्धिः स्यादित्यत आह। हृदयंतरिति हृदयेन पुंडरीकाकारो मांसस्त्रिंशं स्तात्कृष्याद्बुद्धिर्हृदयतस्या हृदिवुद्धे
 अंतरिति बुद्धिर्हृदयव्यतिरेकप्रदर्शनार्थः। अंतरित्वं चासात्मकत्वात्। आत्मोच्यते। तेन ह्यवचासकेनात्मना पोतिषा स्तयत्य
 यते। कर्म कुरुते चेत्तनावा निवह्य कार्यकरणपिंडो यथादित्यप्रकाशस्थो घटो यथा वामरकतादिमणिः क्षीरादिद्रव्यप्रक्षिप्तः

परीक्षायात्मा छायामेव तन्सीरादिद्रव्यं करोति तादृगेतदात्मा ज्योतिर्बुद्धेरपि हृदयात्सूक्ष्मत्वाद्दृष्टं तस्य मपि हृदयादि
 कं कार्यकरणसंघातं वैकीकृत्यात्मज्योतिः छायां करोति सारं पर्येण सूक्ष्मस्त्वलतारतम्यात्सर्वत्र तमत्वाद्बुद्धिस्तावत्स
 छत्वादानंतर्ग्यात्मा चेतन्यज्योतिः प्रतिष्ठाया नवतिते महि विवेकिनामपि तत्रात्मा जिमान बुद्धिः प्रथमा ततो ध्यानंतर्ग्यात्
 मनसि चेतन्यावजासता बुद्धिसंपर्कान्न तर्ग्यादियेषु मनःसंयोगात्ततो नंतरं शरीरे इन्द्रियसंपर्कदिवा पारंपर्येण कृत्स्नकार्य
 करणसंघातमात्मा चेतन्यस्वरूपज्योतिषा वजासयति तेन हि सर्वस्य लोकस्य कार्यकरणसंघाते तद्भूतिषु वानियतात्मा जि
 मान बुद्धिर्यथा विवेकं ज्ञायेत तथा जगवतो क्लृप्ता सुयथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नलोकमिमं रविः क्षेत्रक्षेत्री तथा कृत्स्नप्र
 काशयति नारतायदादित्यगतं तेज इत्यादिवा नित्यो नित्यानं वेतनश्चेतनानामिति च काठके। तमेव ज्ञातमनुजाति सर्वतस्य
 ज्ञासा सर्वमिदं विजातीति च येन सूर्यस्तपति तेजसेद्भूति च मंत्रवर्णस्तेनायं हृद्यंतर्ग्यात्मा पुंरुषः आकाशवत्सर्वगतत्वात्
 तर्ग्यात्मा पुंरुषो नित्यं वास्यस्वयं ज्योतिषु सर्वा वजा सात्मकत्वात्स्वयमन्या नवजास्यत्वाच्च सारवपुरुषः स्वयमेव ज्योतिः
 स्वजा वोयं त्वं पृष्ठसिकतम आत्मेति वाह्या नं ज्योतिषां सर्वकरणानुग्राहकाणां प्रत्यस्तमयेतः करणद्वारेण हृद्यंतर्ग्यात्मा
 पुरुष आत्मानुग्राहकः करणानामित्युक्तं। यदापि बाह्यकरणानुग्राहकाणां मादित्यादि ज्योतिषां नवस्तदाप्यादित्यादिषु

११

तिषां परार्थत्वात् कार्यकरणसंघातस्याचेतन्ये स्वार्थानुपपत्तेः स्वार्थज्योतिष आत्मनोनुग्राहकावेत्यं कार्यकरणसंघातो न व्यव
 हाराय कल्प्यते। आत्मज्योतिरनुग्राहेणैव सर्वदा सर्वसं व्यवहारे यदेतद्दृश्यं मनश्चेतसंज्ञानमित्यादि श्रुत्यंतरात्मा जिमानो हि सर्व
 प्राणि संव्यवहारो जिमान् हेतुं च मरकतदृष्टी तेनावोवा मयद्यप्येवमेतत्तथापि जाय द्विषये सर्वकारणा गोचरत्वादात्मज्योतिषो
 बुद्ध्यादि बाह्यान्तरकार्यकरणव्यवहारसंनिपातव्याकुलत्वान्न शक्यते तज्योतिरात्मारव्यं मुं जेषीका वन्निष्पद्य दर्शयितुमि
 त्यतः स्वप्नेदिदं शीयिषु प्रक्रमते स समानः सन्तु लोका वनुसंचरतियः स पुरुषः स्वयमेव ज्योतिरात्मा समानः सदृशः स
 त्र केन प्रकृतत्वात्संनिहितत्वाच्च हृदये न हृदीति बह्वृत्वाद्या बुद्धिः प्रकृता सन्निहिता च। तस्मात्तथैव सामान्यं किं पुनः सा
 मान्यमश्रममहिषवत् विवेकतो नुपलब्धि रवजा स्याद्बुद्धिरवजा सकंतदात्मज्योतिरा लोकवदवजा सकयो द्विवेकतो नुपलब्धिः
 प्रसिद्धा विमुक्त्या ह्यालोको वजास्येन सदृशो जवति यथा रक्तमवजासयन्ते सदृशो रक्ताकारो जवति। तथा हरितं नीलं लोहि
 तं वा वजासयन्ना लोकस्तस्य सदृशस्तत्मानो जवति। तथा बुद्धिमवजासयन्ते बुद्धिद्वारेण कृत्स्नक्षेत्रं मवजासयतीत्युक्तं मरक
 तमणिदर्शनेन तेन सर्वेण समानो बुद्धिसामान्यद्वारेण सर्वमय इति चातएव वक्ष्यति तेनासौ नकुतश्चित्प्रविचमं मुं जेषीका वत्स
 न ज्योती रूपेण दर्शयितुं शक्यते इति सर्वव्यापारतत्राध्यारोपनामरूपगतं ज्योतिर्दर्मनामरूपयोः नामरूपे वात्मज्योतिषि स

अथाव

वीलोकोमोमुह्यतेऽयमात्मानायमात्मात्मेवधर्मानैवंधर्माकर्तृकर्ताशुद्धोऽशुद्धःवक्षोमुक्तःस्थितोगतःआगतोस्तिनास्तीत्या
 दिविकलेहःसमानःसन्नुजोप्रतिपन्नप्रतिपन्नव्याविहलोकपरलोकावुपात्तेदेहेदियादिसंघातत्यागान्योपादानसन्तान
 प्रबंधनातसन्निपातेरनुक्रमेणसंवरतितत्तावन्तामरूपोपाधिसादृश्यं
 तिनिमित्तंयतदेवहेतुर्नस्वतइत्येतदुच्यते।यस्मात्प्रमानःसन्नुजोलोकावनुक्रमेणसंवरति।तदेतत्प्रत्यक्षंदर्शयति।
 यतोध्यायतीवध्यानव्यापारं करोतीवचितयतीवध्यानव्यापारवतीबुद्धितस्तेनवित्स्वजावजातीरूपेणावजा
 सयन्नतत्सदृशस्तत्प्रमानःसंध्यायतिवाक्यकवदेवात्मवतिचितयतीतिज्ञातिलोकस्यनुपरमार्थतोध्यायति।तथाहेलायती
 वात्यर्थवलतीवतेवकरणेषुबुद्ध्यादिषुवायुषुबलकुतदवजासवत्वात्तसदृशतदितिलेलायतीवननुपरमार्थतश्चलन
 धर्मकंतदात्मजोतिःकयंपुनरेतदवगम्यते।तत्प्रमानत्वज्ञातिरेवेत्यलोकसंवरणादिहेतुर्नस्वतइत्यस्यार्थस्यप्रदर्शनायहे
 तुरुपदिश्यतेवात्माहियस्मात्स्वप्नोत्पत्त्यासंययाधियासमानःसाधीर्यद्यद्वति।तत्तदसावपिभवतीतस्माद्वदासोस्वप्नोत्प
 तिस्वप्नवृत्तिप्रत्यपद्यतेधीस्तदासोपिस्वप्नवृत्तिप्रतिपद्यते।यदाधीर्जिजागरिषतितदासावप्यतः।आहस्वप्नोत्पत्त्यास्वप्नवृत्ति
 मवजासयनूधियःस्वापवृत्त्याकारोत्पत्त्यादमंलोकंजागरितव्यवहारलक्षणंकार्यकरणसंघातात्मकंलौकिकशास्त्रीय

व्यवहारास्पदमतिक्रामत्यतीत्यक्रामतिविविकेन।स्वेनात्मजोतिषात्तांस्वप्नात्मिकंधीवृत्तिर्वैमेलासयन्नवतिष्ठते।यस्मा
 त्स्वयंप्रौतिःस्वभावएवासौविशुद्धःसन्नकर्तृक्रियाकारकफलशून्यःपरमार्थतोधीसादृश्यमेवतूच्यलोकसंचारादिसंव्यव
 हारज्ञातिहेतुर्नस्वतइत्यलोकसंवरणादिहेतुर्नस्वतइत्यस्यार्थस्यप्रदर्शनायहेतुरुपदिश्यतेवात्माहियस्मात्स्वप्नोत्पत्त्यासंययाधियासमानःसाधीर्यद्यद्वति।तत्तदसावपिभवतीतस्माद्वदासोस्वप्नोत्प
 तिस्वप्नवृत्तिप्रत्यपद्यतेधीस्तदासोपिस्वप्नवृत्तिप्रतिपद्यते।यदाधीर्जिजागरिषतितदासावप्यतः।आहस्वप्नोत्पत्त्यास्वप्नवृत्ति
 मवजासयनूधियःस्वापवृत्त्याकारोत्पत्त्यादमंलोकंजागरितव्यवहारलक्षणंकार्यकरणसंघातात्मकंलौकिकशास्त्रीय

नास्वाव

पृष्ठ

विष्णुद्विपरिकल्पयंतितत्राद्यग्राहकविनिर्मुक्तं विज्ञानं स्वस्थी नूतं क्षणिकं व्यवतिष्ठत इति केचित्तस्यापि त्रांति केचिदि
 छंतिबन्धे तदपि विज्ञानं सांवृतं तत्राद्यग्राहकां विनिर्मुक्तं शून्यमेव घटादिवाद्यवस्तुवदित्यरे माध्यमिका व्यावक्षते स
 एताः कल्पनावुद्धि विज्ञानावज्ञासकस्य व्यतिरिक्तस्यात्मनो विषोपपन्नवादस्य प्रयोमार्गस्य प्रतिपक्ष नूतनो वेदिकस्य तत्रां
 वाह्योर्ध्वोस्तिता न्युच्यते। नूतनवत्स्वात्मा वज्ञासकत्वं घटादे। सुमस्य वस्थितो घटादिस्तावन्न कदाचिदपि स्वात्मनावज्ञा
 स्येता प्रदीपाद्यालोकसंयोगे तु नियमेनैवावज्ञास्यमानो दृष्टः संश्लेषे योरपि घटालोकयोरन्यत्वमेव पुनः पुनः संश्लेषे विश्ले
 षेव विशेषदर्शनान्। रज्जुघटयोरिवान्यत्वेव व्यतिरिक्तावज्ञासकत्वं न स्वात्मनेव स्वमात्मानमवज्ञासयति। ननु प्रदीपः स्वा
 त्मानमेवावज्ञासयं दृष्ट इति न हि घटादित्यदीप दर्शनाय प्रकाशांतरमुपाददते लोकिकास्तस्मात्प्रदीपः स्वात्मानं प्रकाशयति
 न वज्ञास्यत्वाविशेषा न्युच्यते। प्रदीपो न्यस्यावज्ञासकः स्वयमवज्ञासात्मकत्वा तथापि व्यतिरिक्तचेतन्यावज्ञास्यत्वं न व्यति
 चरति घटादिवदेव यद्येवं तदा व्यतिरिक्तावज्ञास्यत्वं तावदवश्यं जावि ननु यथा घटश्चैतन्यावज्ञास्यत्वेपि व्यतिरिक्तमालो
 कांतरमपेक्षतेनैवं प्रदीपो न्यमालोकांतरमपेक्षते। तस्मात्प्रदीपो न्यावज्ञास्योपि सन्नात्मानं चावज्ञासयति। स्वतः परतो वा
 विज्ञोषात्तावान्। यथा चैतन्यावज्ञास्यत्वं घटस्य तथा प्रदीपस्यापि चैतन्यावज्ञास्यत्वमविशिष्टं। नूतन्यते। प्रदीपव्यात्मानं वा

११२

घटं

११२

च

क

वज्ञासयतीति तदसम्। कस्माद्यदात्मानं नावज्ञासयति तदा कीदृशः स्यात्। न हि तदा प्रदीपस्य स्वतो वा परतो वा विशेषः कश्चि
 उपलभ्यते सहिनामद्यवज्ञास्यो ज्ञति। यस्यावज्ञासकसन्निधावसन्निधौ च विशेष उपलभ्यते। न हि प्रदीपस्य स्वात्मसंनिधिर
 संनिधिर्वाक्यः कल्पयितुं मरुतिचकादाविके विशेष व्यात्मानं प्रदीपः प्रकाशयतीति मृषैवोच्यते चेन्न न्यग्राह्यत्वं घटादिभिर
 विशिष्टं तस्माद्विज्ञानस्यात्मनो ग्राह्यग्राहकत्वेन प्रदीपो दृष्टांतस्तेन न्यग्राह्यत्वं च विज्ञानस्य बाह्यविषये रविशिष्टचेतस्य ग्राह्य
 त्वेव विज्ञानस्याकं ग्राह्यविज्ञानग्राह्यतेव किंवा ग्राहकविज्ञानग्राह्यतेति। तत्र संधिद्वयमानेवस्तुनियथान्यत्र दृष्टो न्यायः कल्प
 यितुं युक्तो न तु दृष्टविषयितस्मात्सति व्यतिरिक्ते नैव ग्राहकेण बाह्यानां प्रदीपादीनां ग्राह्यत्वं दृष्टं तथा विज्ञानस्यापि चैतन्यग्रा
 ह्यत्वाप्रकाशत्वसत्यपि प्रदीपवद्व्यतिरिक्तचेतन्यग्राह्यत्वं युक्तं कल्पयितुं न त्वनन्यग्राह्यत्वं। यद्यन्यो विज्ञानस्य ग्रहीता स जा
 त्मा व्यतिरंतरं विज्ञानात्। तदा न वस्थेति चेत् तत्र ग्राह्यत्वमात्रं हि तद्ग्राहकस्य वस्त्वंतरत्वे लिंगमुक्तं न्यायतो तत्रैकांतग्राहक
 त्वे तद्ग्राहकांतरास्ति त्वेवाकदाचिदपि लिंगं जवति। तस्मान्न तदनवस्था प्रसंगो विज्ञानस्य व्यतिरिक्तग्राह्यत्वे करणांतरापेक्षा
 यामनवस्थेति चेन्न नियमात्तावान् न हि सर्वत्रा यं नियमो जवति यत्र स्त्वं तरेण गृह्यते वस्त्वं तरे तत्र ग्राह्यग्राहकव्यतिरिक्तं करण
 तरं स्यादिति नैकांतेन नियतं न कथ्यते वैचित्र्यदर्शनात्कथं घटस्तावत्त्वात्मव्यतिरिक्तेन ग्राहकेण गृह्यते। तत्र प्रदीपादिरालोके

ग्राह्यग्राहकव्यतिरिक्तकरणं न हि प्रदीपाद्यालोकोद्यताश्चक्षुरंशो वा। घटवत्क्षुग्रद्वित्वेऽपि प्रदीपस्य चक्षुः प्रदीपव्यति-
 रेकेण न ववाद्यमालोकस्थानीयं किंचित्करणं तत्र मपेक्षते तस्मान्नैव नियंतुं शक्यते यत्र यत्र व्यतिरिक्तग्राह्यत्वं तत्र तत्र क-
 रणांतरस्यादेवेति तस्माद् विज्ञानस्य व्यतिरिक्तग्राहकग्राह्यत्वेन करणद्वारा न वस्थानापि ग्राहकद्वारा कदाचिदप्युपपादयितुं
 शक्यते तस्मात्सिद्धं विज्ञानव्यतिरिक्तं बाह्यमप्यतिरंतरमिति ननु नास्ति बाह्योर्थो घटादिः प्रदीपो वा विज्ञानव्यतिरिक्तो यद्य-
 यद्यतिरेकेण नोपलभ्यते तत्रावन्मात्रं वस्तुदृष्टं यथा स्वप्नविज्ञानग्राह्यं घटपटादिवस्तु स्वप्नविज्ञानव्यतिरेकेणानुपलंभतां स्व-
 प्नघटप्रदीपादेः स्वप्नविज्ञानमात्रतावगम्यते तथा जागरितेऽपि घटप्रदीपादेर्जाग्रद्विज्ञानव्यतिरेकेणानुपलंभतां जाग्रद्विज्ञानमा-
 त्रतेव युक्तं जितुं। तस्मान्नास्ति बाह्योर्थो घटप्रदीपादिर्विज्ञानमात्रमेव तु सर्वं तदुक्तं विज्ञानस्य व्यतिरिक्तावनास्यत्वात्
 विज्ञानव्यतिरिक्तमस्ति योतिरंतरं घटादेरिवेति तन्मिथ्या सर्वस्य विज्ञानमात्रत्वे दृष्टं तात्तावात्। न यावत्तावदात्त्युपगमात् ननु
 बाह्योर्थो नैव तैकांतैव नात्त्युपगम्यते। ननु मयानात्त्युपगम्यत एव न विज्ञानं घटः प्रदीप इति वदन्तदर्थं पृथक्ताययावत्ताव-
 दपि बाह्यमर्थान्तरमवश्यमत्त्युपगतं व्यतिरिक्तानादर्थान्तरं वस्तुन च दत्त्युपगम्यते विज्ञानं घटः पट इत्येवमादिनां शब्दानामेक-
 र्थत्वेऽप्यपि शब्दत्वं प्राप्नोति तस्मात्साधनानां फलस्यैकत्वे साध्यसाधनजो दोषदेनाशास्त्रानर्थक्यप्रसंगस्तत्त्वज्ञानप्रस-

गोवा किंचित्पतु विज्ञानव्यतिरेकेण वादिप्रतिवादिवाददोषात्त्युपगमात् ननु विज्ञानमात्रमेव वादिप्रतिवादिवादा स्त-
 दोषो वा न्युपगम्यते निराकर्तव्यत्वात् प्रतिवाद्यादीनां नानात्मीयं विज्ञानं निराकर्तव्यमत्त्युपगम्यते स्वयं वात्मा कस्यचित्तयामि च
 तिसर्वसंख्यवहारलोपप्रसंगो न वा प्रतिवाद्यादयः स्वात्मनैव गृह्यंत इत्यत्त्युपगमं व्यतिरिक्तग्राह्यादितेऽत्र न्युपगम्यते तस्मा-
 त्तदुत्सर्वमेव व्यतिरिक्तग्राह्यं वस्तु जाग्रद्विषयत्वात्। जाग्रद्वस्तु प्रतिवाद्यादिवदिति सुलक्षणे दृष्टं तः संतत्यंतरवद्विज्ञानात्
 रवत्वेति तस्माद् विज्ञानवादिनापि न शक्यं विज्ञानव्यतिरिक्तं योतिरंतरं निराकर्तुं स्वप्नविज्ञानव्यतिरेकात्तावादयुक्तमिति चेन्न
 तावादपि नावश्यं वस्तुंतरलोपपत्तेः सर्वमेव तावत्स्वप्ने घटादिविज्ञानस्य तावत्त्वमत्त्युपगतं तदत्त्युपगम्यत द्यतिरेकेण
 घटाद्यजावत्तयते स विज्ञानविषयो घटादिर्यद्यजावो यदि जावः स्यादुत यथापि घटादिविज्ञानस्य तावत्त्वमत्त्युपगतमेव
 ननु तन्निवर्तयितुं शक्यते तन्निवर्तकं न्यायात्तावात्। एतेन सर्वस्य शून्यता प्रत्युक्ता प्रत्यगात्मग्राह्यता चात्मनो ह्यमिति मीमा-
 सकपक्षः प्रत्युक्तः यत्र तत्सालोको न्यश्चान्यश्च घटाज्येत इति तदसंक्षणातरेऽपि स एवायं घट इति प्रत्यक्षिज्ञानात्सादृश्या-
 न्प्रत्यक्षिज्ञानं कृतोऽस्ति तद्वैतकेशनखादिष्वेति चेत् न तत्रापि क्षणिकत्वस्यासिद्धत्वात्। त्वेकत्वाच्च कृतेषु पुनरुचिंतेषु च के-

शानखादिषु के शानखत्वज्ञातेरे कत्वात्के शानखत्व प्रत्ययस्तन्निमित्तोऽन्त एव न हि दृश्यमानत्वं न क्ति के शानखादिषु व्य
क्तिनिमित्तः स्त एवेति प्रत्ययोक्तवति। कस्यचित् दीर्घकालव्यवहित दृष्टेषु चतुर्ल्यपरिमाणेषु तत्कालीनवालादितुल्या इति प्रत्य
योक्तवति ननु त एवेति। घटादिषु पुनर्न वति सपवेति प्रत्ययस्तस्मान्न स मोदृष्टांतः प्रत्यक्षेणा हि प्रत्यक्षि ज्ञायमाने वस्तु नितदेवेति
नयान्यत्वमनुमानं युक्तं प्रत्यक्षविरोधे लिगस्याज्ञासत्त्वोपपत्तेः सादृश्यप्रत्ययानुपपत्तेश्च ज्ञानस्या हि क्षणिकत्वादेकस्य हि वस्तु
दर्शिनो वस्तुंतरदर्शने सादृश्यप्रत्ययः स्यात् ननु वस्तुदृश्ये को वस्तुंतरदर्शनाय क्षणांतरमवतिष्ठते विज्ञानस्य क्षणिकत्वात्
कृद्भूतदर्शने नैव क्षयोपपत्तेः सदेव सद्दृशमिति हि सादृश्यप्रत्ययोक्तवति। तेनेति दृष्टस्मरणमिदमिति। वर्तमानप्रत्ययस्तेने
ति दृष्टं स्मृत्वा यावदिदमिति वर्तमानक्षणकालमवतिष्ठते ततः क्षणवादहानिरप्यस्तेनेत्येवोपक्षीणः स्मार्तप्रत्ययः इदमिति वा
न्य एव वर्तमानिकः प्रत्ययः क्षीयते। ततः सादृश्यप्रत्ययानुपपत्तिस्तेनेदं सद्दृशमिति। अनेकदर्शिन एकस्याज्ञावादादप्येव
नुपपत्तिश्च दृष्टव्यदर्शने नैवोपक्षयाद्विज्ञानसादृष्टमदोद्राक्षमिति व्यपदेशानुपपत्तिर्दृष्टवतो व्यपदेशाक्षणावस्थानात्
वतिष्ठेत क्षणवादहानिरप्यदृष्टवतो व्यपदेशः सादृश्यप्रत्ययश्च तदानीं जात्यंधस्यैव रूपविशेषव्यपदेशस्तत्सादृश्यप्रत्य
यश्च सर्वमंधपरंपरेति प्रसज्येत सर्वज्ञास्त्रप्रणयनादिन चेतदिष्यते। अतः ताभ्यामगमकृतप्रनाशदोषौ नुप्रसिद्धतरोक्षणा

व

वादे व्यपदेशाहेतुः पूर्वोत्तरसहितः एक एव रवलावत्प्रत्ययः योजायत इति चेत्तेनेदं सद्दृशमिति वर्तमानातीतयो
र्जिन्नकालत्वात् तत्र वर्तमानप्रत्यय एकः शृं रवलावयवस्थानीयोऽतीतश्च तो प्रत्ययो जिन्नकालो तदेतदुच्यते
प्रत्ययविषयस्य क्व चेत् शृं रवला प्रत्ययस्ततः क्षणद्वयव्यापित्वादेकस्य विज्ञानस्य पुनः क्षणवादहानिर्ममतवतादि
विशेषानुपपत्तेश्च सर्वसंबन्धवहारलोपप्रसंगः सर्वस्य च स्वसंवेद्यविज्ञानमात्रत्वे विज्ञानस्य च स्वच्छावबोधवत्तासमात्रत्वा
त्ताव्याच्युपगमात्तद्वर्तिनश्चान्यस्याज्ञावेन्नित्यदुःखशून्यात्मत्वाद्यनेकल्यनानुपपत्तिर्न च दाडिमोदेरिव विरुद्धनेकांशवत्त्वं
विज्ञानस्य स्वच्छावजावासश्चाज्ञाव्यात् विज्ञानस्या नित्यदुःखादीनां विज्ञानां शले च सत्यनुक्त्यमानत्वाद्वातिरिक्तविष
यत्वप्रसंगः अथानित्यदुःखाद्यात्मैकत्वमेव विज्ञानस्य तदा तद्वियोगाद्विशुद्धिकल्पनानुपपत्तिः स्वसंयोगिमलवियोगा
यश्च द्विशुद्धिर्न वति धादृशप्रज्ञतीनां ननु स्वाज्ञाविकेन धर्मेण कस्य विद्वियोगो दृष्टो न दृग्नेः स्वाज्ञाविकेन प्रकारेणैवैष्येन वा वि
योगो दृष्टो यदपि पुष्पागुणानां रक्तत्वादीनां द्रव्यांतरयोगेन वियोजनं दृश्यते तत्रापि संयोगपूर्वकत्वमनुमीयते वा ज्ञावन
यापुष्पाफलादीनां गुणांतरोत्पत्तिदर्शनादं विज्ञानस्य विशुद्धिकल्पनानुपपत्तिर्विषयविषयाज्ञासत्त्वचयमलंपरिकल्प

तो विज्ञानस्य तदप्यन्यसंसर्गात्तावादन्युपपन्नं न विद्यमानेन विद्यमानस्य संसर्गः स्यादसति चान्यसंसर्गे यो धर्मो यस्य दृष्टः
 सतत्त्वत्वात् तन्नेन वियोगमर्हति। यथाग्नेरौष्ण्यं स विबुर्वाप्रजातस्माद न्यसंसर्गे नमलिनत्वं तद्विष्णुद्विष्टं विज्ञानस्य
 तीर्थं कल्पनां धरं परं परैव प्रमाणं न्येत्यवगम्यते तदपि तस्य विज्ञानस्य निर्वर्णं पुरुषार्थं कल्पयति। तत्रापि फलश्रयानुपपत्तिः
 कंटकवेधजनितदुःखनिवृत्तिः फलं न तु कंटकविद्धमरणे तदुःखनिवृत्तिफलस्याश्रय उपपद्यते। तद्वत्सर्वनिर्वाणोऽसति वप
 लाश्रये पुरुषार्थं कल्पना व्यर्थं यस्य पुरुषराट्वाच्यस्य हि सत्स्यात्मनो विज्ञानस्य चार्थः परिकल्प्यते तस्य पुनः पुरुषस्य नि
 र्वाणो कस्यार्थः पुरुषार्थ इति स्यात् तस्य पुनरस्त्यने कार्यदर्शी विज्ञानवति रिक्तत्वात्मा तस्य दृष्टस्मरणं दुःसंयोगवियोगादिस
 र्वमेवोपपन्नमन्यसंयोगनिमित्तं कालुष्यं तद्वियोगनिमित्ता च विष्णुद्विरिति न्यवादि पक्षस्तु सर्वप्रमाणविप्रतिषिद्ध इति।
 तन्निराकरणा यन्नादरः क्रियते॥ यथैवे हे कस्मिन्ने हे स्वप्नो ज्ञत्वा मृत्योरुपाणिकार्यकरणं न्यति क्रम्य स्वप्ने स्वात्मज्यो
 तिष्यास्ते एवं सवे प्रकृतः पुरुषो यं जायमानः कथं जायमान इत्युच्यते त्रारीरं देहेन्द्रियसंघातमज्ञिसंपद्यमानः त्रारीरत्वात्
 जावमापद्यमान इत्यर्थः पाप्मनिः पाप्मसमवायि निर्वृत्तिर्धर्मोऽश्रयेः कार्यकरणे रित्यर्थः। संसृज्यते स युज्यतेः स एव उक्ता
 मनुत्रारीरात्तरमूर्द्धं क्रामन्वा क्रामियमाण इत्येतस्य व्याख्यानमुक्तामन्निति तानेव संसृज्यान्पाप्मरूपात्कार्यकरणलक्ष

कंटकवि

रव

११५

णान्विजहाति तैर्वियुज्यते तान्यरित्यजति यथायं स्वप्नजाग्रद्व्योवर्तमान एवैकस्मिन्ने हे पाप्मरूपकार्यकरणोपादानपरित्यागन्या
 मनवरतंचरति धिया समानः सन्न तथा सोयं पुरुष उक्तविहलौको जन्ममरणां च कार्यकरणोपादनपरित्यागावनवरतप्रतिपद्य
 मान आसंसार मोक्षात्संचरति तस्मात्सिद्धमस्यात्मनो विबो न्यत्वं कार्यकरणरूपेणः पाप्मन्यः संयोगवियोगा न्यानादितद्व
 त्वे सति तैरेव संयोगो वियोगो वा युक्तः॥ ननु नस्तो स्यात्तौ लोको योजनमरणात्त्यामनुक्रमेण संचरति स्वप्नजागरिते इव स्वप्नजा
 गरिते रूपं त्यक्षमवगम्यते न चिहलोक परलोकौ केन चित्प्रमाणेन तस्मादेते एव स्वप्नजागरिते इहलोक परलोकौ विविधव्यते।
 तस्यैतस्य पुरुषस्य वेदे एव स्थाने न वतो न तृतीयं चतुर्थं वा के ते इदं च यत्प्रतिपन्नं वर्तमानं जन्म त्रारीरेन्द्रियविषयवेदनाविशिष्टं
 स्थानं प्रत्यक्षतो नुच्यमानं परलोक एव स्थानं परलोकस्थानं तत्र त्रारीरादिवियोगोत्तरकालानुभाव्यं ननु स्वप्नोपि परलोकस्त
 था सति द्वे पदेत्यधारणमयुक्तं॥ न। कथं तर्हि संधिं तदिहलोक परलोकयोर्ध्याः संधिस्तस्मिन् न वंसंध्यं तृतीयं तत्त्वप्रस्थानं
 न स्थानांतरं तेन स्थानद्वित्वावधारणं न हि ग्रामयोः संधिस्तावेव ग्रामावपेक्ष्य तृतीयत्वं परिगणनमर्हति कथं पुनस्तस्य परलोक
 स्थानस्य अस्तित्वमवगम्यते यदपेक्ष्य स्वप्नस्थानं संध्यं न वेद्यं तस्मिन् संध्यं स्वप्नस्थानेति च नृवर्तमानपते उक्ते स्थाने पत्रय
 तिके ते उक्ते इदं परलोकस्थानं च तस्मात्स्वप्नजागरितव्यतिरेकेणो लोको यो धिया समानः सन्ननुसंचरति जन्ममरणसत्तान

नव

प्रवर्धनेन कथं पुनः स्वप्ने स्थितः स ननु तौ लोकोपश्रयः किं माश्रयः केन विधिनेत्युच्यते कथं पश्यतीति स्मृत्युच्यते क्रममात्र
 मत्पत्नेनेत्याक्रमः आश्रयोवष्टं जइत्यर्थः यादृशा आक्रमोस्य सोयं यथाक्रमः अयं पुरुषः परलोकस्थाने प्रतिपत्तव्ये निमि
 त्तयथाक्रमो भवतियादृशेन परलोकप्रतिपत्ति साधनेन विद्या कर्म पूर्वप्रज्ञालक्षणेन युक्तो भवतित्यर्थस्तमाक्रमं परलो
 कस्थानायान्मुखात्तं प्राप्तां कुरीतावमिव वीजंतमाक्रममाक्रम्यावष्टं जइत्युच्यते यान्यन्यपत्तिवद्भवन्धर्माधर्म
 फलानेकत्वाद्भुजयानुभयप्रकारानित्यर्थः कांस्तार्पापानः पापफलानि ननु पुनः साक्षादेव पापानां दर्शनं संभवतितस्मात्पा
 पफलानि दुःखानीत्यर्थः आनंदं धर्मफलानि सुरवानीत्येतन्नानुभयान्यापनः आनंदं श्रुत्यपश्यति जन्मांतरदृष्ट्वा यना
 मया निवप्रतिपत्तव्यजन्मविषयाणि शुद्धधर्माधर्मफलानि धर्माधर्मप्रयुक्तो देवतानुग्रहाद्वापश्यति तत्कथमवगम्यते प
 रलोकस्थानजावितत्यापानंददर्शनं स्वप्नदृष्ट्युच्यते यस्मादिदं जन्म न्यननुभाव्यमपि पश्यति वदन्तवस्वप्नो नामापूर्व
 दर्शनं पूर्वदृष्टस्मृतिर्हि स्वप्नः प्रायेण तेन स्वप्नजागरितस्थानव्यतिरेकेण स्तः उच्यते लोकोपश्रय इत्यादिवाद्यमोतिषामज्ञावेयं
 कार्यकरणसंघातः पुरुषो येन व्यतिरिक्तेनात्मना मोतिषा व्यवहारतीत्युक्तं तद्वदस्ति यदादित्यादिमोतिषामज्ञावगमनं ये

दं विविक्तं स्वयं मोतिरूपलक्ष्ये तयेन सर्वदेवायं कार्यकरणसंघातः सं सृष्ट एवोपलक्ष्यते तस्मादसत्समो सन्नेव वास्वेन विविक्त
 स्वभावेन मोतीरूपेणात्मेति वाच्यं क्वचिद्विविक्तः स्तेन मोतिरूपेणोपलक्ष्यते वाद्याध्यात्मिकं नूतनैतिकं संसर्गशून्यं सत्तौ
 यथोक्तं सर्वं जविष्यतीति दर्शयामाह। सयः प्रकृत आत्मा यत्र यस्मिं काले प्रसृपिति प्रकर्षेण स्वापमनुभवतित दामुपादानः केन विधि कि
 ना प्रसृपिति संधं स्थानं प्रतिपद्यत इत्युच्यते। अस्य दृष्टस्य लोकस्य जागरितलक्षणस्य सर्वावतः सर्वमवतीति सर्वावाज्ञयं लो
 कः कार्यकरणसंघातो विषयवेदनासंयुक्तः सर्वावत्त्वमस्य व्याख्यातमन्नत्रयप्रकरणे अथोयं वा आत्मेत्यादिना सर्वावाज्ञत
 तौतिकमात्रा अस्य संसर्गकारणं नूता विद्यते इति सर्ववान् सर्ववानेव सर्वावान् तस्य सर्वावतो मात्रामेकदेनामवयवमपादाया
 पक्षिद्यादाय गृहीत्वा दृष्टवस्तुवासनावासितः सन्नित्यर्थः। स्वयमात्मनेव विहृत्य देहं पातयित्वा निःसं बोधमापाद्य जागरि
 तेषां दित्यादीनां च स्रुगदिषु नुग्रहो देहव्यवहारार्थं देहव्यवहारश्चात्मनो धर्माधर्मफलोपयोगप्रयुक्तस्तद्वर्माधर्मफलोपयो
 गोपरमणमस्मिदेहेनात्मकमपि समकृतमित्यात्मास्य विहंत्येत्युच्यते। स्वयं निर्माय निर्माणं कृत्वा वासनामयं स्वप्नदेहं माया
 मयमिव निर्माणमपि तत्कर्मपेक्षत्वात् स्वयं कर्तृकमुच्यते। स्वनात्मीयेन मायादानलक्षणं न ज्ञासादीत्या
 प्रकारेण सर्ववासनात्मकेनांतःकरणवृत्तिप्रकारेणेत्यर्थः साहितत्रविषयज्ञतासर्ववासनामयी प्रकाराते सातत्र स्वयं जाड्यते

तेन स्वेन सा विषयज्ञतेन स्वेन चोतिषा तद्विषयेणाविविक्त रूपेणा लुप्तदृक् च तावेन तद्वाच्यं वासनात्मकं विषयीकुर्वन् प्रसू
 पितिवत्त्वं वर्तनं तत्प्रसूयितीत्युच्यते अत्र तस्यामवस्थायामेतस्मिन्कालेयं पुरुषः आत्मा स्वयमेव विविक्तोतिर्भवति वाद्य
 त्मिकं नूतनोतिकं संसर्गरहितं चोतिर्भवति ननु स्थलोकस्य मात्रापादानं कृतं कथं तस्मिन्प्रत्ययायं पुरुषः स्वयं चोतिर्भवती
 त्युच्यते ननु दोषो विषयज्ञतेनैव हितं तैवेव त्रयं पुरुषः स्वयं चोतिर्भवतीति दृष्टं यत्तु न चोतिर्भवतीति विषये कस्मिंश्चिन् सुषु
 प्तकाल इव यदा पुनः साक्षात्वासनात्मिका विषयज्ञता उपलभ्यमाना भवति तदा सिः कोशादिव निष्कृष्टं सर्वसंसर्गरहितं चक्षुरा
 दिकार्यकरणव्यावृत्तस्वरूपमलुप्तदृगात्मोतिः स्वेन रूपेणावनासयन् गृह्यते तेनात्रयं पुरुषः स्वयं चोतिर्भवतीति सिद्धं
 ननु तत्र कथं पुरुषः स्वयं चोतिर्येन जागरितमिव ग्राह्याहकादिलक्षणाः सर्वो व्यवहारो दृश्यते चक्षुराद्यनुग्राहकश्चादित्य
 द्यालोकास्तथैव दृश्यते यथा जागरितो तत्र कथं विशेषावधारणं क्रियते त्रयं पुरुषः स्वयं चोतिर्भवतीत्युच्यते वैलक्ष
 ण्यात् स्वप्नदर्शनस्य जागरिते हीदृशबुद्धिमनबालोकादिव्यापारसंकीर्णमात्मोतिरिह तु स्वप्न इन्द्रियात्तावात्तदनुग्राहकादि
 त्याद्यालोकात्तावाच्च विवेकं केवलं भवति तस्मादिलक्षणा ननु तथैव विषया उपलभ्यन्ते स्वप्नेऽपि यथा जागरिते तत्र कथं भिद्विद्या
 तावाद्दिलक्षणमुच्यते इति प्रष्टुं न तत्र विषयाः स्वप्ने रथादिलक्षणा तथा न रथयोगः रथे युक्त इति रथयोगादप्युच्यते

उच्यते!

प२

त्र विद्यते न च पंथानोरथमार्गस्ति वं त्यथ वस्थानुरथयोगान्यथ स्वप्न जते स्वयं कथं पुनः स्वप्न जते रथादिसाधनानां वृक्षादीनाम
 नावेन नूतनमस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रा मपादाय स्वयं निर्मायेत्यतः करणवृत्तिरस्य लोकस्य वासना मात्रा मपादाय रथादिव
 सना नूपांतस्करणवृत्तिस्तदुल्लिखिनिमित्तेन कर्मणा बोध्यमाना दृश्यत्वेन व्यवतिष्ठते तदुच्यते स्वयं निर्मायेति तदेवाहरथादी
 नृस्वप्न जत इति ननु तत्र करणं वा करणानुग्राहकाणि वा आदित्यादिवोतीषितवदवत्ता स्यावारथादयो विषया विद्यन्ते तद्वासना
 मात्रा तु केवलं तदुपलब्धिनिमित्तकर्मवैदितोद्भूतान् करणवृत्त्या श्रयं दृश्यते तद्यस्य चोतिषो दृश्यते लुप्तदृशस्तदात्मोतिरत्र
 केवलमसिरिव कोशादिविक्तं तथानतत्रानंदाः सुरविशेषाः सुदोहर्षाः पुत्रादिलात्तनिमित्ताः प्रमुदस्त एव प्रकषेपिताः अथ
 वानंदादीन् स्वप्न जते तथानतत्रवेत्ताः पल्लवाः पुष्करिण्यस्तदागाः स्वप्नो न द्योत्यवेत्तादीन् स्वप्न जते वासना मात्रा रूपान्
 यस्मात्सहिकर्ता तद्वासनाश्रयचित्तवृत्त्युद्भवनिमित्तकर्महेतुत्वेनैव वा वासनास्य कर्तृत्वं ननु साक्षादेव तत्र क्रिया संभवति
 साधनात्तावात्तद्विकारकर्मन्तरेण क्रिया संभवति ननु हस्तपादादीनि क्रियाकारकाणि संभवति यत्र तद्विद्यं तजागरिते त
 जात्मोतिरिव जासितैः कार्यकरणोरथादिवासनाश्रयांतः करणवृत्त्युद्भवनिमित्तकर्मनिर्वह्यते तेनोच्यते सहिकर्तेति तदुक्तमा
 त्मेनैवायं चोतिषा स्तेपल्यते कर्म कुरुत इति तत्रापि न परमार्थतः स्वतः कर्तृत्वं वैतन्य चोतिषो वनासकत्वव्यतिरेकेण यदे

नवन्ति च

तन्मात्मनोतिषांतःकरणद्वारेणावनासयतिकार्यकरणानितद्वक्तासितानि कर्ममुव्याप्रियंतेकार्यकरणानि। तत्रकर्तृत्वमुपव
 र्यतवात्मनःबुद्धं ध्यायतीवलेलायतितदेवानूद्यतेसहिकर्तृति। हिदेवर्धतेवस्मिन्नुक्तैर्येतेश्लोकामंत्राचवंति। स्वप्नेनस्व
 भावेनशरीरंशरीरमहिप्रहृत्यनिश्चेष्टमा पाद्यासुप्तःस्वयमनुसृष्टगादिनाकिस्वाकाव्यातसुप्ताचासनाकारोद्भूतानन्त
 करणावृत्त्याःप्रयान्नाद्याध्यात्मिकान्सर्वानेवज्ञानानुस्वेनरूपेणप्रत्यस्तमितान्स्वप्नानन्तिवाकशीतिबलुप्तयात्मादृष्ट्याप
 न्यत्यवतासयतीत्यर्थः शुक्लं शुद्धं नोतिषादिद्रियमात्रा नूपमादाय गृहीत्वा पुनः कर्मणो जागरितस्थानमेत्यागच्छति हि
 रण्यमयो हिरण्यमय इव चेतन्यज्योतिः स्वप्नावः पूरुषः पूरुषः एकदंसः एक एव दंतीत्येकदंसः॥ एको जाग्रत्स्वप्ने
 हलोकपरलोकादीनां च तेष्वेव दंसः। तथा प्राणेन पंचवृत्तिनारक्ष्यरिपालयं न्ययाम् तत्रातिः स्यादवरं निष्कृष्टमने
 काशुचिसद्वातत्वादत्यंतवीरुसंकुलायं नीडं शरीरं स्वयंतु बहिस्तस्मात्कुलायाच्चरित्वा यद्यपि शरीरस्थ एव स्वप्न
 पश्यति तथापि तत्संबंधात्तावां न च्छेदुवाकाशो बहिःस्थिरित्वेत्पुन्यं तः स्वयममरणधर्म इयं ते गच्छति यत्र कामं
 यत्र कामो विषयेषु दूतवृत्तिर्भवति तत्तं कामं वासनारूपेणोद्भूतं गच्छति किंच स्वप्नाते स्वप्नस्थाने न च्छावचमुच्चंदेवत्वादिना व
 वंतिर्यगादिना वंतिरुत्तु च्छावचमीयमानः गम्यमानो रूपाणि देवोद्योतना वक्रुते निर्वर्तयति वासनारूपाणि बहून्

संख्येयानि उक्तव्यपि स्त्रीभिः सह मोदमान इव जक्षदिवहसन्निव वयस्ये स त इव अपि रुया निविने सिंदव्याघ्रादी निषवपं
 तिवा। आराममारमणमाक्रीडामनेन निर्मितां वासनारूपामस्यात्मनः पश्यति सर्वजनाः। आसनं गरं स्त्रियमन्नाद्यमित्यादि
 वासनानिर्मितिमाक्रीडनरूपं। नतं पश्यति तन्न पश्यति कश्चन कश्चनो वर्तते अत्यंतविविक्तं दृष्टिगो वरापन्नमप्यहो वा
 ग्यहीनता लोकस्य यद्यक्यदर्शनमप्यात्मानं न पश्यंतीति लोकं प्रत्यनुक्रोशं दर्शयति श्रुतिरस्यंतीविविक्तः स्वयं ज्योतिरात्म
 रचनेन वतीत्यकिप्रायस्तत्रायतं बोधयेदित्याहुः प्रसिद्धिरपि लोके विद्यते। स्वप्नवात्मनोतिषाव्यतिरिक्तत्वेकास्यो तमात्मानं सु
 प्तमायतं सहसा ज्ञानं बोधयेदित्याहुः रेवं कथयंति विविक्ता दयोजना लोके न तं पश्यंति जायदे हा त इन्द्रियद्वारतोपस्थ
 केवलः। बहिर्वर्तत इति यत आहुस्तत्रा यतं बोधयेदिति तत्र च दोषं पश्यति नृणां ह्यसौ बोध्यमानस्तानीन्द्रियद्वाराणि सहसा प्र
 तिवुध्यमानो न प्रतिपद्यत इति तदेतदाह। दुर्निषद्यं हास्मे न वतियमेष न प्रतिपद्यते यमिन्द्रियद्वारदेशं स्मादेशा दुर्कमादाया
 पस्थतः तं यमिन्द्रियदेशमेष आत्मा पुनर्न प्रतिपद्यते कदा विद्यत्यासेनेन्द्रियमात्राः प्रवेष्टायति तत्र बाध्यवाधिर्यादिदोषा
 मो दुर्निषद्यं दुःखं निषत्कर्मताह। असौ देहाय न वति दुःखेन विविक्ता नीयो सो देहो न वतीत्यर्थः। तस्मान्प्रसिद्धापि स्व
 प्ने स्वयं ज्योतिष्मस्य गम्यते यस्मात्स्वप्नो नृत्वाति को तो मृत्युरूपाणीति तस्मात्स्वप्ने स्वयं ज्योतिरात्मा ज्योतिषिखल

न्य आहुत जागरित देश एवा स्येषः यः स्वप्नो न संध्य स्थानां तौ मिह लोक परलोका न्यां व्यतिरिक्तं किं तर्हि इह लोक एव जागरि
त देशो यद्येवं किं वातः प्रवतो यन्नुवति यदा जागरित देशे जायं स्वप्नस्तदा यमात्मा कार्य करण न्यां न्या वृत्तस्ते मिश्री च
तो तो न स्वयं ज्योतिरात्मेत्यतः स्वयं ज्योतिर्यथा धनायान्य आहुः जागरित देश एवा स्येष इति तत्र च हेतुमात्रेण जागरित
देशत्वे या निदियस्माद्वस्त्यादी निपदार्थजातानि जाग्रज्जाग्रति तद्देशे पश्यति लौकिकस्तान्येव सुप्तोऽपि पश्यतीति तदसंभवं इ
न्द्रियो परमादुपरतेषु हि इन्द्रियेषु स्वप्नान्यत्र यति। तस्मान्नान्यस्य ज्योतिर्यत्तत्र संज्ञावोस्ति तत्र न तत्र रथानरथयोगा इत्या
दितस्मादत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्न वत्येव स्वयं ज्योतिरात्मा स्तीति स्वप्ननिदर्शनेन प्रदर्शितमिति कामति मृत्योरूपाणीति
चक्रमेण संवरन्निह लोक परलोकादिव्यतिरिक्तः तथा जाग्रत्स्वप्नकुलाया न्यां व्यतिरिक्तस्तत्र चक्रमसंचारान्नित्यं चेत
त्यतिपादितं याज्ञवल्क्येन अतो विद्यानिष्कृत्यार्थसहस्रं ददा मीत्याह जनकं सोहमेवं बोधितस्त्वया जगवन्नेतु न्ये सहस्र
ददामि विमोक्षश्च कामप्रश्नो मया जिप्रतस्तदुपयोग्यं तादर्थ्यातिरेकदेश एवात्मा न्यां नियोक्ष्यामि समस्तकामप्रश्ननिर्ण
यश्च वणेन मोक्षाय तज्जुद्धं हि येन संसारादि प्रमुखेयं त्वत्सादादि मोक्षपदार्थैकदेशे निर्णया हेतोः सहस्रदानं च न प्र
स्तुतमात्मने वायं ज्योतिषास्तदिति तत्प्रत्यक्षतः प्रतिपादितमत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्न वतीति स्वप्ने च त्रैलोक्यं स्वप्नोक्तत्वे मं लोक

४/१३

मतिक्रामति मृत्योरूपाणीति तत्रैतदंशं कथ्यते मृत्योरूपाण्ये वाति क्रामति न मृत्युं प्रत्यक्षं दत्तं तत्र स्वप्ने कार्य करण व्यावृत्तस्या
पि मोक्षसादिदर्शनं तस्मान्न नैवायं मृत्युमतिक्रामति कर्मणो हि मृत्योः कार्य मोक्षसादिदृश्यते यदि च मृत्युना वद्ध
वायं स्वप्न जावतस्ततो विमोक्षो नोपपद्यते न हि स्वप्नावा नूकश्चिद्धि प्रमुख्यते स्वप्नावो न च वति मृत्युस्ततस्तस्मान्मोक्ष उपपत्त्य
ते यथा सोमृत्यरात्मीयो धर्मेति न वति तथा प्रदर्शनाया तज्जुद्धं विमोक्षाय ब्रूहीत्येवं जनकेन पर्यनुयुक्तो याज्ञवल्क्यस्तदि
दर्शयिष्या प्रवृत्ते सर्वे प्रकृतः स्वयं ज्योतिः पुरुष एष यः स्वप्ने प्रदर्शितः एतस्मिन् प्रसादे सम्यक्सीदत्यस्मिन्निति। स
प्रसादो जागरिते देहेन्द्रियव्यापारशतसंनिपातजं हि कालुष्यं तेन ज्योतिर्विप्रमुक्त ईषत्प्रसीदति स्वप्ने इह व सुषुप्ते सम्यक्सी
दतीत्यतः सुषुप्तं संप्रसाद उच्यते तौ हि तदा सर्वान्शोकान् न वति सलिल एकोदृष्टेति हि वक्ष्यति सुषुप्तस्थमात्मानं स
वा एष तस्मिन् प्रसादे क्रमेण संप्रसन्नः सन् सुषुप्ते स्थित्वा कथं संप्रसन्नः स्वप्नाकुषुप्ते प्रविष्टुः स्वप्नवस्थ एव रत्नारतिम
च नृयमिन्नबंधुजनदर्शनादि नावरित्वा विहृत्यानेकधा दृष्ट्वैव न कृत्येत्यर्थः। पुण्यं च पुण्यफलं पापं च पापफलं ननु
पुण्यपापयोः साक्षादर्शनमस्तीत्यवोचामा तस्मान्न पुण्यपापा नुबद्धो यो हि करोति पुण्यपा
पसता न्यामनुबध्यते। न हि दर्शनमात्रेण तदनुबद्धः स्यात्तस्मात्सुप्तो ज्ञत्वा मृत्युमतिक्रामत्येव न मृत्युरूपाण्येव केवल

मतेन मृत्योः सात्मस्वभावत्वात् शंका मृत्युश्चेत्स्वभावोऽस्य स्वप्नेऽपि कुर्यान्ननु करोति स्वप्नेऽपि क्रिया स्यादनिर्मादनेव स्यात्
 तत्स्वभावः स्वप्नेऽपि वादो विमोक्षोऽस्योपपद्यते मृत्योः पुण्यपापान्यान्नुजागरितेऽस्य स्वभाव एव ननु ध्याद्युपाधिकृतं हितं
 तत्र प्रतिपादितं सादृश्याद्वायतीवलेलायतीवेति तस्मादेकातेनेव स्वप्ने मृत्युत्वरूपाति क्रमणा तन्स्वभावाविकल्पात् शंका निर्मा
 क्षता वा संप्रदोसोऽनुत्तरकाले पुनः प्रतिन्यायं यथा न्यायं यथागतं निब्रूयाद्यथा यः लब्धनमायो निगमनं पुनः पूर्वगमनवैप
 रीत्येन यदागमनं स प्रतिन्यायो यथागतं पुनरागच्छतीत्यर्थः । प्रतियो नियथास्थानं स्वप्ने स्थाना
 द्विसुषुप्तं प्रतिपन्नः सन् यथास्थानमेव पुनरागच्छति प्रतियो न्याद्वति स्वप्नेऽपि स्वप्ने स्थाना येन ननु स्वप्ने न करोति पुण्यपापे त
 योः फलमेव पश्यतीति कथमवगम्यते यथा जागरिते तथा करोत्येव स्वप्नेऽपि तुल्यत्वाद्दर्शनस्येति वा आह । स आत्मा यत्किंचि
 त्तत्र स्वप्ने पश्यति पुण्यपापफलं मनस्वागतोऽननुगतो ननु वदस्तेन दृष्टेन न वति ननु विद्वेदोऽवति यदि हि स्वप्ने कृतमेव तेन स्यात्
 तेनानुवध्येत स्वप्नादुच्छितोऽपि समन्वागतः स्यान्ननुवत्त्वात् केचन प्रकृतकर्मणान्वागतत्वं प्रसिद्धिर्न हि स्वप्ने कृतं नाग स्कारि
 णमात्मानं मन्यते कश्चिन्ननुवत्त्वात् श्रुत्वा लोकसंगर्हयति परिहरति वति ननु वागत एव तेन न वति तस्मात्स्वप्ने कुर्वन्निबोधयितुं
 तेनानुक्रियास्ति परमार्थतः । उतैव स्त्रीतिः सह मोदमान इवेति हि लोक उक्तं वास्तव्यं तत्र स्वप्नेऽपि सह मोदमान इवेति हि स्तिना

मतेन तस्य कर्तित्वं

अतः

घट्टीकृता धावन्तीव मया दृष्टा कथं पुनरस्या कर्तृत्वमिति कार्यकरणे मूर्त्तैः संश्लेषो मूर्त्तस्य सतु क्रिया हेतुर्दृष्टो न दृ
 मूर्त्तः कश्चिन्क्रियावान् दृश्यते मूर्त्तश्चात्मा तोसंगः यस्माच्चासंगोऽयं पुरुषस्तस्मादनन्वागतस्तेन स्वप्ने दृष्टेना त एव न क
 या कर्तृत्वमस्य कथं विदप्युपपद्यते कार्यकरणसंश्लेषेणादिकर्तृत्वस्यात्सर्वसंश्लेषः संयोगोऽस्य नास्ति यतोऽसंगोऽयं पुरु
 षस्तस्मादमृत एवमेवैतद्यात्त वल्क्य सोऽहं न गवते सह संददाम्य तर्द्धु विमोक्षायैव ब्रूहि मोक्षपदार्थे कदेनास्य कर्मप्रविवेक
 स्य सम्यग्दर्शितत्वादत ऊर्द्धु विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ तत्रासंगोऽयं पुरुष इत्यसंगता कर्तृत्वे हेतुरुक्तं उक्तं पूर्वकर्मवन्नात्र स
 र्दयते यत्र काममिति कामश्च संगोऽतो सिद्धो हेतुरुक्तोऽसंगोऽयं पुरुष इति । न चेतदस्ति कथं तर्हि असंग एवेति कामी तदुच्यते ।
 सवा एष यतस्मिन् स्वप्ने सवै एष पुरुषः संप्रसादात्प्रत्यागतः स्वप्ने रनत्वा चरित्वा यथा कामं दृष्ट्वैव पुण्यं च सर्वं पूर्ववन्नुद्धृता यव
 जागरितस्थानाय तस्मादसंग एवायं पुरुषो यदि स्वप्ने संगवान् स्यात् कामी सततस्तत्संगे जैर्दोषैर्बुद्धान्तायागतो लिप्यते । यथा
 सोऽस्वप्ने संगत्वा त्मुप्रसंगे जैर्दोषैर्जागरिते प्रत्यागतो न लिप्यते । एवं जागरितसंगेऽपि दोषैर्न लिप्यते एव बुद्धान्ते जागरि
 ते स यत्र बुद्धान्ते किंचित्युपत्य नन्वागतस्तेन न वत्यसंगोऽयं पुरुष इति रत्वा चरित्वे त्यादि पूर्ववत् तदेव उच्यते सवा एष
 एतस्मिन् बुद्धान्ते ननु दृष्ट्वैवेति कथमवधार्यते करोति च तत्र पुण्य पापे तत्फलं च पश्यति नकारकावना सकृत्वेन कर्तृत्वोप

पक्षे सत्त्वेनेवायं प्रोतिषास्तद्व्यादिना आत्मरोतिषावनासितः कार्यकरणसंबातो व्यवहरतितेनास्य कर्तृत्वमुपवर्धते
 न स्वतः कर्तृत्वं तस्य चोक्तं ध्यायती वले लायती चेति बुद्ध्याद्युपाधि कृतमेव न स्वतः । इदं तु परमार्थोपेक्षया उपाधिनिर
 पेक्ष उच्यते । दृष्टेव पुण्यं च पापं च न कृत्वेति तेन न पूर्वोपरव्याघाताशंका । यस्मान्निरुपाधिकः परमार्थतो न करोति । न
 च लिप्यते क्रिया फलेन । तथा च व्यास उक्तं गवतोक्तं मनादित्यान्निर्गुणत्वान्परमात्मायमव्ययः शरीरस्योपिकों तेय न करो
 तिन लिप्यत इति । सा सहस्रदानंतु कामप्रविवेकस्य दर्शितत्वात् । तथा स वा एष एतस्मिन् च स वा एष एतस्मिन् बुद्धात्त इत्येता
 न्यां कंडिकात्मा मसंगतेव प्रतिपादिता यस्माद्बुद्धांते कृतेन स्वप्नातगतः संप्रसन्नो संवदो न वतिस्तेन्यादिकार्या दर्शनात्तस्मा
 त्त्रिष्वपि स्थानेषु स्वतो संग एवायममृतः स्थानत्रयधर्मविलक्षणः । प्रतियोग्यादुवतिस्वप्नात्तायेव संप्रसादायेत्य
 र्थः । दर्शित्वेः स्वप्नस्य स्वप्नराष्ट्रे न निधानदर्शनाद तत्राष्ट्रे न च विशेषणोपपत्तेस्तस्मात्तथायथावतीति च सुषुप्तं दर्शयि
 ष्यति । यदि पुनरेव मुच्यते स्वप्नांतरेत्वावरित्वा एता उक्तावंतावनुसंचरति स्वप्नांतं च बुद्धांतं चेति दर्शनात् स्वप्नांतयेवेत्यत्रा
 पि दर्शनवृत्तिरेव स्वप्न उच्यत इति तथापि न केचिदुच्यते संगतः हि सिसाधयिषिता सिद्धयेव यस्माज्जागरिते दृष्टेव
 पुण्यं च पापं च रत्वावरित्वा च स्वप्नांतमागतौ न जागरितत दोषेणानुगतो न वति । एवमयं पुरुषः आत्मा स्वयं प्रोतिः कार्य

१२९ न

१२९

एतौ २

त्रे ३

विद्यायां या २

को १

रं वाद्य सोस्य परमो लोकः स सादप कृष्यमाणायामविद्यायां च काष्ठागतायां सर्वात्मना बोधो यथा स्वयं प्रोतिष्ठं स्वप्ने प्र
 त्यक्षं तज्जपल्यते । तद्बुद्ध्या फलमुपलभ्यत इत्यर्थः । तथा विद्यामाप्नु कृष्यमाणायामतिरोधीयमानायां च विद्याया
 मविद्यायाः फलं प्रत्यक्षं तज्जपल्यते । अथ येनैधंती वजिनंती वेति । तेरेते विद्याविद्या कार्ये सर्वात्मना वः परिच्छिन्नात्मना व
 स्वविद्यायां सुदृष्ट्या न वत्मा न वत्यविद्यायां वा सर्वो न वत्यन्यतः कुतश्चित्प्रविशको न वतियतः प्रविशको न वति तेन विरुध्यते
 विरुद्धत्वाद्बुद्धं न्यते जीयते विद्या द्यते वा सर्वविषयत्वेव किन्तुत्वादतद्बुद्धिर्न स मस्तस्तु स न कुतोति विद्यते येन विरुद्धाते विरोधात्ता
 येकेन ह न्यते जीयते विद्या द्यते वा । इदमविद्यायाः सतत्त्वमुक्तं न वतिसर्वमानं सतमसर्वत्वमेव न ग्राहयति । आत्मनो न्यद्वस्त्वतरमवि
 द्यमानं प्रत्युपस्थापयत्यात्मानमसर्वत्वमापादयति ततस्तद्विषयः कामो न वतियतो न्निद्यते कामतः क्रियामुपादते ततः फलं तद्
 तदुक्तं वक्ष्यमाणं च यत्र हि द्वे तमिव न वतितदितर इतरपश्यतीत्यादि इदमविद्यायाः सतत्त्वसहकार्येण प्रदर्शितं विद्यायाश्च कार्य
 सर्वात्मना वः प्रदर्शितो विद्याविपर्ययेण सा वा विद्यानात्मनः स्यात्ताविको धर्मो यस्माद्विद्यायामु कृष्यमाणायाम् स्वयमपवर्ध
 माना सती काष्ठागतायां विद्यायां परिनिष्ठिते सर्वात्मना वः सर्वात्मना निवर्तते रज्ज्वा मिव स प्येतानं रज्ज्वा निश्चयेत । इति कथं
 त्वस्य सर्वमात्मैवात्तत्वेन कं पश्येदित्यादितस्मान्नात्मधर्मो विद्या न हि स्यात्ताविकस्योच्छिन्निः कदाचिदप्युपपद्यते स विदुः

वैश्वः प्रकाशयोस्तस्मात्स्यामोक्षउपपद्यते ॥ इदानीं यो सो सर्वात्मना वो मोक्षो विद्याफलं क्रियाकारकफलं न्यूनं सप्रत्यक्ष
 तानिर्दिश्यते यन्नाविद्याकामकर्मणि न संति तदेतत्प्रसूतं यत्र सुप्तेन कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यतीति तदेतद्
 अस्य रूपं यः सर्वात्मना वः सोऽस्य परमो लोक इत्युक्तं सति छंदा उति छंदमित्यर्थः रूपपरत्वात् छंदः कामातिगच्छेते दोयस्य
 इषा तदति छंदं रूपमन्योसा वस्त्रं तः छंदः शब्दो गायत्र्यादि छंदो वाची व्यं तु कामवचनोतः स्वरात् एव तथाप्यति छंदा इति
 पाठश्चाध्यायधर्माद्रिष्टव्योऽस्ति वल्लोके कामवचने प्रयुक्तः छंदः शब्दः स्वछंदः परछंद इत्यादावतीति छंदमित्येव मुपनेयं काम
 वर्जितमित्यत इह पमित्यस्मिन्नेतथापहतपाप्मं शब्देन धर्माधर्मावुच्येते पापमिति संसृजते पापमना विजृह्वातीत्युक्तत्वा
 त्वापहतपाप्मधर्माधर्मवर्जितमित्येतत्किंवा जयं जयं हिनामा विद्याकार्यमविद्यायात्तयं मन्यत इति ह्युक्तं तत्कार्यद्वारेण कारण
 प्रतिषेधेयमजयं रूपमित्यविद्यावर्जितमित्येतद्वदेतद्विद्याफलं सर्वात्मना वस्तुदेतदति छंदापहतपाप्मं जयं रूपं सर्वसंसा
 रधर्मावर्जितमतो जयं रूपमेतदिदं च पूर्वमेवोपन्यस्तं अतीतानंतरब्राह्मणसमाप्तावजयं वेजनकप्राप्नोसीति आगमत इह उ
 तर्कतः प्रपञ्चितं इति गमार्थप्रत्ययदाह्याय जयमात्मा स्वयं चैतन्यमिति स्वभावः सर्वस्वेन चैतन्यमिति सावज्ञासयतीत्यु
 क्तं सक्तत्र किंचित्यश्रयतिरमते चरति जानाति चैत्कृतमतः स्थितं चैतन्यायतो नित्यं स्वरूपं चैतन्यमिति धूमात्मनः सद्यदिवात्मात्रा

१२४

विनष्टः स्वेनेव रूपेण वर्तते कस्मादयमहमस्मीत्यात्मनं वा बहिर्मानि रूतानीति जाग्रत्स्वप्रदोरिव न जानातीत्यत्रोच्यते
 एवत्राज्ञानहेतुमेव तत्त्वमेवाज्ञानहेतुस्तत्त्वमित्युच्यते इदं न हि प्रत्यक्षी नवतिविवक्षितोर्थ इत्याह तत्र त्रयथाहो
 के प्रिययेष्टयास्त्रियासं परिरिक्तः सम्यक्कारिक्तः कामयत्या कामुकः सन्नवाद्यमात्मनः किंचन किंचिदपि वेदमत्तो न्यदस्ति
 तिनवांतरमयमहमस्मि सुरवीडुः रवीवेति अपरीक्षितस्तुतया प्रविशत्को जानाति सर्वमेव वाद्यमान्यंतरं च परिच्छिन्नं गान्तरकालं
 त्वेकत्वापत्तेर्न जानाति यमेव यथा दृष्टान्तो यं पुरुषः क्षेत्रज्ञो ह्यतमात्रा संसर्गतः स एव विवृत्य वत्प्रविशत्को जानाति दोषं द्वा
 दिवं वत्कार्यकरण इह प्रविष्टः सोऽयं पुरुषः प्राज्ञेन परमार्थेन स्वात्माविकेन स्वेनात्मना परेण गोतिषा संपरिषक्तः एक
 तो निरंतरः सर्वात्मानवाद्य किंचन वस्त्वंतरं नाप्यांतरमात्मन्ययमहमस्मि सुरवीडुः रवीवेति वेदतत्र चैतन्यमिति स्व
 तावत्वे कस्मादिह न जानातीति यदप्राक्षी सत्रायं हेतुर्मयोक्ते एकत्वं यथास्त्रीधुसयोः परिषक्तयोः सत्रार्थान्नातात्वं विरो
 धविज्ञानहेतुरित्युक्तं नवतिना तात्वे च कारणमात्मनो वस्त्वंतरस्य प्रत्युपस्थापिका विद्येत्युक्तं तत्र वा विद्यायाः यदा
 प्रविशत्को नवति तदा सर्वेणैकत्वमेवा स्य नवति तत्र ज्ञानज्ञेयादिकारकप्रविशार्गे सति कुतो विरोधविज्ञानप्रादुर्भा
 वः कामो वा संतवति स्वात्माविके स्वरूपस्थ आत्मगोतिषि यस्मादेवं सर्वैकत्वमेवा स्य रूपमतस्तद्वैव स्यात्मानं स्वयं

२५

१२५

निःस्वभावस्येतदुपमाप्तकामं यस्मात्कामस्तमेतत्तस्मादाप्ताः कामाः यस्मिन्नूपेतदिदमाप्तकामं यस्य ह्यन्यत्वे
 न प्रविशतः कामस्तस्य तदनाप्तकामं न वतियथा जागरितावस्थायां देवदत्तादिनृपेन त्विदं तथा कुतश्चित् विभज्यते। अतः
 आप्तकामं न वतिकिं न्यस्माद्वस्त्वंतरान्न प्रविशत्येतादौ सिद्धात्मेव तद्वस्त्वंतरं अत आह नान्यदस्यात्मनः कथं यः तत्र
 त्मकामं आत्मेव कामाः अस्मिन्नूपेऽन्यत्र प्रविशता इवान्यत्वेन काम्यमाना यथा जाग्रदवस्था प्रयोक्तो स्यात्मेवान्यत्वे प्र
 त्युपस्थापकहेतोरविद्याया अज्ञावादात्मकाममत एवा काममेतदुपं काम्यविषयाज्ञावाद्योकांतरं शोकच्छिद्रं शोकशून्य
 मित्येतत् शोकमध्यमिति वा सर्वथाप्य शोकमेतदुपं शोकवर्जितमित्यर्थः प्रकृतस्वयं शोतिरात्मा विद्या कामकर्मविनिर्मु
 क्त इत्युक्तं संगत्वादात्मन आगंतुकत्वाच्चेतेषां तत्रैव मार्गं का जायते चेत्तन्मात्रं स्वभावत्वे सत्यप्येकी ज्ञावान्न ज्ञानातिस्त्री
 पुंसयोरिव संपरिच्छिक्तयोरित्युक्तं। तत्र प्रासंगिकमेतदुक्तं। कामकर्मदिवत् स्वयं शोति ह्यमप्यस्यात्मनो न स्वभावो यस्मा
 त्प्रसादेनोपलभ्यत इत्याशंकायां प्राप्तं तन्निराकरणाय स्त्रीपुंश्व्यां तोषादानेन विद्यमानस्यैव स्वयं शोति ह्यस्य सुषुप्ते
 ऽग्रहणमिक्ती ज्ञावादेतोर्ननु कामकर्मदिवदार्गंतुकमित्येतन्प्रासंगिकमभिधाय यत्प्रकृतं तदेवानुवर्तयति। अत्रैव तत्प्रकृतं
 तमा विद्या कामकर्मविनिर्मुक्तमेतदुपं सुषुप्त आत्मनो गृह्यते प्रत्यक्षत इति तदेतद्यथा तत्तमेवाभिहितं सर्वसंबंधाति

व यां

व

५

तमेतदुपमितियस्मादत्रैतस्मिन् सुषुप्तस्थानेऽतिष्ठंदा वहतपाप्माः न यमेतदुपं तस्मादत्र पिता जनकस्तथा स्वजनपितृत्वान्स्व
 त्वत्वं पुत्रं प्रति तत्कर्मनिमित्तं कर्मणायमसंबन्धोऽस्मिन् काले तस्मात्पिता पुत्रसंबन्धनिमित्तस्य कर्मणो विनिर्मुक्तत्वात्पिता अप्य
 पिता न वति तस्मात्पुत्रोऽपि पितुः पुत्रो न वतीति सामर्थ्याद्भिन्नते उक्तयोर्द्विसंबन्धनिमित्तं कर्मतदयमतिज्ञातो वत्तत्वेन वहतपापेति द्यु
 क्तं तथा माता अमाता लोकाः कर्मणा जेतव्यं जिताश्च तत्कर्मसंबन्धात्तावाहो का अलोकास्तथा देवाः कर्मणि नृताः तत्कर्मसंबन्धा
 त्पया देवास्तथा वेदाः साध्यसाधनसंबन्धविधायकाः मंत्रलक्षणश्चोद्दिधायकत्वेन कर्मणि नृताः अर्धात्ता अर्धोत्तमाश्च
 कर्मनिमित्तमेव संबन्धते पुरुषेण तत्कर्मनिमित्तं कर्मणा देतस्मिन् काले वेदा अप्यवेदाः संपद्यंते तत्केवलं शुभकर्मसंबन्धातीतः
 किंतर्ह्यशुभे रप्यत्यंतघोरेः कर्मनिरसंबन्ध एवायं वर्तत इत्येतमर्थमाह। अत्र स्तेनो ब्राह्मणमुवर्णहिर्त्ता नृणां घ्रासहपाठा
 दवगम्यते। स तेन घोरं कर्मणो तस्मिन् काले विनिर्मुक्तो न वतियेनायं कर्मणामहापातकस्तेन उच्यते तथा नृणां हाव नृणां
 हातथा बांडालो न केवलं प्रत्युत्पन्नैव कर्मणा विनिर्मुक्तः किंतर्हिसहजेनाप्यत्यंतनिकृष्टजातिप्रापकेणापि विनिर्मुक्त ए
 वायं बांडालो नाम मूढेण ब्राह्मणया मुत्यन्तश्चंडाल एव बांडालः स जातिनिमित्तेन कर्मणा असंबद्धत्वात् अबांडालो न
 वतियौ ल्कसः पुल्कस एव पौल्कसः मूढो वक्षत्रियाया मुत्यन्तस्तथा सोप्यल्कसो न वति। तथा वाश्रमल

१६
को

क्षणेऽप्यकर्मभिरवसंबद्धोऽवतीत्युच्यतेऽत्रमणः परिब्राह्मण्यत्कर्मनिमित्तोऽवतिसतेन विनिर्मुक्तत्वादश्रमणस्तथा तापसो वा
नप्र स्तोतापसः सर्वेषां वर्णाश्रमादीनां उपलक्षणा र्थमुक्तं योर्ग्रहणं किंबहुनाऽनन्वागतमसंबंधमित्येतन्पुण्येन शास्त्र
विहितेन कर्मणा तथा पापेन विहिता करण प्रतिषिद्ध क्रिया लक्षणो न च परत्वान्न पुंसकलिंगमन्यत्रूपमिति ह्यनुवर्तते किं पु
नरसंबद्धत्वकारणमिति तद्वेत्तु रुच्यते तीर्णेति कां तो हियस्मादेवं नृपस्तदा तस्मिन् काले सर्वान् शोकान् शोकाः कामादृष्ट
विषयप्रार्थना हितदिषयवियोगेशोकत्वमापद्यते इष्टं हि विषयमप्राप्तं वियुक्तं चोद्दिश्य चिंतयन्नेतद्गुणं न संतप्यते पुरुषोऽतः
शोकोऽरतिः कामदृतिपर्यायाः यस्मात्सर्वकामातीतो ह्यत्रायं अवतितं न च न कामं कामयेत तित्थं दादति युक्तं तन्युक्रियापतितोऽशोक यं
राहुः कामवचन एव न वितुमर्हति कामश्च कर्महेतु र्वक्ष्यति हि स यथा कामो अवतितः कृतुर्न वतियः कृतुर्न वतितः कर्मकु
रुत इति ततः सर्वकामातीतिर्णत्वाद्युक्तमुक्तमनन्वागतं पुण्येनेत्यादि ह्ययस्येति ह्ययमिति पुंडरीकाकारो मांसपिंडः तत्तु मंतः क
रणं बुद्धिर्हृदयमित्युच्यते तत्तु मंतं चोऽनवत्तु इत्यस्य बुद्धेर्यशोकाः बुद्धिः संश्रयादिते कामः संकल्यो विविक्किन्नेत्यादिसर्वमन ए
वेत्युक्तत्वात् वक्ष्यति व कामायेत्यहदिश्रिता इति वा तसंश्रयत्रास्यपनोदायहीदं वचनं हदिश्रिता इत्यस्य शोक इति च ह्ययकरणसं १३८
बंधातीतश्चायमस्मिन् कालेति काममिति मृत्येरूपानीति युक्तं हृदयसंबंधातीतत्वात् तत्संश्रयकामसंबंधा तीतोऽवतीति हियुक्तं

तिव दयाश्रित

लाभ

रं वचनं येन वादिनो हंताः कामां वासनाश्च हृदयसंबधिनमात्मानमुपसर्प्योपश्लिष्यंते हृदयवियोगोपि वात्मन्यवतिष्ठं
ते। पुटैल्लच्छद्वपुष्पादिगंधइत्यावक्षते तेषां कामः संकल्यो हृदये होवरूपाणि हृदयस्य शोका इत्यादीनां वचनां मानर्थ
कमेव। हृदयकरणोत्पाद्यत्वादिति चेन्न हदिश्रिता इति विशेषणान्न हि हृदयस्य करणमात्रत्वे हदिश्रिता इ
ति वचनं समंजसं हृदये होवरूपाणि प्रतिष्ठितानीति वात्मविशुद्धेर्विवक्षितत्वात् इहो यणवचने यथार्थमेव युक्तं
यती वेती चेत्पुनरन्यार्थसंज्ञात्वात् कामयेत्यहदिश्रिता इति विशेषणादात्माश्रयात् अपि संतीति चेन्नानाश्रितापेक्षत्वा
न्नात्राश्रयात्तरमपेक्ष्य हदीति विशेषणं किंतर्हिये हृदयनाश्रिताः कामाः तानपेक्ष्य विशेषणं यत्प्रवृत्ता न विषयता
नृताश्च प्रतिपक्षतो निवृत्तास्ते नैव हदिश्रिताः संज्ञायंते अतो युक्तं तानपेक्ष्य विशेषणं यत्प्रवृत्ता न विषयते
सर्वप्रमुखं तदतिथ्यापि विशेषणानर्थक्यमिति चेत् न तेषु यत्राधिक्राधेयार्थत्वादितरथाऽश्रुतमनिष्टं वकल्यितं स्यादात्मा
श्रयत्वं कामानां न च वचनं कामं कामयत इति प्राप्तप्रतिषेधात् आत्माश्रयत्वं कामानां श्रुतमेवेति चेन्न संधीः स्वप्नोऽहोति
परिहृतत्वात् कामाश्रयत्वप्राप्तेरसंगवचनाच्च न हि कामाश्रयात्वे असंगवचनमुपपद्यते संगश्च काम इत्येवोचाम आत्मकाम
इति श्रुतेः विषयोऽस्य कामोऽवतीति चेन्न व्यतिरिक्तकामाणां वार्थत्वात् तस्याः वैशेषिकादितंत्रन्यायोपपन्नमात्मनः का

ना

937

इष्टं तदृष्टं तदा स्पृष्टं तस्य ॥ १७ ॥ न त्वात्मनो २

२८

दृष्टिर्विपरिलुप्यति न विप्रति **विदुर्गंधोष्पस्तिन नित्यक्रिः** । कर्तृविषय एव त्वमत्ययांतस्य न दृश्यप्रयोगो दृष्टो यथा
 छेत्ता नेता गतेति तथा दृष्टेः तत्रापीति चेन्न प्रकाशयितेने दृष्टत्वाद्भवत्प्रकाशके च न्यथा संज्ञवान् न त्वान्मनीति चेन्न दृष्ट
 विपरिलोपश्रुतेः पश्यामि न पश्यामीत्यनुज्ञवदर्शना नैति चेन्न करणव्यापारविशेषापेक्षन्वात् । उक्तवस्तुषां च स्वप्न
 आत्मदृष्टेर्विपरिलोपदर्शनात् तस्मादपरिलुप्तत्वात् वेवात्मनो दृष्टिस्तस्यापरिलुप्तया दृष्ट्या स्वयं मोतिः स्वप्नाव्याप
 रयन्नेव भवति सुषुप्ते । कथं तर्हि न पश्यतीत्युच्यते । न तु तदस्ति किंतु द्वितीयं विषयभूतं किं विनिश्चितं तो दृष्टुरन्यत्र अन्यत्वेन
 विनक्तं यत्परे पदुपलभेत यद्विनिश्चितं द्विशेषदर्शनकारणमंतःकरणं वक्ष्ये त्वं पंचतदविद्यया न्यत्वेन प्रत्युपस्थापितमासीत् तदेत
 स्मिन्काले एकं तिमिरात्मनः परेण परिधिंगा दृष्टुर्हि परिच्छिन्नस्य विषयदर्शनाय कारणमन्यत्वेन व्यवतिष्ठते । अयं तु स्वप्नसर्वत्र
 नासं परिधक्तः स्वप्नपरेण प्राप्तेनात्मना प्रियं यवपुरुषसंज्ञनं दृष्टत्वेन व्यवस्थितानि विषयाश्च तदभावाद् द्विशेषदर्शनं नास्ति । **करणानि**
 करणानि दृष्टेर्हितनात्मकृतमात्मकृतमिव प्रत्यवकासते । तस्मात्तद्वृत्तेयं श्रान्तिरात्मनो दृष्टिः परिलुप्यत इति समानमन्यत् ।
 यदेतं न जिघ्रतियैतं न रसयते । यदेतं न वदति यदेतं न शृणोति यदेतं न मनुते यदेतं न स्पृशति यदेतं न विजानाति मम न विज्ञान
 यो दृष्ट्यादिसहकारित्वे पिसति वसुरादि निरपेक्षोक्ततत्तविष्यदूर्तमानविषयव्यापारो विद्यत इति एव ग्रहणं । किं पुनर्दृ

१२८

दृष्ट्यादीनामनेरोष्पप्रकाशनज्वलनादिवत्तद्वर्मात्तेदजाहोस्विदक्षिन्नस्येव धर्मस्य परोपाधिनिमित्तकंधर्मन्यत्वमित्यत्र के
 चिद्वाचकतर्जन्मवस्तुनः स्वतरेवैकत्वं नानात्वं यथा गोर्गोदिव्यतयेकत्वं सास्तादीनांधर्माणं परस्परतो नैदो यथा स्तुले
 स्तेवमेकत्वं नानात्वं तथा निरवयवेष्वमूर्तवस्तुष्वेकत्वं नानात्वमनुमेयं सर्वत्राव्यभिचारदर्शनादात्मनापि तद्देवदृष्ट्यादीनां
 परस्परं नानात्वमात्मना वैकत्वमिति । नान्यपरत्वात् न हि दृष्ट्यादेधर्मतेदप्रदर्शनपरमिदं वाक्यं यदेतदित्यादिकितर्हि यदि वै
 तन्यात्ममोतिः कथं न जानातिसुषुप्ते नूनमतो न चैतन्यात्ममोतिरित्येवमात्रं का प्राप्नोतन्निराकरणायैतद्विरुद्धं यदेतदित्यादिय
 त्प्रजायस्वप्नयोश्च दुराद्यनेकोपाधिद्वारं चैतन्यात्ममोतिः स्वाभाव्यमुपलक्षितं दृष्ट्याद्यधिधेयव्यवहारा प्रवृत्तसुषुप्तोपा
 धितेदव्यापारनिवृत्ताव नुद्वात्तास्यमानत्वादनूपलक्ष्यमाणस्वप्नावमप्युपाधितेदेन किं नमिव यथा प्राप्नोतनुवादेनैव विद्य
 मानत्वमुच्यते । न हि दृष्ट्यादिधर्मतेदकल्पनाविवक्षितार्थानि ज्ञातया संभवद्यनवत्प्रज्ञानेकवसद्यनश्रुतिविरोधाच्च विज्ञा
 नमानंदसत्यं ज्ञानं प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिव्यश्च । न हि प्रवृत्तेश्च लोकिकीच शब्दप्रवृत्तिश्च क्षुषारूपं विज्ञानातिश्रोत्रेण श
 दं विज्ञानाति **वावान्** स्परसंविजानातीति च सर्वत्रैव दृष्ट्यादिना दृष्टिधेया
 नो विज्ञानशब्दाद्यतो मेव दर्शयति शब्दप्रवृत्तिश्च प्रमाणं दृष्टांतोपपत्तेश्च यथा हिलोके स्वच्छात्वाव्ययुक्तः स्फटिकस्तन्नि
 मित्तमेव केवलं हरितनीललोहिताद्युपाधितेदसंयोगात्तदाकारत्वं भजते । न च स्वच्छात्वाव्यतिरेकेण हरितनीललोहिता

५

तिलक्षणाधर्मज्ञे **ह** स्फटिकस्य कल्पयितुं शक्यं ते तथा च क्षुराद्युपाधिके दसंयोगान्प्रज्ञानघनस्वभावस्यैवात्मनो
 तिषोदृष्ट्यादिशक्तिजेद उपलक्ष्यते। प्रज्ञानघनस्य स्वच्छ स्वाभाव्यास्फटिकस्वच्छाभावावतस्वयम्पोतिष्वाद्युपावादित्येव
 तिरवत्तास्यैतदेः संयुज्यमानं हरितनीललोहितादिजैदैरविज्ञाग्यंतदाकारात्ता संरुवति। तथा च कृन्मंजगद्वत्तासयच्चक्षुरादी
 निवत्तदाकारं रुरुवतितथा चोक्तं मात्मनैवायं ज्ञे। तिषास्तइत्यादिनवनिरवयवेष्वनेकात्मकताशक्यं ते कल्पयितुं दृष्टांताभावा
 द्यदृष्ट्या कान्तास्य सर्वगतत्वादिधर्मजेदः परिकल्प्यते परमाणवादीनां गंधरसाद्यनेकगुणवत्वं तदपि निनूप्यमाणं परोपाधि
 निमित्तमेव रुरुवति **का** कान्तास्य तावत्सर्वगतत्वं नाम न स्वतो धर्मोस्ति सर्वोपाधि **सं** प्रयादिसर्वत्रस्वेन नूपेण सत्वमपेक्ष्य
 सर्वगतत्वं व्यवहारेन **का** कान्ताः क्वचिन्गतो वा गतो वा स्वतो गमनं हि नाम देवांतरस्थस्य देवांतरेण संयोगकारणं साधक
 यो वा विशेषे संतवति एवं धर्मजेदानेव संत्या कान्ता तथा परमाणवादावपि परमा **गु** नीमष्टयि व्यागंध्यनायाः **परम**
 स्तुत्मावयवो गंधात्मक एव न तस्य पुनर्गंधवत्वं नाम शक्यं ते कल्पयितुं मध्यमस्येवरसादिकधर्मकत्वं स्यादिति चेन्न तत्राप्यवा
 दिसंमर्गनिमित्तत्वात्तस्मान्न निरवस्थाने कधर्मवत्वे दृष्टांतोस्ति एतेन दृगादिशक्तिजेदानां पृथक् क्षुरपादिजेदेन परिणामजेदक
 ल्पना परमात्मनि प्रत्युक्ता ज्ञाप्रत्यप्रयोरिव यद्विज्ञानीयात्तद्वितीयं प्रविजक्तमन्यत्वेन नास्तीत्युक्तमतः सुषुप्तेन विज्ञानातिथि

१२८

रि

वेति ४

नोषां ननु यद्यस्यायमेव स्वभावः किं निमित्तमस्य विशेषविज्ञानं रुरुवत्तावपरित्यागेन अथ विशेषविज्ञानमेवास्य स्वभावः
 कस्मादेव विशेषेन ज्ञानातीत्युच्यते तदुच्यते। यत्र यस्मिन् जगते स्वभावान्यदिवात्मनो वस्त्वंतरमिवाविद्यया प्रत्युपस्थापितं
 वतितत्राविद्या प्रत्युपस्थापिता दन्या न्यमिवात्मानं मन्यमानः। असत्यात्मनः प्रविक्तै वस्त्वंतरे अन्योन्यसंश्लेषदुपलभे
 तत **इ** दं नृतिं स्वप्ने प्रत्यक्षतो ध्याती यज्जिनंती तथा न्योन्यसंश्लेषे नृजिघ्रेदस्येदं देहं एवामन्वीतस्पृशेद्विज्ञानीयादिति
पुनः सा विद्या सुषुप्ते वस्त्वंतरप्रत्युपस्थापिका शांता। तेनान्यत्वेनाविद्या प्रविजक्तस्य **व** स्तुनो जावात्कः केन कं
 पश्येज्जिघ्रेद्विज्ञानीयाद्वा **अ** तस्वेनेव हि प्राप्तेनात्मना स्वयं पोतिः स्वभावेन संपरिषक्तः उपसंहृतकरणः समस्तः संप्रस
 न्तः **आ** त्मकामः **आ** त्मकामः **स** लिलवत्चकीकृतः **स** लिलच **अ** लिलः एको द्वितीयस्या भावादविद्यया हि द्वितीयः प्रवि
 जतते सा च शांता त्रितः एको दृष्टादृष्टपरिनुसत्त्वादात्मपोतिः स्वभावाय भूतो दृष्टव्यस्य दूयस्या भावादेतदमृतमजयमेष
 ब्रह्मलोको ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः पर एवायमस्मिन्काले व्यावृत्तकार्यकरणोपाधिकेदः स्वैरन्त्यातिविज्ञांत सर्वसं
 बंधो वर्तते। हे संभ्राडिति ह एव हे नं जनकमनुश्रितासानुशिष्टवान्या तवत्क्य इति श्रुतिवचनमेतत्कथं चानुश्रिता स एव स्य
 विज्ञानमयस्य परमागतिर्यास्त्वन्यादेहग्रहाण लक्षणा ब्रह्मादिभ्यो पर्यता अविद्या कल्पितास्तागतयः अतो परमा अविद्यावि

षयत्वात् इयंतु देवत्वादिगतीनां कर्मविद्यासाध्यानां परमोत्तमाया समस्तात्मता बोधनान्यत्यनुयतिनान्यकृणोति नान्य
 द्विजानाति ऐषेव च परमासंपन्नसर्वासां संपदां विभूतीनामियं परमास्वाहा विकल्पादस्याः कृतकाद्यन्याः संपदस्तथेषो
 स्य परमोलोकः यन्न्यकर्मफलाश्रया लोकास्तस्या परमाः अयंतु न केन च न कर्मणा मीयते स्वाहा विकल्पादेषोस्य परमो
 लोकस्तथेषोस्य परमब्रह्मनंदो यन्न्यन्यानि विषयेन्द्रियसंबंधजनितान्यानेदं जातानितान्यपेक्ष्येषोस्य परमब्रह्मनंदो नित्य
 त्वात्तया वै च्छमात कुरुवमिति श्रुत्यंतराद्यन्न्यत्यनुयतिनान्यद्विजानाति तदल्यं मर्त्यं ममुखं मुखं मिदंतु तद्विपरीतमत ए
 षोस्य परमब्रह्मनंदः एतस्यैवानंदस्य मात्रां कलाम विद्याप्रत्युपस्थापितां विषयेन्द्रियसंबंधकाले विज्ञाव्यामन्यानि च्छता
 न्युपजीवन्ति कानितानित एवानंदो विद्यया प्रविच्यमानस्वरूपाण्यन्यत्वेन तानि ब्रह्मणः परिकल्प्यमानान्यन्यानि संसृ
 पजीवन्ति च्छतानि विषयेन्द्रियसंपर्कद्वारेण विज्ञाव्यामानां यस्य परमानंदस्य मात्रा अवयवाः ब्रह्मादिभिर्मनुष्यपर्यंतं तै
 तुपजीव्यते तदानंदमात्रावयवद्वारेण मात्रां परमानंदमधिजिगमयिषन्नाहोसंध्यवलवणत्राकले रिव लवणबोलं स
 मा मनुष्याणां मध्यो रार्धः संसिद्धो विकलः समग्रावयव इत्यर्थः समृद्धमनुष्यगोपकरणसंपन्नो जवृत्तिविज्ञान्येषां समा
 नजातीयानामधिपतिः स्वतंत्रः पतिर्न मांडलिकः सर्वसमस्तेर्मानुष्यैकै रिति दिव्यजोगोपकरणनिर्णयमनुष्याणामेव

१३०

६३

यानि जोगोपकरणानि तैः संपन्नानामप्यतिशयेन संपन्नतमः समनुष्याणां परमब्रह्मनंदस्तत्रानंदानंदिनोरजेदनिर्देशात् तना
 र्थोत्तरं च्छतत्वमित्येतत्परमानंदस्यैव यं विषयविषय्याकारेण मात्रा प्रसृतेति ह्युक्तं यत्र वा अन्यदिवस्यादित्यादिवाक्येन तस्मा
 द्युक्तोयं स परमब्रह्मनंद इत्यनेन निर्देशः युधिष्ठिरादिभुल्यो राजा ज्ञोर्दोरणो दृष्टं मनुष्यानंदमादिच्छत्वा त्रानुगुणोत्तरोत्तरं क्र
 मेणोन्नीय परमानंदं यत्र जेदो निवर्त्तते तमधिगमयति यत्रायमानंदः शतगुणोत्तरोत्तरं क्रमेण वर्द्धमानो यत्र विवृद्धिकाष्टमनु
 जवतियत्र गणितजेदो निवर्त्ततेः एतद्वर्त्तनश्रवणमननात्तावावा तं परमानंदं विवक्षन्नाह अथ ये मनुष्याणां एवं प्र काराः शतमा
 नंदाः ब्रह्मनंदजेदाः स एकः पितृणां तेषां विशेषणं जितलोकानां मिति श्रद्धादिकर्मणिः पितृभूतोष्येत्वा तेन कर्मणा जितो लोको ये
 षां जितलोकाः पितरः तेषां पितृणां जितलोकानां मनुष्यानेदं शतगुणी कृतपरिमाणः एकब्रह्मनंदो जवति सोपि शतगुणी कृतो गंध
 र्वलोके एकब्रह्मनंदो जवति गंधर्वलोकानंदः शतगुणी च्छतः कर्मदेवानां मेकब्रह्मनंदो जवति अग्निदेवादिश्रोतकर्मणा ये देवत्वं प्रा
 पुवन्ति ते कर्मदेवाः येषां ज्ञानदेवानां एकब्रह्मनंदः आजानत एवोत्पन्नित एव ये देवास्ते आजानदेवाः यश्च श्रोत्रियो धीतवेदः अष्ट
 जिगो दृजिगो प्रायंतद्रहितो यथोक्तका र्त्तव्यः अकामह तोवीतृक्षः आजानदेवो यो वाक्चावंतो विषयास्तेषु तस्यैव

नूतस्याजानदेवेः समानानंददुःखतदन्वा कृष्यते वशात् तत्तुल्यगुणीकृतपरिमाणः प्रजापतिलोक एकानंदो विराजते
 तथात द्विज्ञानवांछोत्रियो धीतवेदश्चावृजिन इत्यादि पूर्ववत् तत्तुल्यगुणीतपरिमाणो एकानंदो ब्रह्मलोके हिरण्यगर्भा
 नित्योऽप्यदि पूर्वदेवातः परंगणितनिवृत्तिरेव परमभानंददुःखोक्तोऽयं परमभानंदस्य ब्रह्मलोकाद्यानंदा मात्रा उद्धोरिव
 विधुषः एवं तत्तुल्यगुणोत्तरवृद्धापेताः आनंदाय त्रैकतां यांति यश्च श्रोत्रियः प्रत्यक्षः अथेष एव संप्रसादलक्षणः परमभानंदः
 तत्र हि नान्यत्पश्यति न्यस्तुणोत्पतो ज्ञमा तत्र त्वा दमृतः इति तद्विपरीताः अत्र श्रोत्रियत्वावृजिनत्वे तुल्यवत्ता मते हेत्व
 कृतो विनोषः आनंदश्चात गुणवृद्धिहेतुरेता निसाधनानि श्रोत्रियत्वावृजिनत्वाकामदुःखानितस्य तस्यानंदस्य प्राप्तावय
 दक्षिहितानि यथा कर्माणि ग्रिहोत्रा दीनि देवानां देवत्वप्राप्तौ तत्र तत्र श्रोत्रियत्वावृजिनत्वं लक्षणं कर्माणि अधरन्मि
 श्रपि समाने इति नोत्तरानंदप्राप्तिसाधने अल्पपेये तेन काम हतत्वं तु वैराग्यतारतम्योपपत्तेरुत्तरोत्तरं ह्यभ्यानंदप्राप्ति
 साधनमित्यवगम्यते स एव परमभानंदो विनृत्त श्रोत्रिय प्रत्यक्षो धिगतः स एव वेदव्यासः यच्च कामसुखं लोकं यच्च दिव्यं म
 हत्सुखं तस्मादस्य सुखस्येतेनार्तः षोडशीकलमिति। एष ब्रह्मलोके हे संम्राडिति होवाच
 याज्ञवल्क्यः। सोऽहमेव मनुशिष्टोऽहं गवते तुल्यं सहस्रं ददामि गवां अत ऊर्ध्वं विमोक्षायै व ब्रूहि व्याख्यातमेतत् अत्र हि वि

१३१

मोक्षायै त्यस्मिन्वाक्ये याज्ञवल्क्ये विनयं चकार जीतवान्। याज्ञवल्क्य उच्यते कारणमाह श्रुतिः न्याज्ञवल्क्यो वक्तृत्वसामर्थ्या
 तावाद्गीतवान् ज्ञानाद्वा किं तर्हि मेधावीराज्ञासर्वेभ्यो मामामन्तेत्यः प्रश्ननिर्णयावसाने च्यः उच्यते अरोसीत्
 आवृणोन् अवरोधं कृतवानित्यर्थः। यत्तन्मयानिर्णीतं रूपं विमोक्षार्थं तत्र देकदेशत्वेनैव कामप्रश्नस्य गृहीत्वा पुनः पुनः
 मपि पर्यनुयुक्त एव मेधावित्वादित्ये तदुच्यते कारणं सर्वमदीयं विज्ञानं कामप्रश्नव्याजेनोपादित्वा त्रीतिवत् विज्ञानमयः स्वयं यो
 तिरात्मा स्वप्नप्रदर्शितः स्वप्नोत्तुद्धातसंवायेण कार्यकरणव्यतिरिक्तताकामकर्मप्रविवेकश्चासंगतयामुत्स्य दृष्टान्तेन प्र
 दर्शितः पुनश्चाविद्याकार्यः स्वप्नवृद्धांतीवेत्यादिना प्रदर्शितमर्थदविद्यायाः सतत्त्वं निर्द्वारितमतदुमोध्यारोपणरूप
 त्वमनात्मवर्मत्वं च तस्याविद्यायाश्च प्रदर्शितं सर्वात्मभावः स्वप्न एव प्रत्यक्षतः सर्वस्मिन् इति मन्यते सोऽस्य परमो लोक इ
 तितत्र च सर्वात्मभावः स्वभावोऽस्य विद्याकामकर्मदिसर्वसंसारधर्मसंबंधातीतं नृपमस्य साक्षात्तुष्टुमे गृह्यते इत्ये
 तन्न विज्ञापितं स्वयं यो तिरात्मा एव परमभानंदः एष विद्याया विषयः स एष परमः संप्रसादः सुखस्य च
 पराकाष्ठेते तदेव मन्तेन ग्रंथेन व्याख्यातं तत्रैत सर्वविमोक्षपदार्थस्य दृष्टान्तं तत्तत्तुल्यं न स्य च ते वै ते मोक्षबंधने सहेतुके
 सप्रपंचे निर्दिष्टे विद्याकार्ये तत्सर्वदृष्टान्तः तमेवेति तदार्थीति कस्तुानीये मोक्षबंधने सहेतुके कामप्रश्नार्थं तत्तत्तुल्यं वाच

५ विद्या

三

कवे इति पुनः पर्यनुयुक्ते जनको बर्द्ध विमोक्षायै वब्रूहीति तत्र महामत्स्यवत्स्वप्नबुद्धात्तावसंगः संचरत्येक आत्मा स्वयं प्रो
 तिरित्युक्तं यथा वा सो कार्यकरणानिमृत्करूपाणि परित्यजन्नुपाददानश्च महामत्स्यवत्स्वप्नबुद्धात्तावनुसंचरति तथा
 जायमानो म्रियमाणश्च तेरेव मृत्फरूपैः संयुजते वियुजते चोक्तो लोकावनुसंचरतीति संसरणं स्वप्नबुद्धात्तानुसंचारदृष्टं
 तस्य दृष्टांतिकत्वेन सूचितं तदिह विस्तरेण सनिमित्तं संसरणं वर्णयितव्यमिति तदर्थाय मारंजः तत्र च बुद्धांतात् स्वप्नात्तम
 यमात्मानुप्रवेशितं संप्रसादस्थानं मोक्षदृष्टांतं कृतं ततः प्रच्याव्य बुद्धांते संसारव्यवहारः प्रदर्शयितव्य इति तेना
 स्य संबंधः । सवे बुद्धांतात् स्वप्नांतक्रमेण संप्रसन्नः एष एतस्मिन् संप्रसादे स्थित्वा ततः पुनरीषत्प्रबु तः स्वप्नांतरत्वा चरित्वे
 त्यादि पूर्वबुद्धांतात् यायेवाद्ब्रूति इति चारज्यास्य संसारो वर्ण्यते यथा यमात्मा स्वप्नांताद्बुद्धांतमागतः एवमय मस्मा
 देहादेहांतरं प्रतिपत्स्यत इत्याहात्र दृष्टांतं तत्र यथा लोके जनः शकटं सुसमाहितं सुष्टु नृशं वा समाहितं मांडो पस्कर
 एनोत्तमं लमुनालसूर्यपिठरादिना न्नाद्येन च संपन्नं संसारेण क्रांतिमित्यर्थः तथान्तराक्रांतं सदुत्सर्जनं शब्दं कुर्वन् यथा
 यायाद्गच्छाकटिकेनाधिष्ठितं स देवमेव यथा क्तो दृष्टांतो यं शारीरः शरीरे नवः को सौ हिं गात्मा हिं गोपाधिर्यः स्वप्नबुद्धा
 त्ताविव जन्ममरणान्त्याप्याय संसर्गवियोगलक्षणा न्यामिह लोकपरलोकावनुसंचरति यस्य चोक्तमणमनुप्राणाद्युक्त

932

मांसप्राज्ञेनप्राज्ञेन स्वयंज्योतिःस्वभावेनात्मना चारुढोधिष्ठितोवत्तास्यमानस्तथावोक्तमात्मनेवायं प्रोतिषा
स्तेपयतेइतिउक्तं ज्ञातिवत्तत्वेतन्यात्मज्योतिषावत्तास्यलिंगे प्राणप्रधानेगच्छति तदुपाधिरप्यात्मागच्छतीवत
त्यंतरंकस्मिन्वहमित्यादिध्यायतीवेतिवातएवोक्तंप्राज्ञेनात्मना चारुढोइतिवदन्तथाप्राज्ञेनैकीकृतः सकटवत्कथमुक्तं
ज्ञातिवत्तत्वेनलिंगोपाधि रात्माउक्तं जन्ममर्मसुनिवृत्त्यमानेषुदुःखवेदनयार्तः शब्दं कुर्वन्त्यातिगच्छति तत्कस्मिन्काल
इत्युच्यतेयत्र एतद्भवत्येतदिति क्रियाविशेषणमूर्द्धाच्छासीयत्रोद्दिष्टासित्वमस्यैव तस्यर्थः दृश्यमानस्याप्यनुवदनं
वैराग्यहेतोरुद्दिष्टः कष्टः खल्ययंसंसारोयेनोक्तांतिकालेमर्मसुनिवृत्त्यमानेषु स्मृतिलोपोडः खवेदनार्तस्यपुरुषार्थ
साधनप्रतिपत्तौवासा मर्थ्यपरवशीकृतवित्तस्यतस्माद्यावदियमवस्थानागमिष्यतितावदेवपुरुषार्थसाधनकर्तव्य
तायामप्रमत्तौ नवेदित्याह कारुण्यानृच्छतिः तस्योद्दिष्टासित्वंकस्मिन्काले किं निमित्तं कथं वा स्यादेतदित्युच्यते सोयं
प्राकृतः शिरःपाण्यादिमान् पिंडो यत्र यस्मिन्काले यमणिमान्ममलोचनविमणुत्वंकार्श्यमित्यर्थः निरतिनिष्ठति किं नि
मित्तं जरावास्त्वयमेवकालपक्वफलवद्भीर्णः कार्श्यतां गच्छति उपतपतीत्युपतपन्ज्वरादि रोगस्तनोपतपतावा उपतप्य
मानो हि रोगेण विषमाग्नि तयान्नं भुक्त्वा न जरायति ततोन्नरसेनानुपवीयमानः पिंडः कार्श्यतामापद्यते तदुच्यते उपतपतावेह

लिमानं निगच्छति यत्पुनः कार्यं प्रतिपन्नो जरादिनिमित्ते स्तदोद्देशासीनवतियदोद्देशासीनदाज्ञाहितसंसारः शकटव
 डसज्जन्त्यातिजगत्तु वोरगादिपीडनं कारुण्यतापतिश्च शरीरवतो वश्यं ताविनष्टेन र्था इति वैराग्यायेह मुच्यते यत्सा
 वुत्सज्जन्त्याति तदा कथं शरीरं विमुच्यतीति दृष्टान्त उच्यते तत्र त्रयथा म्रफलं उडुवरं वा फलं पिप्पलं वानेकदृष्टांतोपादा
 नं मरणस्यानियतनिमित्तत्वख्यापनार्थं निमित्तानि हि मरणस्य निमित्तान्यसंख्याता निवेतयितुं वैराग्यार्थमेव यत्साद
 यमानेकमरणनिमित्तवान्नस्मात्सर्वदा मृत्योरास्येव तत्तदिति बंधनादुच्यते। येन वृत्तेन संबंधकारणो रसायस्मिन्नाव
 ध्यत इति वृत्त एवोच्यते। बंधनं तस्माद्द्रसाद्द्रताद्वा बंधनान्प्रमुच्यते वा ताद्यनेकनिमित्तं एवमेवायं पुरुषो लिंगात्मा लिंगो
 पाधि एतेषां गेह्यश्चक्षुरादिदेहावयवैः संप्रमुच्यसम्यग्निर्लेपेन प्रमुच्यते। सुषुप्तगमनकाले देवप्राणे नरक्षन्ति किं
 सह वायुनोपसंहृत्य पुनः प्रतिन्यायं पुनः शब्दात्पूर्वमप्ययं देहादेहांतरमसकृद्गतवान् यथा स्वप्नबुद्धांतो पुनः पुनर्गच्छ
 तितथा पुनः प्रतिन्यायं प्रतिगमनं यथागतमित्यर्थः। प्रतियोनियोनिप्रतिकर्मस्युतादिवशादादवति किमर्थं प्राणाय
 वप्राण हयेवेत्यर्थः। प्राण एव हि गच्छति ततः प्राणायवेति विशेषणमनर्थकं प्राणघूहाय हि गमनं देहांतरं प्रति तदव
 स्य कर्मफलोपयोगार्थं सिद्धिर्न प्राणो सत्तामात्रेण तस्मात्तादर्थ्यार्थं युक्तं विशेषणं प्राणो घूहायेति तत्रास्येदं शरीरं परित्य

कलं विष

३३

४२

१३३

अनेन सिपापवर्म्मणि निबुक्ता ६

गच्छतो नान्यस्य देहांतरस्योपादाने सामर्थ्यमस्ति देहांद्वयविवियोगान्नवान्येऽस्य नृत्त्यस्थानीयाः गृहमिव राक्षेता
 शीरांतरं कृत्वा प्रतिसमाणा विद्यंते चेत्तदसति कथमस्य शरीरांतरोपादानमित्युक्तं सर्वं ह्यस्य जगत्कर्मफलो
 पयोगसाधनत्वाद्योपातं स्वकर्मफलोपयोगाय चायं प्रवृत्तो देहादेहांतरं प्रति पिप्पलस्य स्मात्सर्वमेव जगत्स्वकर्मणां प्र
 युक्तं तत्कर्मफलोपयोगयोग्यं साधनं कृत्वा प्रतिसत् एव कृतं लोकपुरुषोक्तिजायत इति श्रुतेः स्वप्राज्ञागरितं प्रतिपि
 त्तोस्तत्र कथमितिलोकप्रसिद्धोद्दृष्टांतश्च यथा राजानं राज्याभिषिक्तं आयंतमायांतं स्वराष्ट्रे उयाजातिविशेषाः क्रूरकर्म
 णो वा प्रत्येन सः प्रतिप्रत्येन सस्तस्करादिदंडनादौ निबुक्ताः सृताः ग्रामण्यश्च सृताग्रामण्यः सृताग्रामण्यसंकरजाजातिवि
 शेधाः ग्रामण्यो ग्रामनेतारस्तैर्पूर्वमेव राज्ञा गमनं बुद्धाः नैर्तेस्मिन् दृष्ट्यादिप्रकारैः प्राप्तेर्मदिरादित्तिरावसथेऽप्राप्तादा
 दिः किः प्रतिकल्पं ते निष्पन्नैरेव प्रतीक्षते। यं राजा व्याप्य यमागच्छतीति। एवमेव यथा दृष्टांतः एवं ह एव विदं कर्मफ
 लस्य वेदितारं संसारिणमित्यर्थः। कर्मफलं हि प्रसृतं तदेवं शब्देन परामृश्यते सर्वाति नृता निशरीरकल्हणिकर
 णागृहीहृणवादिद्यादीनि तत्कर्मप्रयुक्तानि कृतैरेव कर्मफलोपयोगसाधनेः प्रतीक्षंते इदं ब्रह्म नोक्तं कल्हास्माकमाया
 तितेथागच्छतीत्येवमेव कृत्वा प्रतिसत् इत्यर्थस्तमेव जिगमिषुं केसह गच्छति यथागच्छति तत्रास्येदं शरीरं परित्य

कि

नातमानजिघृक्षीत्याहुः समानमन्यतु जिह्वायां सोमोवरुणोवादेवतातन्निवृत्त्यपेक्षयानरसयतइत्याहुः तथानवदतिनष्ट
 णोतिनमनुतेनस्पृशतिनविजानातीत्याहुः॥ तदोपलक्ष्यतेदेवतानिवृत्तिकरणानांच हृदय एकीभावस्तदहृदये उपसं
 हृतेषु करणेषु यो तत्र व्यापारः सकथ्यते तस्य हृदयस्य प्रकृतस्य हृदयस्य हृदयच्छिद्रस्येतत्तत्र अग्रं नाडी मुखं निर्गमनद्वारं प्र
 द्यातेतत्तत्काल इव स्येन तासां तेजोमात्रादानकृतेन स्येनैव प्रोतिषा स्वात्मनैव वतेनात्मनोतिः प्रद्योतेन हृदयाग्रेनेषः आत्मा
 विज्ञानमयो लिङ्गोपाधिः निर्गच्छतिनिःकामतिरयथायवणे कस्मिन्चरुमुक्तांते उक्तांते तत्र विष्णामिकस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठा
 स्यामीति स प्राणमसृजतेति तत्रात्मचेतन्यनोतिः सर्वदा जिव्यक्ततरंतदुपाधिद्वाराद्यात्मनि जन्ममरणगमनागमनादिसर्व
 विक्रियादिलक्षणः संव्यवहारस्तदात्मकं हि द्वादशविधं करणं वच्चादितस्मृत्तं तज्जीवनैसोत्तरात्मा जगतस्तत्तुष्टुषश्च तेन प्रद्योते
 न हृदयाग्रप्रकाशेन विनिष्क्रममाणकेन मार्गेण निष्क्रामतीत्युच्यते च सुषोवावादि त्यलोकप्राप्तिनिमित्तज्ञानं कर्मव
 यदि स्यान्मूर्द्धन्या विवर्तलोकप्राप्तिं निमित्तं वेदन्यन्योवाशरीरदेवोत्थः चारीरावयवेत्यः यथा कर्म यथा श्रुतं तं विज्ञानात्मानमुक्ता
 मंतं परलोकाय प्रस्थितं परलोका योद्गता कृतमित्यर्थः। प्राणः सर्वाधिकारि स्थानी योराज्ञ इवानूक्रामति प्राणवानूक्रामंतं वा
 गादयः सर्वप्राणा नूक्रामंतियथा प्रधानोवा विख्यासेयं ननु क्रमेण सार्थवद्गमनमिह विवक्षितं तदा एष आत्मा स विज्ञानो न

१३५

चतिस्वप्ना इव विशेषविज्ञानवान्नवतिकर्मवशात् न स्यते तत्रः सन्धानं ज्ञेयं विज्ञानं त्वेसर्वः कृतकृत्यः स्यात्तदनुतल्लभ्य
 तत्तत्तत्वाहव्यासः सदा तद्वावता वितइति कर्मणानूद्वाव्यमानेनांतःकरणवृत्तिविशेषाश्रितवासनात्मकविशेषविज्ञानेन
 सर्वलोक एतस्मिन्काले स विज्ञानो जवतिस विज्ञानमेव च गंतव्यमन्वक्रामत्यनुगच्छति विशेषविज्ञानोद्गमितमेवेत्यर्थः
 तस्मात्तत्काले स्वातंत्र्यार्थयोगधर्मानुसेवनं परिसंख्यामात्रा सश्रविशिष्टपुण्योपपन्नयश्च दधानैः परलोकार्थि हिर
 प्रभनैः कर्तव्यइति सर्वसास्त्राणां यत्नतो विधेयार्थः इति च तत्रोपरमणं न हितकाले शक्यते किंचित्संपादयितुं कर्मणा
 नीयमानस्य स्वातंत्र्यात्तावात्तु पुण्येन कर्मणा जवति पापः पापेन युक्तं स्याद्यनर्थस्योपशमोपायविधाना यस्म
 र्वशास्त्रोपनिषदः प्रवृत्ताः न हितदिदि तोपायानुसेवनं मुक्तात्पंतिकोऽस्यानर्थस्योपशमोपायोस्ति तस्मादत्रैवोप
 निषाद्विहितोपाये यत्नपरैर्न विवक्षितमित्येष प्रकरणार्थः। ननु कटवत्संस्तुतसंस्तार उन्मज्ज्यातीत्युक्तं किं पुनस्तस्य पर
 लोकाय प्रवृत्तस्य पथ्यदनं शाकटिकसंस्तारार्थस्थानीयं गत्वा वा परलोके यदुक्ते चारीराद्यारंभकं च यत्र किमित्युच्यते तं
 परलोकाय गच्छंतमात्मानं विद्या कर्मणी विद्याचकर्मचविद्या कर्मणी विद्या सर्वप्रकारा विहिता प्रतिषि
 द्धतया कर्मविहितं प्रतिषिद्धमविहितमप्रतिषिद्धं च समन्वारजेते सम्यगन्वारजेते अन्यालजेते अनुसंगच्छेते पूर्वप्रज्ञा

च पूर्वा नुच व विषया प्रज्ञा पूर्व प्रज्ञा तीत कर्म फलानुच व वासनेत्यर्थः ॥ ताश्च वासनाः अपूर्व कर्मरिंते कर्म विपाके च
 गानि च वंति तेन ता अप्युत्तारं रंते ॥ न हि ता निर्वसना निर्विन कर्म कर्तुं फलं चोपजोक्तं रा क्यते न न च से विषये को
 नाला मिंद्रियाणां संरुवति पूर्वानुच व वासना प्रवृत्तानां विंद्रियाणां इहा त्था समंतरेण को नाल मुपपद्यते ॥ इत्येते च के
 षां चित्का विन क्रिया सुवित्र कर्मादि लक्षणा सुविने वेहा त्या से न जन्म त एव को नालं का सुचि द त्यं त सो क र्थ युक्त
 स्वप्न को नालं के षां चित्का विषयोप जोगे पु स्य ताव त एव के षां चित्को नाला को नाले दृश्ये ते त एव तत्सर्वं पूर्व प्रज्ञोद्भवानुद्भव
 निमित्तं ॥ त एव पूर्व प्रज्ञया विना कर्मणि वा फलोप जोगे वा न क स्य चित्प्रवृत्ति नुप पद्यते तस्मादेतच्च यं शा कटि सै र्ज्ञानी यं परलो क
 क पथ्य द नं विद्या क र्म पूर्व प्रज्ञा र वं य स्मा द्विद्या क र्मणी पूर्व प्रज्ञा चेदं तां तर प्रतिपत्त्युप जोग साधनं ॥ तस्माद्विद्या क र्मादि युक्त
 मेव समाचरेत्तथेष्ट देह संयोगोप जोगो स्या तमिति प्रकरणार्थं ॥ किं मेवं विद्यादि सं जार सं जृ तो देहांतरं प्रतिपद्यमानो मु
 क्ता पूर्व देहं पक्षी व वृक्षां तरं देहांतरं प्रतिपद्यते ॥ य वाति वा हि के न शरीरां तरेण क र्म फल जन्म देवां नीयते किं वा तत्र स्थ
 व सर्वगतानां करणानां वृत्तिला जो रुवत्या हो स्थि चरी र स्थ स्य संकुचितानि करणानि मृतस्य चिन्त घट प्रदीप प्रकाश वत् सर्वतो
 व्याप्य पुनर्देहांतरारं जे संकोच मुपगच्छति किं वा मनोमात्रं वै चोषिक समय इव देहांतरारं रुदेवां प्रतिगच्छति किं वा कल्पनांतरमे

क
 १३६

व वेदांत समय इत्युच्यते ॥ त एते सर्व एव समाः सर्वे नंता इति श्रुतेः सर्वात्मकानिता वत्करणानि सर्वात्मक प्राण संश्रया
 ज्ञेयमाध्यात्मिका धि जौतिक परिच्छेदः प्राणिक र्म ज्ञान ताव नानि मित्रो ॥ तस्माद्दृशा त्स्व तावतः सर्वगतानां मनंतानां म
 पि प्राणानां क र्म ज्ञान वासना नुच्ये एव देहांतरारं रुवशा त्प्राणानां वृत्तिः संकुचित विविक सति त्व त्था कं समं भुषिणा समो
 म स केन समो नागेन समो नेन सर्वेणेति तथैव च न मनुकूलं स यो हेतान नंतानुपेक्षित इत्यादितं यथा यथोपासत इति व
 त्वा सना पूर्व प्रज्ञा र व्वा विद्या क र्म तं जालू का व न संतै ते व स्त प्रका ल इ व क र्म कृतं देहा देहांतरं मार जते हृदय स्ते व पुनर्देहा
 तरारं जे देहांतरं पूर्व श्रियं वि मुं व तीत्ये तस्मिन्ने र्थ दृष्टांत उपादीयते तत्र देहांतर संवारे इदं निदर्शनं यथा येन प्रकारेण तृणाज
 लायुका तृणा जलू का तृणा स्यां त म व सानं गत्वा प्राप्या न्य तृणा त्र मा क्रम मा क्रम्या क्रम्य त इत्या क्रम स्त मा क्रम्या श्रित्या
 ज्ञान मात्मनो परावयव मुपसंहरत्य त्या वयव संस्थाने एव मे वा य मात्मा यः सं सारी इदं शरीरं पूर्वापातं निहत्य स्वप्न प्रति
 पित्तुरिवापातं त्वा विद्या मेगे यित्वा चेतनं कृत्वा स्वात्मा पसंहारेणान्य मा क्रमं तृणां तर मि व तृणा जलू का शरीरां गृहीत्वा तं
 प्रसारितया वासनयात्मानमुपसंहरति तत्रात्मजाव मार जते यथा स्वप्ने देहांत स्थ इव शरीरां जे देवां र्जित्य मा ए जंगमे स्था
 वरे वा तत्र क र्म व शान् करणानि ल ड्व वृत्ति नि संहन्यं ते वा ह्यं च कु श म न्निका स्थानीयं शरीर मार ज्यते तत्र च करण व्यूह मप

को

तं
 देह

कथं वा गाद्यनुग्रहायाग्यादिदेवताः संश्रयते एवं देहांतरारंभविधिः **संश्रयते** एवं देहांतरारंभे नित्योपा
 त्तमेवोपादानमुपमृद्योयमृद्यदेहांतरमारंभे बाहोस्त्रिदूर्वमेव पुनः पुनरादत्त इत्युच्यते **संश्रयते** एतस्मिन्नर्थे य
 यापेनास्कारीपेनाः सुवर्णं तत्करोतीति पेनास्कारी सुवर्णकारः पेनासः सुवर्णस्य मात्रामपादायापछिद्यगृहीत्वान्यं
 र्यस्मादचनाविशेषा नवतरमग्निनवतरंकल्याणकल्याणतरं रूपं तनुते निर्मिनोति एवमेवायमात्मेत्या पूर्व
 वत् **नित्योपा** न्येव पृथिव्यादीन्याकाशात्तानि पंचभूतानि देवावब्रह्मणो रूपे इति चतुर्थव्याख्यातानि पेनास्थानीयानि ता
 न्युपमृद्योपमृद्यान्यदन्यद्देहांतरं नवतरंकल्याणतरं रूपं स्थानविशेषं कुंते देहांतरमित्यर्थः पित्र्यं वा पितृन्योहितं
 पितृलोकोपज्ञेययोग्यमित्यर्थः गंधर्वगंधर्वाणामुपज्ञेययोग्यं तथा देवानां देवं प्रजापतेः प्राजापत्यं ब्रह्मण इदं ब्राह्मणं
यथा दर्मयथाश्रुतं अन्येषां तानां संवर्धयिष्यतीति रारंभे कुरुते इत्यत्र संवध्यते ये **सं** बंधनसंस्कारोपाधिर्ज्ञेयता ये **सं** युक्त
 स्तन्मयोयमिति विज्ञातमते। ते पदार्थाः **सं** कृत्ये हेतुः प्रतिनिर्दिश्यते **सं** वेद्ययं एवं संसरत्यात्मा ब्रह्मैव पर एव याश
 नाद्यतीतो विज्ञानमयो विज्ञानं बुद्धिस्तेनोपलक्ष्यमाणस्तन्मयः कतमत्मात्मेतियोयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति ह्युक्तं
 विज्ञानमयो विज्ञानप्रायो **यस्मात्** तद्धर्मत्वमस्य विज्ञातमते **यथा** यतीवले लायतीवेति तथा मनोमयो मनः सन्निकर्षात्

नो मयस्तथा प्राणमयः प्राणः पंचवृत्तिस्तन्मयो येन वेतनश्च लतीवलक्ष्यते तथा च क्षुर्मयोरूपदर्शनकाल **सं** श्रयते मयः श
 वृश्रवणकाले एवं तस्य तस्येन्द्रियस्य व्यापारो जवेतं देवतन्मयो जवति **सं** वृद्धिप्राणद्वारेण चक्षुरादिकरणमयः संछुरीरारं
 भे कपृथिव्यादिभूतमयो जवति **तथा** पार्थिवशरीरारंभे पृथिवीमयो जवति तथा वरुणादिलोकेष्वाप्यशरीरारंभो मयो
 जवति तथा वायव्यशरीरारंभे वायुमयो जवति **तथा** शरीरारंभे बाकाशमयो जवति एवं ते जसानी देवशरीराणि तेष्वा
 माणेषु तन्मयस्ते जोमयो जवत्यतो व्यतिरिक्तानि पश्वादिशरीराणि नरकप्रेतादिशरीराणि वा ते जोमयानि तान्यपेक्ष्यते जो
 मय इति एवं कार्यकरणसंज्ञा तन्मयः सन् ब्रह्मात्मा प्राप्तव्यं वस्त्वंतरं पश्यन्निदं मया प्राप्तं प्राप्तव्यमित्येवं विपरीतप्रत्ययः तदजिला
 षः काममयो जवति तस्मिन् कामे दोषं पश्यतस्तद्विषयाजिलाषप्रशमे चित्तं प्रसन्नमकलुषं शांतं जवति तन्मयो काममयः एव त
 स्मिन्निहते कामे केनचित्पकामः क्रोधत्वेन परिणामते तेन तन्मयो जवति क्रोधमयः स क्रोधः केनचिदुपायेन निवर्तितो यदा जवति
 तदा प्रसन्नमनाकुलं चित्तं सदक्रोधोच्यते तः तन्मयः एवं कामक्रोधात्मा मकामाक्रोधात्मा च तन्मयो च त्वाधर्ममयो धर्ममयश्च ज
 वति **तथा** कामक्रोधादिभिर्विना धर्मादिप्रवृत्तिरुपपद्यते यद्यद्विकुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितमिति स्मरणाद्धर्ममयो धर्ममयश्च
 जवति **तथा** कामक्रोधादिभिर्विना धर्मादिप्रवृत्तिरुपपद्यते यद्यद्विकुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितमिति स्मरणाद्धर्ममयो धर्ममयश्च ज
 वति **तथा** कामक्रोधादिभिर्विना धर्मादिप्रवृत्तिरुपपद्यते यद्यद्विकुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितमिति स्मरणाद्धर्ममयो धर्ममयश्च ज

नवति किं वदुना तदेतस्मिद्धमस्य यदयमिदं मयो गृह्यमाण विषयादि मयस्मादयमदो मयः अददति परोक्षं। कार्येण गृह्य
 माणेनानादं नृपते। वातता दंतः करणेनावना विशेषः नैव ते विशेष मो निर्देष्टुं शक्यं ते। तस्मिंस्तस्मिन्क्षणे कार्यतो वगमं
 ते दृष्टमस्य हृदि वर्तते दोस्येति तत्तत्तद्व्यवहारो यमिदानीमदो मय इति संक्षेप
 तस्यु यथा कर्तुं यथा वाचरितुं शीलमस्य सोयं यथा कारीयथा चारी स तथा नवति करणं नाम नियता क्रिया विधि प्रतिषेधादि ग
 म्याचरणं नामानियतमिति विशेषः साधु कारी साधुर्नवतियथा कारीत्यस्य विशेषः पाप कारी पापा नवतीति च यथा चारीत्य
 स्य ताच्छील्य प्रत्ययोपादानादत्यंत तात्पर्यं तैव तन्मयत्वं न तु तत्कर्ममाणेत्यानां कथा ह पुण्यः पुण्ये कर्मणा नवति पापः पापे
 निति पुण्य पाप कर्ममात्रेणैव तन्मयता स्यान्न तु ताच्छील्यमपेक्षते ताच्छील्ये तु तन्मयत्वातिशय इत्ययं विशेषः तत्र का
 मक्रोधादि पूर्विका पुण्या पुण्य कारिता सर्वमयत्वे हेतुः संसारस्य कारणं देहां देहांतरसं चारस्य चैतत्प्रयुक्तो ह्यन्यदन्य
 देहांतरमुपादत्ते तस्मान्पुण्या पुण्य संसारस्य कारणमेतद्दिष्यो हि विधि प्रतिषेधावच्छास्त्रस्य साफल्यमिति।
 आख्यान्येवं धर्मोक्ष कुशलाः खल्व्याहुः सत्यं कामादि पूर्वके पुण्या पुण्ये शरीरग्रहण कारणं तथापि काम प्रयुक्तो हि पुरुषः
 पुण्या पुण्ये कर्माणि उपचिनोति काम प्रहाणे तु कर्म विद्यमानमपि पुण्या पुण्योपचय करं नैव त्युपचितं पि पुण्या पुण्ये

१३८

कर्मणी कामशून्ये फलारंभ केन नवतस्मात्काम एव संसारस्य मूलं तथा चोक्तं माध्ववर्णो कामान्यः कामयते
 मन्यमानः सकामो हि ज्ञायते तत्र तत्रेति। तस्मात्काममय एवायं पुरुषो यन्मयत्वं तदकारणं विद्यमानमपीत्यतो वधरयति।
 काममय एवेति यस्मिन्सच काममयः स नृयादृशेन कामेन यथा कामो नवति तत्तत्तुर्नवतिसकाम ईषद जिलाष मात्रेणाति
 को यस्मिन्विषये नवतिसोऽविहन्यमानः स्फुटीतवक्र तुल्यमापद्यते क्रतुर्नाम व्यवसायो निश्चयो यदनंतरा क्रिया प्रवर्तते यन्
 क्रतुर्नवतियादृक्काम कार्येण क्रतुना यथारूपः क्रतुरस्य सोयं यत्क्रतुर्नवतितत्कर्म कुरुते यद्विषयः क्रतुस्तत्फलं निर्वृत्तं यद्ये
 यं कर्म तत्कुरुते निर्वर्तयति यत्कर्म कुरुते तदज्ञि संपद्यते तदीयं फलमज्ञि संपद्यते तस्मात्सर्वमयत्वेऽस्य संसारित्वे च काम ए
 देहुरितितत्तस्मिन्तर्था एष श्लोको मंत्रोपि नवति। तदेवेति तदेव गच्छति सक्तः आसक्तः तत्रोद्भूतजिलाषः सन्नित्यर्थः कथमेतिस
 त्कर्मणाय कर्म फलसक्तः सन्न करोति तेन कर्मणा सदेव तदेति तत्फलमेति किंतु तल्लिङ्गं मनो मनः प्रधानत्वालिङ्गस्य मे
 नो लिङ्गमित्युच्यते। अथवा लिङ्ग्यते गम्यते वगच्छति येन तल्लिङ्गं तन्मनो यत्र यस्मिन्निषेक्तं निश्चयेन सक्तमुद्भूतजिलाष
 नृस्य तदजिलाषो हितकर्म कृतवान् तस्मात्तन्मनो जिघृक्षुवशां देवास्य तन्मनो कर्मणा तत्पुल प्राप्तिस्तेनेतस्मिद्धं नवति। कामो मूलं
 संसारस्येत्यर्थः उच्छिन्नकामस्य विद्यमानान्यपि कर्माणि ब्रह्मविदो धर्मं प्रसवानितवन्ति पयसि कामस्य कृतात्मनश्च देव

ये

नवति किं ननु नातेतस्मिद्धमस्य यदयमिदं मयो गृह्यमाण विषयादि मयस्तस्मादयमदोमयः अददति परोक्षं। कार्येण गृह्य
 माणेनानिदिश्यते। अतः तादृशः करणेनावनाविशेषः नेवतेविशेषः तोनिर्देष्टुंशक्यंते। तस्मिंस्तस्मिन्क्षणे कार्यतोवगम्य
 तेदृशस्य हृदिवर्ततेदोस्येति तस्मिन् गृह्यमाण कार्येणोदमयतया निर्दिश्यते परोक्षं तस्मात्तस्य व्यवहारोयमिदानीमदोमय इति संक्षेप
 तस्तु यथा कर्तुं यथा वाचरितुं शीलमस्य सोयं यथा कारीयथाचारी स तथा नवति करणेनामनियता क्रिया विधि प्रतिषेधादिग
 म्याचरणं नामानियतमिति विशेषः साधुकारी साधुर्नवतियथा कारीत्यस्य विशेषः पापकारी पापान्नवतीति च यथाचारीत्य
 स्य तादृशीत्यप्रत्ययोपादानादत्यंत तात्पर्यं तैव तन्मयत्वं न तु तत्कर्ममाणेत्याशंक्याह पुण्यः पुण्ये कर्मणा नवति पापः पापे
 नेति पुण्यपापकर्ममात्रेणैव तन्मयता स्यान्न तु तादृशीत्यमपेक्षते तादृशीत्येतु तन्मयत्वातिशय इत्ययं विशेषः तत्र का
 मक्रोधादिपूर्विका पुण्या पुण्यकारिता सर्वमयत्वे हेतुः संसारस्य कारणं देहां देहांतरसंसारस्य चेतत्प्रयुक्तो ह्यन्यदन्य
 देहांतरमुपादत्ते तस्मान्पुण्या पुण्यसंसारस्य कारणमेतद्विषयो हि विधि प्रतिषेधावच्छास्त्रस्य साफल्यमिति।
 अत्राप्यन्यबंधमोक्षकुशलाः स्वत्वाद्गुणः सत्त्वकामादिपूर्वके पुण्या पुण्ये शरीरग्रहणकारणं तथापि कामप्रयुक्तो हि पुरुषः
 पुण्या पुण्ये कर्मी एतदुपचिनोति कामप्रहाणे तु कर्मविद्यमानमपि पुण्या पुण्योपचयकरं नैव तस्य वितेपि पुण्या पुण्ये

१३८

कर्मणी कामशून्ये फलारंभेन नवतस्तस्मात्काम एव संसारस्य मूलं तथा चोक्तं माध्वलोका मान्यः कामयते
 मन्यमानः सकामो हि जायते तत्र तत्रेति। तस्मात्काममय एवायं पुरुषो यमयत्वं तदकारणं विद्यमानमपीत्यतो वधरयति।
 काममय एवेति यस्मिन् स च काममयः स नयादृशेन कामेन यथा कामो नवति तत्क्रतुर्नवतिस कामर्षदक्षिलाषमात्रेणाजिज्य
 कोयस्मिन्विषये नवतिसोऽविहन्यमानः स्फुटीतवक्रतुत्वमापद्यते क्रतुर्नाम व्यवसायो निश्चयो यदनंतरा क्रिया प्रवर्तते यन्
 क्रतुर्नवतियादृक्काम कार्येण क्रतुना यथारूपः क्रतुरस्य सोयं यत्क्रतुर्नवतितत्कर्म कुरुते यद्विषयः क्रतुस्तत्फलनिर्वृत्तयद्यो
 यं कर्म तत्कुरुते निर्वर्तयति यत्कर्म कुरुते तदसि संपद्यते तदीयं फलमसि संपद्यते तस्मात्सर्वमयत्वेऽस्य संसारित्वे च काम ए
 । हेतुरिति तत्रस्मिन्तर्था एष श्लोको मंत्रोपि नवति। तदेवेति तदेव गच्छति सक्तः आसक्तः तत्रोद्भूताजिलाषः सन्नित्यर्थः कथमेतिस
 त्कर्मणाय कर्मफलासक्तः सन्न करोति तेन कर्मणा सदेव तदेति तत्फलमेति किं न तस्मिन् मनो मनः प्रधानत्वाज्जिगस्यमे
 नो लिंगमित्युच्यते। अत्र वा लिंग्यते गम्यते वगच्छति येन तौ लुगंतन्मनो यत्र यस्मिन्निषेक्तं निश्चयेन सक्तमुद्भूताजिलाष
 इत्यतः अजिलाषो हितकर्मकृतवान् तस्मात्तन्मनो निषेद्धवशादेवास्य तत्कर्मणा तत्फलप्राप्तिस्तैनेतस्मिद्धं नवति। कामो मूल
 संसारस्येत्येतत्तुः उच्छिन्नकामस्य विद्यमानान्यपि कर्माणि ब्रह्मविदो ध्येयं प्रसवानि नवति पर्याप्तिकामस्य कृतात्मनश्च देव

ये

सर्वप्रविलीयं किं मादृतिश्रुतेः किं प्राप्यान्तं कर्मणः प्राप्य तु क्त्वा तमवसानं यावत्कर्मणः फलपरिसमाप्तिं कृत्वेत्यर्थः। क
 स्य कर्मणो ज्ञं प्राप्येत्युच्यते। तस्य यत्किंच कर्म दृष्टास्मिं लोके करोति निर्वर्तयत्ययंतस्य कर्मणः फलं तु क्त्वा तं प्राप्य तस्मा
 ल्लोकात्पुनरेत्यागच्छत्यस्मिं लोकाय कर्मणो यं हि लोकः कर्म प्रधानस्तेनाह कर्मण इति पुनः कर्म करणाय पुनः कर्म क
 त्वा फलसंगवशात्पुनरमुल्लोकं याति त्येवमिति नु एव नु कामयमानः संसरति यस्मात्कामयमान एवेवं संसरत्यथ त
 स्माद कामयमानो न क्वचित्संसरति फलसंक्रयगतिरुक्ता कामस्य हि क्रियानुपपत्तेर कामयमानो मुख्यत एव क
 यं पुनर कामयमानो जवति यः अकामो जवत्य साव कामयमानः कथं कामतेत्युच्यते यो निष्कामो यस्मान्निर्गताः कामाः
 सोयं निः कामः कथं कामा निर्गच्छंति य आप्तकामो जवत्याप्ताः कामा येन स आप्तकामः कथं माप्यंते कामाः आत्मकामत्वे
 न यथा ते व नान्यः कामयितव्यो वस्तुं तरं नूतः पदार्थं जवति तस्मात्तेवानंतरो वाद्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एकरसो नोद्वेति
 र्यग्नाथ आत्मनो न्यत्कामयितव्यं वस्तुं तरं यस्य यस्मिन् सर्वमात्मे वा नूतत्वेन कं पश्येच्छुणुयान्मन्वीत विजानीयाद्वा एवं
 विज्ञानं कथं कामयेत् तस्मान्नो न्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो जवति तस्मात्साव न्यो ब्रह्मविदः आप्तकामस्यास्ति य एवा
 त्मकामः स निष्कामो कामयमानश्चैति मुच्यते न हि यस्यात्मेव सर्वं जवति तस्यानात्मा कामयितव्योस्ति यनात्मावान्यः का

१३

कामतयादा १ अकामो २

न

यितव्यः सर्ववात्मे वा नूदिति विप्रतिषिद्धं सर्वात्मदर्शिनः कामयितव्यात्तावान् कर्मानुपपत्तिः येन प्रत्यवायपरिहारार्थं क
 कल्पयंति ब्रह्मविदो पितृणां तात्मेव सर्वं जवति प्रत्यवायस्य जिहासितव्यस्यात्मनोः न्यस्या जिह्रेतत्वात् येन वा नानायाद्य
 तो नित्यं प्रत्यवायासंबंधो विदितः आत्मा तं वयं ब्रह्मविदं ब्रूमो नित्यमेव शानाद्यतीतमात्मानं पश्यति यस्माच्च जिहासितव्यम
 मुपादेयं वा यो न पश्यति तस्य कर्म नूतक्यत एव संवदं यस्त्वे ब्रह्मविदो न पश्यन्ते तस्य कर्म नूतक्यत एव संवदं यस्त्वे ब्रह्मविदो न पश्यन्ते तस्य कर्म नूतक्यत एव संवदं
 कामात्तावाद कामयमानो न ज्ञायते मुच्यत एव तस्यैव मे कामयमानस्य कर्म तावेगमनकारणात्तावान् प्राणावागादयो नोक्ता
 तिदेहात्। संवविद्वानाप्तकाम आत्मकामतया इहैव ब्रह्म नूतः सर्वात्मनो हि ब्रह्मणो दृष्टा तत्त्वेन प्रदर्शितं दुपंतदा अस्वेतदा
 काममात्मकाममकामं रूपमिति तस्य हि दाष्टं तिक नूतोयमर्थः उपसंक्रियते। अथा कामयमान इत्यादिना कथं एवं नूत
 च्यत इति उच्यते यो हि सुषुप्तावस्थमिव निर्विशेषमद्वैतमनुभूतिं विदुः पश्यतिः स्वभावमात्मानं पश्यति तस्यैव कामयमानस्य क
 जिह्वेगमनकारणात्तावात्प्राणावागादयो नोक्ता मंति किंतु विद्वान् सद्वैव ब्रह्म यद्यपि देहवा निबलक्ष्यते स ब्रह्मैव स नू
 तायेति तस्मात्तद्विदस्य ब्रह्मत्वपरिच्छेदहेतवः कामाः संति तस्मादिहैव ब्रह्मैव स ब्रह्मप्येति न शरीरपातोत्तरकालं
 हि विदुषो मृतस्य तावांतरा पत्तिर्जीवतो न्यो तावो देहांतरप्रतिसंधानात्तावमात्रेणैव नु ब्रह्माप्येतीत्युच्यते तावांतरापत्तौ

मेत

सर्वप्रविलीयं तर्कमादृतिश्रुतेः किंच प्राप्यान्तं कर्मणः प्राप्य तु क्त्वांतमवसानं यावत्कर्मणः फलपरिसमाप्तिं चेत्यर्थः। क
 स्य कर्मणोऽं प्राप्येत्युच्यते। तस्य यत्किंच कर्म इहा सिंलोकं करोति निर्वर्तयत्ययंतस्य कर्मणः फलं तु क्त्वांतं प्राप्य तस्मा
 ल्लोकात्पुनरेत्यागच्छत्यस्मै लोकाय कर्मणो यं हि लोकः कर्म प्रधानस्तेनाह कर्मण इति पुनः कर्म करणाय पुनः कर्म कृ
 त्वा फलसंगवशात्पुनरमुल्लोकं याति त्येवमिति नु एवन्तु कामयमानः संसरति यस्मात्कामयमान एव संसरत्यथ त
 स्मादकामयमानो न क्वचित्संसरति फलसंक्रस्य गतिरुक्ता कामस्य हि क्रियानुपपत्तेरकामयमानो मुच्यते एव क
 यं पुनरकामयमानो न भवति यः अकामो न भवत्यसावकामयमानः कथं सकामो भवत्युच्यते यो निष्कामो यस्मान्निर्गताः कामाः
 सोयं निःकामः कथं कामानिर्गच्छति यथा प्रकामो न भवत्याप्ताः कामा येन स आप्तकामः कथं प्राप्यते कामाः आत्मा कामत्वे
 न यस्यात्मेव नान्यः कामयितव्यो वस्तुं तरत्तः पदार्थो न भवति आत्मेवानंतरोवाद्यः कृत्तः प्रज्ञानघन एकरसो नोद्वेति
 र्यग्नाथ आत्मा नोन्यत्मा यितव्यं वस्तुं तरं यस्य यस्मिन्सर्वमात्मेवाचूतत्वेन कंपश्येच्छुण्णान्मन्वीत विजानीयाद्वा एवं
 विज्ञानं कथं कामयेत् ज्ञानमानो ह्यन्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो न भवति न्यासावन्यो ब्रह्मविदः आप्तकामस्यास्ति य एवा
 त्मकामः स निष्कामो कामयमानश्चैति मुच्यते न हि यस्यात्मेव सर्वं न भवति तस्यानात्मा कामयितव्योस्ति यनात्मावान्यः का

१३८

कामतया प्राप्तः अकामो

न

यितव्यः सर्ववात्मेवाचूदिति विप्रतिषिद्धं सर्वत्मादर्शिनः कामयितव्यात्तावान्कर्मणोऽनुपपत्तिः येन प्रत्यवायपरिहारार्थं क
 कल्पयंति ब्रह्मविदोऽपि तेषां नात्मेव सर्वं न भवति प्रत्यवायस्य जिहासितव्यस्यात्मनोऽन्यस्या जिह्रेतत्वात् येन वा शोनायाद्य
 तो नित्यं प्रत्यवायासंबंधो विदितः आत्मा तं वयं ब्रह्मविदं ब्रूमो नित्यमेव शोनायाद्यतीतमात्मानं पश्यति यस्माच्च जिहासितव्यम
 ऽमुपादेयं वा यो न पश्यति तस्य कर्मज्ञाकृत एव संवदं यस्त्वब्रह्मवित्तस्य न भवत्येव प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्मैति न विरोधः
 कामात्तावादकामयमानो न ज्ञायते मुच्यते एव तस्यैव सकामयमानस्य कर्मज्ञावेगमनकारणात्तावान् प्राणावागादयो नोक्ता
 तिदेहात्। स ब्रह्मविदो नाप्तकाम आत्मकामतया देवब्रह्मभूतः सर्वात्मनो हि ब्रह्मणो दृष्टा तत्त्वेन प्रदर्शितं देवतं द्वाभ्यं तदा
 काममात्मकाममकामरूपमिति तस्य हि दार्ष्टान्तिकं नूतोयमर्थः उपसंक्रियते। अथा कामयमान इत्यादिना सकथं एव नूत
 च्यत इति उच्यते यो हि सुषुप्तावस्थमिव निर्विशेषमहैतमलुप्तविदुष्योतिः स्वभावमात्मानं पश्यति वस्तुं वा कामयमानस्य क
 र्मावेगमनकारणात्तावात्प्राणावागादयो नोक्ता मंति किंतु विद्वान् स देवब्रह्मयद्यपि देहवा निवल्क्षते स ब्रह्मैव स ब्र
 नाप्येति यस्मान्निहितस्या ब्रह्मत्वपरिच्छेदहेतवः कामाः संतितस्मादिदेवब्रह्मैव स ब्रह्माप्येति नारायणतोत्तरकालं
 हि विदुषो मृतस्य तावांतरा पत्तिर्जीवतो न्योत्तावो देवांतरप्रतिसंधानात्तावमात्रेणो वतु ब्रह्माप्येतीत्युच्यते तावांतरापत्ते

मेत

नित्योक्षस्य सर्वापनिषद्विहितोर्थोऽन्तर्भावः सवाधितोऽवेत्तुर्देवकश्च मोक्षः प्राप्नोति न ज्ञानमिति तदिति सवाधितो
 नित्यत्वं वमोक्षस्य प्राप्नोति नित्यक्रिया निवृत्तौ धो नित्योद्देशो नित्यश्च मोक्षोऽनुपगम्यते एव नित्यो महिमेति मंत्रवर्णनं च
 स्वात्मा वि का त्व ता वादन्य नित्यं कल्पयितुं शक्यं स्वात्मा विकश्चेन्न अग्न्युक्तं वदात्मनः स्वभावः स नन्वाक्यते पुरुषव्यापारानु
 भावित्वं कुं नन्वाग्नेरोऽस्य प्रकाशो वाग्निव्यापारा नुभा वी स्वात्मा विकश्चेति विप्रतिषिद्धः
 नन्वापारानुभा वित्वमुक्तं प्रकाशो योरिति चेन्न नोपलब्ध्यवधानापगमनिव्यक्त्येव तात्पर्यं ज्ञानादि पूर्वमपि क
 उक्तं प्रकाशगुणा न्यामनिव्यस्यते तत न्नाग्न्यपेक्षया किंतु न्यदृष्टेरग्नेरोऽस्य प्रकाशो धर्मो व्यवहितो कस्येदृष्ट्या त्वं वि
 संवध्यमानो ज्वलना पेक्षया व्यवधानापगमेदृष्टेरनिव्यस्यते ततोऽपेक्षया चांतिरूपजायते ज्वलनपूर्वकावेता बुद्धिप्रकाशो
 धर्मजाता विति ननु प्रकाशयोरपि स्वात्मा विकत्वं न स्यान्नयः स्वात्मा विकोऽग्नेर्द्धर्मस्तमुदाहरिष्यामः न स्वात्मा विको
 धर्मपूवनास्ति पदार्थानामिति शक्यं ननु निगडं तंगडवा तावच्छतो मोक्षोऽवधननिवृत्तिरूप उपपद्यते परमात्मे कत्वा न्यु
 पगमादेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेऽन्योऽर्थोऽस्ति यस्य निगडनिवृत्तिवत्त्वं धननिवृत्तिर्भोक्षः स्यात्परमात्मव्यतिरेकेणान्य
 स्यात्तावद्विस्तरेणावादिष्यमाद विद्या निवृत्तिमात्रे मोक्षव्यवहार इति चावोचाम रज्ज्वा दो सर्प्यादि ज्ञान निवृत्तौ सर्प्यादि नि

क
 वि
 १४१

तत् किं२

इति वदिति यथा वक्षते मोक्षे विज्ञानां मानं दांतरं वा निव्यस्यत इति तैर्वक्तव्यो निव्यक्तिशब्दार्थः यदि तावत्तु किं केवोपलब्धि
 विषयप्राप्तिरनिव्यक्तिशब्दार्थस्ततो वक्तव्यं विद्यमानमनिव्यस्यते अविद्यमानमिति वा विद्यमानं चेद्यस्य मुक्तस्य तद
 निव्यस्यते तस्यात्मरूतमेव तदित्युपलब्ध्यवधानानुपपत्तेर्नित्यानिव्य क्तत्वा न्मुक्तस्या निव्यस्यत इति विशेषवचन
 मनर्थकं यथा कदाचिदेवा निव्यस्यते तदा तद्व्यवधानादनात्मरूतं तदित्यन्येता निव्यक्तिप्रसंगः तथा चा निव्यक्तिसाधना
 पेक्षता उक्तं द्विसमानाश्रयत्वे तु व्यवधानकल्पनानुपपत्तेः सर्वदा निव्यक्तिन न निव्यक्तिर्वा नित्यं तराल कल्पनायां प्रमा
 णमस्ति न च समानाश्रयाणामेकस्यात्मरूतानां धर्माणामितरेतरविषयविषयित्वं संभवति ज्ञानसुरवयोश्च प्रागनिव्यक्तेः
 तं सारित्वमनिव्यक्त्युत्तरकालं च मुक्तत्वं यस्य सोऽन्यः परस्मान्नित्या निव्यक्तज्ञानस्य रूपादत्यंतवेलक्ष्यण्याद्यैत्यमिवो
 ष्यात्परमात्मरूतकल्पनायां च वैदिकः कृतान्तः परित्यक्तः स्यात्तस्मात्स्येदानीमिव निर्विशेषत्वे तदर्थधिक्यत्रानुपप
 त्तिः न शास्त्रवेयर्थं च प्राप्नोत्यातीति चेन्न विद्या च मापो हार्थत्वा न्निवृत्तिवस्तुतो मुक्ता मुक्तत्वं विशेषोऽस्यात्मनो नित्येकरूप
 त्वात्किंतु तद्विषयाऽविद्यापोद्यते शास्त्रोपदेशाजनि त विज्ञानेन प्राक्तदुपदेशा प्राप्तेस्तदर्थश्च प्रयत्न उपपद्यते एव विद्याव
 तोऽविद्या निवृत्त्य निवृत्तिरुक्तो विशेष आत्मनः स्यादिति चेन्न विद्या कल्पना विषयत्वा न्युपगमादज्ज्ञपरशुक्तिकागग

नानासर्पदिकरजतमलिनत्वादिवदोषइत्यवोचामितिमिरातिमिरदृष्टिवदविद्याकर्तृत्वा कर्तृत्वकृतत्वात्मनोविशे
षः स्यादिति चेन्न ध्यायतीवलेलायतीवेति स्वतोऽविद्याकर्तृत्वस्य प्रतिषिद्धत्वादनेकव्यापारमन्निपातजनितत्वाच्चाविद्या
त्रमस्य विषयत्वोपपत्तेश्च यस्य चाविद्यात्रमोषटादिवद्विविक्तो गृह्यते स नाविद्यात्रमवानहन्नजाने मुग्धोस्मीति प्रत्यय
ज्ञानादविद्यात्रमवत्वमेवेति चेन्न तस्यापि विवेकग्रहणान्न हियो यस्य विवेकेन ग्रहीता स तस्मिन्ना त इत्युच्यते। तस्मिन् वि
वेकग्रहणं तस्मिन्नेव वचनमइति विप्रतिषिद्धं न जाने मुग्धोस्मीति दृश्यत इति वची धित इति निश्चाज्ञानं मुग्धरूपता द
श्यत इति च तदर्शनस्य विषयसंभवति कर्मता मापद्यत इति। तत्कथं कर्मकृतं स कर्तृस्वरूपदृशि विनोषेण मज्ञान मुग्ध
स्यातामयदृशि विनोषेण त्वंतयोः कथं कर्म स्यातां। दृशि नाव्याप्येते कर्महि कर्तृक्रिया व्याप्यमानं न वत्यन्यच्च
याप्यमन्यद्वापकं न तेनेव तद्व्याप्येते वदकथं मवं सत्यज्ञान मुग्धते दृशि विनोषेण स्यातां न वाज्ञानविवेकदृशि वि
ज्ञानमात्मनः कर्मकृतमुपलजमानः उपलब्धिधर्मत्वेन गृह्णाति शरीरस्य कार्यरूपादिवन्। तथा सुखदुःखेच्छा
ग्यत्नादीन्सर्वलोकोगृह्णातीति चेत् तथोग्रहीतुलोकस्य विविक्तते वा न्युपगता स्यात्तेत्यः न जानेदं त्वदुक्तं सु
खेवेति चेन्न त्वतो मुग्धो यत्वे वंदरीतं जम मुग्धं प्रतिज्ञानी महेवयं तथा व्यासेनां कं इच्छादिकृत्तं क्षेत्री प्रकाशयतीति

पि२

समं सर्वेषु तेषु तिष्ठंतं परमेश्वरं विनश्यत्स्वनिनश्यंतमित्यादिना तत्रां कं। तस्मान्नात्मनः स्वतो बंधमुक्तज्ञानाज्ञानकृता
विनोषोस्ति विदा समं कर सचात्ता व्या न्युपगमात्। ये त्वंतो न्यथात्मवस्तु परिकल्प्य बंधमोक्षादिनास्त्रं चार्थवादमापाद
यंति ते उच्यन्ते रवे पिना कुनं पदं दृष्टं रवं वा मुष्टिना क्रुष्टं धर्मवद्द्वैतं वयं तु तत्कर्तुमना तां सर्वदा समं कर स
मविक्रियमजममरममृतमजयमोत्तमतत्वं ब्रह्मैवास्मि इत्येव सर्व वेदांतनिश्चितोर्थ इत्येव प्रतिपद्यामहे तस्माद्ब्रह्माप्येत्यु
पचारमात्रमेतद्विपरीतग्रहवद्देहसंततेर्विच्छेदमात्रं विज्ञानफलमपेक्ष्य स्वप्नबुद्धांतगमनदृष्टांतस्य दाष्टांतिकः संसारो वर्णि
तः संसारहेतुश्च विद्याकर्म पूर्वप्रज्ञावर्णिता ये श्रोपाधिरूतैः कार्यकरणलक्षणैर्नूतैः परिवेष्टितः संसारित्वमनुभवति तानि
चोक्तानि। तेषां साक्षात्प्रयोजको धर्माधर्माविति पूर्वपक्षं कृत्वा काम एवेत्यवधारितं यथा च ब्राह्मणेनायमर्थे निवधारित ए
वं मंत्रेणापीति बंधं बंधकारणं चोक्तोयसं दृष्टं प्रकरणमिति च कामयमान इति अथा कामयमान इत्यारभ्य सुषुप्तदृष्टांतस्य दा
ष्टांतिककृतः सर्वात्मभावो मोक्षोक्तः। मोक्षकारणं चात्मकामतया यदा प्रकामत्वमुक्तं तच्च सामर्थ्यात् न आत्मज्ञानमंतरेणात्मका प्रतयाप्त
कालमिति सामर्थ्याद्ब्रह्मविद्येव मोक्षकारणमित्युक्तमतो यद्यपि कामो मूलमित्युक्तं। तथापि मोक्षकारणाविपर्ययेण बंधकार
णमविद्येतेन दप्युक्तमेव जवति अत्रापि मोक्षो मोक्षसाधनं च ब्राह्मणेनां कृतं तस्यैव दृढीकरणाय मंत्र उदाह्रियते श्लोकश्च

वाच्यः तस्मिन्नेवार्थे एष श्लोको मंत्रोक्तवतियदायस्मिन्काले सर्वसमस्ताः कामास्तु प्रकृताः प्रमुच्यन्ते आत्मकामस्य। ब्रह्म
 विदः समूलतो विचिरीयन्ते ये प्रसिद्धा लोका इहा मुक्ताः पुनर्वित्तलोके षण्णालक्षणास्य प्रसिद्धस्य पुरुषस्य हृदि बुद्धोऽपि
 ता आश्रिताः अथ तदा मर्त्यो मरणधर्मा सन्क्रामवियोगात् समूलतो मृतोक्तवतित्यर्थः। दनात्मविषयाः कामाः अविद्याल
 क्षणा मृत्यवदुल्लेखतुक्तं तवति अतो मृत्युवियोगो द्विदां जीवन्नेवामृतोक्तवत्यत्रास्मिन्नेव शरीरे वर्तमानो ब्रह्मसमश्नुते
 ब्रह्मजावं मोक्षं प्रतिपद्यत इत्यर्थः। अतो मोक्षो न देनांतरगमनाद्यपेक्ष्यते तस्माद् द्विदुषो नोक्ता मंति प्राणाः यथावस्थिता
 एव स्वकारणैरपुरुषे समवनीयन्ते नाममात्रं ह्यवशिष्यत इत्युक्तं कथं पुनः समवनीयेषु प्राणेषु देहे च स्वकारणैः प्रलीने वि
 द्वा न्मुक्तो जैव सर्वात्मा स नू वर्तमानः पुनः पूर्ववद्देहित्वं संसारित्वलक्षणं न प्रतिपद्यत इत्यत्रोच्यते। तत्रायं दृष्टांतो यथा
 लोके अहिः सर्पस्य स्य नित्यं नी निर्मोकः सा हि नित्यं नी वल्मीके सर्पस्य ये वल्मीकादावित्यर्थः। प्रत्यस्ता प्रक्षिप्ताना
 त्मजावेन सर्पेण परित्यक्ता ग्राहीत वर्तते एवमेव यथायं दृष्टांत इदं शरीरं सर्पस्थानीयेन मुक्तेनानात्मजावेन परित्यक्तं मृत
 मिव सैते अथेतरः सर्पस्थानीयो मुक्तः सर्वात्मनूतः सर्पवत् तत्रैव वर्तमानोऽप्यशरीर एव न पूर्ववत् पुनः स शरी
 रोक्तवति कामकर्मप्रयुक्तेन शरीरात्मजावेन हि पूर्वसंशारे मर्त्यश्च तद्वियोगादपेक्षानीमशरीरोत एव ब्रह्म तः प्राणः प्राणिती

२१

१४२

३२

ति प्राणः प्राणस्य प्राणमिति हि वक्ष्यमाणे श्लोके प्राणवन्धनं हि सोम्य मन इति च श्रुत्यन्तरे प्रकरणवाक्ये सामर्थ्याच्च पर एवात्मानु प्रा
 णावाहः ब्रह्मैव परमात्मेव किं पुनस्तत्रैत एव तज्जो विज्ञानस्यो तियेनात्मजोतिषा जगदवतास्यमानं प्रज्ञानेन विज्ञानस्योतिषा तस्य
 दविचित्रं सद्बर्तते यः कामप्रश्नो विमोक्षार्थो याज्ञवल्क्येन वरोद जो जत कायसहेतुको बंधमोक्षार्थलक्षणो दृष्टांत इति कर्त
 तः स एष नितीतः स विस्तरोजनकयाज्ञवल्क्यारव्यायिकासूपधारिण्याश्रुत्या संसारविमोक्षोपाय उक्तः प्राणित्युदात्तानी श्रुतिः
 स्वयमेवाह विद्यानिक्रियार्थजनकेनैव मुक्तमिति कथं सो ह मेवं विमोक्षितस्तु याज्ञगवते तु च्यविद्यानिः क्रया सह संददामीति ह
 वं किल उवाचोक्तवान् जनको ह वै देहः अथ कस्माद् विमोक्षपदार्थं निर्णीते विदेह रात्रिमात्मानमेव वननिवेदयत्येकदेशोक्ता वि
 वसहस्रा मेव ददाति तत्र कोऽपि प्राय इत्युक्ते विदुषा यंति अथ्यात्मविद्यारसिको जनकः श्रुतमप्यर्थं पुनर्मंत्रैः शुश्रूषेत तो
 न सर्वमेव निवेदयति श्रुत्वा हि प्रेतं याज्ञवल्क्येन पुनरन्ते निवेदयिष्यामीति हि मन्यते यद्विवाचैव सर्वं निवेदयामि निवृत्ता नि
 लाश्रयं श्रवणादिति तत्ता श्लोका न्नवक्ष्यतीति च जयात्स ह सदानं शुश्रूषालिङ्गज्ञापनायेति सर्वमप्येतदसत्पुरुषस्य
 यप्रमाणं नूतायाः श्रुते व्यजिानुपपत्तेरर्थोपपत्तेश्च विमोक्षपदार्थ उक्ते प्यात्मज्ञानसाधन आत्मज्ञानोपकरणैः
 सर्वेषां परित्यागः संन्यासारव्योक्तव्योर्थविशेषो विद्यते तस्मात् लोकमात्रं शुश्रूषा कल्पना नृजीव्यतिकादिग

३३

तिः पुनरुक्तार्थकत्वात् सावायुका सत्यांगतौ तत्र तत्कृतिमात्रमित्येवोचाम न चैवं सत्यत ऊर्द्धविमोक्षायैवेति वक्तव्यं
 नैष दोषः । तत्र ज्ञानवदप्रयोजकः संन्यासः पक्षे प्रतिपत्तिकर्मवदिति मन्यते संन्यासेन ते च त्वं जेदिति स्मृतेः साधनत्वं प
 लेपिना त ऊर्द्धविमोक्षायैति प्रश्नमर्हति मोक्षसाधनत्वात् ज्ञानपरिपाकार्थत्वात् दाक्षिण्यकामस्य ब्रह्मविदो मोक्ष इ
 त्येतस्मिन्नेव मंत्रब्राह्मणे विस्तरप्रतिपादकाः एते श्लोकाश्च वन्ति । अणुसूक्ष्मः पञ्चादूर्ध्वं ज्ञेयत्वात् विततो विस्तीर्णो विस्
 हतरणो हेतुत्वाद्वा वितरद्विपाठांतरा मोक्षसाधनो ज्ञानमार्गः पुराणश्चिरंतनो नित्यश्रुतिप्रकाशितत्वान्न तार्किकव
 द्भिन्नवकुट्टिद्विमार्गवदवर्णाकालिको मंस्फुष्टो मंस्फुष्टमया लक्ष्य इत्यर्थः । आहिये न लक्ष्येते सतं स्पृशती व संवध्यते तेना
 यं ब्रह्मविद्यालक्षणो मोक्षमार्गो मया लक्ष्यत्वात् मंस्फुष्ट इत्युच्यते न केवलं मया लक्ष्यः किं त्वनुविज्ञो मये वा नुवेदनं ना
 मविद्यायाः परिपाकापेक्षया फलवसानतानिष्ठाप्राप्तिः । उजेरिव ह स्य वसानता पूर्वज्ञानप्राप्तिसंबंधमात्रमेवेति विशेषः ।
 मसो वेदमंत्रद्वेगे को ब्रह्मविद्याफलं प्राप्नोतान्यः । प्राप्तवान्येनानुविज्ञो मये वेत्यवधारयति नैष दोषः । स्याः फलमात्मसाक्षि
 कमनुत्तममिति ब्रह्मविद्यायास्मृतिपरत्वादेवं हि कृतार्थात्मा जिमानकरमात्मप्रत्ययसाक्षिकमात्मज्ञानं किमतः परमन्यत्वा
 दिति ब्रह्मविद्यासौति । ननु पुनरन्यो ब्रह्मविज्ञत्फलं न प्राप्नोतीति । तद्योयो देवानामिति सर्वा र्थश्रुतेस्तदेवाह तेन ब्रह्मविद्या

१४३

पिंगलमन्ये ३

मोर्गणाधीराः प्रज्ञावंतो न्येपि ब्रह्मविद इत्यर्थः । अपियं त्यपि गच्छंति ब्रह्मविद्याफलं मोक्षं स्वर्गलोकं स्वर्गलोकं च विष्ट
 पवांस्यपि सन्निहप्रकरणं मोक्षा । जिधायकः इतोस्माच्छरीरपातादूर्द्ध्वं जीवंत एव विमुक्ताः संतः । तस्मिन् मोक्षसाधनमार्गे
 विप्रतिपत्तिर्मुमुक्षूणां कथं तस्मिंश्चुल्लं मुद्विंमलमाहुः केचिन्मुमुक्षवो नीलमन्ये हरितं लोहितं च यद्वर्णानां स्वेताः सु
 पुष्पाद्याः । तेषां दिरसपूर्णं शुक्लं स्य नीलस्य पिंगलस्येत्याद्युक्तार्थत्वादादित्यं वा मोक्षमार्गं एवं विधमन्यंते एष मुक्त एष
 नील इत्यादिश्रुत्यंतरा दूर्ध्वं न मार्गस्थिच शुक्लादिवर्णसंज्ञवात्सर्वथापितु प्रकृता दुह्यविद्यामार्गदिन्ये एते शुक्लादयः न
 शुक्लाः शुद्धौ हतमार्गे नीलपीतादिशो द्वैर्वर्णवाचकैः सहानुद्वेगान् न्यायुक्तादीन्योगिनो मोक्षपदाब्जाहुः । न ते मोक्षमार्गाः
 संसारविषया एव हि ते च शुद्धो वा मूर्ध्नि वा न्ये चो वा शरीरदेनो न्यो वेति शरीरदेना । त्रिस्मरणसंबंधाद्दुह्यादिलोकप्रा
 पकाहिते तस्मादयमेव मोक्षमार्गो यि आत्मकामत्वेनाप्तकामतया सर्वकामक्षयेत तो गमनानुपपत्तो प्रदीपनिर्वाणवत् बक्षुरादी
 नां कार्यकरणानामत्रैव समवनय इत्येष ज्ञानमार्गः पञ्चा ब्रह्मणा परमात्मस्वरूपेणैव ब्राह्मणेन तत्कसंबंधेण नानुविज्ञो ननु
 ब्रह्मविद्यामार्गेण ब्रह्मविदन्योपेति कीदृशो ब्रह्मवित्तेनोतीत्युच्यते पूर्वपुत्रकृत्वा पुनरुक्तं पुत्रोदोषणः परमात्मतेजस्या
 मानेनैव यो ज्ञातस्मिन्निति निर्वृत्ते जसश्चात्मकतेः । इहे वेत्यर्थः । ईदृशो च स विद्वत्तेन मार्गेणैति ननु पुनः उपायादिसमुच्चयकाति

तस्य किन्नाममात्रमेवत्याशंक्याह। स हि यस्मात्सर्वस्य कर्त्तानाममात्रं न केवलं विश्वकृत्यप्रयुक्तः सन्न किं न हि तस्य लो-
कः सर्वः किमन्योलोकोन्योसावित्युच्यते। लोकत्राहेनात्मेच्यते। तस्य सर्वव्यात्मा सर्वस्यात्मेत्यर्थः। यथा ब्रह्मणे न प्रत्य-
गात्मस्य तिवुद्धतया नुचितव्यात्मानर्थसंकटे गहने प्रविष्टः सन संसारी किंतु पर एव यस्मादिह स्वस्य कर्त्ता सव स्यात्मा तस्य सर्वव्या-
त्मा एव वा द्वितीयः पर एवास्मीति मन्त्रव्यवृत्तिरुक्ताकार्यः॥ ॥ किंच इहैवानेकार्थसं-कुले संतो न वंतो ज्ञानदीर्घनिद्रादिताः स-
न्तः कथं विदिव ब्रह्मतत्त्वमात्मत्वेन विज्ञा विज्ञानी मस्तदेतद्ब्रह्म प्रकृतमहो वयं कृताथ इत्यभिप्रायो यदेतद्ब्रह्म विज्ञानी मः तन्न वे-
दिदितवतो वयं वेदं वेदो वेदो स्या स्तीति वेदी वेद्ये व वेदिः न वेदिरेवेदिस्ततो ह मवेदिः स्यां यद्येवेदि स्या को दोषः स्यात् महती अनन्त प्र-
रिमाण जन्म मरणादिलक्षणा विनष्टिः विनश्वरमहो वयमस्मात्तद्वतो विनश्वरान्निर्मुक्त्या यद्वयं ब्रह्म विदितं वत इत्यर्थः॥ य-
था न वयं ब्रह्म विदित्वा स्मादि नश्वरानादि प्रमुक्ता एवं ये तद्दिदुरमृता स्ते न वंति ते ये पुनर्न वं ब्रह्म विदुस्तद्वतरे ब्रह्म विदो न्ये ब्रह्म विद-
इत्यर्थः। दुखमेव जन्म मरणादिलक्षणमेवापि यंति प्रतिपद्यंते न कदाचिदप्यविदुषां ततो विनिवृत्तिरित्यर्थः॥ दुःखमेव हितव्यात्मत्वे-
नापगच्छति यस्तपुनरेतमात्मानं कथंचित्परमकारुणिकं कंचिदाचार्यं प्राप्य ततो लब्धप्रसादः सन्न नुपश्चात्प्रत्यक्षेति साक्षात्करोति स्वमा-
त्मानं देवं द्योतनं तं दातारं वा सर्वप्राणिकर्मफलानां यथा कर्मानुरूपमंजसा साक्षादी ज्ञानं स्वामिनं नूतनव्यस्य कालत्रयस्येत्येतन्

१४५

न ततस्तस्मादी ज्ञानाद्देवादात्मानं विशेषेण जुगुप्सते गोपायितुमिच्छति सर्वो हि लोक ईश्वरादुन्निमिच्छति केदं शी न वि केति कुतश्च ना-
तो न तदा विज्ञा गुप्तते यदेतानं देवमंजसात्मत्वेन पश्यति न तदानिंदति वा किंचित् सर्वमात्मानं हि पश्यति स एवं पश्यत्कमसौ निंद्यात्॥ ॥
किंच यस्मादी ज्ञानाद्दर्शय्यस्मादन्यविषय एवेत्यर्थः। संवत्सरकालात्मा सर्वस्य जनिमतपरिच्छेताय मपरिच्छिदन्नर्वागेव वर्तते दोषिः
स्वावयवे रहोरात्रे रित्यर्थः। तदेवाः ज्योतिषां ज्योतिरादित्यादि ज्योतिषामप्यवज्ञासकत्वादायुरित्युपासते देवा ब्रह्म तं ज्योतिरतो न्य-
तमिथं तै हि ज्योतिः सर्वस्य द्योत ज्योतिरापुरायुर्गुणे न यस्माद्देवास्तज्योतिरुपासते तस्मादायुष्मा तस्ते तस्मात्तु व्यायुष्मा मेनायुर्गुणे नोपा-
स्यं मम तं ब्रह्म इत्यर्थः॥ ॥ किंच यस्मिन् ब्रह्मणि पंचजनाः गंधर्वादयः पंचैव संख्याताः गंधर्वाः पितरो देवा असुरारक्षांसि निषादपं-
चमा वा वणा व्याकाशाश्चाव्याकृता रव्यो यस्मिंस्त्रिमो तंच प्रोतंच यस्मिन् अतिष्ठित एतस्मिन् नु खल्वक्षरे गार्गा काशा इत्युक्तं तमेवात्मा-
नममृतं ब्रह्म मन्ये हं न ब्रह्मात्मानं ततो न्यत्वेन जाने किं तद्ब्रह्म तद्ब्रह्म विद्वांसन्न ज्ञानमात्रेण तु मर्त्ये हि मासं तदपगमाद्ब्रह्म न ह म-
मृत एवा॥ ॥ किंच तेन हि चैतन्यात्मजोतिषावज्ञास्यमानः प्राण व्यात्मनूतेन प्राणितितेन प्राणस्यापि प्राणः तंप्राणस्य प्राणं तथा च
क्षुधोपि चक्षुरुतश्चोत्रस्यापि श्रोत्रं ब्रह्म सन्धिष्ठितानां हि चक्षुरादीनां दर्शनादिसामर्थ्यं स्वतः काष्ठलो सुसमा निहितानि चैतन्या-
त्मजोतिश्चूच्यानि मनसोपि मन इति ये विस्वक्षुरादिव्यापारानुमितास्तित्वं प्रत्यगात्मानं विषयतस्तं ये विदुस्तं किं निश्चिनु निश्चयेन

ज्ञातवतो ब्रह्मपुराणं चिरंतनमग्न्यमग्रे च वंत्यदात्मविदो विदुरिति द्वाथर्वणे ॥ तद्ब्रह्मदर्शने साधनमुच्यते । मनसे वपरमार्थ
ज्ञानसंस्कृते तावार्थोपदेशपूर्वकं चानुदृष्टं तत्र च दर्शनविषयब्रह्मणोऽहं नोस्ति किंचन किंचिदप्यसति नानात्वेनानात्वमध्या
रोपयत्यविद्यायां समृत्योर्मरणान्मरणं प्राप्नोति को सोयं हं नानेव पश्यति त्वविद्याध्यारोपणव्यतिरेकेण नास्ति परमार्थतो द्विती
यमित्यर्थः ॥ यस्मादेवं तस्मादेकधैव केनैव प्रकारेण विज्ञानघने करसप्रकारेण काशवनरनिरंतरेणानुदृष्टव्यं यस्मादेतन्न ब्रह्मा प्रम
यमप्रमेयं सर्वकत्वादन्येन ह्यन्यस्मीयते इदं त्वेकमेवातो प्रमेयं ध्रुवं नित्यं कूटस्थमविचालीत्यर्थः ॥ ननु विरुद्धमिदमुच्यते वप्रमे
यं ज्ञायत इति च ज्ञायत इति प्रमाणे मयित इत्यर्थो प्रमेय इति च तद्व्यतिषेधो नैष दोषो न्यवस्तुवदनागमप्रमाणप्रमेयप्रतिषेधार्थत्वा
त् यथा न्यानि वस्तुन्यागमनिरपेक्षेः प्रमा णेर्विषयीक्रियंते न तथैतदात्मतत्वं प्रमाणांतरेर्विषयीकर्तुं शक्यते सर्वस्यात्म
त्वे केन कं पश्येद्विजानीयादिति प्रमाह प्रमाणादिव्यापारप्रतिषेधेनैवागमोपि ज्ञापयति न त्वजिधानाजिधेयलक्षणवाक्यध
र्मिणी करणेन तस्मान्नागमेनापि स्वर्गमेवादि वनूतन्यतिपाद्यते प्रतिपादयिजात्मतत्वं हितव्यतिपादयितुः प्रतिपादनस्य प्रति
पाद्यविषयत्वान्न जेदेहि सति तद्भवति ज्ञानं च तस्मिन्नात्मा जावनिवृत्तिरेव न तस्मिन् साक्षादात्मजावः कर्तव्यो विद्यमानत्वा
दात्मजावस्य नित्यादात्मजावः सर्वस्यातद्विषय इव प्रत्यवचासते तस्मादतद्विषयात्मा सनिवृत्तिव्यतिरेकेण न तस्मिन्नात्म

१४८

नावो विधीयते त्वत्मात्मजावनिवृत्तौ त्वात्मजावः स्वात्मनि स्वात्माविकोयः स केवलोरुवतीत्यात्मा ज्ञायत इति उच्यते तत्तत् प्रमे
यः प्रमाणांतरेणानविषयीक्रियत इत्युक्तं यमप्यविरुद्धमेव विराजो विगतरजो नाम धर्माधर्मादिमलस्तद्वाहित इत्येतत्परः परो व्यतिरि
क्तः सूक्ष्मो व्यापी वा आकाशादव्याकृतारव्यादजोन ज्ञायते जन्मप्रतिषेधादुत्तरे पि जावविकाराः प्रतिषेद्धः सर्वजाजन्मादित्वादा
त्मा महान्यरिमाणतो महतरः सर्वस्मादुबो विनाशितसीदृशमात्मानमेव धीरोधीमा च्छिज्ञाये पदेशतः शास्त्रतश्च प्रज्ञां शास्त्राचार्यो
पदिष्टविषयां जिज्ञासा परिसमाप्तिकरीं कुर्वीत ब्रह्मण एवंप्रज्ञाकरणसाधनानि सन्यासशमदमो परमतिति न्शासमाधानानि
कुर्यादित्यर्थः नाबुध्यायान्नाबुचितयेन इव दूष्प्रचूता नृशर्वतत्त्वदुल्लव प्रतिषेधान्केवलान्मेकत्वप्रतिपादकाः स्वल्पाः रा
ष्ट्राबनुज्ञायंते उचित्येवं धीयथात्मानमन्यावाचो मुच्येति वाथर्वणे वाचो विज्ञापनं विशेषेण ग्लानिकरं श्रमकरं हियस्मा
त्तद्ब्रह्मज्ञाद्विधानमिति ॥ सहेतुकोबंधमोक्षवर्जितो मंत्रब्राह्मणाद्यां श्लोकेऽप्युनः मेक्षिस्वरूपं विस्तरेण प्रतिपादित
मेतस्मिन्नात्मनि विषये सर्वविदो यथोपयुक्तो न वतितत्तावत्कव्यमितितदर्थं यंकंडिकारच्यते । तत्र यथास्मिन् प्रपाठके विदि
तं सप्रयोजनमनूद्यत्रैवोपयोगः कृत्तनस्य वेदस्य वा शिवजितिस्येत्येवमर्थ उक्तानुवादः सवा एष इत्यादिः सदित्युक्तपरा मन्त्रीः
जोसा उक्तः परामृश्यते तं प्रतिनिदिशति य एष विज्ञानमय इत्यतीतान त्रैवाक्योक्तसंप्रत्ययो माहृदितिय एष कतमप्यइत्युच्यते विज्ञा

नमयः प्राणोष्ठित्युक्त्वा कोल्लिङ्गं न संशयानि वृत्त्यर्थमुक्तं हि पूर्वजनकप्रश्नारं के कृतमवात्मेतियोयं विज्ञानमयः प्राणोष्ठित्यादि
 स्वयं जवतियोयं विज्ञानमयः प्राणोष्ठित्यादिना वाक्येन प्रतिपादितः स्वयं जवतिरात्मा स एष कामकर्माविद्यानामनात्मधर्मत्वप्रतिपा
 दनद्वारेण मोक्षितः परमात्मकावमापादितः पर एवायं नान्यदुत्पेक्षसमस्तान्महानज्वात्मेत्युक्त्वा जवति विज्ञानमयं प्राणोष्ठित्यथाव्या
 रब्ध्या तार्थ एव यथा अंतर्हृदये हृदयपुंडरीकमध्ये एष आकाशो बुद्धि विज्ञानसंश्रयः तस्मिन्नाकाशो बुद्धि विज्ञानसहितो तेति
 ष्च स्यथवासंप्रसादकाले तर्हृदये एष आकाशः पर एवात्मानिरूपाधिको विज्ञानमयस्य स्वस्वजावस्तस्मिन् स्वस्वजावे परमात्मन्या का
 शाख्ये सेते तर्हृदये एतद्वा रब्ध्या तं के षतदा ज्वा दित्यस्य प्रतिवचनं त्वेन स सर्वस्य ब्रह्मा देव रीसर्वेद्यस्य सर्ववर्तते । उक्तं चैतस्या वा
 अक्षरस्य प्रमास न इति न केवलं वशी सर्वस्येशान इति तावद्ब्रह्मादुपपत्तीनामीदृशत्वं च कदाचिज्जातिवृत्तं यथा राजकुमारस्य बलवत्
 राज्यं नृत्यान प्रतिदत्तमा ज्वा दित्याह । सर्वस्याधिपतिरधिष्ठाया पालयिता स्वतंत्र इत्यर्थं न राजपुत्रवदमात्यादि नृत्यं तंत्रस्त्रयमप्येतन्व
 शित्वादिहेतुहेतुमदुपपत्त्या त्सर्वस्याधिपतिस्ततो सौ सर्वः स्येशानो यो हियमधिष्ठाया पालयति स तंत्रप्रतिष्ठ एवेति प्रसिद्धं यस्माच्च स
 र्वस्येशानः तस्माच्च सर्वस्य वशीति विज्ञान्यन्स एवं नूतो ह्यंतर्हृदयेतिः पुरुषो विज्ञानमयः स न स्याधुना ज्ञास्त्र विहितेन कर्मणा च य
 नूतवतिवर्द्धते पूर्वावस्थातः केनचिद्गुणो एव ज्ञास्त्रप्रतिष्ठेना साधुना कर्मणा कनीयानल्पतरो जवति पूर्वावस्थातो न हीयत इत्य

१४७

र्थः सर्वेद्यधिष्ठानपालनादिकुर्वन्परानुग्रहपीडा कृते न धर्माधर्मख्येन युज्यते स्येव तु कथं तदज्ञावदुत्पत्त्येव स्मोदेष सर्वेश्व
 रः सन्कर्मणो पीडितुं जवत्येव वशीलमस्य तस्मान्न कर्मणा संवध्यते किंच एष ज्वा ताधिपतिः ब्रह्मादिस्तं वपर्यं ज्ञानां ज्वा तानामधिपति
 रित्युक्तार्थपद एष ज्वा तानां तेषामेव पालयितारक्षिता एष सेतुः किं विशिष्ट इत्याह विचरणो वर्णाश्रमादिव्यवस्थायाः विधारयिता
 दाद एषां चरादीनां ब्रह्मलोकां तानां लोकानामसंज्ञेदाया संज्ञिन्नमया दये परमेश्वरेण सेतुवदविधार्यमाणालोकाः संज्ञिन्नमया
 दां स्युरतो लोकानामसंज्ञेदाय सेतुत्वं तोयं परमेश्वरोयः स्वयं जवतिरात्मे वैवं विह सर्वस्य वशीत्यादि ब्रह्मविद्यायाः फलमेतन्नि
 र्दिष्टं किं जवतिरथं पुरुष इत्येवमादिषष्ठप्रपाठकविहिता यामेतस्यां ब्रह्मविद्यायां मेवं फलायां काम्ये कदेशवर्जितं कृच्छ्रं कर्मकांडे
 तादर्थ्यं न विनियुज्यते तत्कथमित्युच्यते तामेतमेवं ज्वा तामोपनिषदं पुरुषवेदानुवचनेन मंत्रब्राह्मणाध्ययनेन नित्यस्वाध्याय
 लक्षणो न विविदिषंति वेदितुमिच्छंतिके ब्राह्मणब्राह्मणग्रहणमुपलक्षणार्थमविशिष्टाधिकारस्त्रयाणां वर्णानामवकाशकर्मकां
 डेन मंत्रब्राह्मणेन वेदानुवचनेन विविदिषंति कथं विविदिषंति त्वुच्यते यज्ञेनेत्यादियेषु मंत्रब्राह्मणलक्षणेन वेदानुवचनेन प्रकाश्य
 मानं विविदिषंतीति व्याचक्षते तेषामारण्यकमात्रमेव वेदानुवचनं स्यान्न हि कर्मकांडेन परमात्मा प्रकाश्यते तं लोपनिषदमिति वि
 शेषश्रुतेः वेदानुवचनेनेति वा विशेषितत्वात् समस्तग्राहीदं वचनं न च तदेकदेशोत्सर्गयुक्तः ननु त्वत्पक्षेऽप्युपनिषद्वर्जमित्येकदे

ज्ञातं स्यात् न हि व्याख्याना विरोधादस्मत्पक्षे नैष दोषो न वति यदा वेदानुवचनशब्देन नित्यस्याध्यायोक्तिधीयते तदोपनिषदपि गृही-
 ते वेति वेदानुवचनशब्दार्थे केदेनो न परित्यक्तो न वति यज्ञादिसहपाठाच्च यज्ञादीनिकर्माण्येवानुक्रमिष्यन्वेदा तुवचनशब्दप्र-
 युक्ते तस्मात्कर्मवेदानुवचनशब्देनोच्यत इति गम्यते कर्म हि नित्यस्वाध्यायः कथं पुनर्नित्यस्वाध्यायादितिः कर्म निरामानं विविदि-
 षंति नैव हि तान्यात्मानं प्रकारयति यथोपनिषदः नैष दोषः कर्मणां विशुद्धिहेतुत्वात्कर्मणिः संकृता हि विशुद्धात्मानः श-
 क्यं च त्वात्मानमुपनिषत्प्रकाशितमप्रतिबंधेन वेदितुं तदा ह्यथर्वणे विशुद्धसत्त्वस्ततस्तुतं पश्यते निष्कलं ध्यायमान इति स्मृतिश्च
 ज्ञानमुत्पद्यते पुसाक्षया त्यापस्य कर्मणः इत्यादिः कथं पुनर्नित्यानिकर्माणिसंस्कारार्थानीत्यवगम्यते सह वा आत्मया जीयो वेदद-
 मेनेनां संस्कृत्यत इदं मेनेनां गुणधायित इत्यादि श्रुतेः सर्वेषु च स्मृतिसंस्कारार्थान्येवावक्षते। अष्टावत्वा-
 रिंशत्संस्कारा इत्यादि गीता सुवयज्ञोदानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां। सर्वेषु ते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषा इति यज्ञेनेति १४८
 द्रव्ययज्ञाज्ञानयज्ञाश्च संस्कारार्थीः संस्कृतस्य च विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबंधेन न विष्यत्यतो यज्ञेन विविदिषंति नैव न-
 दानमपि पापक्षयहेतुत्वाद्दुर्महद्भिहेतुत्वाच्च तपसा तप इत्यविशेषेण कृच्छ्राद्यायणादिप्राप्तो विशेषणमनाशकेनेति कामा-
 नानमनाशकं न तु ज्ञाननिवृत्तिः ज्ञाननिवृत्तिरियत एव आत्मवेदनं वेदानुवचनयज्ञदानतपः शब्देन सर्वमेव नित्यं कर्मापलक्षते

५१

तस्मात्सर्वजितं नित्यं कर्म जातं सर्वमात्मज्ञानोत्पत्तिद्वारेण मोक्षसाधनत्वं प्रतिपद्यते एवं कर्मकांडेनास्येकवाक्यता गतिः
 एवं यथोक्ते न स्यायेनैतमेवात्मानं विदित्वा यथा प्रकाशितं मुनिर्जवति मननान्मुनियोगी जवतीत्यर्थः
 एतमेव विदित्वा मुनिर्जवति नान्यत्तु न्यवेदनेपि मुनित्वं स्यात्कथमवधार्यते एतमेवेति वाटुमन्यवेदनेपि मुनिर्जवति नित्यं न्यवेदनेन मु-
 निरेव स्यात् किं तर्हि कर्मपि न वेत्स्य एतमेवेति वाटुमन्यवेदनेपि मुनिर्जवति नित्यं न्यवेदनेन मु-
 रयत्येतमेवेति एतमेव हि विदिते केन कं पश्येदित्येवं क्रियासंभवात्मन न मेव स्यात् किं एतमेवात्मानं संलोकमिच्छंतः प्रार्थयंतः
 प्रजाजिनः प्रव्रजन्शीलाः प्रव्रजंति प्रकर्षेण व्रजंति सर्वाणि कर्माणि सन्यसंतीत्यर्थः एतमेवलोकमिच्छंत इत्यवधारणान्न वा
 ह्यलोकत्रयेऽसूनां पारिव्राज्ये अधिकार इति गम्यते न हि गंगाद्वारं प्रतिपत्सुः का सदेवा निवासी श्वर्वाणि मुखः प्रेतितस्माद्वा ह्यलोक-
 त्रयाधिना पुत्रकर्मपरब्रह्मविद्याः साधनं पुत्रेणैवायं लोको जय्ये नान्येन कर्मणेत्यादि श्रुतेः। अतस्तदर्थिभिः पुत्रादिसाधनं प्रत्या-
 व्यायन पारिव्राज्यं प्रतिपत्तुं युक्तं मत्तस्मात्साधनत्वात् पारिव्राज्यस्य तस्मादेतमेवलोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीति युक्तं सावधारणमात्म-
 नोक्तं प्राप्तिविद्यानिवृत्तौ स्वात्मन्यवस्थानमेव तस्मादात्मानं वेत्तुं लोकमिच्छतियस्तस्य सर्वक्रियोपरम एवात्मलोकसाधनमुख्य-
 मंतरं यथा पुत्रादिरेव वा ह्यलोकत्रयस्य पुत्रादिकर्मणः आत्मलोकं प्रत्यसाधनत्वात्। अतस्तदेव च विरुद्धत्वमवोचाम तस्मादा-

त्मानं लोकमिच्छंतः प्रव्रजं त्येव सर्वक्रियाच्यो निवृत्तेरन्नेवेत्यर्थः यथा च बाह्यलोकत्रयार्थिनः प्रतिनियतानि पुत्रादीनि साध-
 नानि विहितानि एवमात्मलोकार्थिनः सर्वेषां निवृत्तिः पारिव्राज्यं ब्रह्मवि-
 दो विधीयत एव कुतः पुनस्तत्त्वात्मलोकार्थि-
 नः प्रव्रजं त्येव त्युच्यते। तत्रार्थवादवाक्यरूपेण हेतुदर्शयति एतत्तद्वत्त्वं तत्रैतत्पारिव्रा-
 ज्यकारणमुच्यते हस्मवेति-
 त्पूर्वतिकांतकालीनविद्वांसः आत्मज्ञाः प्रजां कम्मपिरब्रह्मविद्यां च प्रतोपलक्षितं हि त्रयमेतद्बाह्यलोकत्रयसाधनं नि-
 र्दिश्यते प्रजा मिति प्रजां किं न कामयंते पुत्रादिलोकत्रयसाधनं नानुतिष्ठतीत्यर्थः॥ न च परब्रह्मदर्शनमनुतिष्ठं त्येव तद्ब्रह्मद्विव्यु-
 त्थानं नापि वादान् ब्रह्म तं परादाद्योन्यत्रात्मनो ब्रह्मवेद सर्वतं परादादित्यपरब्रह्मदर्शनमप्यपदत्येव परब्रह्मणोपि सर्वमध्य-
 त्तत्तत्वाद्यत्र नान्यत्यन्यतीति च पूर्वापरवाद्यात्तददर्शनप्रतिषेधाच्च पूर्वमनपरमनंतरमवाह्यमिति तत्केन कं पश्येद्विजानीया-
 दिति च। तस्मान्नात्मदर्शनव्यतिरेकेणान्यद्बुद्धानकारणमपेक्ष्यते कः पुनस्तेषामभिप्राय इत्युच्यते किं प्रयोजनं फलं सा-
 ध्यं करिष्यामः प्रजया साधनेन प्रजा हि बाह्यलोकसाधनं निर्जाता स च बाह्यलोको नास्त्यस्माकमात्मव्यतिरिक्तः सर्वह्य-
 स्माकमात्मनूतमेव सर्वस्य च वयमात्मजूतो। आत्मा च नः आत्मत्वादेवन केनचित्साधनेनोत्पाद्यवाप्यो विकार्यः संस्कारो-
 यायः आत्मयाजिनः संस्कारार्थं कर्मेति तदपि कार्यकरणत्वाददर्शनविषयमेव। इदं मे नेनांगं संयत इत्यंगां गित्वादिप्रवणान-
 कि

१४२

अनप

विज्ञानं ने करसेनेरंतर्यदग्निर्नांगांगिसंस्कारोपधानदर्शनं संजवतितस्मात्किंचित्प्रजादिसाधनेः करिष्यामः। अविदुषां
 हितं प्रजादिसाधनेः कर्तव्यं फलं न हि मृगतृप्तिकाया मुदकपानाय तदुदकदर्शी प्रवृत्त इति तत्राषरमात्रमुदकाभावं पश्यतोपि
 प्रवृत्तिर्युक्ता एवमस्माकमपि परमार्थात्मलोकदर्शिनां प्रजादिसाधनसाध्ये मृगतृप्तिकादिसमेऽविद्वद्दर्शनविषयेन प्रवृत्तिर्युक्ते-
 त्यभिप्रायस्तदेतदुच्यते येषामस्माकं परमार्थदर्शिनां नोऽयमात्मानायादिविनिर्मुक्तः साधुसाधुश्यामविकार्येण लोकः फलम-
 ि प्रेतं न वास्ये साध्यसाधनादिसर्वसंसारधर्मविनिर्मुक्तस्य साधनं किंचिदेषितव्यं। साध्यस्य हि साधनात्वे षणा क्रियते त्वसाध्य-
 स्य साधनान्वेषणायां हि जलबुद्ध्या स्थूलद्रवतरणं कृतं स्यात्तरेवेवान्ना कुन पदान्नेषुण तस्मादेतं आत्मानं विदित्वा प्रव्रजे-
 युरेव ब्राह्मणः न कर्मा रज्जेरन्नेत्यर्थः। तस्मात्पूर्वब्राह्मणः एवं विद्वांसः प्रजामकामयमानोऽप्युपसाध्य साधनव्यवहारं निंदतो विद्व-
 द्विषयमिति कृत्वा किं कृतवन्त इत्युच्यते ते हस्मकिल पुत्रेषणायाश्च विज्ञे षणायाश्च बुद्ध्या याथाज्ञेक्षावर्यं वरंतीत्यादिव्याख्याता तस्मादात्म-
 लोकमिच्छंतः प्रव्रजंति प्रव्रजेयुरित्येष विधिर्न हि साधनं वादस्यास्य लोकस्तुत्यानि मुख्यमुपपद्यते। प्रव्रजंतीत्येतस्यार्थवादरू-
 प्याद्येतद्वस्मत्यादिरुत्तरो ग्रंथः। तत्रार्थवादश्च नार्थवादात्तरमपेक्षेतापेक्षते त्वेव तद्वस्मयाद्यर्थवादं प्रव्रजंतीत्येतन्नयस्मात्पूर्वविद्वांसः
 प्रजादिकर्मच्यो निवृत्ताः प्रव्रजितवन्त एव तस्मादधुना तनात्रापि प्रव्रजंति प्रव्रजेयुरित्येवं संवध्यमानं न लोकस्तुत्यनिमुखं न वितुम-

रथं वादेन संगतं ते

हतिविज्ञानसमानकर्तृत्वोपदेशाच्चेत्यवोचामवेदानुवचनादिसहपाठाच्चयथाआत्मवेदेनसाधनत्वेनविहितानांवेदानुवचना
 दीनांतथायत्त्वमेवार्थवादत्वात्तथातेरेवसहपठितस्यपारिव्रज्यस्यात्मलोकप्रतिसाधनत्वेनार्थवत्त्वमयुक्तं। पारिव्रज्यागोपदे
 न्नाच्चप्राप्तमेवात्मानंलोकंविदित्वेत्यन्यस्माद्वाद्याल्लोकादात्मानंफलान्तरत्वेनप्रविज्जतिरप्युपपन्नैवायंलोकोज्जथोनान्येन
 कर्मणाकर्मणापितुल्योक्तइति। नवप्रव्रजं तैल्येतत्प्राप्तवत्त्वोक्तस्तुतिपरंप्रधानवच्चार्थवादोपक्षंसहस्युतंस्यान्नस्माद्भूतिरेवेष्टा
 लोकस्तुतिपरमिति नवानुष्ठेयेतपारिव्रज्येनस्तुतिउपपद्यते। यदिपारिव्रज्यमनुष्ठेयमपिसदन्यस्तुत्यर्थस्यात्। दर्शपूर्णमासादि
 नामप्यमनुष्ठेयास्तुत्यर्थतास्य। नवान्यत्रकर्तव्यतेतस्माद्विषयान्निर्ज्ञातायतदहस्तुत्यर्थेति। वेदविद्विधिःपरिकल्प्ये
 त्पारिव्रज्यस्यसहैवमुख्येनान्यत्रसंस्तवतियदप्यनधिकृतविषयेपारिव्रज्यंपरिकल्प्यतेतत्रावृक्षाद्यारोहणाद्यापिपारिव्रज्यव
 त्कल्प्येतकर्तव्यत्वेनानिर्ज्ञातत्वाविशेषात्तस्मास्तुतित्वगंधोप्यत्रनशक्यतेकल्पयितुंयथायमात्मालोकदृष्ट्येति किमर्थं तस्यापि
 साधनत्वेनकर्माण्येवनारस्योरनकिंपारिव्रज्येनेति। तत्रोच्यतेअस्यात्मलोकस्यकर्मज्ञिरसंवंधात्। यस्मात्मानमिच्छंतः प्रव्रजे
 युः॥ सआत्मासंयधनत्वेनवाफलत्वेनवोत्पाद्यत्वादिप्रकाराणामन्यतमत्वेनापिकर्मज्ञिर्नसंवंध्यते। तस्मात्स एषनेतिनेत्यात्मा
 गृह्यो नहि गृह्यतइत्यादिलक्षणोयस्मादप्यादेवंलक्षणाआत्माकर्मफलसाधनासंवंधीसर्वसंसारधर्मविलक्षणोह्यनानायाद्य

मनो १

रष ६
ह्य १

आत्मत्वेनेवकर्मो रनउपपद्यते २

स्तुतानि ५

तीतोऽस्वूलादिधर्मवान्अजोज्ञोमृतोऽन्यः संधवद्यनवद्विज्ञानैकरसंज्ञावः स्वयंमोतिरेकएवाहयोपूर्वोऽननरोवाद्यइत्ये
 तदागमतदागमातस्तर्कतश्चस्थापितांविशेषतश्चेहजनकयाज्ञवल्क्यसंवादेस्मिं तस्मादेवंलक्षणेआत्मनिविदितैतस्मा
 दात्मानिर्विशेषः। तस्मात्तद्विषयान्यधिप्रवृत्तोहनिक्पेकंटेकेवापततिवृत्तस्यैवकर्मफलस्यविद्याफले
 ऽतर्ज्ञावा नवायत्तप्राप्तेवस्तुनिविद्वन्त्यत्नमातिष्ठति। तत्रैवमधुविदेताकिमर्थं पर्वतं व्रजेतदृष्टस्यार्थस्य संप्राप्तौ कोविद्वान्य
 त्नमाचरेन् कर्मणि विदुः पार्थिवज्ञानेपरिसमाप्यतद्विगीतास्त्रिधापि वेतस्येवपरमानंदस्यब्रह्मविद्याप्यस्यान्या विनिर्मात्रा मु
 पजीवन्तीत्युक्तमत्रो ब्रह्मविदां नर्मीरंजोयस्मात्सर्वेषां निवृत्तः संनेतिनेत्यात्मानमात्मात्वेनोपगम्यतद्रूपेणैववर्तते। तस्मा
 देतमेवंविदंनेतिनेत्यात्मज्ञतं नुहएवपूतेवक्ष्यमाणेनतरतो नप्राप्नुतः इति युक्तमेवेतिवाक्यशेषः। वेतेइत्युच्यते। अतोऽस्मान्निमित्ता
 छरीरधारणादिहेतोः पापमपुण्यं कर्म करवंकृतवानस्मि कष्टं खलु ममवृत्तमनेन पापेनर्मणाः हंनरकंप्रतिपत्त्यइतियोयंपञ्चात्या
 पंकर्मकृतवतः परितापः स एनंनेतिनेत्यात्मज्ञतं नतरतितथाऽतः कल्याणं फलविषयकामान्निमित्तायदाहनादिनिमित्तं पुण्यं शोचनं
 कर्मकृतवानस्मि। अतोहमस्यफलं सुर्यमुपतोक्ष्येदेहांतरइत्येष्टोपिहर्षस्तनूतरति। उतेउह। एवएष। ब्रह्मविदेतेकर्मणितरतिपुण्यपाप
 लक्षणो ब्रह्मविदः सन्यासिनः उनेअपिकर्मणीक्षीयेतैयतेइहजन्मनि कृतेचअपूर्वचनारस्यतेकिंचनेनकृताकृतेकृतं नित्यानुष्ठानमह

पूर्वजन्मनि कृते १

तंतस्यैवाक्रियातेऽपि कृताकृते। नूनं न तपतोऽनात्मनि हि कृतं फलदानेनाकृतं प्रत्यवायोत्यादनेन तपनोऽयं ब्रह्मविदात्मविद्या
 ग्निना सर्वाणि कर्माणि तस्मिन् करोति। यथेधांसि समिद्धो भिरित्यादि स्मृतेः। नारी रासं कयोः स्तूपभोगेनेव क्षयोऽतो ब्रह्मविद
 कर्मसंबधी तदेतदस्तु ब्राह्मणेनोक्तं नृवा मंत्रेणाभ्युक्तं प्रकाशितमेव नेति नेत्यादिलक्षणो नित्यो महिमाः। नृमाहिमानः
 कर्मकृतता इत्यनित्यं व्युत्पद्यते तद्विलक्षणो नेति नेत्यादिलक्षणो महिमा स्वाभाविकत्वा नित्यो ब्रह्मविदो ब्रह्मणस्य तत्त्व सर्वेषु
 णस्य कृतोऽस्य नित्यत्वमिति हेतुमाह। न कर्मणानवर्द्धते शुक्ललक्षणेन वृद्धिलक्षणां विक्रियां न प्राप्नोति तथाप्युत्तेन कर्मणानो
 कनीयान्। नाप्यपक्षयलक्षणां विक्रियां प्राप्नोति उपवयापचयहेतुत्वा एव हि सर्वा विक्रिया इत्येताभ्यां प्रतिषिध्यते। नो वि
 क्रियत्वा नित्य एव महिमा तस्मात्तस्यैव महिम्नः स्यात् न वेत्येव। त्वदस्य वेत्ता पद्यते गम्यते ज्ञायत इति महिम्नः रूपमेव पदं
 तस्य पदस्य वेदिता पदस्य वेत्ता किं तत्पदवेदने स्यादित्युच्यते तं विदित्वा महिमानं न लिप्यते न संबध्यते कर्मणा पापकेन धर्माध
 र्मलक्षणो नोपैते मपि पापकर्मव विदुषो यस्मादेवमकर्मसंबध्येष ब्राह्मणस्य महिमानेति नेत्यादिलक्षणं तस्मादेवं चित्रं
 तोवाद्येन्द्रियव्याप्यतः उपशान्तस्तथादांतोऽतः करणलक्षणा नो निवृत्तः उपरतः सर्वेषां विनिर्मुक्तः स न्यासीति तित्तु द्वंद्वम
 हिष्ठुः समाहित इन्द्रियांतः करणबलनरूपाद्यावत्तैकाग्ररूपेण समाहितो नृत्वा रतदेतदुक्तं पुरस्ताद्वा ल्यं वपां डित्येव नि

१५१

त्विदोति। आत्मन्येव स्वेकार्यकरणसंबाते व्यात्मानं प्रत्यक्चेतयितारं पश्यति तन्न किं तावन्मात्रपरिच्छिन्नं नेत्युच्यते। सर्वसमस्तमा
 त्मानमेव पश्यति। नान्यदात्मव्यतिरिक्तं बालाग्रमात्रमप्यस्तीत्येवं मननान्मुनिर्न वति जाग्रद्वस्वसुषुप्ताख्यं तावन्नयं हित्वा
 यत्तं ब्राह्मणेनेन पाप्मापुण्यपापलक्षणं स्तरति नतरति न प्राप्नोति। अयं तु ब्रह्मवित्सर्वपाप्मानंतरं। त्यागमात्रेनेव व्याप्नो
 त्यतिक्ता मतिर्न देनं पाप्मा कृताकृतलक्षणं स्वपतिस्वफलप्रत्यवायोत्यादनाभ्यां सर्वपाप्मानमयं तपति ब्रह्मवित्सर्वी त्मदर्श
 नवर्द्धिना तस्मिन् करोति सर्व एव विदुषो विपापो विगतधर्माधर्मो विरजोरजः कामो विगतकामः अविविक्तिसौक्ष्मसंज्ञयोऽहम
 स्मि सर्वात्मा परंब्रह्मेति निश्चितमति ब्राह्मणो नृवत्ययं त्वेवं नृतरतस्यामवस्थायां मुख्यो ब्राह्मणः प्रागेतस्माद्ब्रह्मस्वरूपावस्था
 नाज्ञोणमस्य ब्राह्मण्यं ब्रह्मलोको ब्रह्मलोको ब्रह्मलोको मुख्यो निपेक्षे चरितः सर्वान्मातावलक्षणः हेसंघाटो ब्रह्म
 लोकं परिप्रापितो स्पृश्यं नेति नेत्यादिलक्षणमिति हेतुवाच्यत्वात्तु बल्लभः एवं ब्रह्म नृतो जनको याज्ञवल्क्येन ब्रह्मजावमोपादितः
 प्रत्याह सोऽहं त्वया ब्रह्मजावमोपादितः स नृगवते तु त्वं विदेहान् देवान् मरुतान् दैतानि मां च सह विदेहैर्दस्यो यदा सकर्मणे
 ददामीति च नृह्यत्वं बध्यते परिसमापितं ब्रह्मविद्या सह संन्यासेन सांगा सेतिकर्तव्यता कापरिसमाप्तः पुरुषार्थः एतावत्पुरुषेण
 कर्तव्यं एव निष्कारणं परागतिरेतन्निश्चयसमेतं प्राप्य कृतकृत्यो ब्राह्मणो नृवत्येव सर्ववेदानुज्ञासनमिति यो जनकयाज्ञ

वल्कराख्यायिकायां व्याख्यात आत्मा सर्वेषामहान ज्ञात्मा अन्तादः सर्वस्तूतस्तुः सर्वान्ना नामन्ना वसुदानो वसुधने
सर्वप्राणि कर्मफलं तस्य कर्मफलस्य दाता प्राणिनां यथा कर्मफलेन योजयितेत्यर्थः । तमेतमजमन्तादं वसुदानमात्मानमन्तादं
वसुदानगुणात्मा युक्तं यो वेद सर्वस्तूतेष्टात्मस्तूतो नृमतिर्विदते वसुसर्वकर्मफलजातं तल्लभते सर्वोत्तमादेव य एव यथा
क्तं वेद अथ वा दृष्टफलाधिष्ठिरं य एवं गुण उपास्य स्तनान्तादो वसोश्चलद्वाहने वफलेनान्ताहत्वेन गोअश्यादिना चा
स्य योगो नृवतीत्यर्थः । इति समस्तस्यैवारण्यकस्य योर्थ उक्तः स समुच्चित्या स्यां कंटिकायां निदिश्यते एतावान्मस्तज
राण्यकार्य इति स वा एष महान ज्ञात्मा अजरो न जीर्यत इति न विपरिणमत इत्यर्थः । अमरो यस्माद्वा जरो न स्मादमरो न म्रियत इ
त्यमरो यो जीर्यते च स विनश्यति म्रियते च अयं ब्रह्मत्वादमरत्वाच्चा विनाशो विनाश एवामृतो यस्माज्जनिप्रभृतिस्त्रिभिर्भावविकारे
वर्जितस्तस्मादितरे रपि भावविकारे स्त्रिभिस्तत्तैश्च कामकर्ममोहादिभिर्मयूरुपे

वर्जित इत्येतदुक्तयोः त एव यस्माच्चैवं यथोक्तविशेषणः तस्मादयवर्जितो
नयं चाविद्याकार्यं तत्कार्यप्रतिषेधेन भावविकारप्रतिषेधेन चाविद्यायाः प्रतिषेधः सिद्धो वेदितव्यः अत एव यथात्मेवं गुणविशि
ष्टः किमसो ब्रह्मपरिवृढं निरतिशयं महदित्यर्थः । अत एव ब्रह्म प्रसिद्धमेतन्लोको नयं ब्रह्मेति तस्माद्युक्तमेवं गुणविशिष्टः अ

१५२

मा ब्रह्मेति यथैव यथोक्तमात्मानमजयं ब्रह्म वेद सोऽयं हि वै ब्रह्म जवति एष सर्वस्या उपनिषदः संक्षिप्तोर्थ उक्तः । एतस्यैवार्थस्य स
म्यक्य बोधायेत्यतिस्थितिप्रलयादिकल्पना क्रियाकारकफलाधारोपणाचात्मनि कृता तदपोहनेति नेतीत्यध्यारोपितवि
शेषाय नयद्वारेण पुनस्तत्त्वमावेदितं यथा एकप्रज्ञत्या पराई संख्या स्वरूपपरिज्ञानाय लेखाधारोपणकृत्वा एकेयं रेखा द
शयं चातेयं सहस्रेयमिति आह यति अवगमयति । संख्या स्वरूपं केवलं न तु संख्यायारेखात्मत्वमेवं यथा वा अकारादी
न्यक्षराणि विजिग्राहयिषुः पत्रमखिलेखादिसंयोगोपायमास्थाय वर्णानां सतत्त्वमावेदयति न पत्रमव्याद्यात्मतामक्षराणां
ग्राहयति तथा वेदोत्पत्याद्यनेकोपायमास्थायैकं ब्रह्मतत्त्वमावेदितं पुनस्तत्कल्पितोपायजनितविशेषपरिशोधनार्थं ने
ति नेतीति तत्त्वोपसंहारकृतस्तदुपसंहृतं पुनः परिशुद्धं केवलमेव सफलज्ञानमेतस्यां कंटिकायामिति ॥ ॥ वष्टुस्य चतुर्थं ब्रा
ह्मणं ॥ ॥ आगमप्रधानेन मधुकांडेन ब्रह्मतत्त्वं निश्चरितं पुनस्तस्यैवोपपत्तिप्रधानेन याज्ञवल्कीयेन कांडेन पक्षप्रतिपक्ष
परिशुद्धं कृत्वा विगृह्यवादेन विचारितं विद्याचार्यसंबंधेन वषष्ठे प्रश्नप्रतिवचनन्यायेन सर्वविचार्यपि संहृतं अथोदानीं निगमस्था
नीयं मेत्रेयि ब्राह्मणमास्त्यते वाचं वन्यापो वाक्यकोविदैः परिगृहीतो देव प्रदेनात्प्रतिज्ञायः पुनर्वचनं निगमनमिति वा
यमागमप्रधानेन मधुकांडेन यदमृतत्वसाधनं ससंन्यासमात्मज्ञानमिति हितं तदेव तर्कणाप्यमृतत्वसाधनं ससंन्यासमात्म

विलो

ज्ञानमधिगम्यतेतर्कप्रधानं हि याज्ञवल्कीयं कांडं तस्मात् तर्काचार्यानिश्चितमेतद्यदेतदात्मज्ञानं ससन्निभं महत्तत्त्वसाधनमिति तस्माच्च द्वावद्विरमृतत्वप्रतिपित्तुजिरेतत्प्रतिपत्यव्यमिति व्यापपत्तिर्यादिनिश्चितोर्थः श्रद्धेयो न वत्येति चारादिति वाक्यार्थः अक्षराणां तु चतुर्थे यथा व्याख्या तोर्थस्तथा प्रतिपत्तव्योच्चापि यान्यक्षराण्यव्याख्यातानि ता नि व्याख्यास्यामः । अथेति हेत्वपदेनानन्तर्यप्रदर्शनाये हेतुप्रधाना नि हि वाक्या न्यतीतानि तदनन्तरभागमप्रधानेन प्रतिज्ञातोर्थो निगम्यते मे त्रेयी ब्राह्मणे न ह राष्ट्रो वृत्तावद्योतको याज्ञवल्क्यस्य श्रुतेः किल हेतोर्ये पत्न्यो वत्तु तुरास्ता मे त्रेयी च नामतः एका परा कात्यायनी नाम तस्तयो नार्ययो मे त्रेयी ह किल ब्रह्मवादिनी ब्रह्मवदन श्रीलावजूवासी तस्त्री प्रज्ञा स्त्रियाः यो यिता प्रज्ञा सा स्त्री प्रज्ञा सेवयस्याः प्रज्ञा गृहप्रयोजनाल्लक्षणलक्षणा सा स्त्री प्रज्ञा एव तर्हितस्मिन्काले आसीत् कात्यायनी च येवं सति ह किल याज्ञवल्क्यः पूर्वस्माद्गार्हस्थ्यलक्षणाद्वृत्तात्पारिव्राज्यलक्षणं वृत्तं उपाकरिष्यन्नुपावि कीर्षुः सन् हे मे त्रेयीति ज्येष्ठाचार्या मामं त्रयामास आमं त्रयो वाच ह प्रव्रजिष्यत्यारिव्राजं करिष्यन्नेव अरे मे त्रेयि ब्रह्मस्थाना गार्हस्थ्यं ददामस्मि तवा मे त्रेय्यनुजानी हि मां दूते छसियदिते जनया कात्यायन्या तं करवाणीत्यादि व्याख्यातं ॥ ॥ सर्वमुक्ता वाव मे त्रेयी सर्वे यं पृथिवीवितेन पूर्णा स्यान्नु किमहं वि त्रसाध्येन कर्मणा मृता बहो न स्यामिति नेति होवाच याज्ञवल्क्यः इत्यादिसमानमन्य ॥ ॥

१५३

सहोवाच प्रिये व पूर्ववत् लुनो ब्रह्मस्थं रुवती रुवती सती प्रिय मे वा वृद्धिं ददितवती निर्द्धारितवतीत्यस्य तः लुष्टो हं हं ते कसि चेदमृतत्वसाधनं ज्ञातुं हेतुवतिते तु न्यंतदमृतत्वसाधनं व्याख्यास्यामि ॥ ॥ आत्मनिरवलु अरे मे त्रेयि दृष्टे कथं दृष्ट आत्मनी तु अते पूर्वमाचार्या गमाचार्यांस्तु ते पुनस्तर्कणोपपत्त्या मते विचारिते श्रवणं त्वागममात्रेण मत उपपत्त्या पश्चादि ज्ञाते एव मे तन्नात्यय इति निर्द्धारिते किं रुवतीत्युच्यते । इदं सर्वं विदितं रुवति इदं सर्वमिति यदात्मनो न्यदात्मव्यतिरेकेणात्वाच्चतुर्थे राष्ट्रनिश्वासे नैव लोकाद्यर्थनिश्वासः सामर्थ्यादुक्ते रुवतीति पृथक् दोक्तः इह तु सर्वत्रास्त्रार्थेयि संहार इति ह्यर्थप्राप्तोपार्थः स्यष्टीकर्तव्य इति पृथगुच्यते । सर्वकार्यप्रलये विद्यानिमित्ते संधवधनवदनं तरो बाह्यः कृत्स्नप्रज्ञानघनः एक आत्मा वतिष्ठते पूर्वमुक्ततमात्रा संसर्गविशेषा लुधविशेषविज्ञानः सन्प्रविलापिते विद्यया विशेषज्ञाने तन्निमित्ते वचनसंसर्गेन प्रेत्य संज्ञास्तीत्येवं याज्ञवल्क्येनोक्ता होवाच ॥ अत्रेवमात्तगवान् एतस्मिन्नेव वस्तुनि प्रज्ञानघन एव तत्प्रेत्य संज्ञास्तीति मोहात्तं मोहमयं आपीपिपत्तं गमितवानसि संमोहितवानसीत्यर्थः अतो न वे अहमिममात्मानमुक्तलक्षणं विज्ञाना मि विवेकतः सहोवाचनाहं मोहं ब्रवीमीत्याह याज्ञवल्क्यः अविनान्ययमात्मा यतः विनष्टं शीलमस्येति विनान्नी न विनान्नी विना शशवेन विक्रिया अविनान्नीत्यविय आत्मेत्यर्थः । अरे मे त्रेय्ययमात्मा प्रकृतो नु छित्ति धम उच्छित्तिरुच्छेदः उच्छेदो ते विनाश उच्छित्ति धमस्येत्युच्छि

इति

हि धर्मनिष्ठेति धर्मा अनुष्ठिति धर्माना पिविक्रिया लक्षणो नाप्युच्छेद लक्षणो विनाशोऽविद्यत इत्यर्थः चतुर्थेऽपि प्रधावके
 कलात्मा तुल्यो निर्द्धारितः पञ्चमः उपायविशेषस्तु तस्याधिगमेन्यश्चान्यश्चोपेयस्तु स एवात्मा यश्चतुर्थेऽपि अथा तत्वादेनोने
 तिनेतीति निर्दिष्टः स एव पञ्चमः प्राणोपयोगोऽन्योन्या कल्याणवत्त्वसंवादे निर्द्धारितः पुनः पञ्चमः समाप्तो पुनर्जनक
 याज्ञवल्क्यसंवादे पुनरिहोपनिषत्समाप्तो चतुर्थोऽपि प्रपाठकानामेतदात्मनिष्ठातानान्योन्यात्वात् कश्चिदपि विवक्षितोर्थ इत्ये
 तन्प्रदर्शनायां तत्तु पसंहारः स एष नेतिनेत्यादिर्यस्मात्प्रकारशतेनापि निरूप्यमाणे तत्त्वे नेतिनेत्यात्मेव निष्ठानान्यापलक्ष्यते
 तेर्केणावगमेन वा तस्मादेतदेवामृतत्वसाधनं यदेतन्नेतिनेत्यात्मपरिज्ञानं स सन्यासश्चेत्येतमर्थमुपसंजिहीर्षन्नाह एता
 वदेतावन्मात्रं यदेतन्नेतिनेत्येतात्मदृष्टनिमित्तं चान्यत्सहकारिकारणानिरपेक्षमरेमेत्रेय्यमृतत्वसाधनं यत्पुष्टवत्यस्येद
 वरुगन्तेत्येतदेवमेविदुमृतत्वसाधनमिति तदेतावदेवेति विज्ञेयं त्वया इति ह एवं किला मृतत्वसाधनमात्मज्ञानं पृथग्वैता
 ययि उक्तायाज्ञवल्क्यः किं कृतवान्यत्पूर्वं प्रतिज्ञानं प्रवृत्तिष्यन्नस्मिति तद्विज्ञेयं विज्ञेयं प्रवृत्तिवन्नित्यर्थः परिसमाप्ता
 ब्रह्मविद्या स संन्यासपर्यवसना एतावानुपदेशः एतद्देवानुशासनं एवापरमा निष्ठा एव पुरुषार्थः कर्तव्यता इति ॥ इदानीं वि
 वायते शास्त्रार्थविवेकप्रतिपत्तये यतः आकुलानि हि वाक्यानि दृश्यन्ते यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात् यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां

१५४

नमः

यजेत कुर्वन्नेवेदकर्मणि जित्जीविषे च तं समाः एतद्देवजरा मर्थं सत्रं यदग्निहोत्रमित्यादीत्येकाश्रमप्रतिपादकानि अन्यानि
 चाश्रमात्तरप्रतिपादकानि वाक्यानि विदित्वा व्युत्थाय प्रव्रजति ब्रह्मचर्यं समाप्य गृहीत्वा वेदं हृत्वा द्वितीयाश्रमं प्रव्रजेद्यदिवेतरया
 ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहादुनाद्वेति ह्येव पञ्चानावनुनिःक्रान्ततरो ह्यपथश्चैव पुरस्तात् सन्यासश्चतयोः सन्यासि ए
 वातिरेव यतीति न कर्मणानप्रजयां च नेन त्यागेनेके मृतत्वमानसुरित्यादीनि तथा स्मृतयश्च ब्रह्मचर्यवान्प्रव्रजति अविच्छि
 र्ण ब्रह्मचर्यायामिच्छेत्तमावसेत् तस्याश्रमविकल्पं एकेषु वैतानधीत्य ब्रह्मचर्येण पुनर्पुत्रानिच्छेत्त्यावनार्थं पितृणां
 अग्नीनां धाय विधिवच्चैष्टयज्ञोवनं प्रविश्याथ मुनिर्बुधूषेत्प्राजापत्या निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणा मात्मन्यग्नीं समारोप्य
 ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहादित्यादि एवं व्युत्थानविकल्पक्रमयथेष्टाश्रमप्रतिपत्तिप्रतिपादकानि हि श्रुतिस्मृतिवाक्यानि शास्त्रा
 त्ता उपलक्ष्यते इतरतरविरुद्धानि चावश्यतश्चिदां विप्रतिपत्तिश्च शास्त्रार्थप्रतिपत्तुणां बहुविदामप्येतान्नाक्यते शास्त्रा
 यमिदं बुद्धिनिर्विवेकेन प्रतिपत्तुं परिनिष्ठितशास्त्रन्यायबुद्धिरेव हेतुवाक्यानां विषयविभागः नाक्यते बध्नायितुं तस्मा
 देषां विषयविभागज्ञानाय यथा बुद्धिसामर्थ्यविचारयिष्यामः यावज्जीवश्रुत्यादिवाक्यानामन्या र्था संज्ञवात्किं यावसान
 एव वेदार्थसंज्ञपानैर्दहंतीत्येकमश्रवणा ज्ञानमर्थश्रवणा बुद्धिर्मात्रं ज्ञानं तन्मार्गरीरमिति न हि पारिवात्यपक्षे तस्मात्

ताजारीरस्यस्यात्तन्निषेकादिस्मसानांतो मंत्रैर्यस्योदितो विधिः । तस्य शास्त्रे विकारोस्मिंश्चेत्येतान्यस्य कस्य विदिति ।
 मंत्रकं हियत्कर्मवेदेन विधीयते तस्य नमसानांततां दर्शयति विकाराणां प्रदर्शनाच्चाप्यतमेव श्रुत्याधिकारात्तावो कर्मिणो गम्य
 ते । तस्य मुद्रासनाय वा दाह्यवीरहावापदेवानां योगिनि मुद्रासयति न तु व्युत्थानादिविधानां द्वे कल्पिकं क्रियावसानत्वं वेदा
 र्थस्य नान्यार्थत्वाद् व्युत्थानादिश्रुतीनां यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतियावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्येवमादीनां श्रुती
 नां जीवनमात्रनिमित्तत्वात् यदानशक्यते न्यार्थता कल्पयितुं तद्व्युत्थानादिवाक्यानां कर्मानधिकृतविषयत्वसंज्ञवान्
 वेदे वेदकर्मणि जिज्ञीविषे छतं समादिति च मंत्रवर्णात्तरयाद्ये वास्मान्मुच्येत मृत्युना वेति वज्रामृत्युस्यामन्यत्र कर्म
 वियोगच्छिदा संज्ञवात्कर्मिणां नमसानांतत्वं नैवेककल्पिकं । कासाकुंटादयोऽपि कर्मण्यनधिकृताः अनुग्राह्या एव श्रुत्येति व्यु
 त्थानाद्याप्रमांतरविधानं नानुपपन्नं पारिव्राज्यक्रमविधानस्यानवकाशत्वमिति चेन्न विज्ञित्वसर्वमेधयोर्यावज्जीवविध्यपवा
 दत्वात् । यावज्जीवाग्निहोत्रादिविधेर्विश्वजित्सर्वमेधयोरेवापवादस्तत्रक्रमप्रतिपत्तिसंज्ञेवो ब्रह्मस्य समाप्य गृहीतवेत्ता गृहा
 हुनीतृत्वा प्रव्रजेदिति विरोधानुपपत्तेर्न ह्येवं विषयत्वे पारिव्राज्यक्रमविधानवाक्यस्य कश्चिद्विरोधः क्रमप्रतिपत्तेरन्यविषयकल्पना

१५५

यां तु यावज्जीवविधानश्रुतिः । स्वविषयात्संकोचिता स्यात् । क्रमप्रतिपत्तेस्तु विश्वजित्सर्वमेधविषयत्वान्न कश्चिद्विरोधः ॥ नान्मज्ञा
 नस्यामृतत्वादेतत्वात्पुण्यगमान् यत्रावदात्मैत्येवोपासितेत्यारभ्य स एष नेति नेतीत्येतदंतेन ग्रंथेन धुपसंहृतमात्मज्ञानंतदमृतत्व
 साधनमित्युपगमं कृत्वा तत्रैतावदेवामृतत्वसाधनमन्यनिरपेक्षमित्येतन्नमृष्यते तन्नवत्रं पृच्छामि किमर्थमात्मज्ञानं मर्षयति क
 वानिति श्रुणुकारणं यथा स्वर्गकामस्य स्वर्गप्राप्त्युपायमज्ञानतो ग्निहोत्रादिस्वर्गप्राप्तिसाधनं ज्ञापयति तथेहाप्यमृतत्वप्रतिपि
 त्सारमृतत्वप्राप्त्युपायमज्ञानतो यदेव जगवानेवेच्छते देवमे विब्रूहीत्येवमाकाक्षितममृतत्वसाधनं एतावद्वदत्येवमादौ वेदे
 न ज्ञाप्यत इति । एवं तर्हि यथा ज्ञापितमग्निहोत्रादिस्वर्गसाधनमन्युगम्यते तथेहाप्यात्मज्ञानं यथा ज्ञाप्यते तथा च तमेवामृ
 तत्वसाधनमात्मज्ञानमन्युपगमं तु युक्तं तुल्यप्रमाण्यादुक्तयत्र यद्येवं किं स्यात्सर्वकर्महेतूपमर्दकत्वादात्मज्ञानस्य विद्योद्भवे कर्म
 निवृत्तिः स्यात्तदाग्नि संबंधानां तावदग्निहोत्रादिकर्मणो त्वेदबुद्धिविषयसंप्रदानकारकसाध्यत्वमन्यबुद्धिपरिच्छेदाद्य
 ग्न्यादिदेवतां संप्रदानकारककृतामंतरेण न हितत्कर्मनिर्वर्त्यते यथा हि संप्रदानकारकबुद्ध्या संप्रदानकारकं कर्मसाधनत्वे
 नोदिन्यते सेह विद्यया निवर्त्यते अन्योसावन्योहमस्मीति न स वेददेवास्तं परादुर्येन्यत्रात्मनो देवान्वेदमृत्योसमृत्युपाप्मा
 ति य इह नामेव पश्यति एकैवैवानुदष्टव्यं सर्वमात्मानं पश्यतीत्यादिश्रुतिश्चः न वेदेनाकालनिमित्ताद्यपेक्षत्वं व्यवस्थि

तावस्तु विषयत्वात् तत्त्वज्ञानस्य कथायास्तु पुरुषतंत्रत्वात् स्याद्देहा कालानिमित्तापेक्षत्वं ज्ञानं तु वस्तुतंत्रत्वात् न दे
 हा कालं निमित्ताद्यपेक्षते यथाग्निरुष्णत्वाकाशो मूर्त इति तथा तत्त्वज्ञानमपि न देवं सति प्रमाणं तस्य कर्मविधे
 र्निरोधः स्यात्तत्र तुल्यप्रमाणयोरितरेतरनिरोधो युक्तः न स्यात्ताविकर्तृदबुद्धिमात्रविरोधकत्वात् न हि विध्यंतरनिरो
 धकमात्मज्ञानं स्वताविकर्तृदबुद्धिमात्रं निरुणादितयापि हेत्वपहारात् कर्मानुपपत्तेर्विधिनिरोध एव स्यादिति चेन्न का
 मप्रतिषेधात्काप्रवृत्तिनिरोधवत्तत्र लोषान्न यथा स्वर्गकामा यजेतेति स्वर्गसाधने यागे प्रवृत्तस्य कामप्रतिषेधविधिः
 कामे विरुते काम्ययागानुष्ठानप्रवृत्तिर्निरुध्यते न चैतावता काम्यविधिर्निरुह्येत न वतिकामप्रतिषेधविधिना काम्यवि
 धेरनर्थत्वज्ञानात्प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्निरुद्ध एव स्यादिति चेन्न वत्वे वं कर्मविरोधोपि यथा कामप्रतिषेधे काम्यविधेस्त
 या प्रमाण्यानुपपत्तिरिति चेन्न नुष्यत्वेन नृणां तुरता वादनुष्ठानविध्यानर्थक्यादप्रामाण्यमेव कर्मविधीनामिति चेन्न
 प्रागात्मज्ञानात्प्रवृत्त्युपपत्तेः स्वात्ताविकस्य क्रियाकारकफलहेतुविज्ञानस्य प्रागात्मज्ञानात्कर्महेतुत्वमुपपद्यत एव यथा का
 मविषये दोषज्ञानेत्पत्तेः प्राक्काम्यकर्मप्रवृत्तिहेतुत्वं स्यादेव स्वर्गादी छाया स्वात्ताविक्यास्तद्वत्तया सत्यनर्था ये विददति चे

धिति ४

१५८

वामतत्त्वसाधनम्

नार्थानर्थयोरक्षिप्रायतंत्रत्वात् न मोक्षमेकं वर्जयित्वान्यस्याविद्याविषयत्वात्पुरुषाक्षिप्रायतंत्रोद्यार्थानर्थो मरणा
 दिकामोक्षिदर्शनात्तस्माद्यावदात्मज्ञानविधेरक्षिमुखा तावदेव कर्मविधयस्तस्मान्नात्मज्ञानसहजावित्वं कर्म
 णामित्यतः सिद्धमात्मज्ञानमात्रमेतावदरेख्यं नृमृतत्वमिति कर्मनिरपेक्षत्वात् ज्ञानस्य तद्विदुषस्तावत्पारिव्राज्यं
 सिद्धं संप्रदानादिकर्मकारकज्ञात्यादिभूत्या विक्रियब्रह्मात्मदृढप्रतिपत्तिमात्रेण वचनमंतरेणाप्युक्तन्यायतः तत्राव
 व्याख्यातमेतत्तत्र येषां नोयमात्मा यं लोक इति हेतुवचनेन पूर्वविद्वांसः प्रज्ञामकामयमाना व्युत्तिष्ठंतीति पारिव्राज्यं विदुषा
 मात्मलोकावबोधो देवतया विविदिषोरपि सिद्धं पारिव्राज्यमेतमात्मानं लोकमिच्छतः प्रव्रजंतीति वचनात्कर्मणां चावि
 द्द्विषयत्वमवोचामुल्लेखविद्याविषये वोन्यस्यापि विकारसंस्कारार्थानि कर्माणीत्यतः त्वामसंस्कारद्वारेणात्मज्ञानसा
 धनत्वमपि कर्मणा मवोचामयज्ञादिनिर्विविदिषंतीति त्वमेव सत्यविद्वद्विषयाणामाश्रमकर्मणां बलावलविचारणाया
 मात्मज्ञानोत्पादनं प्रतियमप्रधानानां त्वादीनां मानसानां च ध्यानज्ञानवैराग्यादीनां संप्रतिपत्त्योपकारकत्वं हि सारागादि
 द्दोषादिबाहुल्यात् वहुलं कर्मविमिश्रितं इति पारिव्राज्यं मुमुक्षूणां प्रसंसितं त्वामेव हि सर्वेषां मुक्तानामपि कर्मणां

नियम २ समाप्तिः ५२२

पुनरेतस्य मोक्षस्य परमो विधिः किं ते धनेन किमु बंधुभिस्ते किं ते दारेर्ब्राह्मणयो मरिष्यस्यात्मन मन्विच्छुद्धं प्र
 विष्णुं पिता महास्ते दुर्गतः पिताय एवं सारव्य योगशास्त्रेषु च सन्नासो ज्ञानं प्रति प्रत्यासन्न उच्यते कामप्रवृत्त्यनावाञ्च
 कामप्रवृत्तेर्हि ज्ञानप्रतिकूलता सर्वशास्त्रेषु प्रसिद्धा । तस्माद्विस्तृतस्य मुमुक्षोर्विनापि ज्ञानेन ब्रह्मचर्यादेव प्रवृत्तेर्दित्याद्युपपन्नं
 ननु सावकाशात्वादनविकृतविषयमेतदित्युक्तं यावज्जीवश्रुत्युपरोधान्नैष दोषो नितरां सावकाशात्वाद्यावज्जीवश्रुतीनाम
 विद्वत्कामिकर्तव्यतां ह्यवोचाम सर्वकर्माणां ननु निरपेक्षमेव जीवननिमित्तमेव कर्तव्यं कर्म प्रायेण हि पुरुषाः कामवद्भूताः
 कामश्चानेककर्मसाधनसाध्यश्चानेकफलसाधननिचयेदिकानिकर्माणि दाराग्निसंबंधपुरुषकर्तव्यानि पुनः पुनश्चानु
 स्मीयमानानि वद्भूतानि । कृष्यादिवद्भूतसमाप्तीनि च गार्हस्थ्ये वाराण्ये वा तस्तदपेक्षया यावज्जीवश्रुतयः । कुर्वन्ने
 वेह कर्माणीति च मंत्रवार्तास्मिंश्च पक्षे विश्वजित्सर्वमेधयोः कर्मपरित्यागः । यस्मिंस्तु पक्षे यावज्जीवानुष्ठानंतदात्र मन्त्रा
 नात्तत्त्वं न स्मांतता च शरीरस्येतरवर्णापेक्षया च यावज्जीवश्रुतिः । न हि क्षत्रियवैश्यायोः पारिव्राज्यप्रतिपत्तिरस्ति । तथा मंत्रै
 र्यस्योदितो विधिरेकाश्रम्यंत्वाचार्यइत्येवमादीनां क्षत्रियवैश्यापेक्षत्वं तस्मात्पुरुषसामर्थ्यज्ञानेन वैराग्यकामाद्यपेक्षया न्य

१५७

ज्ञानविकल्पक्रमपारिव्राज्यप्रतिपत्तिप्रकारानविरुध्यंते अनधिकृतानां च पृथग्विधानां पारिव्राज्यस्य स्नानकोवाः स्नातकोवाः
 न्नाग्निरनग्निकोवेत्यादिना । तस्मात्त्रिद्वान्याश्रमांतराण्यधिकृतानामेव ज्ञानंतरां याज्ञवल्कीयस्य वंशाब्जारन्यते यथामधुकांड
 स्य वंशो व्याख्यातं तु पूर्ववत् ब्रह्मस्व यं ब्रुवन् ब्राह्मणेन मः उमिति ॥ ॥ गोविंदस्तु वत्सूपादत्रिष्य परमहंसपरिव्राजकस्य च क
 र्त्तव्यतः कृतायां बृहदारण्यकटीकायां षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ पूर्णमददृत्यादिखिलकांडमारन्यते तत्रोपायचतुष्टयेन यदेव सा
 क्षादपरोक्षाद्ब्रह्मयात्मा सर्वतिरो निरुपाधिको ज्ञानायाद्यतीतो नेति नेति व्यपदेश्यो निर्धारितो यद्विज्ञानं केवलममृतत्वसाधनमधु
 ना तस्यैवात्मनः सोपाधिकस्य शार्दार्थादिव्यवहारविषयापन्नस्य पुरस्तादनुक्तान्पुपासनानिकर्मजिरविरुद्धानि प्रकृष्टान्यन्यदयस
 धनानि क्रममुक्तिर्ज्ञानि च तानि वक्तव्यानीति परः संदर्भः । सर्वोपासनशेषत्वेन उकारोदमंदानंदयामित्येतानि च विधित्तिनानि च
 पूर्णमदः पूर्णं न कुतश्चिद्वावृत्तं व्यापीत्येतन्निष्ठाचकर्तारिदृष्टव्या । अददति परोक्षाजिधार्थि सर्वनामतत्परं ब्रह्मेत्यर्थः । तस्मा
 पूर्णमाकाशावद्यापि निरंतराननुपाधिकं च तदेवं सोपाधिकं नाम रूपस्थं व्यवहारापन्नं पूर्णं स्वरूपेण परमात्मनाव्याप्येव
 नोपाधिपरिच्छिन्नेन विरोधात्मना तदिदं विशेषापन्नं कार्यात्मकं ब्रह्म पूर्णात्कारणादात्मन उदच्यते उद्विच्यते उद्वृत्तीत्ये
 तन्न तद्व्यापिकार्यात्मनो दिव्यते तथापि यत्स्वरूपं पूर्णत्वं परमात्मतावं न जहाति पूर्णमेवोद्विच्यते पूर्णस्य कार्यात्मनो ब्रह्म

एतः पूर्णपूर्णात्मादायगृहीत्वात्मस्वरूपेकरसत्वमापाद्यविद्ययाव्यययाकृतं नूतमात्रोपाधिसंसर्गमन्यत्वावनासंति
 ररुह्यपूर्णमेवानंतरमवाद्यप्रज्ञानद्युनेकरसस्वभावं केवलं ब्रह्मावशिष्यते यदुक्तं ब्रह्मवाद्दमग्रभासीनूतदात्मानमे
 वावेतस्मात्तत्सर्वमज्ञवदित्येकोस्यमंत्रवर्णस्यार्थः तत्र ब्रह्मेत्यस्यार्थः पूर्णमददति इदं पूर्णमिति ब्रह्मवाद्दं ब्र
 ग्रभासीदित्यर्थः तथा च श्रुत्यंतरं यदेवेह तदमुत्रयदमुत्रतदन्विहेति ब्रह्मवाद्दः शब्दवाच्यं पूर्णं ब्रह्मतदेवेदं पूर्णकार्यं
 नामरूपोपाधिसंयुक्तमविद्ययोद्विक्तं तस्मादेव परमार्थस्वरूपा त्वन्यदिव प्रत्यवता समानं तदात्मानमेव परं पूर्णं ब्रह्म वि
 दित्वा ह म दः पूर्णं ब्रह्मास्मीत्येवं पूर्णमादायतिरस्कृत्याः पूर्णस्वरूपतामविद्याकृतां नामरूपोपाधिसंपर्कजामेतया ब्रह्म वि
 द्या पूर्णमेव केवलमविद्यते तथा चोक्तं तस्मात्तत्सर्वमज्ञवदिति यः सर्वोपनिषदर्थः ब्रह्म स एषो नेन मंत्रेणा नूतयेत तत्र संब
 धार्थं ब्रह्म विद्या साधनत्वेन हि वक्ष्यमाणानि साधनान्योद्धारदमदानदयारव्यानि विधि निमित्तानि खिलप्रकरणसंबंधात् सर्वो
 पासना गन्तव्यानि च। अत्रैकेवर्णयंति पूर्णान्तरकारणात् पूर्णकार्यमुद्रिष्यते उद्विक्तं कार्यवर्तमानकालेपि पूर्णमेव परमार्थवस्तु
 नूतं द्वैतरूपेण पुनः प्रलयकाले पूर्णस्य कार्यस्य पूर्णतामादायात्मनि धित्वा पूर्णमिवावशिष्यते कारणरूपं एव मुत्यति स्थिति प्रल
 येषु त्रिष्वपि कालेषु कार्यकरणयोः पूर्णतैव सा चैव पूर्णता कार्यकारणयोर्न देन वयपदिश्यते। एवं द्वैता द्वैतात्मकमेकं

१५८

ब्रह्मयावा किल समुद्रोजलतरंगफेनबुद्बुदात्मकः एवं यथा वज्रं सत्यंतदुद्गवाश्च तरंगफेनबुद्बुदादयः। समुद्रात्मनूता ए
 वाविर्भावतिरोक्तावधर्मिणः परमार्थसत्या एव एवं सर्वमिदं द्वैतं परमार्थसत्यमेव जलतरंगादिस्थानीयं। समुद्रजलस्थानीयं
 तु परं बुद्बुद एव व किल द्वैतस्य सत्यत्वं कर्मकांडस्य प्रामाण्यं। यदा पुनर्द्वैतमिवाविद्याकृतं मृगतल्लिकावदन्तमद्वैतमेव प
 रमार्थतस्तदा किल मर्कटकांडं विषयात्तावान् अप्रमाणं भवति। तथा च विरोध एव स्याद्वैतकदेशात् नूतोपनिषत्प्रमाणं। परमा
 र्थाद्वैतवस्तु प्रतिपादकत्वादप्रमाणं कर्मकांडमसद्वैतविषयत्वात् तद्विरोधपरिजिहीषया श्रुत्येतदुक्तं कार्यकारणयोः सत्य
 त्वात् समुद्रवत्पूर्णमददत्त्यादिनेति। तदसद्विशिष्टविषयापवादविकल्पयोरसंभवात् नदीयं सुविवक्षिता कल्पनामाद्यथा
 क्रियाविषयं न सर्गप्राप्तयेकदेशोऽपवादः क्रियते। यथा हि सन्नम्वत्तन्मन्यत्र तीर्थे न्यइति हिंसा सर्वनूतविषयोत्सर्गणनिवा
 रिता तीर्थविशिष्टविषयेति शोभादावनुज्ञायते न च तथा वस्तुविषय इहा द्वैतं ब्रह्मात्सर्गणप्रतिपाद्यपुनस्तदेकदेशोपवदि
 तं शक्यते। ब्रह्मणो द्वैतत्वादेवैकदेशानुपपत्तेस्तथा विकल्पानुपपत्तेश्च। यथा तिरात्रेषोऽग्निनिर्गृह्णातिना तिरात्रेषोऽग्नि
 निर्गृह्णातीति ग्रहणग्रहणयोः पुरुषाधीनत्वादिकल्पो भवति न त्विह तथा वस्तुविषये द्वैतं वा स्यादद्वैतवेति विकल्पः संभवत्य
 पुरुषत्वत्वादात्मवस्तुने विरोधाच्च द्वैताद्वैतत्वयोरेकस्य तस्मान्न स्वीक्षितेयं कल्पना श्रुतिन्यायविरोधाच्च सर्ववधनवत्प्र

ज्ञानैकरसघनं निरंतरं पूर्वापरबाह्यान्तररुद्धवर्जितं सबाह्यान्तरमजनेति नेत्यस्य लमनं जरमनयममृतमित्येव मा
 द्याः श्रुतयो निश्चितार्थाः संशयपर्यासान्तराकरहिताः सर्वाः समुद्रप्रक्षिप्ताः स्युरत्किं विकरत्वा तथा न्यायविरोधोपि सा
 वयवस्यानेकात्मकस्य क्रियावतो नित्यत्वानुपपत्तेः नित्यत्वं चात्मनः स्मृत्यादिदर्शनादनुमीयते। तद्विरोधश्च प्राप्नोति तत्र
 त्यत्वेन कल्पनानर्थक्यं च स्मृतमेव चास्मिन् यक्षे कर्मकांडानर्थक्यं मकृतान्यागमकृत विप्रणानाप्रसंगान्ननु ब्रह्मणो द्वे
 तात्मकत्वे समुद्रादिदृष्टान्ताविद्याते कथमुच्यते नवतैकस्य द्वेताद्वैतत्वं विरुद्धमिति। नान्यविषयत्वा न्नित्यनिरवयववस्तुविष
 यं विरुद्धत्वमवाच्यमद्वैताद्वैतस्य नकार्यविषये सावयवैतस्मात् श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादनुपपन्नेयं कल्पना कस्याः क
 ल्पनायावरमुपनिषत्परित्यागएव। लब्धयत्याञ्च नशास्त्रार्थेयं कल्पनानादिजननमरणानर्थक्यं तसद्वस्त्वेदसमाकुल
 समुद्रवनादिवत्सावयवमेकरसं ब्रह्म ध्येयत्वेन विज्ञेयत्वेन वा श्रुत्योपदिश्यते प्रज्ञानद्युनतं चोपदिशति कथं वा नुदृष्टव्य
 मिति चानेकधा दर्शनापवादाच्च मृत्योः समुत्कमाप्नोति यद्वद्वानेव पश्यतीति यच्च श्रुत्या निंदितं तन्न कर्तव्यं च न क्रियते न
 सशास्त्रार्थो ब्रह्मणो नेकरसत्वमनेकधा त्वद्वैतरूपनिर्दिष्टत्वा न्नदृष्टव्यमतो न शास्त्रार्थः यत्करसत्वं ब्रह्मणस्तत्तु दृष्टव्यत्वात्
 शास्त्रत्वाच्च शास्त्रार्थो न विवृतमर्हति यत्तत्तु वेदेकदेशस्याप्रामाण्यं कर्मविषये द्वैतानावादे द्वैतेव प्रामाण्यमिति। तत्र यथा प्राप्त उप

१५८

शास्त्रवत्या न हि द्वैतमेतद्वैतं वा वस्तु जातमात्रमेव पुरुषं ज्ञाधि त्वापश्चात्कर्मवा ब्रह्मविद्यां चोपदिशति शास्त्रं
 ननु उपदेशाद्वैतं जातमात्रं प्राणिबुद्धिगम्यत्वात् न द्वैतस्या नृतत्वबुद्धिः प्रथममेव कस्य चित्यात्येन द्वैतस्य सत्य
 त्वमुपदिश्य पश्चादात्मनः प्रामाण्यं प्रतिपादयेच्छास्त्रं नापि पांतिरिपरिप्रस्थापिताः शास्त्रस्य प्रामाण्यं न गृह्णीयु
 त्समाद्यथा प्राप्तमेव द्वैतमविद्याकृतं स्वात्ताविकपुपादाय स्वात्ताविके वा विद्याया युक्ताय रागद्वेषादिदोषवते यथा हि मत
 पुरुषार्थसाधनं कर्मोपदिशत्यग्रे पश्चात्प्रसिद्धक्रियाकारकफलस्वरूपदोषदर्शनवते तद्विपरीतोदासीन्यस्वरूपावस्था
 नफलार्थिनेतदुपायस्तत्तामात्मैकत्वदर्शनात्मिकां ब्रह्मविद्यामुपदिशति ब्रह्मैवं सति तदेवासीन्यस्वरूपावस्थाने फले प्रा
 प्तशास्त्रस्य प्रामाण्यं प्रत्यर्थित्वं निर्वर्तते तदभावाच्छास्त्रस्यापि शास्त्रत्वं न प्रतिनिवर्तत एव तथा प्रतिपुरुषं परिसमाप्तं शास्त्रं
 तिनशास्त्रविरोधगंधोपस्थितज्ञानावसानत्वाच्छास्त्रशिष्यशासनादिद्वैतनेदस्यान्यतमावस्थाने हि विरोधः स्यादवस्थि
 तस्येतरतः शपेक्षत्वाच्च शास्त्रशिष्यशासनानां नान्यतमोपपत्तिश्चेत्तस्य समाप्तोक्तस्य विरोधवाचां क्येताद्वैते केवले
 शिवे सिद्धे नाप्यविरोधताति एव ब्रह्मणो न्युत्पन्नमः। द्वैतद्वैतात्मकत्वेपि शास्त्रविरोधस्य तुल्यत्वात् तदपि समुद्रादिवद्वैताद्वै
 तात्मकमेकब्रह्मण्युपगच्छामो नान्यद्वस्त्वतरतदपि तद्वदुक्ताच्छास्त्रविरोधान्नमुच्यमहे कथमेकद्वैतं ब्रह्मद्वैतात्मकं

देता

तल्लोकमोहाद्यतीतत्वादुपदेशानाकांक्षतिनोपदेशान्यो ब्रह्मणो द्वेता द्वेतरूपस्य ब्रह्मण एकस्येवान्युपगमादयद्वैतविषय
स्यानेकत्वादन्योन्योपदेशो न ब्रह्मविषय उपदेश इति तदा द्वेता द्वेतात्मकेनैव ब्रह्मणान्यदस्तीति विरुध्यते यमिद्वैतविषयेन
न्योपदेशः सान्यो द्वैतवान्यदेवेति समुद्रदृष्टातो विरुद्धः न च समुद्रोदके बहिर्ज्ञाने के त्वेव ब्रह्मणो न्यत्रोपदेशाग्रहणादिकल्पनासं
त्तवति बहिर्ज्ञानाद्वैतात्मके देवते वा कर्णयोर्देवदत्तैकदेशात्तयोर्वागुपदेशीकर्णः केवल उपदेशास्य ग्रहीता देवदत्तस्तु
नोपदेशानाप्युपदेशास्य ग्रहीतेति कल्पयितुं शक्यते। समुद्रैकोदकात्मकत्ववदेकविज्ञानवत्त्वादेवदत्तस्य तस्माच्छ्रुतिन्याय
विरोधश्चाभिप्रेतार्थसिद्धिश्चैवं कल्पनायां स्यात्तस्माद्यथा व्याख्यात एवास्माभिः पूर्णमदइत्यस्य मंत्रस्यार्थः ॥ ॥ सुखं ब्र
ह्मेति मंत्रो यवान्यत्रा विनियुक्त इह ब्राह्मणेन ध्यानकर्मणि विनियुज्यते अत्र च ब्रह्मेति विशेषाभिधानं स्वमिति विशेषणं
विशेषणविशेषयोश्च सामानाधिकरण्येन निर्देशो नीलोत्पलवत्त्वं ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दो ब्रह्मस्तु मात्रास्य दोविशेषि
तोतोविशेष्यते स्वब्रह्मेति यत्तत्त्वं ब्रह्मतदां न ब्रह्मशब्दो ब्रह्मस्वरूपमेव वा उक्तयथापि सामानाधिकरण्यमविरुद्धमि
ह ब्रह्मोपासनसाधनार्थमोत्राहः प्रयुक्तः तथा च श्रुत्यंतरा तदालंबनं श्रेष्ठमेतदालंबनं न भवति मित्यात्मानं युंजीत उंमित्ये
तेनैवाक्षरेण परं युरुषमभिधीयते मित्येवं ध्यायथ आत्मानमित्यादिवन्यार्था संज्ञा चोपदेशास्य यवान्यत्रोमिति संज्ञा मित्यु

१६०

मित्यु

द्रायतित्येव मादौ स्या ध्यायारंजापवर्गयोश्चोकारप्रयोगो विनियोगादवगम्यते न च तथार्थांतरमिहावगम्यते तस्माद्भ्यानसा
धनेत्वेनैव द्वौकारस्योपदेशः। यद्यपि ब्रह्मात्मादिशब्दा ब्रह्मणो वाचकास्तथापि श्रुतिप्रामाण्या ब्रह्मणो नेदिष्टमभिधानं
मोकारो नैव ब्रह्मप्रतिपत्तिविदं परं साधनं तच्च द्विप्रकारेण प्रतीकत्वेनाभिधानेन च प्रतीकत्वेन यथाविस्त्यादिप्रतिमा जे
देनैव मोकारो ब्रह्मेति पत्रव्यसथा द्वौकारालंबनस्य ब्रह्मप्रसीदति। एतदालंबनं श्रेष्ठमेतदालंबनं परं। एतदालंबनं ज्ञात्वा ब्र
ह्मलोके महीयत इति श्रुतेस्तत्र स्वमिति चोतिके रेवे प्रतीतिर्माहृदित्याह। रवं पुराणं चिरंतनं रवं परमात्मा कार्त्तमिदमर्थः।
यत्तत्परमात्मा कार्त्तं पुराणं तच्चक्षुराद्यविषयत्वा निरालंबनमत्राकांक्ष्य हीतुमिति श्रद्धात्किंचिन्नावाविशेषेण ईका
रत्वा वेनायति यथाविश्वगाकिंतायां शैलादिप्रतिमायां विष्णुलोक एवं वायुरं रवं वायुरस्मिन्विद्यत इति वायुरं रवं मंत्रे स्वमि
त्युक्तेन पुराणं रवमित्येव मातृसमकोसोको रव्या यणी पुत्रो वायुरे हि रेवे मुरव्यः रवश्चाव्यवहारः तस्मान्मुरव्यसंप्रत्ययो युक्त
इति मन्यते तत्र यद्यपि पुराणं रवं ब्रह्म निरुपाधिस्वरूपं यदि वा वायुरं रवं सोपाधिकं ब्रह्म सर्वथाप्योकारः प्रतीकत्वेनैव प्रतिमा
वन्साधनत्वं प्रतिपद्यते एतद्वै सत्यकामपरं वापरं च ब्रह्म यदोकार इति श्रुत्यंतरा केवलं रवश्चाद्वर्थे विप्रतिपत्तिः। वेदोयमोकारो
वेदविज्ञानात्यनेन यद्देदितव्यं। तस्माद्देदं ईकारो वाचकोभिधानं तेनाभिधानेन यद्देदितव्यं ब्रह्म प्रकाशमानमभिधीय

मानं वेदसाधको विजानात्कृपलरुते। तस्माद्देवो यमिति ब्राह्मणा विदुस्तस्माद्ब्राह्मणानामभिधानत्वेन साधनत्वमभि
 प्रेतमोकारस्य वा वेदो यमित्याद्यर्थवादः कथमोकारो ब्रह्मणः प्रतिकत्वेन विहितः ईश्वर इति सामानाधिकरण्यात्
 तस्य स्मृतिरिदानीं वेदत्वेन सर्वोद्यं वेदो कार एव तदात्मकः सर्वोद्यः सामादितेदं निन्न एष उकारस्तदा यानां कुनाम
 र्वाणिपणानीत्यादिश्रुत्यंतरादितश्चायं वेद उकारो यस्माद्देवित्वं यत्तत्सर्वमोकारेणैव वेदेनेनानेनातोयं मोकारो वेदः इ
 तस्यापि वेदस्य वेदत्वमत एव तस्माद्दिशिष्टो यमोकारसाधनत्वेन प्रतिपन्नव्यदिति लयवावेदः सः कोसो यं ब्राह्मण
 विदुरोकारं ब्राह्मणानां ह्यसौ प्रणवो दीयादिविकल्पेर्विज्ञेयस्तस्मिन्निप्रयुज्यमाने साधनत्वेन स वेदेदः प्रयुक्तो वैज्ञेतीति
 सप्तमस्य प्रथमं ब्राह्मणं अधुना दमादिसाधनत्रयविधानार्थं यमारंजस्त्रयास्त्रिसंख्याकाः प्राजापत्याः प्रजापतेरुपत्यानि प्रा
 जापत्यास्ते किं प्रजापतेरपितरि ब्रह्मचर्यं त्रिष्य वृत्ते ब्रह्मचर्यस्य प्राधान्याच्छिष्याः संतो ब्रह्मचर्यमूषुरुषितवं तद्व्यर्थः केते
 विप्रोषतो देवा मनुष्या असुराश्च तेवोषित्वा ब्रह्मचर्यं किमकुर्वन् नित्युच्यते तेषां देवा ऊचुः पितरं प्रजापतिं किमिति ब्रवीतु कथयतु नो
 स्मत्तमनुशासनं ननु नित्येवमर्थित्यो ह एतदक्षरं वर्णमात्रमुवाच। ददति उच्यते तान्यप्रयच्छ पिता किं व्यज्ञासिष्ट इति म
 पदेशार्थमभिहितस्याक्षरस्यार्थं विज्ञातवतः आहो विप्रो देवा उच्युर्व्यज्ञासिषेति विज्ञातवतो वयं यद्येवमुच्यतां किमयोक्तमिति

अथ प्रजापतिः

अतो

देवा ऊचुर्दाम्यतायूर्यं स्वभावंतः अतो दांतां ताजवतेति नोस्मानाच्छकथयसि। इतराहोमिति सम्यग्व्यज्ञासिष्टेति समानम
 न्यत्र स्वभावतो लुब्धा ययमतो यथाशक्ति संकितजतदन्तेति नोस्मानाच्छकिमन्यद्दयान्नोहितमिति मनुष्याः तथासुरादयश्च मि
 ति कुरा यूर्यं हि सापराजतो दयधं प्राणिषु दयां कुरुतेति वेदे तत्प्रजापतेरनुशासनमद्याप्यनुवर्तते एव यः पूर्वप्रजापतिर्देवा
 दीनान्नुशास्त्रमोद्याप्यनुशास्त्रे वेदे व्यास्तनयिन्नुलक्षणया वाचा कथमेषाश्चूयते देवी वाक्कासोस्तनयिन्नुर्ददद इति दाम्यतदत्तद
 यधमित्येषां वाक्यानामुपलक्षणाय यच्चिर्देका रउच्चार्यते लुक्कृतिः न तु स्तनयिन्नुरादृष्टिरेव संख्या नियमस्य लोके प्रसिद्ध
 त्वात्। यस्मादद्यापि प्रजापतिर्दाम्यतदत्तदयधमित्यनुशास्त्रे वतस्मात्कारणादेतत्त्रयं कितं तत्रयमित्युच्यते दं मंदानंदयामि
 ति शिष्टे दुपादद्यात् प्रजापतेरनुशासनमस्मान्निः कर्तव्यमित्येवं मर्तिकुर्यात्तथा च स्मृतिः त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाना नमात्मनः का
 मको धस्तथालोतः तस्मादेतत्रयं त्यजेदस्य द्विविधः शेषः पूर्वस्तथापि देवादीन्नुद्दिश्य किमर्थं दकारत्रयमुच्चारितवान् प्रजाप
 तिः सद्यगनुशासनार्थित्यस्मात्कथं विवेकेन प्रतिपन्नाः प्रजापतेर्मनोगतं समानेनैव दकारवर्णमात्रेणेति यराक्षि प्रायज्ञाविकल्पं
 ति। लोके कआहुः अदत्तत्वादात्तत्वादया लुत्त्वेरपराधित्वमात्मनो मन्यमानाः न किं ता एव प्रजापता वृषुः किं नो वक्ष्यतीति ते
 षां च रश्मिप्रवणमात्रा देवात्मानां कावशेन तदर्थं प्रतिपत्तिरन्तर्लोकैः पिहि प्रसिद्धं पुत्राः त्रिष्याश्चानुशास्याः संतो दोषान्निव

त्रयितव्या इति तत्रोक्तं प्रजापतेर्दकारमात्रेणारणं दमादित्रये च दकारान्नया दत्तमनो दोषानुरूपेणादेवादीनां विवेकेन प्रतिपत्तुं
 चेति फलं त्वेतदात्म दोषज्ञाने सति दोषान्निवर्तयितुं राक्यं तल्लेनाप्युपदेशेन यथा देवादयो दकारमात्रेणोति तत्र तत्र याणां देवा
 दिनामनुशासनं देवादिभिरप्येकैकमेवोपादेयमद्यत्वेपिन तु यत्रे मनुष्यैः सिक्षितव्यमिति तत्रोच्यते। पूर्वदेवादिभिर्विशिष्टै
 रनुष्ठितमेतत्रयंतस्मान्मनुष्यैरेव सिक्षितव्यमिति तत्र दयालु च स्यान्नुष्ठेयत्वं प्रसंगात्। कथमसुरैरप्रशस्तेरनुष्ठितत्वादि
 तिवेत्तुल्यत्वात्। त्रया प्रजापतेः पुत्रा देवादयः त्रयः पुत्रेभ्यश्च हितमेव पित्रोपदेष्टव्यं प्रजापतिश्च हितज्ञो नान्यथोपदि
 शति तस्मान्पुत्रानुशासनं प्रजापतेः परममेतद्विदुः मतो मनुष्यैरेवैतत्रयं शिक्षितव्यमिति तत्रोच्यते। अमुखावा अन्ये के
 चन विद्यंते मनुष्येभ्यो मनुष्याणां मेवादांता न्यप्यन्ये रूते मे गुणैः संपन्नास्ते देवाः लोकप्रधाना मनुष्यास्तथा हि संपराः क्रूरा
 असुरास्त एव मनुष्या अदांता त्वादि दोषत्रयमपेक्ष देवादिशब्दा जोज्वंति इतराश्च गुणान् सत्वरक्षस्तमांस्ये पक्ष्यान् मनु
 ष्यैरेव सिक्षितव्यमेतत्रयमिति तदपेक्षेव प्रजापतिनोपदिष्टत्वात्। हिमनुष्या अदांता लुब्धाः क्रूराश्च दृश्यंते तथा च स्मृतिः
 कामक्रोधस्तथा लोकस्तमादेतत्रयं त्यजेदिति ॥ ॥ दमादिसाधनत्रयं सर्वापासनत्रोषं विहितं दांतो लुब्धो दयालुः सन्मर्षो
 सनेष्टा धिक्कृत्य तद्विदुः तत्र निरूपाधिकस्य ब्रह्मणो दर्शनमतिक्रान्तमथाधुना सोपाधिकस्य तस्यैवान्युदयफला निवक्तव्यानी

सप्तम्यद्वितीयं ब्राह्मणं ॥ ११

१५५
 १६२

देवस्य

यः

त्येव मर्षीयमारंजः एव प्रजापतियुद्धदयं प्रजापतिः रनुशास्तीत्यनंतरमेवाभिहितं कः पुनरसावनुशास्त्रा प्रजापतिरुच्यते। रि
 एष प्रजापतिः को सोयद्धदयं हृदि मिति हृदयस्था बुद्धिरुच्यते यस्मिन्ना कल्प ब्राह्मणं तेनामरूपकर्मणां सुपसंहार उक्तादिभि
 नागद्वारेण तदेतत् सर्वं प्रतिष्ठं सर्वं त्वात्तत्तत्तद्वदयं प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा एतद्ब्रह्म ब्रह्मत्वात्सर्वात्मत्वाच्च ब्रह्म एतत्सर्वमुक्तं
 पंचमाध्याये हृदयस्य सर्वत्वं तत्सर्वं यस्मान्न स्मादुपास्यं हृदयं ब्रह्म तत्र हृदयनामाक्षरविषयमेव तावदुपासनमुच्यते। तदेतत्
 हृदयमिति नाम त्र्यक्षरं त्र्यक्षरं कानि पुनस्ता त्रित्रीत्यक्षराण्युच्यते हृदये क मक्षरमभिहरंति इतरादुतिकर्मणो
 हृदये तदुपमितियो वेदस्य हृदया य ब्रह्मणे स्वाश्वेदियाण्यन्ये व विषयाः शब्दादयः स्वस्वकार्यमभिहरंति हृदयं च जोक्
 र्यमभिहरंत्यातो हृदयनाम्नो हृदये तदक्षरमितियो वेदास्मै विडधेति हरति श्वाज्ञातयो न्ये वासं वंद्वा वलिमिति वाक्यशेषः वि
 त्तानुरूपेणैतत्फलं तथा देहेतदप्येक मक्षरमेतदपि दानार्थं स्पृष्टं दत्तं रूपं हृदयनामाक्षरत्वेन निद्रमत्रापि द
 दयाय ब्रह्मणे स्वाश्वकरणान्यन्ये व विषयाः स्वस्ववीर्यं ददति हृदयं च जोक्ते ददाति स्ववीर्यमतो दकार इत्येव यो वेदास्मै ददति
 स्वाश्वान्ये च तथा यमित्येतदप्येक मक्षरमिणो गत्यर्थं स्पृष्टं दत्तं रूपं हृदयनामाक्षरमितियो वेदसः स्वर्गलोकमेति एव
 नामाक्षरादपीदृशं विशिष्टं फलं प्राप्नोति किमु वक्तव्यं हृदयस्वरूपोपासनादिति हृदयस्य तयेनामाक्षरोपन्यासः। सप्तमस्य

१६२
 तेषां दूध

ततो विद्युदेवंगुणं विद्युद्ब्रह्मेतियो वेदासौ विद्युत्पवरं उयति विनाशयति पाप्मानं प्रतिप्रति कूलिभूताः पाप्मानो ये
 तान्सर्वान्पाप्मानो वरं उयतीत्यर्थः ॥ य एवं वेद विद्युद्ब्रह्मेति तस्यानु रूपं फलं विद्युत्तद्वियस्माद्ब्रह्म ॥ **॥ तममं ब्राह्मणं ॥**
॥ रूपसनांतरं तस्यैव ब्रह्मणः वागिति वा वस्त्रयतीतां वा वधेनुं धेनुरिव धेनुं यथा धेनुश्चतुर्भिस्तैस्तनूयं पयः सरति वत्साय एवं वा
 धेनुर्वक्ष्यमाणैस्तनैः पय इवान्नं क्षरति देवादिभ्यः केन न स्तैस्तनूः केवाते येत्युः क्षरति तस्यैतस्यावाधेन्यादौ स्तनो देवा उप
 जीवति वत्सस्थानीयाः को स्वाहा कां च वषट्कारं वा न्याह विदीयते देवेभ्यः हंकारं मनुष्याः हंत इति हि मनुष्येभ्यो न प्रयच्छति न
 स्वधाकारं पितरः स्वधाकारेण हि पिबन्त्यः स्वधां प्रयच्छति तस्याधेन्यावाचः प्राणोऽक्रुधतः प्राणेन हि वाक्प्रसूयते म
 नो वत्सो मनसा हि प्रश्नाप्यते मनसा ह्यलो विते विशेष एव वाक्प्रवर्तते तन्मनो वत्सस्थानीयमेवं वाग्धेनूपासकस्ताडाव
 मेव प्रतिपद्यते ॥ **॥ जयमग्निर्वैश्वानरः पूर्ववदुपासनांतरं मयमग्निर्वैश्वानरः कोयमग्निरित्याह। यो यमंतः पुरुषे किंशरी**
॥ रारंजवो नेत्युच्यते येनाग्निना वैश्वानराख्येनेदमन्नं यच्यते किंतदन्नं यदिदं मद्यते तु तेनैव प्रजापतिः जाठरो ग्निरित्यर्थः
 साक्षादुपलक्षणार्थमिदमाह मस्याग्नेरन्नं पचतो जाठरस्येष्टघोषो जवतिको सोयं घोषमेतदिति क्रियाविशेषणं कर्णेन
 विधायंगुलीन्यामपिधानं कृत्वा शृणोति तं प्रजापतिमुपासीत वैश्वानरमग्निमत्रापिताद्वा व्यं फलं तत्र प्रासंगिकमिदमरिष्टलक्ष

१६४

णमुच्यते। सोऽत्र शरीरे जोक्ता यदोक्तमिष्यन्न जवतिनेवं ध्वोषं शृणोति ॥ **॥ तममं ब्राह्मणं ॥** सर्वेषामस्मिन्प्रकरणउपासनानां
 गतिरियं फलं चोच्यते। यदा वै पुरुषो विद्वानस्माल्लोकमप्रेति शरीरं परित्यजति स तदा वायुमागच्छत्यग्निरेति र्यतो वा पुस्ति
 मितो जेयस्तिष्ठति। स वायुः तत्र स्वात्मनितस्मै संप्राप्तय विजिहीते आत्मा वयवान्निगमयति छिद्नीकरोत्यात्मानमित्यर्थः
 किंपरिमाणं छिद्रमित्कच्यते यथारथचक्रस्य रवं छिद्रं प्रसिद्धं प्रसिद्धं परिमाणं तेन छिद्रेण स विद्वान्मूर्द्धवाक्रमते उर्ध्वः स गच्छति न
 स आदित्यमागच्छति। **॥** अदित्यो ब्रह्मलोकं जिगमिषो मार्गानि रोधं कृत्वा स्थितः सोऽप्येवं विदुः उपासका यद्द्वारं प्रयच्छति तस्मै स
 तत्र विजिहीते यथा तत्र वरस्य रवं वादित्रविशेषस्या छिद्रपरिमाणं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते सर्वद्रम समागच्छति सोऽपि तस्मै त
 त्रविजिहीते तथथा दुंदुजेः रवं प्रसिद्धं तेन उर्ध्वं आक्रमते स लोकं प्रजापतिमागच्छति किं विचिष्टमत्रोक्तमानमेतदुःखेन विव
 र्जितमित्येतदहिमं हिमवज्जितं शरीरदुःखं वज्जितमित्यर्थस्तं प्राप्य तस्मिन् च सति शाश्वतीर्नित्याः समाः संवत्सरानित्यर्थः।
॥ ब्रह्मणो वदून्कल्पान् वसतीत्येतत् ॥ **॥ तममं ब्राह्मणं ॥** एतद्देवपरमं तपः किंतन्यद्वाधितं यदि परिगृहीतः स नृपतप्यते त
 दित्परमं तप इत्येवं चितयेन्नुदुःखं सामान्या तस्यैव चितयतो विदुषः कर्मक्षयहेतुस्तदेव तपोऽवत्यनिंदतोऽविषीदतः स एव तेन

तपसादग्धकिन्विषः परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद तथा मुमूर्षुरादावेव कल्पयति किमेतद्वै परमं तपो यं प्रेतं मां प्राप्तादरण्यं
 दूरं तिम्रिजोऽस्य कर्मणे तद्गामादरण्यगमनसामान्यात्परमं मम तत्तपोऽविष्यति प्राप्तादरण्यगमनं परमं तप इति हि प्रसि
 द्धं परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद तथैतद्वै परमं तपो यं प्रेतं मग्ना वक्ष्यादधति अग्निप्रवेष्टा सामान्यात्परमं हैव लोकं जयति य एवं वे
 द ॥ **एकादशं ब्राह्मणं ॥** **अन्नं ब्रह्मेति** तथैव तदुपासनांतरं विधित्सन्नाहान्नं ब्रह्मान्नमद्य ते यतद्ब्रह्मेति एकेवाचार्या आहु
 स्तन्त तथा गृहीतव्यमन्नं ब्रह्मेतन्न्ये आहुः प्राणो ब्रह्मेति तच्च यथान गृहीतव्यं किमर्थं पुनरन्नं ब्रह्मेति न प्राह्य यस्मात्पूयति हि
 घते पूति जावमापद्यते ऋते प्राणा तत्कथं ब्रह्म हि नाम तद्यद्विना शिब स्तु तर्हि प्राणो ब्रह्म नैवं यस्मादुष्यति वै प्राणः शोष
 मुपेतिकं तेनादत्ता हि प्राणो तो न्नेनाद्येन विना न शक्नोत्यात्मानं धारयितुं तस्मादुष्यति प्राणः ऋते न्नान्न अत एकेकस्य ब्रह्म
 तानोपपद्यते यस्मात्तस्मादेते हन्तु एव न्न प्राणदेवते एकधा न्नं यमेकधा न्नं च त्वागत्वा परमतां परमत्वं गच्छतो ब्रह्म त्वं प्राप्नुत
 स्तदेतदेव मध्यवस्य हस्म आहस्म माह दोनामपि तरमात्मनः किं स्थितिर्विदिति विकर्तयथा मया ब्रह्म परिकल्पितमेवं विदुषे किं
 स्थिन्कु र्यासाधु शोभनं पूजां कां त्वस्मै पूजां कुर्यामित्यग्निप्रायः किमेव वास्मै एवं विदुषे असाधु कुर्यात्कृतवृत्त्योसा वित्याग्निप्रायः
अन्नं प्राणो सह न्नं तो ब्रह्मेति विद्वान्नासावसाधु करणेन रं विदितो जवति नापि साधु करणेन महीकृतस्तमेवं वादिनं सपिता हस्म

१६६

आह पाणिना हस्तेन निवारयन् मा प्राह दमे वं वोचः कस्तु एव योरन्न प्राणयोरेकधा न्नं यं न्नत्वा परमतां कस्तु गच्छति न कश्चिद
 पि विद्वान्न अनेन ब्रह्मदर्शनेन परमतां गच्छति तस्मान्नैवं वक्तुं मर्हसि कृतवृत्त्योसा वितियद्येवं ब्रवीतु न वात्कथं परमतां गच्छती
 तितस्मै एतन्न वक्ष्यमाणं वच उवाच किं तन्न विदिति किं तद्विदित्युच्यते अन्नं वै विब्रजे हि यस्मादिमानि सर्वाणि न्नतानि विष्टान्याश्र
 तान्यतो न्नं विदित्युच्यते किंचरमिति वोक्तवान्पिता किं पुनस्तद्वै प्राणो वैरंकुत इत्याह प्राणो हि यस्माद्वलाश्रये सति सर्वाणि न्नतानि
 रमंते तोरं प्राणः सर्वं न्नं ताश्रय गुणमन्नं सर्वं न्नतरति गुणश्च प्राणो न हि कश्चीत् अनायतनो निराश्रयोरमेतन्न सत्यप्यायतने
 प्राणो दुर्वलो रमते यद्वत्वायतनवान्प्राणी वलवांश्च कृतार्थमात्मानं मन्यमानो रमते लोकः **युवास्यात्साधु युवाध्यायक इत्यादि** शु
 तो इदानीमेवं विदः फलमाह सर्वाणि वो हे अस्मिन् न्नतानि विष्टान्यन्न गुणज्ञानात्सर्वाणि न्नतानि रमंते प्राण गुणज्ञानं य ए
 वं वेदः ॥ **द्वादशं ब्राह्मणं ॥** **उक्तं** तथोपासनांतरं मच्छं शस्त्रं तद्विप्रधानं महाव्रते ऋतौ किं पुनस्तदुक्तं प्राणो वा उक्तं **प्राणश्च प्रधानः**
 नः उक्तं च सर्वत्रास्त्राणां मत उक्तं मित्युपासीत कथं प्राण उक्तं मित्याह प्राणो हि यस्मादिदं सर्वं समुत्पद्यति उक्त्यापनादुक्तं प्रा
 णो न्नं प्राणः कश्चिदुत्तिष्ठति तदुपासन फलमाह उन्न ह अस्मादेवं विद उक्तं विप्राण विदीरः पुत्रं जतिष्ठति हृष्टमेतत्फलमद्य
 एं रुक्ते स्य सायुषे स लोकनां जयति य एवं वेद यजुरिति चोपासीत प्राणं प्राणो वै यजुः कथं यजुः प्राणः प्राणो हि यस्मात्सर्वाणि न्न

चतानियुज्यंतेन सति प्राणे केन चित्रकस्य चिद्योगसामर्थ्यमनयुनक्तीति प्राणो यद्वाः एवं विदः फलमाह युज्यंते उद्यमत इत्यर्थः ह्रस्वस्मै एवं विदे सर्वाणि चतानि श्रेष्ठं श्रेष्ठं तावतस्मै श्रेष्ठ्या यायनः श्रेष्ठो न वेदिति यजुषः प्राणस्य सायुज्यमित्यादि सर्वसमानं ॥ सामेति चोपासीत प्राणं प्राणो वेत्ता म कथं प्राणः सामप्राणे हियस्मात्सर्वाणि चतानि सम्यं विसंगच्छंते संगमना त्सायुजापतिहेतुत्वात्सामप्राणः सम्यं चिसंगच्छति ह्रस्वस्मै सर्वाणि चतानि केवलं संगच्छत एव श्रेष्ठं तावत्वाय चास्मै कल्पंते समर्थ्यं ते साम्नः सायुज्यमित्यादि पूर्ववत् ॥ तं प्राणं क्षत्रमित्युपासीत प्राणो वेत्ता च प्रसिद्धमेतत् प्राणो हि वेत्ता च कथं प्रसिद्धतेत्याह ॥ त्रायत्येनं चिदं देहं प्राणः क्षणितोः त्रास्त्रादि हिंसात्पुनर्मी सेना पूर्वयतियस्मात् कृतत्राणात्प्रसिद्धं क्षत्रत्वं प्राणस्य विदुः फलमाह ॥ क्षत्रमंनत्रायते न्येन केन विदित्यत्र क्षत्रं प्राणस्तमं च प्राणं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ चारव्यां तरेषा पाठात्क्षत्रमात्रं प्राप्नोति प्राणो जवतीत्यर्थः ॥ क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ ॥ ब्रह्मणो हृदयद्यने कोपाधिविशिष्टस्योपासनमुक्तं ब्रह्मणो दानं गायत्र्युपाधिविशिष्टस्योपासनं वक्तव्यमित्यास्त्यते सर्वं चंदसां हि गायत्री चंदः प्रधानं नृते तं प्रयोक्तुं गायत्राणां द्वायत्रीति हि वक्ष्यति नान्येषां चंदसां प्रयोक्तुं प्राणत्राणसामर्थ्यं प्राणत्वं चतुर्वासां चंदसां वात्मा प्राणः प्राणश्चक्षतत्राणा क्षत्रमित्युक्तं प्राणश्च गायत्री तस्मात्तदुपासनमेव विधित्व्यातद्विज्ञोतमे जन्म हेतुत्वाच्चा गायत्र्या ब्राह्मणम

१६२

यय

सृजत तत्पुनराजन्मं जगत्पावेन यमिति तद्विज्ञोतमारव्यं हि द्वितीयं जन्म गायत्री निमित्तं तस्मात्प्रधानं गायत्री तदुपाणा व्युत्पत्त्या यवा
 ह्रणा बलि वदंति ॥ स ब्रह्मणो विपायो विरजो विविक्तो ब्राह्मणो जवतीत्युत मपुरुषार्थसंबंधब्राह्मणस्य दर्शयति ॥ तद्विज्ञोतं गाय
 त्रीजन्ममूलमतावक्तव्यं गायत्र्याः सतत्त्वं गायत्र्या हि यः सृष्टो द्विज्ञोतमो निरंकुश एवोत्तमपुरुषार्थसाधने धिक्क्रियते तत्तन्मूलः परमपुरु
 षार्थसन्धस्य सत्त्वं तदुपासनविधानायाह ॥ नृमिः आंतरिक्षं द्यौः इत्यष्टावक्षराणि अष्टाक्षराण्यष्टाक्षरमष्टाक्षराणि यस्य तदिदं म
 ष्टाक्षरं हे प्रसिद्धावद्योतको एवं प्रथमं गायत्र्ये गायत्र्याः पदं करिणो वास्तुत्वं पूरणमेतत्तदुह एवमेतदेवास्याः गायत्र्याः पदपादः प्रथमो
 नृस्यादिलक्षणैस्त्रैलोक्यात्माष्टाक्षरत्वसाम्यादेवमेतन्नृत्रैलोक्यात्मकं गायत्र्याः प्रथमं पदं वेद तस्यैतत्फलं सविद्वान्न्यावत्किंचिदेषु लो
 केषु जेतव्यं तावत्सर्वं जयति यो स्या एतदेव पदं वेद ॥ तथा चैवं विद्वान्मानीति त्रैविद्यानामाक्षराणि एतान्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं द्वा
 रकं गायत्र्ये पदं द्वितीयमेतदेवास्या एतन्नृयदृग्गुणः सामलक्षणमष्टाक्षरत्वसामान्यादेव स्यात्तृतीयं त्रयीविद्यात्रय्या विद्याया
 यवत्फलजातमाप्नोते तावद्भुजयति यो स्या एतद्गायत्र्यास्त्रैविद्यालक्षणं पदं वेद ॥ ॥ तथा प्राणः अपानः वियानः एतान्यपि प्राणा
 धिनिधानाक्षराण्यष्टौ तथा गायत्र्यास्तृतीयं पदं यावदिदं प्राणिजातं तावद्भुजयति यो स्या एतदेवं गायत्र्यास्तृतीयं पदं वेद ॥ तथा
 नंतरं गायत्र्यास्त्रिपदायाः त्रिवृत्तिकायास्तुरीयं पदमुच्यते ॥ अत्रिधेयं नृतमथ अस्याः प्रकृताया गायत्र्याः एतदेव वक्ष्यमाणं त
 रीयं पदं परोरजाय एष तपति नृयमित्यादिवाक्यपदार्थस्य यमेव व्यावष्टे श्रुतिर्यद्वैचतुर्थं प्रसिद्धं लोके तदिदं तुरीयं त्रादेनाति

यय

गायत्रीविदंस्तोति यदि हवे अपि एवं विदुर्बद्धि वन हितस्य सर्वात्मनो बहूनामास्ति किंचित् सर्वात्मकत्वात् विदुषः प्रतिगृह्ण
 ति ने हे वत प्रतिग्रहजातं गायत्र्या एकं च नेकमपि पदं प्रतिपर्याप्तं। सगृह्णमांस्त्री न स योगायत्री वितुर्मा नूत्तरादी नूदिरण्यो
 दिधन पूर्यान् लोकान् प्रतिगृह्णीयात्स प्रतिग्रहः अस्या गायत्र्या एतत्प्रथमं पदं यद्वाख्यातमाप्नुयान् प्रतिग्रहः प्रथमपदवि
 ज्ञानफलं तेन भुक्तं स्यान्न त्वधिकं दोषोत्पादकः स प्रतिग्रहः अथ पुनर्यविति द्वयं त्रयी विद्यायस्तावत् प्रतिगृह्णीयात्सोस्या एत
 द्वितीयं पदमाप्नुयाद्वितीयपदविज्ञानफलं तेन भुक्तं स्यात् तथा यावदिदं प्राणियस्तावत् प्रतिगृह्णीयात्सोस्या एतत्तृतीयं पदमा
 प्नुयात्तेन तृतीयपदविज्ञानफलं भुक्तं स्यात् कथं यित्वेदमुच्यते पादत्रयसममपि यः कश्चिन् प्रतिगृह्णीयात्सोस्यादत्रयविज्ञा
 नफलस्येव क्षयकारणं न त्वन्यस्य दोषस्य कर्तृत्वे क्षमां न वेदंता प्रतिग्रहीता वा गायत्री विज्ञानं स्मृतये कल्प्यते ता प्रतिग्र
 हीता च यद्यप्येवं संताव्यते नासौ प्रतिग्रहो पराधक्षमः कस्माद्यतोऽधिकं मपि पुरुषार्थं विज्ञानमवशिष्टमेव चतुर्थपादवि
 षयं गायत्र्याः तद्वर्जयति अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शितं पदं परोरजा य एष तपति तत्रैत नैव केन चन केन चिदपि प्रतिग्रहेण
 प्यनेव प्राप्यमित्यर्थः। यथा पूर्वाक्ता नित्रीणि पदान्येता न्यपि नेवाप्यानि केन चिक्कल्पयित्वेव मुक्तं परमार्थतः कुतः उपेता
 वत् प्रतिगृह्णीयाच्चैलोक्यादिसमस्तस्मादप्येवं प्रकारोपास्येत्यर्थः। तस्या उपस्थानं तस्या गायत्र्याः उपस्थानं उपेत्यस्था

१६८

ननमस्कारणं अनेन मंत्रेण को सोमं चंद्रादहरे गायत्रि बसित्वं च वसिष्ठे लोकापादेनेकपदीत्रै विद्यारूपेण द्वितीयेन द्विप
 दीनात् तृतीयेन त्रिपद्यासि वतुर्थेन तुरीयेण चतुष्पद्यासि एवं चतुर्भिः पदेरुपासकैः पद्यसंज्ञायसे इति परंपरेण निरूपाधिकेन
 स्तेनात्मना पदसि ब्रविद्यमानं पदं येन पद्यसंज्ञायाः पदसि यस्मान्न द्विपद्यसेनेति नेत्यात्मकत्वात् तद्व्यावहारविषयाय न
 मस्ते तुरीयाय दर्शिताय पदाय परोरजा से सोमो राज्ञः पाप्मा त्वत्प्राप्तिविघ्नकरः अहस्तदात्मनः कार्ययत् त्वत्प्राप्तिविघ्नकर्तृत्वं मा
 प्रापतमेव प्राप्नोतु इति मंत्रपरिसमाप्त्यर्थः। यदि ध्यात्र्यं प्रतिदूषं कुर्यात्स्वयं विद्वान् प्रत्यनेनो यस्तानेन असौ राज्ञः रमुकना मे
 ति नाम गृह्णीयादस्मै यज्ञदत्ताया नि प्रेतः कामो मासमृद्धि स मृद्धिमा प्राप्नोत्विति वोपतिष्ठते इति दोषे दत्ता नि प्रेतं प्रापमिति वो
 पतिष्ठते इति दोषो मा प्रापदित्यादित्रयाणां मंत्रपादानां यथा कामं विकल्पः। गायत्र्या मुखविधानार्थं यो वाद उच्यते एतत्तह कि
 ल्वैस्मर्यते तत्र त्रगायत्री विज्ञानविषये जनको वैदेहः वडिलं नाम तोष्ठराश्वस्या पत्यमाश्वतराश्वि मृकिलोक्तवानुयतु इति वि
 तर्कहो अहो इत्येतत्तद्यत्तद्वायत्री विदब्रूथा गायत्री विदस्मिति यदब्रूथाः किमिदं तस्य क्व सो न नुरूपं कथं यादि गायत्री वि
 त्रप्रतिग्रहो दोषो हस्ती चूतो बहसी तिसप्रत्याह। राज्ञा स्मारितः मुखं गायत्र्याः हियस्मादस्या हे संघाटनविदां वकारेति न वि
 ज्ञातवानस्मीति हतवावा। कांग विलत्वाद्वायत्री विज्ञानं ममाफलं जातं इति तस्याः गायत्र्याः अग्निरेव मुखं यदहवे अपि व
 द्धिवेधनं अग्नावच्यादधातिलोकि काः सर्वमेव तत्संदहत्येवेधनमग्निर्मुखमित्येवं वित्स्वयं गायत्र्यात्माग्निमुखः स न्यद्यापि वद

729

वृत्तिलाभतयैवमेष्वस्त्वस्यविवक्षितत्वात्। योहवेवसिष्ठांवेदवसिष्ठःस्वानांनवेदोर्नानुरूपेणफलंयेषांवज्ञाति
 यातिरेकेणवसिष्ठोर्जुर्व तुमिच्छतितेषांचवसिष्ठोत्तवत्युच्यतांतर्दिकासोवसिष्ठेति। वाग्वेवसिष्ठावासयत्यतिशयेनवस्तेवे
 तिवसिष्ठावाग्मिनोर्द्विधनवंतोवसंत्यतिशयेनाद्यादनार्थस्यवावसेर्वसिष्ठाः। किंरवंतिहिवाचावाग्मिनोन्यान्तेनवसिष्ठगु
 णवत्यरिज्ञानाद्वसिष्ठगुणोर्जुवतीतिदर्शनानुरूपंफलं। योहवेप्रतिष्ठांवेदप्रतितिष्ठत्यनयेतिप्रतिष्ठातांप्रतिष्ठागुणावतीये।
 वेदतस्येतत्फलंप्रतितिष्ठतिसमेदोर्कालेचतथादुर्गेविषमेचदेनोर्दुर्गमनेचदेनोर्दुर्गिज्ञादोवाकालेविषमेयद्येवमुच्यतांका
 सोप्रतिष्ठावक्षुर्वेप्रतिष्ठाकथंवक्षुषःप्रतिष्ठात्वमित्याह। वक्षुषादिसमेचदुर्गेचदृष्ट्वाप्रतितिष्ठत्यनोनुरूपंफलंप्रतितिष्ठ
 तिसमेप्रतितिष्ठतिदुर्गेयएवंवेदेति। योहवेसंपदंवेदसंपदुणयुक्तंयोवेदतस्येतत्फलंभस्मेविदुषेसंपद्यतेहकिंयंकामं
 वमयतेसकामः। किंपुनःसंपदुणकंश्रोत्रंवेसंपत्कथंपुनःश्रोत्रस्यसंपदुणात्वमित्युच्यतेश्रोत्रेसतिहियस्मात्सर्वविदाः
 अहिसंपन्नाःश्रोत्रेन्द्रियवतोध्ययत्वाद्देवविहितकर्मापन्नाश्चकामास्तस्माद्वैश्रोत्रंसंपदतोविज्ञानानुरूपंफलंसंहास्येपद्यते
 संपद्यतेहचसमेयंकामंकामयतेयएवंवेदयोहवाचायतनंवेदायतनमाश्रयस्तयोवेदायतनंस्वानांनवत्यायतनंजनानामन्येषा
 मापि किंपुनस्तदायतनमित्युच्यतेमनोवाचायतनंआश्रयइंद्रियाणांविषयाणांचमनआश्रितादिविषयात्मनोर्ज्ञेयत्वंप्रति

पद्यंते मनः संकल्पवशानि चंद्रियाणि प्रवर्तते निवर्तते च तौ मन आयतनमिंद्रियाणां मनोदरनिानुरूपेण फलमायतनं स्वानां न
 वत्यायतनं जनानां एवं वेदं प्रजायते ह प्रजया पशुभिः प्रजया पशुभिश्च संपन्ना नवतिरेतौ वे प्रजाती रसा प्रजनेनंद्रियमुपलभ्यते
 वदितानानुरूपं फलं प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्ह्येवं वेदः । तदंशे प्राणावागायदः अहंशे यसे अहंशे यानित्येतस्यै प्रयोजनाय वि
 वदमाना विरुद्धं वदमाना ब्रह्मजं भुवर्द्धागतवंतो ब्रह्मराष्ट्रवायं प्रजापतिं गत्वा चतुर्दशहज्रयुक्तवतः कः नोस्माकं मध्ये वसिष्ठः
 वसति वासयति वा तद्ब्रह्मतेः पृष्ठं सत्तद्ब्रह्म उवाच उक्तं वद्यस्मिं वो युष्माकं मध्ये उक्तांते नारीरादिदं नारीरं पूर्वस्मादतिशयेन पापीयः
 पापतरं मन्यते लोकः । नारीरं हि नाम नैका श्रुचि संख्या तत्वाज्जीवतोपि पापमेवं तोषिकं पृथगं यस्मिंनुक्तांते नवतिरेतौ वे प्रजाती रसा प्रजनेनंद्रियमुपलभ्यते
 ते पापीय इति स वो युष्माकं मध्ये वसिष्ठोक्तं विषयतिज्ञानं नपि वसिष्ठं प्रजापतिर्नोवाचायं वसिष्ठ इति इतरेषामप्रिय परिहाराय तत्र
 मुक्ता ब्रह्मणा प्राणात्मानो वीर्यं परिक्षणाय क्रमेणोच्चक्रमुक्ता वागेव प्रथमं ह्रस्वस्मात्करीराडुच्चक्राम उक्तांते वती । सावोक्तम्य १२३
 संवत्सरं प्रोष्य प्रोषिता चूत्वा पुनरागत्यो वाचकथं मशकत राक्तवतो यूयं मृते मां विना जीवितुमिति । त एव मुक्ताः । वुर्यथा लोके क
 लामृका अवदंतो वा वा प्राणतः प्राणेन व्यापारं कुर्वतः प्राणेन पश्यंतो दर्शनं व्यापारं चक्षुषा कुर्वतः । तथा शृण्वंतः श्रोत्रेण विद्वांसो
 मनसा कार्या कार्या दिविषयं प्रजायमाना रे तसा पुत्रानुत्पादयंत । एवमजीविष्य वयमित्येवं प्राणेर्दत्तोत्तरावागात्तानां स्मि

१२३

न वसिष्ठं ब्रह्म प्रविवेकाद्वाक्त्वा चक्षुर्होच्चक्रामेत्यादि पूर्ववत् श्रोत्रं मनः । प्रजापतिरित्यर्थः । अथ प्रोहेण उक्तमिष्यनुक्तं
 मणं करिष्यन्सदा नीमेव संस्थानात्प्रचलितावागादयः । त्रिवेद्युच्यते यथा लोके महासुहयः महाश्रोतमोहयः सुहयः ल
 क्षणोपेतो महान्परिमाणतः सिंधुदेशोत्तवः सैधवो गतिजनतः पद्मीराशंकुन्यादवधनत्रांकुन्यादवाश्रितेशंकवश्चतान्संवृहे
 दुद्युक्ते युगपदुरवने दृष्ट्वा रोहे व्यासुदे परीक्षणाय । एवं ह एव इमान्वागादीन् प्राणान्संववर्द्धयितवान् स्वस्थानादुक्षितवान्
 वागादयः हज्रयुः हेतुगवोरुगवन्मोत्रक्रमीर्यस्मान्नेवेनादया मस्त्वदृतेत्वां विना । जीवितुमिति । एवं मम श्रेष्ठता विज्ञाता न वद्वि
 रहमत्र श्रेष्ठस्तस्य उमे मम वलिकं कुरुत करं प्रयच्छे तव्यं वा प्राणसंवादः कश्चिन्नो विदुषः श्रेष्ठपरिक्षणप्रकारोपदेशः । न हि
 प्रकारेण विद्वाको नुखत्वत्र श्रेष्ठ इति परीक्षणं करोति स एष परीक्षणप्रकारः संवादरूतः कथं तेन न्यथासंहत्यकारिरां स
 तामेषामंजसेव संवत्सरमात्रमेकैकनिर्गमनाद्युपपद्यते तस्मादिदं नवानेन प्रकारेण विचारयति वागादीनां प्रधानबुलुत्सुरुपा
 सनाय वलिकं प्रार्थिताः संतः प्राणास्तथेति प्रतिज्ञातवतः सा वाक्यं यमं वलिदानाय प्रवृत्ता ह उवाच उक्तं वती द्वैतवदं वसिष्ठ
 अस्मिन्मम वसिष्ठं तत्तव तेन वसिष्ठगुणेन त्वं तद्वसिष्ठोसीति यदहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठासियाममं प्रतिष्ठासात्वमसीति
 चक्षुः समानमन्यत्संपदायतन प्रजापतिरित्युक्तं क्रमेण समर्पितः यदो वंसाधु वलिदत्तवतो नवतो ब्रूत । तस्य मे एवं गुणविशि

नवं

एस्य किमनं किं वा स इति आहुतिरयदिदं लोके किं वा ल्पमप्याश्रयः आहुतिरयः आकीटपतंगेत्यः स्ततेनैयवृक्षस्य न
कीटपतंगान्तेन स सर्वमेव व किंचित्प्राणिहिरयमानं तत्सर्वं तवान्नसर्वं प्राणस्यान्नामिति दृष्टिस्त्रविचसर्वक्षणे
दोषात्तावं वदंति प्राणान्तविदसः सत्तां तरेण प्रतिषिद्धत्वात् तस्य विकल्प इति चेन्न विधाय कत्वा न्नदवाप्रस्थानन्तं जं नवती
तिसर्वं प्राणस्यान्नामित्येतस्य विज्ञानस्य विहितस्य स्तुत्यर्थमेतन्न तेनेकवाक्यतापत्तेर्ननु शास्त्रेतरविहितस्य बाधने सामर्थ्यमन्य
परत्वादस्य प्राणमात्रस्य सर्वमनुमित्येतद्वर्तनमिदं विधित्वं ननु सर्वक्षणे दोषोक्तं वज्ञानं तस्मिंश्चैवाप्रमा
णात्तावादिदृष्टः प्राणत्वात्सर्वान्नत्वोपपत्तेः सामर्थ्याददोष एवेति चेन्न शेषान्नत्वानुपपत्तेः सत्यं यद्यपि विद्वान्प्राणो येन कार्यक
रणसंघातेन विज्ञाष्टस्य विद्वत्तातेन कार्यकरणसंघातेन कृमिकीटदेवाद्यशेषान्नक्षणेनोपपद्यते तेन तत्राशेषान्नक्षणे दो
षात्तावज्ञापनमनर्थकमप्राप्तत्वादशेषान्नक्षणे दोषस्य ननु प्राणः सन्नक्षयत्येव कृमिकीटाद्यन्नमपि दृष्टं किंतु ननु तद्विषयः
प्रातिषेधोस्ति तस्माद्देवरक्तं किं शुक्रं तत्र दोषात्तावं येन ननु कार्यकरणसंघातसंबंधेन प्रतिषेधः क्रियते तत्संबंधेन त्विदं नैव प्रतिप
सवोस्ति तस्मात्प्रातिषेधातिक्रमे दोष एव स्यादन्वयविषयत्वान्न

गद्यः

१७३

आह्वानादिशरीरस्य सर्वान्नत्वदर्शनमिदं विधीयत किंतु प्राणमात्रस्येवा च सामान्येन सर्वान्नप्राण
३ सत्तदुपपत्तां शेषान्नक्षणे दोषाभावज्ञापनं अनर्थक्यमप्राप्तत्वादशेषान्नक्षणे दोषस्य ३

स्य किंचिदन्नजातं कस्यचिज्जिवने हेतुः यथा विषजस्य कृमेस्तदेवान्यस्य प्राणान्नमपि स दृष्टमेव दोषमुत्पादयति मरणदिलक्ष
णं तस्या सर्वान्नस्यापि प्राणस्य प्रतिसिद्धान्नक्षणे ब्रह्मणत्वादिदेहसंबंधादोष एव स्यात् तस्मात्प्रतिष्ठातानमेवा तक्षयनक्षणे दोषा
त्तावज्ञानं आवासादित्यापोरक्ष्यमाणवासास्थानीयास्तं वा वप्राणस्यापो वा स इत्येतद्वर्तनं विधीयते ननु वासः कार्ये आपो विनियुक्तं
त्राक्याः तस्माद्यथा प्राप्ते दक्षणे दर्शनमात्रकर्तव्यं न ह वै अस्य सर्वप्राणस्य नैमित्त्येवं विदः अनन्नमनदनीयं जगत्संस्तुतं न वति ह य
नेनानदनीयं नुक्तं मदनीयमेव स्यान्ननु तच्छतदोषाणालिप्यत इत्येतद्विद्यास्तुतिरिति बोधायनतथानान्नं प्रतिगृहीतं यद्यप्यप्रति
ग्राह्यं हस्यादिप्रतिगृहीतस्यात्तदप्यन्नमेव स्यात्तत्राप्यप्रतिग्राह्यप्रतिग्रहदोषेण न लिप्यत इति स्तुत्यर्थमेव य एव मेतदनस्य प्राण
स्यान्नं वेद फलं तु प्राणात्मजाव एवने त्वेतत्फलानि प्रयेण किंतु स्तुत्यभिप्रायेण नित्यं तदेव फलं कस्मान्न न वति न प्राणात्मा दर्शि
नः प्राणात्मजाव एव फलं तत्र च प्राणात्मभूतस्य सर्वान्नमनोऽनदनीयमप्याद्यमेतथाप्यप्रतिग्राह्यमपि प्रतिग्राह्यमिति यथा प्रातमे
वापादाय विद्यास्तुत्येतन्मेव फलविधिसरूपतावाक्यस्य सत्तावापोवासः प्राणस्य तस्माद्विद्वांसो ब्राह्मणा श्रोत्रियाः अधीतव
दाः अग्निषतो जोक्ष्यमाणाः आवा मंत्यपः अश्विन्वा मंतिषु क्त्वा चोत्तरकालमपोरक्षयंति तत्रोषामावा मतां कोत्रिप्राय इत्या
ह एतमेवानं प्रणमनं कुर्वतो मन्यते अति हि चेत्तद्योयसो वासो ददाति स तमनेन करोमीति हि मन्यते प्राणस्य वापो वास इति ह्यु

कृत्यः पिबामि। तत्राणस्य वा सो ददामीति विज्ञानं कर्तव्यमित्येवमर्थमेव तन्ननु सोऽध्यमाणोऽनुक्तवांश्च प्रयतोऽविद्यामी
त्यावामतितत्र प्राणस्यानग्रताकरणार्थत्वे च हिः कार्यता च मनस्यस्यानग्रताकार्यद्वयमावमनस्येकस्य युक्तं यदि प्रायस्य
र्थं नानग्रताथमथानग्रताथं निप्रायत्यर्थं यस्मादेवं तस्माद् द्वितीयमावनां तत्राणस्यानग्रताकरणाय च वतु। न क्रिया हि
त्वोपपत्तेर्द्वेने क्रिये नोऽप्यमाणस्य च वतश्च यदा च मनस्यस्मृतिविहितं तत्राणस्यार्थं तवति क्रियामात्रमेव न तत्र प्रायस्यं दर्श
नाद्यपेक्षते तत्र वाचमनांगत्वात् स्वप्नुवा सो विज्ञाने प्राणस्येति कर्तव्यतया बोध्यते न तस्मिन् क्रियमाणे वाचमनस्य प्रायस्यार्थ
तावाध्यते क्रियांतरत्वादावमनस्य तस्माद् सोऽध्यमाणस्य च वतश्च यदा च मनस्येति तत्राणस्य वासः प्राणस्येति दर्शनमात्रं विधीयते अत्र
तत्वात् अन्यतः ॥ ॥ अष्टमस्य प्रथमं ब्रह्मणः ॥ अथ केतुर्हवा आरुणो यदस्य संवंधः खिलधिकारो यंतत्र यदनुक्तं तदुच्यते स
माध्यायांते ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणाग्नेर्मा र्जया वने कृतमग्नेन यमुपयेति तज्ज्ञाने के सां यथा सद्भावो मंत्रोऽसामर्थ्यात्प्रदर्शि
तः उपयेति विशेषणत्वं ज्ञानं च कृतविपाकप्रतिपत्तिमार्गावस्थितिचयनत्वेत्यादित्वा कतिकर्मविपाकप्रतिपत्तिमार्गा इति सर्व
संसारगत्युपसंहाराथेयमारुहः ॥ अथावती हि संसारगतिरेता वा कर्मणो विपाकः स्वात्ताविकस्य त्रास्त्रीयस्य च स विज्ञानस्येति पद
विद्वयाह प्राज्ञापत्या इत्यत्र स्वात्ताविकः पाप्मासूचितो न तु तस्येदं कार्यमिति विपाकः प्रदर्शितः त्रास्त्रीयस्येव तु विपाकः प्रदर्शितः स्य

११४

ज्ञातमत्वप्रतिपत्त्यंतेन तत्र विद्या संज्ञेते द्वे राग्यस्य विवक्षितत्वात् तत्रापि केवलेन कर्मणा पितृलोको विद्यया विद्यासंयुक्तेन च कर्म
णा देवलोक इत्युक्तं तत्र केन मार्गेण पितृलोकं प्रतिपद्यते केन वा देवलोकमिति नोक्तं तत्र खिलप्रकरणे शेषतो वक्तव्यमिति
तत्रा रज्यते तत्रैव सर्वोपसंहारः त्रास्त्रीय इष्टः अथैतावदमृतत्वमित्युक्तं न कर्मणा मृतत्वात् त्रास्त्रीयति च तत्र हेतुर्नोक्तस्तद
र्थं श्रुत्वा यमां रं को यमादियं कर्मणो गतिर्नित्यं मृतत्वे व्यापारोऽस्ति तस्मादेतावदेवामृतत्वसाधनमिति सामर्थ्याद्देवः संपद्य
ते तत्राग्निहोत्रेन त्वेवैनयोऽस्त्वमुक्तांति न गतिं प्रतिष्ठां न तदपि न पुनरावृत्तिं न लोकं प्रत्युच्छायेन वेच्छेति तत्र प्रतिवचने
न ते वा एते आहुती हुते उक्ते मृतत्वादिना आहुतेः कार्यमुक्तं तत्रैतत्कर्तुराहुतिलक्षणस्य कर्मणः फलं तद्विकर्तारमनाश्रि
ताहुतिलक्षणस्य कर्मणः स्वातेन्येणोक्तात्यादिकार्यं संतु उपपद्यते कर्त्रर्थत्वात् कर्मणः कार्यं संतु स्य तत्राश्रयत्वाच्च कर्मणः
तत्राग्निहोत्रस्तुत्यर्थत्वादग्निहोत्रस्यैव कार्यमित्युक्तं षड्रकारमपीदमुत्तदेव कर्तुः फलमित्युपदिशते षड्रकारमपि कर्मफल
विज्ञानस्य विवक्षितत्वात् तत्राग्निहोत्रेण च पंचाग्निदर्शनमिहोत्रमार्गे प्रतिपत्ति साधनं विधित्सितमेव स शेषसंसारगत्युपसंहारः
कोऽस्येष्टानिष्टेत्येतद्विदर्शयिषुरारव्यायिकं प्रणयति। अथ केतुर्नामतो रणस्यापत्यं अरुणिस्तस्यापत्यमारुणेयः तत्राहु
तिद्वयार्थः। पित्राहुतिः सन् आत्मनो यत्राः प्रथना य पंचालानां पृषदमाज्ञा गामपंचालाः प्रसिद्धास्तेषां पृषदमागत्पतिवाराज्ञा

विषयं ज्ञेयमिति गर्वस्य राजा जगाम जीवलस्य पत्यं जैवलिः पंचाल राजनं प्रवाहणनामानं च तत्त्येः परिचारयमाणमा
 त्मनः परिचरणकारयंतमित्येतत्स राजा पूर्वमेव तस्य विद्यानिमानगर्वं श्रुत्वा विनेतव्यमिति मत्वा तमुदीक्ष्योत्प्रेक्ष्या तमा
 त्रमेवा न्युवादा न्युक्तवान् कुमार इति संबोध्य तं नार्थाप्नुतिः एवमुक्तः स प्रतिशुश्रावत् इत्यप्रतिरूपमपि क्षत्रियं प्रत्युक्त
 वान् कुमारः स ननु निश्चिष्टो नुशासितवानसि किंपिचा इत्युवाच राजा प्रत्याहेतरः उमिति वाटमनुशिष्टोऽस्मि यदि संशय
 स्ते वेच्छ विज्ञानासि किं यथा येन प्रकारेण माः प्रजाः प्रयत्या प्रियमाणाः विप्रतिपद्यंता इति विप्रतिपद्यंते विचारणार्थाप्नुतिः स
 माननमार्गेण गच्छंतीति मार्गद्विविध्यं यत्र भवति तत्र काश्चित् प्रजा अन्येन मार्गेण गच्छंतीति काश्चिदन्येनेति विप्रतिपत्तिर्यथा ताः प्रजाः
 विप्रतिपद्यंते तत्किं वेत्यर्थः। नेति होवाचेतरां तर्हि वेच्छ उच्यथा इमं लोकं पुनरापद्यता पुनरापद्यंते मया पुनरागच्छंतीं लोकं ने
 ति होवाच श्वेतकेतुः वेच्छासौ लोकः एवं प्रसिद्धेन न्यायेन पुनः पुनरसकृत्य यदि भ्रियमाणे यथा येन प्रकारेण न संपूर्यते सौ लोकः १२५
 तं किं नेति होवाच वेत्थो यत्र संख्या कायामाहुः त्यामाहुः तोडूता यमापः पुरुषवाचः पुरुषस्य यावा कुसेवयासां वाक्ताः
 पुरुषवाचो नृत्वा पुरुषश्चा नृत्वा वाचो नृत्वा यदा पुरुषाकार परिणतास्तदा पुरुषवाचो भवन्ति समुत्थय सम्यगुत्थायेद्भूताः स
 त्यो वदंति इति नेति होवाच यद्येवं वेच्छ देवानस्य पथो मार्गस्य प्रतिपदं प्रतिपद्यते येन सा प्रतिपत्ता प्रतिपदं पितृणां स्य

अष्टमः

वा प्रतिपदं प्रतिपद्यत्वा चमर्थमाह। यत्कर्म कृत्वा यथा विशिष्टं कर्म कृत्वेत्यर्थः। देव्या नं वार्यं स्थानं मार्गं प्रतिपद्यंते पितृणां वाय
 कृत्वा प्रतिपद्यते तत्कर्म प्रतिपद्यते तां प्रतिपदं किं वेत्येव लोकपितृलोकप्रतिपत्ति साधनं किं वेत्येत्यर्थः। अत्रास्यार्थस्य प्रका
 राकर्म मंत्रस्य वचोवाक्येन श्रुतमस्ति मंत्रोपस्यार्थस्य प्रकाशको विद्यत इत्यर्थः। कोऽसामंत्र इत्युच्यते हे सृती द्वे मार्गा विंश्रुत
 वान् मितयोरेका पितृणां प्रापिका पितृलोकं संवद्वा तथा सृत्या पितृलोकं प्राप्नोतित्यर्थः। अहमश्रुणवमिति व्यवहितेन संबधः दे
 वानां संबधिन्यन्या देवान् प्रापयति सा के पुनरुक्तान् पितृदेवाश्च गच्छंतीत्युच्यते उत अपि मर्त्यानां मनुष्याणां संबधिनी मनुष्या ए
 व हि सृतित्यां गच्छंतीत्यर्थः। तां सृतित्या मिदं विश्वं समस्तमेतज्जगच्छन् समेति गच्छतेति च हे सृतीयद्ययोः अत्रामध्ये पितरं मा
 तस्वमाता पितरंतरामध्य इत्यर्थः। को तौ माता पितरौ द्यावा एथि व्यावंड कपाले इयं वै माता सोपि नेति हि व्याख्यातं ब्राह्मणेना
 उक्तपालयोर्मध्ये संसारविषये एवेते सृतीनां त्यंतिका मृतत्वगमना यनाहमतो स्मात्प्रश्नमुदायादेकं च नेकं मपि देवानां इव
 दिति होवाच श्वेतकेतुः रथानंतरमपनिय विद्यानिमानगर्वमेनं प्रकृतं श्वेतकेतुं वसत्यापयोजनेनोपमंत्रया वक्ते इह वसंतं न व
 तः पाद्यमर्घ्यं चायतामित्युपमंत्रणं कृत्वा नृजा अनादृत्य तां वसतिं कुमारः श्वेतकेतुः प्रदुद्राव प्रगतवान् पितरं प्रति स आजग
 म पितरमागत्य चोवाच तं कथमित्युवाच वचोवक्ति एव किल नोस्मान्न नवान्पुरा स मावर्तन काले नुशिष्टान् सर्वा किं विद्यानि वचो

वाचदितिसोमालं च पुत्रस्य हवः श्रुत्वा ह पिता कथां केन प्रकारेण तव दुःखमुपजातं हे सुमेधः शो न नामेधा अस्येति सुमेधः श्रु
 तुममयथावृत्तं पंचपंच संख्या कानू प्रश्नान्मां राजन्यवंधुराज न्यावंधवो स्येति परिश्रवचनमेतन्नं जन्यवंधुरिति। अप्राक्षीत् पृष्टवांस्त
 तस्मान्न एकं च न एकमपि न वेद न विज्ञातवानस्मि कतमे ते राज्ञा पृष्टः प्रश्नादिति एवमिमेते ह इति प्र तीकानि प्रश्नानामुदाजहारा
 दाहृतवान् सहोवाच पिता पुत्रं कुदुमुपशमयन्। तथा तेन प्रकारेण नोस्मान् त्वं हे तात वत्स जानीथा गृह्णीथा यथायदहं किंच वि
 ज्ञानजातं वेद सर्वं तनुच्यमवोचमित्येव जानीथाः। कोन्यो मम प्रियतरोस्ति त्वत्तोयदर्थं रक्षिष्ये इमं प्येतन्नं जानामि यज्ञाष्टं तस्मा
 त्प्रेद्या गच्छ तत्र राज्ञि प्र तीत्यगत्वा ब्रह्मचर्यं वस्या वा विद्यार्थमिति सचाहृतवानेव गच्छत्विति नाहंतस्य मुखं निरिक्षितुमुन्महे
 स उवाच गामं गौतमो गौत्रतो गौतमः। आरुणिर्यत्र प्रवाहणस्य जैवले रास आसनमास्थायिका तस्मै गौतमाय आगताया स
 नमनुरूपमाहृत्योदकं च त्वेराहारयां च कारव्यं हव्यं तस्मात्सोमं अर्घ्यं पुरोधसा कृतवान् मंत्रवन्मधुपर्कं च कृत्वा चैवं पूजा
 तं होवाच। वरं भवते गौतमानुच्यं दद्वदति गोस्वादि लक्षणं सहोवाच गौतमः प्रतिज्ञातो मे वरस्तथा प्रतिज्ञायां दृढी कुर्या
 त्मानं यातुवाच कुमारस्य मम पुत्रस्या नै समीपे वाचमजाषथाः प्रश्नरूपा त्नामेव मे ब्रूहि स एव नो वरः सहोवाच राज्ञा देवेषु वरेषु
 तन्महे गौतम यत्वं प्रार्थयसे मानुषाणामन्यतम प्रार्थय वरं सहोवाच गौतमो न वतापि विज्ञायते ममास्ति सः। न तेन प्रार्थितेन

१५

१०६

११

कृत्यं मम यत्वं दित्सिमानुधं वरं यस्मात्तस्मात्प्यस्ति हिरण्यस्य प्रकृतस्या पातं प्राप्तं गोब्रह्मनामयान्तमस्तीति सर्वत्रा तुषंगो दासीनां प्र
 वाराणां परिधानस्य न च यन्मम विद्यमानं त्वत्तः प्रार्थनीयं त्वया वादेयं प्रतिज्ञातं च वरस्त्वया त्वमेव जानीष्ये यदच्युक्तं प्रतिज्ञारक्षणीया
 न वेति मम पुनरयमजि प्रायो मा तून्मोस्मान्नि अस्मानेव केवलान्प्रति सर्वत्र वदान्योक्तत्वाः वदान्यो मा त्वत्कदये मा त्वदित्यर्थः। वदो
 प्रकृतस्यानन्तस्यानंतफलस्येतदपर्यंतस्यापरिसमाप्तिकस्य पुत्रपौत्रादिगामिकस्येत्येतदीदृशस्य वित्तस्य मा प्रत्येव केवलमदाता
 नात्तूद्वान्वाह्यं तादेयमस्ति न वतः एवमुक्तः आह संत्वं वै हे गौतम तीर्थे न न्यायेन दानं विहितेन विद्यामत्त इच्छां सै इच्छां पुमि
 त्तुक्तो गौतम उवाच उपेयुपगच्छामि निषिध्यते नाहं न वं तमिति वाचाहस्म एव किल पूर्व किल ब्राह्मणाः क्षत्रिया विद्यार्थिनः संतो वै न्या
 न्वाक्षत्रिया वा वै न्या नापद्युपर्यति निषिध्यन्ते उपगच्छंति नोपनयनं शुश्रूषादिजिरतः स गौतमः उपायन कीर्तानुपगमन कीर्तनमा
 त्रेणोवा सोषितवान् नोपनयनं चकार एवं गौतमेनापदं तरुक्ते सहोवाच राजा पीडितं मन्वाक्षामयन्वतयानोस्मान्प्रतिमापराधाः
 अपराधं मा कार्षीरस्मदीयोपराधो न गृहीतव्य इत्यर्थः। तव च पिता महाब्रह्मन्पिता महेषु यथापराधं न जगृहः तथा पिता महानां वृ
 त्तमस्माच्च पित्रवतारक्षणीयमित्यर्थः। यथा इयं विद्या त्वया प्रार्थिता इतस्त्वत्संप्रदानं न कस्मिंश्चिदपि ब्राह्मणेन वा सोषितवती

३३६

वा। येन्यः कर्तुः सहितः अद्वाशववाच्याः सोमलोककर्तुः शरीरारंजाय द्युलोकं प्रविशंत्योद्भूयंत इत्युच्यते तस्मात् सज्जुताः द्युलोकं प्रवि
 प्रसोममंडले कर्तुः शरीरमारंजते इत्युच्यते देवाः अद्वां जुह्वतितस्या आहुत्यैः सोमो राजा संजवतीति अद्वावा आ पदति श्रुते ययाति
 यामाहुताया मापः पुरुषवाचो ह्यसमुत्थाय वदंतीति प्रश्नस्तस्य निर्णयविषये सो वै लोको ग्निरिति प्रस्तुतं तस्मादा
 कर्म समवायिन्यः कर्तुः शरीरारंजीकाः अद्वाशववाच्याः इति निश्चीयते नृयस्त्वादापः पुरुषवाच इति व्यपदेशो न त्वितराणि नूता
 न सति कर्म प्रयुक्तं शरीरारंज कर्म वा समवायित तेष्वपि प्राधान्यं शरीरकर्तृत्वे तेन वापः पुरुषवाच इति व्यपदेशः कर्म कृतो हि जन्म
 सर्वत्र यद्यप्यग्निहोत्रादु तिहारणोक्तां त्यादयः प्रस्तुताः पदार्थाः अग्निहोत्रे तथापि वैदिकानि सर्वाण्येव कर्माणि अग्नि
 च प्रज्जतीनि लक्ष्यते अग्निहोत्रादु त्यादा राग्नि संवद्धि पांक्तं कर्म कर्मणा पितृ लोक इति वक्ष्यति चाथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लो
 जयंतीति पर्जन्यो वाग्निर्गौतम द्वितीय आहुत्याधारः आहुत्यो रा इति क्रमे पज्ज न्योनामवृष्ट्युपकरणानि मा नी देवता त्मा तस्य स
 र एव समित्सं वत्सरेण हि शरदादि ति ग्रीष्मां न्नै स्वाव यवे वि परिवर्तमानेन पर्जन्यो ग्निर्द्वीप्यते अत्राणि धूमो धूम प्रजवत्वा
 रुपलक्ष्यत्वाद्वा विद्युदर्विः प्रकाश सामान्या दशानि रंगारा उपश्रान्तकाठिन्य सामान्या च्यां क्रौडनयस्तनपि त्रुवाद्याः विस्फुलिंगाः
 क्षेपायने कत्व सामान्या तस्मिन्ने तस्मिन्नित्याहुत्यधिकरणानि दर्शः देवा इति त एव होतारः सोमं राजानं जुह्वतिया सो द्युलोकान्नो अद्वा

११५

श्री

हुताया अजिनिवृत्तः सोमः सद्वितीये पर्जन्या ग्नोद्भूय ते। तस्याश्च सोमाहुतेर्दृष्टिः संजवति अयं वै लोको ग्निर्गौतम। अयं लोक इति
 लोको गाश्रयः क्रियाकारकं फलविशिष्टः सत्तृतीयो ग्निस्तस्याग्नेः पृथिव्येव समित् पृथिव्या द्युयं लोकेनेक प्राण्युपनायेन संपन्न
 मिध्यते ग्निर्धूमः पृथिव्याश्च यो ह्या न सामान्या नृपार्थिवं ही धनद्वयमाश्रित्या ग्निरुतिष्ठति यथा समिधाश्च येण धूमो राजिरर्विः स
 संजवसामान्या दग्नेः समित्सं वंधेन ह्यर्विः संजवति तथा पृथिवी समित्सं वंधेन शर्वरी पृथिवी कायां हि त्रा वरं तमवावक्षते चंद्रमा
 गारास्तत्प्रजवत्त्व सामान्या दर्विषो ह्यंगाराः प्रजवति तथा रात्रौ चंद्रमा उपश्रान्तत्व सामान्या दानक्षत्राणि विस्फुलिंगाः विस्फुलिंगा
 नृपा तस्मिन्नित्यादि पूर्ववत् नृदृष्टिं जुह्वतितस्या आहुतेर न्न संजवति दृष्टि प्रजवत्त्वस्य प्रसिद्धत्वाद्वा द्विद्विपवादेरन्न स्य पुरुषोवा अ
 गौतम प्रसिद्धः शिरः पाण्यदिमान्य पुरुषः चतुर्थो ग्निस्तस्य व्याप्तं विवृतं मुखं समिन् विवृतेन हि मुखेन दिप्यते पुरुषो वेदस्वाध्यायोदे
 समिधाग्निः प्राणो धूमस्तदु ह्या न सामान्या नु मुखेन प्राण उत्तिष्ठति वाक् द्यौर्त्रि व्यंजकत्व सामान्या त अर्विश्च व्यंजनं तथा वाक्कु
 र्नेधेय व्यंजकश्च रु रंगाराः उपश्राम सामान्यात्। प्रकाशश्च यत्वाद्वा क्रौत्रं विस्फुलिंगाः विक्षेप सामान्या तस्मिन्नन्न जुह्वति
 देवा अन्नमिह जुह्वनादुच्यंते नैष दोषः प्राणानां देवत्वोपपत्तेर देवा मंडादयो देवास्त एव प्राणास्ते वा न्नस्य पुरुषे प्रक्षेप्ता
 स्या आहुतेरेतः संजवत्यन्न परिणामो हिरेतः योषावा अग्निर्गौतम योषेति स्त्री पंचमो हो धिक रणो ग्निस्तस्या उपस्थ एव समिते
 सा समिध्यते लोमानि धूमतदु ह्या न सामान्या द्यो निरर्विर्वर्णा सामान्या घटंत न्नयेति ते रंगाराः अंतः करणं मेथुन व्यापारस्तद्वा

मा

६

॥ वीर्यो पञ्चमहेतुत्वसामान्यादीर्याद्युपशमकारणं मैथुनं तथांगारजावोग्नेरुपशमकारणं मज्जिन्दाः सुखलवाः दुःखत्वसा
मान्याद्विस्फुलिंगस्तस्मिन्नेतो जुहुतितस्या आहुतेः पुरुषः संजवति एवंद्युपजन्त्या यं लोकं पुरुषयोषाग्निषु क्रमेण द्यमानाः
नाः श्रद्धाश्च द्वाव्या आपः सोमवृष्ट्यन्तरेतो जावेन स्फूर्लतारतम्यक्रममापद्यमानाः पुरुषवारीरमारुते यः पञ्चमहेतुर्वावेत्य
यतिष्यामाहुत्याहुताय मापः पुरुषवाचो जूत्वा समुत्थाय वदंती इति स एष निर्णीतः पञ्चम्या आहुतौ योषाग्नेो हुतायां रेतो न
ताः अपः पुरुषवाचो जवतीति स पुरुषः एवंक्रमेण जातो जीवति कियंतं कालं मित्युच्यते यावज्जीवति यावदस्मिन् चारीरस्थितिनि
मित्तं कर्मविद्यत इत्यर्थः अथ तच्छ्रुयेयदायस्मिन् काले म्रियते अथ तदा एतं मृतमग्नये गन्पथं मेवां त्याहुत्येह रंष्ट्विजस्तस्या
हुतिं हृतस्य प्रसिद्धाग्निरेव होमाधिकरणं न परिकल्प्योग्निः प्रसिद्धेव समित्समिद्धमो धूमोद्विरंगारा अंगारा विस्फुलिंगा
विस्फुलिंगायथा प्रसिद्धमेव सर्वमित्यर्थः तस्मिन् पुरुषमंत्यामाहुतिं जुहुते तस्या आहुत्ये आहुतेः पुरुषोन्नास्वरवर्णोतित्रायदी
प्तिमान्निषेकादिनिर्त्याहुत्यंतैः कर्मजैः संस्कृतत्वासंजवतीति श्रुतं होतृणां प्रथमप्रश्ननिर्णयार्थमाहुते केय एवं यथोक्तं पंचाग्निहो
नमेतद्विदूरे वंशार्द्धे ग्निसमिद्धमाचिरंगारविस्फुलिंगश्रद्धादिविशिष्टाः पंचाग्नयो निर्दिश्यन्ते एवमेतान् पंचाग्नी चिदुरित्यर्थः अथ
होत्राहुतिदर्शनविषयमेवेतद्वर्णनं तच्च ह्युक्तमुक्तां त्यादिपदार्थषट्कनिर्णये दिवमेवाहुवनीयं कुर्वाते इत्यादि इहाप्यमुष्यलोकस्या

११८

त्वमादित्यस्य च समित्वमित्यादि बहुसाम्यं तस्मात्तच्छेषमेवेतद्वर्णनमिति नयतिथ्यामिति प्रश्नप्रतिवचनपरिग्रहाद्यतिथ्यामि
त्यप्रतिवचनस्य यावदेव परिग्रहस्तावदेव वंशार्द्धेन परामुष्टं युक्तमन्यथा प्रश्नानर्थक्या निज्ञातित्वाच्च संख्यायाः अग्नये ए
कव्याः अथ निज्ञातिमप्यनूद्येत यथा प्राप्ते वा नुवचने युक्तं न त्वसौ लोको ग्निरित्यथोपलक्षणा र्थस्तथाप्याद्येनां न्येन
पलक्षणं युक्तं श्रुत्यंतराच्च समानोद्देशप्रकरणे क्वां दो ग्येषु नो पंचाग्नी न्वेदेति पंच संख्याया एवोपादानात्ताग्निहोत्रशेषमेत
वाग्निदर्शनं नयति ग्निसमिद्धादिसामान्यमग्निहोत्रस्त्यर्थमित्यवोचामा तस्मान्नोक्तां त्यादिपदार्थषट्कपरिज्ञानादचिरादि
ते पत्तिः एतमिति प्रकृतोपदानेनाचिरादिप्रतिपत्तिविधानात्तेषु न स्तेय एवं विदुर्गृहस्था एव न तेषां यज्ञादिसाधनेन धूमादिप्रति
तेव विविक्षितानां निवृत्तामपि गृहस्थानां यज्ञादिसाधनोपपत्तेः निवृत्तान् प्रस्थयोश्चारण्य संबंधेन ग्रहणात् इह स्थकर्म संबंधा
त्वाग्निदर्शनस्यातोनापि ब्रह्मचारिणः पंचये विदुरिति गृह्यते तेषां नूतरे पथि प्रवेष्टाः स्मृतिप्रामाण्यादृष्टाग्नी तिसहस्राणि कृषि
मूर्द्धरेतसामुत्तरेणार्यस्तुः पंथाः तेऽमृतत्वं हि जेतिर इति तस्माद्ये गृहस्था एव मग्निजो हमाग्नयमित्येकमेणाग्नि
जातो ग्निरूप इत्येवं ये विदुस्तैव ये वामीत्तरण्येवान् प्रस्थाः परिव्राजकाश्चारण्यनित्याः श्रद्धां श्रद्धायुक्ताः संतः सत्यं ब्रह्म
रण्यगर्जात्मानमुपासते न पुनः श्रद्धां चोपासते ते चार्चिरसंजवन्ति यावज्जीवन् गृहस्थाः पंचाग्निविद्या सत्यं वा ब्रह्म न विदुस्तावच्छ्र

द्वाद्याहति क्रमेण पंचम्यामाहुतौ हतायां ततो योषाग्नेर्जाताः पुनर्लोकं प्रत्युत्थायिनोऽग्निहोत्रादिकर्मनुष्ठातारोऽवर्तितेन कर्म
 णा चूमादि क्रमेण पुनः पितृलोकं पुनः पत्न्यादिक्रमेण मामावर्तते ततः पुनर्योषाग्नेर्जाताः पुनः कर्मकृते त्वेव घटीयंत्रव
 द्वागति च्यां पुनः पुनः वर्तते यत्वेवं विदुस्ततो घटीयंत्रमणा द्विनिर्मुक्ताः संतोर्चिरजिसंज्ञवंति त्वर्चिरिति नाग्निस्वाला मात्रं किं
 तद्वा ~~च~~ रजिमानित्यर्चिः शब्दवाच्या देवता उत्तमार्गं लक्षणा व्यवस्थितैतामहिसंज्ञवंति हि परित्राजकानामग्न्यर्चिषेव साक्षात्
 बंधोऽस्ति तेषां तेन देवतैव परिगृह्यते र्चिः शब्दवाच्या ततो हर्दे देवता ~~ए~~ ण कालनियमानुपपत्तेरहः शब्दापि देवते वा ~~उ~~ षः क्षयं हि मर
 णं नैवं विदामह न्येव मर्त्यमित्यहर्मरणकालो नियंतुं शक्यते न च रात्रौ प्रेताः संतो हः प्रतीक्षन्ते स यावच्छ्रिये न्मनसा वदा
 दित्यंगच्छतीति श्रुत्यंतरान्ब्रह्म आपूर्यमाण पक्षमहर्देवताया ब्रह्म देवतायाति वाहिता अपूर्यमाण पक्षदेवता प्रतिपद्यंते शुक्ल
 पक्षदेवता मिते द्वा पूर्यमाण पक्षान्यां षण्मासानुदडुत्तरां दिशामादित्यः सम विवर्तितान्मासान् प्रतिपद्यंते शुक्ल पक्षदेवतयाति
 वाहिताः संतो मासानिति ब्रह्म वचनान् संगचरिण्यः षडुत्तरायण देवतास्तान्यो मासेभ्यः षड्मास देवताभिरतिवाहिताः देवलोकाभिमा
 निनी देवतां प्रतिपद्यंते देवलोकादादित्यमादित्याद्देद्युतं विद्युदजिमानिनी देवतां प्रतिपद्यंते विद्युदेवता प्राप्ता न्ब्रह्म लोकवासी उरुषो
 ब्रह्मणामनसा सृष्टो मानसः कश्चिदेत्यागत्य ब्रह्मलोकं गमयति ब्रह्मलोकनित्यधरोत्तरस्त्वेति तेन जिन्ना इति गम्यते ब्रह्म वचन

१२६

प्रयोगाद्वा मनतारतम्योपपत्तेश्च ततेन पुरुषेण गमिताः सत्रस्तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः प्रकृष्टाः संतः स्वयंपरावतः समा संवत्सरा
 ननेकाल्वर्साति ब्रह्मणेनेका कल्यात्रे संतीत्यर्थः तेषां ब्रह्मलोकगतानां नास्ति पुनरावृत्तिरस्मिन् संसारेन पुनरनागमनमिति त्रि
 स्वांतरपाठादिहे कृतिमात्रग्रहणमिति वेद्यो नूते पोर्णमासीमितियदुन्ने हेति विशेषणानर्थक्यं ते यदि ह नावर्तत एवेह ग्रहण
 मनर्थकमेव स्यान् नूते पोर्णमासीमित्यत्र नुपोर्णमास्याः श्वो नूतत्वमनु क्तं न ज्ञायत इति युक्तं विशेषयितुं नूतितत्र श्ववा
 कृतिः शब्दार्थो विद्यत इति श्वशब्दो निर्बर्थक एव प्रयुज्यते नूतुविशेषणशब्दप्रयुक्ते अन्विष्यमाने विशेषणफलं चेन्न गम्यते तत्र यु
 क्तो निरर्थकत्वेनोच्छ्रित्य विशेषणशब्दो न तु सत्या विशेषण फलावगतौ तस्मादस्मान् कल्याद्दृष्ट्वा मावृत्तिर्गम्यते ययुनये नैवं विदु
 रुक्तां त्याद्यग्निहोत्रसंबंधपदार्थं षड्भ्येव वेदितारः केवलकर्मणो यतेनाग्निहोत्रादिनादानेन बहिर्वेदि क्षमाणेषु द्रव्यसंज्ञा
 गलक्षणेन दानेन तपसा बहिर्वेद्येव दीक्षादिव्यतिरिक्तेन कृच्छ्रचंद्रायणादिना लोकां जयंति लोका निति ब्रह्म वचनात् तत्रापि फलतारत
 म्यमभिप्रेतं ते धूममजिसंज्ञवंत इति मार्ग इवेहापि देवता एव धूमादिशब्दवाच्याः धूमदेवतां प्रतिपद्यंते इत्यर्थः आतिवाहिकं च देवता
 नोतद्देवधूमाश्चात्रात्रिवतां ततो पक्षीयमाण पक्षदेवतां ततो याषनूणमासां दक्षिणां दिशामादित्यशतितान्मास देवता वित्रो
 षान् प्रतिपद्यते मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकं ब्रह्मते चंद्रा प्राप्या नूतुवंति तांस्तत्रान्न नूतान्यथा सोमं राजानमिह यज्ञे कृत्वा जः आप्या

रश्चापक्षीयस्वेति तक्षयंत्येवमेनास्तत्र चंद्राः प्राप्ताः कर्मिणो नृत्यानि स्वामिनो नृक्षयंत्युपपुञ्जते देवाः आप्यायश्चापक्षीयस्वेति
 मंत्रः किं तद्वाप्याप्याप्यायच समस्तं तक्षणेनापययं चक्रता पुनः पुनर्नक्षयंतीत्यर्थः । एवं देवा अपि सोमलोके लब्ध्वा नारीरा
 कर्मिणः उपकरणान् पुनः पुनर्विश्रमयंत कर्मानुरूपं फलं प्रयच्छन्ति तद्धितेषामाप्यायनमिवोपपुञ्जते उपकरणान् देवांस्त
 कर्मिणा यदायस्मिन्काले तद्यज्ञदानादिलक्षणं सोमलोकं प्रापकं कर्म पर्यवेति परिगच्छति परिक्षीयत इत्यर्थः । अथ तदा इमे वप
 रद्वमाकाशमग्निनिष्पद्यन्ते यास्ताः श्रद्धात्रादृवाच्याः द्युलोका गतौ दुताः आपः सोमाकारं परिणता यानिः सोमलोके कर्मिणामुप
 गायत्रीरमारश्च मयं यताः कर्मक्षयाद्विमपिंड इव तापसं पर्याप्तं प्रविलीयन्ते प्रविलीनाः सूक्ष्मा अकारा नृता इव भवन्ति । तदिदमु
 ते इममेवाकाशनिष्पद्यन्ते इति तेषां कर्मिणस्तच्छरिराः संतः पुरोवातादिना इति श्चामुतश्च नीयन्ते । अंतरिक्षं गम्य दाहा कात्राद्वायु
 ति वायो वृष्टिं प्रतिपद्यन्ते । तदुक्तं पृथग्न्याग्ने सोमं राजानं जुह्वतीति ततो वृष्टिर्नृता इमां वृष्टिं वीपदंति तेषां वीप्राप्पव्रीहीयवा
 न्वन्ति तदुक्तं ममिन्लोके गेवृष्टिं जुह्वति । तस्या अद्वत्या अन्नं संभवतीति तेन पुनः पुरुषाग्ने दूयन्ते नृता रेतसि रेतो नृताः योषा
 दूयन्ते येततो जायन्ते तेलोके प्रयुक्ता यिनो ग्निहोत्रादिकर्मानुतिष्ठन्ति ततो हमादिना पुनः सोमलोकं पुनरिमं लोकं मिति त एव कर्मि
 नो परिवर्तन्ते घटीयं च वन्वकी नृता बन्वमंतीत्यर्थः । उत्तरमार्गाय सद्यो मुक्तये वायाव द्रुह्ननविडारि त्नुकामयमानः संसरतीत्यु

१८१

कं । पुनर्युत्तरं दक्षिणं वेतो पंथानो न विदुरुत्तरस्य दक्षिणस्य वा पथः प्रतिपत्तये ज्ञानं कर्मवानानु तिष्ठन्तीत्यर्थः । ते किं न्वन्तीत्युच्य
 तकीटाः पंतंगा यज्ञे दंदं वशूकं दंशमशक इत्येतद्भवन्त्येव हीयं संसारगतिः कष्टास्यानिमस्य पुनरुद्धारं दुर्लभं । तथा च श्रुत्यंतरं
 तानिमानि सुद्राण्यसकृदावती नृता निवन्ति जायस्वमृयस्वेति तस्मात्सर्वोत्साहेन यथाशक्ति स्वात्माविक कर्मज्ञानदानेन दक्षि
 णोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं चास्त्रीयं कर्मज्ञानं वानु तिष्ठेदिति वाक्यार्थः । तथा चोक्तं । अतो वै स्वल्बु दुर्निष्प्रपतरंतस्मात्तज्जगुश्चेति श्रुत्यं
 तगन्तो आशय प्रयते तेत्यर्थः । अत्रापि उत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधन एव महान्तन् कर्तव्य इति गम्यते एवमेवानु विपरिवर्तते इत्युक्तत्वात् ए
 व प्रश्नाः सर्वे निर्णीताः । अतो वै लोका इत्यारभ्य पुरुषः संभवतीति चतुर्थः प्रश्नो यतिथ्यामाहुः स्वामित्यादि प्राथमेन पंचमश्च द्वितीय
 तेन देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वेति दक्षिणोत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं कथनेन तेनैव वप्रथमोप्यनवारस्य केचिदविः
 प्रतिपद्यते केचिद्दुममिति विप्रतिपत्तिः पुनरावृत्तिश्च द्वितीयः प्रश्नः आकाशादिक्रमेण मंलोकमागच्छतीति तेनैव सोमलोको न सं
 स्र्यते कीटपंतंगादि प्रतिपत्तेश्च केचां चिदिति तृतीयोपि प्रश्नो निर्णीतः ॥ ॥ अष्टमस्य द्वितीयां ब्राह्मणं ॥ सयः कामयेत ज्ञानं कर्म
 णो गीति रुक्ता तत्र ज्ञानं स्वायत्तं कर्म तद्देवमानुषवित्रद्वयाय तं तेन कर्मार्थं वित्रमुपाजनीयं तत्राप्रत्यवायकारणोपायेनेति दर्शयन्त्या
 व्यं कर्मकारण्यते महत्त्वप्राप्तये महत्त्वसत्यर्थं सिद्धं वित्रं तदुच्यते सयः कामयेत स यो वित्तार्थी कर्मणि धिक्कृतो यः कामयेत किमह

३३

हं प्राप्नुयान्महात्म्यामि तैत्थर्थस्तत्र मंथकर्मणो विधित्सितस्य काले विधीयते। उदगयन आदित्यस्य तत्र सर्वत्र प्राप्ते वा पूर्यमाण
 पक्षस्य शुक्लपक्षस्य तत्रापि सर्वत्र प्राप्ते पुण्यहेतुकूल आत्मनः कर्मसिद्धि कर इत्यर्थः। द्वादशाहं यस्मिन् पुण्ये नुकूलं कर्म विधी
 र्भवति। ततः प्राक् पुण्यहेतुमेवारज्यद्वादशाहमुपसद्गती उपसद्गुत्रतमुपसदः प्रसिद्धाः श्रोतिष्ठो मेतत्तत्तनोपवया प्रवयद्वारेण प
 योक्तृणां तद्वत्तत्तत्तत्कर्मनुपसंहारात्केवलमिति कर्तव्यं न्यपयोक्तृणां मात्रमुपादीयते। ननु पसद एव त्रतमितियदा विग्र
 हस्तदा सर्वमिति कर्तव्यता रूपं ग्राह्यं तव तितत्कस्मान्न परिग्रह्यत इत्युच्यते स्मार्तत्वात्कर्मणः स्मार्तद्दीदं मयनं कर्म ननु श्रुतिवि
 हितं सत्कथं स्मार्तत्वं तद्वितुमर्हति सत्यनुवादिनी हि श्रुतिरियं श्रुति त्वेहि प्रकृतिविकारत्वावस्ततश्च प्राकृतधर्मग्राहित्वं विकारकर्म
 णान्निविह श्रोतव्यमन एव सध्या ग्रावेतत्कर्म विधीयते। सर्वत्र स्मार्तत्वेति उपसद्गती नृत्वा योव्रता सन्नित्यर्थः। ऊर्ध्व उर्ध्व
 रश्मि मयेकं सेतस्येव विशेषणं कं साकारे मसाकारे वा। ऊर्ध्व एव वाकारे तु विकल्पो नां दुर्वरत्वे सार्धेषधं सर्वा सामोषधीनां सम
 हं यथा संजवयथा शक्तिश्च सर्वा उषधीः समाहृत्य तत्राग्याणां तु दानानि यमेग्राह्याः ब्रीहियवा द्यावक्ष्यमाणाः अधिकग्रहणे
 तु न दोषो ग्राग्याणां फलानीति फलनिवयथा संजवयथा शक्तिवदिति शब्दः समस्तसंज्ञारोपवयप्रदर्शनार्थः। अन्यदपि यत्संज्ञरणी
 यंतत्सर्वं संज्ञत्येत्यर्थः। कर्मस्तत्र गृह्योक्तो दृष्टव्यः परिसमुहनं परिलेपनं नूभिसंस्कारोऽपि मुपसमाधायेति वचनादावसथोग्रावि

१८३

तिगम्यते एकवचनं नादुपसमाधानश्च वणा इति विदुमानस्ये वोपसमाधानं परित्यज्य दसो नावृता स्मार्तत्वात्कर्मणः स्थालीपाका
 दृत्यरिग्रहते तेनाज्यं संस्कृतं पुंसानक्षेण पुंन्नाम्नानक्षेत्रेण पुण्यहेतुं न मंथं सर्वेषधफलपिष्टं तत्रोर्ध्वरेच मसेदधनिमधुनि
 घृतैवेपसिर्वैकयोपमंथिन्योपमंथ्यसन्तीयमधो संस्थाप्योर्ध्वरेण श्रुवेणावापस्थानाज्यस्य जुहोत्येतैर्मंत्रैर्यावतो देवादित्याद्यैः
 घेषाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यारज्यहे हे श्रेष्ठुती कुत्वा श्रुवावलेपमाज्यं मन्ये संश्रावयति एतस्मादेव मेषेष्टादिप्राणलिंगान्ज्ये
 षु श्रेष्ठादिप्राणविदुषणवास्मिं कर्मण्यधिकारः। एतत्तदित्यारज्य एकेका माहुतिं कुत्वा मंथे संश्रवमवनयत्य परयोपमंथन्यापु
 नर्म श्रुतिवर्धेन मन्त्रिभृन्नाति। नमसीत्यनेन मंत्रेणाथेन मुद्यच्छतिसहपात्रेण हस्ते गृह्णाति। व्यामंस्या मंहित्यनेनाथेन मा
 वामतितक्षयति गायत्र्याः प्रथमपादेन मधुमत्येकया व्याहृत्या च प्रथमया प्रथमं ग्रासमाचमेति। तथा गायत्री द्वितीयपादेन मधु
 मत्या द्वितीयया च व्याहृत्या द्वितीयं ग्रासं तथा तृतीयेन गायत्री पादेन तृतीयया मधुमत्या तृतीयया च व्याहृत्या तृतीयं ग्रासं
 सर्वासावित्री सर्वाश्च मधुमती रुक्का हमेवेदं सर्वं नूया समिति चांते नूचुवः स्वः स्वाहेति समस्तं तक्षयति यथावतुर्जिग्रासे
 स्तद्व्यं सर्वं परिसमाप्यते तथा पूर्वमेव निरूपयेत्। यथात्रावलिप्तं तत्पात्रं सर्वं निरिज्यतूष्णीं पिबेत् पाणी प्रक्षाल्या मवा
 वस्य तद्यनेनाग्निपश्चादग्नेः प्राङ्किरा संविशति प्रातः संध्या मुपास्यादित्यमुपतिष्ठते दिशामेकपुंडरीकमित्यनेन मंत्रेणायथे

४४

गेमही

तं यथागतमेत्यागत्य जघनेनाग्निमासीनो वंशजयति तं है नमुदालक इत्यादिसत्यकामोजावालो नैवासि स्यः स्त्रोवावापि
 यपनं मुक्ते स्थाणो निषिंचे ज्ञायेरन्नेवास्मिंशारवाप्रारोहेयुश्च पलशानीत्येवमंतमेनं मंथमुदालकाप्रलये के काचार्यक्रमागतं स
 त्यकामआचार्यो वदुच्योतेवासिच्यउक्ताउवाच किमन्यदु वाचेत्पुच्यते अपियपुनं मुक्ते स्थाणो गतप्राणोपि पुनं मंथं नक्षणा यसंस्कृ
 तं निषिंचेन प्रक्षिपे ज्ञायेरन्त्यद्ये रन्नेवास्मिं स्थाणो नारवाव्यवावृक्षस्य प्ररोहेयुश्च पलशानिपर्णानि यथा जीवतः स्थाणोः किमुता
 नेन कर्मणा कामासिद्धोदिति च वफलदं कर्मेति कर्मस्तुत्यर्थमेतद्विद्याधिगमे षट्प्रीथानितेषां मिह प्राणदन्निनस्य मंथं विज्ञानस्याविधि
 गमेद्वे एव तीर्थे अनुज्ञायते पुत्रश्चांते वासी वाच नुरोडुं वरो न वतीति व्याख्यातं दन्नाग्रा म्याणि धान्या निजवंति ग्राम्याणां तु धान्यानां
 दन्ना नियमेन ग्राह्या इत्येवोचामकेत इति निर्दिश्यंते व्रीहीय वास्तिलमाषा अणुपयंगवाः अणवश्चीणश्चादृवाच्याः क्वचिद्देशोपयंगवः
 असिद्धाः कंगुत्रादेन खल्वनिष्पावावल्लशदृवाच्यालोके खलकुष्माकुलत्याः एतद्वातिरेकेण यथाशक्ति सर्वेषधयो ग्राह्याः फला १८३
 निचेत्येवोचामअयाशिकां वर्जयित्वा ॥ ॥ अष्टमस्य तृतीयं ब्रह्म ॥ ॥ यावद्वृजन्मायथोत्यादितोयेर्वागुणे विनिर्दिष्टः पुत्र आत्मनः
 पितुश्चेलोको न वतीति तत्संपादनाय ब्राह्ममारभ्यते प्राणदन्निनः श्रीमंथं कर्म कृतवतः पुत्रमंथेधिकारो यदा पुत्रमंथं वि कीर्षिते त
 दाश्रीमंथं कृत्वा ऋतुकालं पूर्णं प्रतीक्षेत इत्येतदेतस्य बोध्यादिरसतमत्वस्तुत्यावगम्यते ॥ एषां वैषां चराचराणां रूतानां पृथिवीर

चाणिपु २

सः सार्वरूता सर्वरूतानां मश्चिति ह्युक्तं पृथिव्या आपोरसो सुहृदि पृथिता च पोता चाप्रामोषधयो कार्यत्वाद् सत्वमोषध्यादीना
 मोषधीनां पुष्पाणां फलानि फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेतः सर्वे चोंगे च्यस्तेजः संजुतमिति श्रुत्यंतरात् यत एव सर्वरूतानां सारत
 ममेतदेतोतः कानुरक्नुस्ययोग्या प्रतिष्ठेति सः स्रष्टा प्रजापतिरीक्षां वक्रैर्दक्षां कृत्वा स्त्रियं ससृजेतां च सृष्ट्वा धनुपास्ते मेथुनारवं
 कर्मावकर्माधुपासनं नाम कृवान् तस्मात् स्त्रियमधुपासीत श्रेष्ठानुश्रयणा हि प्रजाः अत्र वाजपेय सामान्य कृतिमाह
 स एतं मात्मनो ग्रावायणं ग्रावाणं सोमा हि षवो पलस्थानीयं काठिन्यं सामान्यात् प्रजनेंद्रियमुदप्रारयन् उत्पूरितवान् स्त्रीव्यंज
 नं प्रतितेन एतास्त्रिमसृजनं अजिसं सगंकृतवान् तस्यावेदिरित्यादिसर्वं सामान्यं प्रसिद्धं समिद्धो निर्मध्यतस्त्री व्यंजनस्य तोमुक्ता
 वधिषवणो फलके इति व्यवहितेन संबध्यते वाजपेयाजिनो यावन् लोकः प्रसिद्धस्तवान् विदुषो मेथुनकर्मणः फलमिति स्तूयते तस्माद् व्री
 णस्मान् कार्येति य एवं विद्वान् धोपहा संवरत्यासां स्त्रीणां मुकृतं वृत्ते आवर्जयत्यथ पुनर्यो वाजपेयसं पत्तिनं ज्ञानात्य विद्वान् रेतसो
 रसतमत्वं वाधोपहा संवरति आब्रस्य स्त्रियः सुकृतमावृजं ते अविदुषः एतद्दसमवेतं द्विद्वान्मुदालक आरुणिराहा धोपहा सारवं मे
 थुनकर्म वाजपेयसं यन्नं विद्वान्नित्यर्थः तथानाको मेह ल्यः कुमारहारितश्च किंचैत आहुरित्युच्यते व हवो मयमिरणधर्मिणो
 मनुष्याः ब्राह्मणा यनाः ब्राह्मणे अयनं येषां ते ब्राह्मणा यनाः ब्रह्मबंधवोजातिमात्रो यजीविन इत्येतान् निर्दिष्ट्या विमृष्टं द्रिया विमृ

कृते विगतमुक्तकर्मणा विद्वांसो मेथुनकर्मसक्ता इत्यर्थस्तकि मस्मान् लोकान्प्रयंति परलोकात् परित्रष्टा इति मेथुनकर्मणोत्पत्त
 रापहेतुत्वं दत्तयित्वा यददमविद्वांसो चापहासं वरंति तिस्रो मंथं कृत्वा पन्थांश्च कालं ब्रह्मचर्येण प्रतीक्षतः स्कंदोतिवतिवदुवा
 न्धमल्लं वा सुप्तस्य वा जाग्रतो वारागग्रावल्याह्वानतदकिमृशेदनुमंत्रयेत वा अनुजये दित्यर्थः। यदा किमृशति तदानामिकांश्च
 तद्वैत आदत्ते। आदददत्ते वमंते नमंत्रेण पुनर्मामित्यनेन निमृज्या अंतरेण मध्ये जुवोर्वास्तनयोर्वाथ यदि कदाचिदुदक आत्मन आ
 त्मद्यायां पश्येत्तत्राप्यजिमंत्रयतानेन मंत्रेण मयिते जइति श्रीर्ह वापवा प्रनीस्त्रीणां मध्येयामलोद्वासारजस्वलायना
 स्विनीचसा नद्वियत्रो यदनुसंप्राप्तिस्त्रीणां तामलोद्वाससं यत्रास्विनी श्रीमती मन्त्रिकम्याजिगत्योपमंत्रयेत्ता इदमद्यावाच्या
 कार्यं यत्पुत्रोत्पादनमिति त्रिरात्रांत आहूतां सावेदस्मै न दद्यात् मेथुनं कर्तुं काममेनामृचक्रीणीयादा करणादिज्ञापयन्त
 थापिसानैव दद्यान् काममेनायस्यावापाणिना वोपहन्या किंक्रमेनेथुनायनाश्यामिदुर्जगां करिष्यामिति प्रख्याप्यताम
 नेन मंत्रेणोपगच्छेद्विद्विद्येण ते यत्रासायत्रा आददददतिसा तस्मादकिं न्यायादुर्जगेति ख्याता यसा एव तवति सावेदस्मै
 दद्यादनुगुणा एव स्यादुर्जगेति स्तननेन मंत्रेणोपगच्छेद्विद्विद्येण ते यत्रासायत्रा आधामीति तदा यत्रा प्रिनावेवो जावपि न वतः।
 न्यायस्वत्तार्याणि मिच्छेद्विद्विद्यं मां कामयते तितस्यामर्थं प्रजनेंद्रियं निष्ठाय निक्षिप्य मुखेन मुखं संधायोपस्थमस्था जिम न्य

१८४

मंत्रमंगादंगादंगदिति अथयामिच्छेन्नगर्म दधीत न धौयीत गर्हिणी मातृदिति तस्यामर्थमिति पूर्ववदपि प्राण्यन्याणां न प्र
 मं कृत्वा पश्चादपाण्यादिद्रियेण तेरे तसारे त आदददत्यनेन मंत्रेणारेता एव तवति न गर्हिणी न वतीत्यर्थः। अथयामिच्छेद्वि
 गर्हिमिति तस्यामर्थमित्यादि पूर्ववत् पूर्वविपर्ययेण पान्यादकिंप्राण्यादिद्रियेण तेरे तसारे त आदधा मिति गर्हिण्येव चेति व
 यपुनर्यस्य जायायेतार उपपत्तिः स्यात्तं चेद्विष्यादतिरिष्याम्ये तमिति मन्येत तस्य दं कर्मा मपात्रे निमुपसमाधाय सर्व
 लोमं कुर्यान्नृशरत्तर्षा नरेषीका प्रतिलोमाः सर्पिषा क्रातुदुयाममसमिद्धे होषीरित्याद्याः आहुती रंते सर्वा सामसा
 नामग्रहणं प्रत्येकं स एष एवं विन यं ब्राह्मणः शपतिसविमुक्तो विगतपुण्यकर्मप्रेतितस्मादेवं विन श्रोत्रियस्या
 ण नोपहासं नर्मपिन कुर्यान् किमुता धोपहासं एवं विदयिता वत्यरिजवतित्रा कुरुत वतीत्यर्थः। अथयस्य जाया मार्तवं वि
 कुरुत प्राप्नुयादित्येवमादिग्रं पूर्वाद्दृष्टव्यः सामर्थ्या न न्यहं कंसेपिवेद ह तवासावस्यात्र तां स्नातामस्नातां वृषलो वृष
 णोपहन्यान्तोपस्पृशेत्। त्रिरात्रं व्रत समाप्तावाप्तुत्यस्नात्वा ब्रह्म तवासास्यादिति व्यवहितेन संबंधस्तामाहूतां व्रीहीन
 तयेन व्रीह्यवद्याता यता मेव विनियुज्यान्। संदुष्टपुत्रो मे शुक्लो वर्णतो जायेत वेदमेकमनुव्रवीतु। सर्वमायुरियाद्वर्षश
 रोदनं पावयित्वा सर्पिषाम् नमस्त्रीयातामीश्वरो समर्थे जिनपिते वै दध्योदनं दध्वा चरुं पवयित्वा द्विवेदं वेदिच्छति पुत्रं तदेव मश

शाननियमः केवलमेव स्वातन्त्र्यमोदनमुदकग्रहणं प्रसंगनिवृत्त्यर्थं दुहितुपांडित्यं गृह तंत्रविषयमेव वेदनधिकारात्तिलोदनं कृ
 स्परं विविधं गीतो विजिगीतः प्रख्यात इत्यर्थः समितिगमः सतागच्छतीति प्रगल्भ इत्यर्थः पांडित्यस्य पृथक् ग्रहणात् कुसूचितं प्रो
 तुमिहारमणीयां वाचंताषिता संस्कृताया अर्थवत्या वाचोताषितेत्यर्थः मांसमि **मोदनं** मांसोदनं तन्मांसनियमार्थमाह ॥ ॥
 मोक्षे **पावामांसेन** उक्षासेचनसमर्थपुंगवस्तदीयमांसमृषस्ततोप्यधिकवयास्तदीयमार्थसंमांसं **अथाक्षिप्रातरेव** कालेवधा
 तनिर्वृत्तास्तंदुलानादाय स्थालीपाका **वृता** स्थालीपाकविधिना **चैष्टित्वा** ज्यसंस्कारं कृत्वा **चरुं** अर्घ्यत्वा स्थालीपाकस्याद्
 तीर्जुहेति उपधातमुपहत्योपहत्य अग्नये स्वाहेत्याद्याः **गार्हः** सर्वो विधिर्दृष्टव्यो **चद्रुत्वो** धृतं चरुशेषं प्राप्नाति स्वयंप्राश्येत
 रस्याः पत्न्ये प्रयत्नं तुल्यं प्रक्षाल्या च म्यादपात्रं पुरयित्वा तेनोदकेनेनां त्रिस्तुक्षत्यतेन मंत्रेण उत्तिष्ठति इति सकृन्मंत्रो
 चारणं मथेना मतिपं ह्यते **सि** मोदनादियथापत्यं कामं नुक्तं **ति** क्रमोदुष्टव्यः संवेदानकाले सोदमस्मीत्यादि मंत्रेणाक्षिपद्या
 चैथास्या उरुविहापयति विजिहीयाद्या वा पृथिवी इत्यनेन तस्या मथमित्यादि पूर्ववत् त्रिरे **नाक्षिरः** प्रचृत्यनुलोमा मनुमा
 षि विस्तुर्यो निमित्यादिति मंत्रं अत्रेनाम गृह्णात्यसाविति तस्यां सोष्यती मद्भिरभ्युक्षति प्रसवकाले सुखप्रसवनार्थमनेन मंत्रेण
 एवातेगर्भ एजत्तुरिति अजातकर्मजातेने मुपसमाध्यायं कृत्वा धाय पुत्रं कंसेष्टषदाप्यं संन्ति **सयो** अघतेष्टषदाप्यं स्योपध्यातं जु

१२४

बृहदारण्यकसंहिता

83/2

७०

ह। त्वास्मि सहस्रमित्याद्यावापस्थानेन अथास्य दक्षिणं कर्णमिति निधाय स्वं मुखं वाग्वागिति त्रिर्जपेदथ दक्षिणं धूमधुघृतसन्नीया
 नं हृदि तेनाव्यवहितेन ज्ञातरूपेण हिरण्येन प्रात्रायत्येते मंत्रैः प्रत्येकं मध्यास्यनामधेयं करोति वेदो सीति तस्य तद्गुह्यं नाम ऊवति
 दे ददति अथेनं मात्रे प्रदाय स्वा द्धुस्त्वास्तनं प्रयच्छति यस्ते स्तन इत्यादि मंत्रेण अथास्यमातरमग्निमंत्रयत इडासी इत्यनेन तवार
 तमाङ्कुरित्यनेन विधिना जातः पुत्रः स्वपितरपितामहं वातिनायेते श्रिया यत्रासा ब्रह्मवर्चसेन परमां निष्ठां प्रापदित्येवं स्तुत्यो
 जवतीत्यर्थः ॥ यस्य चैवं विदो ब्रह्मणस्य पुत्रो जायते स चैवं स्तुत्यो ऊवतीत्यध्याहार्यः ॥ ॥ अष्टमं चतुर्थं ब्राह्मणं ॥ ॥ अ स्प ५
 यदा नीसमस्तप्रवचनवंशः स्त्री प्रधान्यात् गुणवान्पुत्रो जवतीति प्रस्तुतमतः स्त्री विशेषणानेव पुत्र विशेषणोच्चार्य परं
 पराकीर्त्यते तानीमानि शुक्लानीत्यव्यामिश्राणि ब्राह्मणेन अथवा यानीमानीत्येतत्प्राजापतिमारज्ययावत्योतिमाषीपुत्र १८
 स्तावदधोमुखो नियताचार्यपर्वक्रमो वंशः ब्रह्मणः प्रवचनारब्धस्य तस्यैतद्ब्रह्म प्रजापतिप्रबंधपरंपरया गत्या समास्य ने
 कधा विप्रसृतमनाद्यनंतस्वयं च ब्रह्म नित्यं तस्मै ब्रह्मणे नमोस्तुदनुवर्तिणे नमः ॥ ॥ नमो वंशः सवित्र्यो वेदाचार्यन्यो
 नमः ॥ ॥ ॥ ॥ नमस्तदनुवर्तिन्यो गुरुभ्यः ॥ ॥ ॥ इति गोविंदरत्नगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राज
 काचार्यस्य श्रीकरुणगवतः कृतायां वृहदारण्यकीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ समाप्तः ॥ ॥ काश्यां श्रीविष्णेश्वरराजध्याया ॥ शुद्धमस्तु ॥